

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI/2778 İLMÎ ESERLER/383

ULUSLARARASI MEVLİD-İ NEBİ SEMPOZYUMU
PEYGAMBERİMİZ, İMAN VE İSTİKAMET

Genel Koordinatör

Prof. Dr. Huriye MARTI

Yayın Yönetmeni

Cafer Tayyar DOYMAZ

Yayın Koordinatörü

Önder ÖZKAN

Tashih

İmam BAL

Grafik&Tasarım

Mehmet Ali KIRCA

Kapak Tasarım

Ahmet Hilmi ÇUHADAR

Baskı

TDV Yay. Mat. Tic. İşl.

Ostim OSB Mah. 1256 Cadde No: 11

Yenimahalle/Ankara

Tel: (0 312) 354 91 31

Sertifika No: 48058

© Diyanet İşleri Başkanlığı

1. Baskı, Ankara, 2025

2025-06-Y-0003-2760

ISBN: 978-625-5792-04-4

Eser Yayın Kurulu Kararı: 21.02.2025/39

Sertifika No: 46325

İletişim

Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü

Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı

Tel: (0 312) 294 43 93 Faks: (0 312) 294 42 57

e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

ULUSLARARASI MEVLİD-İ NEBİ SEMPOZYUMU

PEYGAMBERİMİZ İMAN VE İSTİKAMET

13-14 EKİM 2023 • ANKARA

"Kitapta yer alan tebliğ, müzakere ve makalelerde ileri sürülen görüşlerin dinî, ilmî ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir."

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	9
Dr. Şaban KONDİ	

AÇILIŞ OTURUMU

Dr. Hasan ÇINAR.....	15
Dr. Şaban KONDİ.....	17
Prof. Dr. Huriye MARTI.....	20
Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN.....	24

I. OTURUM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

HADİSLERİN IŞIĞINDA İSTİKAMET KAVRAMI.....	33
Prof. Dr. Hüseyin AKYÜZ	
GÜNÜMÜZ İNSANININ NÜBÜVVE ALGISINA HZ. PEYGAMBER'İN (ŞAS) NÜBÜVVE İMANÎ ÖRNEKLİĞİNDEN BAKIŞ	58
Prof. Dr. Eyüp BAŞ	
A LINGUISTIC STUDY OF İSTİQAMAH AS A CONCEPT BASED ON VERSES AND HADITHS	72
Ensari YENTÜRK	

II. OTURUM

TARİHİ SÜREÇTE İNANÇ MESELELERİ VE İSTİKAMET

KÖTÜLÜK PROBLEMİNİN İMTİHAN OLGUSU BAĞLAMINDA ARAÇSALLAŞTIRILMASI	89
Prof. Dr. İsmail ŞİMŞEK	
İSTİKBÂL-İ KIBLE: KÂBE'NİN İSTİKAMET TAYİN EDİCİLİĞİ	102
Dr. Nilgün ÇEVİK	
EHL-İ BEYT'TE İMAN VE İSTİKAMET ANLAYIŞI	117
İhsan ÜNLÜ	
KUR'AN PERSPEKTİFİNDEN İMAN, AMEL VE AHLAK İLİŞKİSİ.....	137
Doç. Dr. Abdulkadir KARAKUŞ	
TEVEKKÜLDE İSTİKAMET	154
Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR	

III. OTURUM

İMAN VE İSTİKAMET REHBERİ OLARAK HZ. PEYGAMBER

İMAN VE İSTİKAMETE ÇAĞRI: HZ. PEYGAMBER'İN İSLAM'A DAVETİNİN HAZIRLIK SAFHASI	171
Doç. Dr. İlyas UÇAR	
SAHABENİN İMAN VE İSTİKAMET TASAVVURU: HZ. ALİ ÖRNEĞİ.....	190
Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA	
مفهوم الإيمان الكامل في الأحاديث النبوية وعلاقته بالعمل والأخلاق.....	208
الدكتور بشير عبدالله إسماعيل	

IV. OTURUM

MODERN DÜNYADA İMAN VE İSTİKAMET

MODERN ZAMANLARDA SAĞLAM İNANÇ EMROLUNAN İSTİKAMET	232
Prof. Dr. Çağfer KARADAŞ	
GENÇLERİN OTORİTE ALGISI VE HZ. MUHAMMED'İN (SAS) OTORİTE KULLANMA ÖRNEKLİĞİ .	244
Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR	
İMANDA SAVRULMA HÂLİ: İSTİKAMETSİZLİK VE NİHİLİZM.....	268
Prof. Dr. Mustafa ÜNVERDİ	
NEW AGE AKIMLARIN ORTAYA ÇIKARDIĞI İNANÇ PROBLEMLERİ	288
Dr. Ayşe BAYRAKTAR BARIŞ	

V. OTURUM

İMAN VE İSTİKAMET EĞİTİMİ

ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE AİLEDE İMAN VE İSTİKAMET EĞİTİMİ.....	305
Prof. Dr. Muammer CENGİL	
KARAKTER EĞİTİMİNDE İSTİKAMETİN YERİ.....	323
Dr. Mustafa TOPCU	

DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU

Sempozyum Onursal Başkanı

Prof. Dr. Ali ERBAŞ, Diyanet İşleri Başkanı

Sempozyum Bilim Kurulu

Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Huriye MARTI, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. İbrahim Hilmi KARSLI, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Doç. Dr. Selim ARGUN, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Doç. Dr. Enver Osman KAAAN, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Ali AVCU, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Eyüp BAŞ, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Hacı Mehmet GÜNAY, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Halis AYDEMİR, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Ömer KARA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Soner GÜNDÜZÖZ, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Doç. Dr. Fatih KURT, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Doç. Dr. Sevde DÜZGÜNER, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye
Prof. Dr. Ali Osman KURT, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Muhammet Şevki AYDIN, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa KARATAŞ, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa SİNANOĞLU, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mürteza BEDİR, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), Türkiye
Prof. Dr. Saffet KÖSE, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ahmet ÜNSAL, KKTC Din İşleri Başkanlığı, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
Prof. Dr. Erdal TOPRAKYARAN, Eberhard Karls Universität Tübingen, Almanya
Prof. Dr. Merdan GÜNEŞ, Osnabrück Universität, Almanya
Prof. Dr. Ruggero Vimercati Sanseverino, Eberhard Karls Universität Tübingen, Almanya
Doç. Dr. Ahmet Niyazov, Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, Azerbaycan
Doç. Dr. Elnure Azizova, Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, Azerbaycan
Doç. Dr. Sultanmurat Abzhalov, Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, Kazakistan
Dr. Sayed Ahmad Hashemi, Celalabad Üniversitesi, Afganistan
Dr. Damir Muhetdinov, Moskova İslam Enstitüsü, Rusya

Sempozyum Düzenleme Kurulu

Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN (Başkan)
Dr. Şaban KONDİ
Ahmet ÜNAL
Cemalettin GEZGİÇ
Cemalettin NAZLIOĞLU
Fatih AKKOCA
Ahmet Şakir UZUN
İsmail ARABACI
Musa SAYGILI

TAKDİM

Yüce Rabbimiz, insanoğlunu yaratılmışların en şerefli ve yeryüzünün halifesi kılmıştır. Ona, yeryüzünü imar edecek; ahiretini de ebedî cennet kılacak akıl ve irade vermiştir. Gönderdiği elçileri, indirdiği kitapları, hakkın ve hakikatin rehberliğinde dosdoğru yolu göstermiştir. İslam, bu yolu Müslümana bir hedef olarak sunmuş, Kur'an bizi bu yola çağırmış, Peygamberimiz bu yol üzere bize rehberlik etmiştir. İşte bu yol, sırat-ı müstakimdir. Hayatı bu doğrultuda tanzim etmek, bu yolda istikrarlı bir şekilde yürümek ise istikamettir.

İstikamet, kişinin imanla Allah'ın emniyetine sığınmasıdır. İman, hayatımızı anlamlandıran en yüce değer, bütün bir benliği ve varlığı kapsayan en temel disiplindir. İman etmekle kişi hem kendi varlığına hem bütün var oluşa hem hayata hem de ölüm ve sonrasının anlamına ilişkin sorulara cevaplar bulur. İman, insan olma şerefini kul olma bahtiyarlığı ile bütünleştirir. İnsana, dünyada yaratılış gayesine uygun bir yaşama bilinci aşılar; onun davranışlarını şekillendirir, fikir ve kararlarına yön verir.

İstikamet üzere olmak imanı hayat kılmakla, imanı ibadete ve güzel ahlaka dönüştürmekle mümkündür. İmanın ibadete yansması, Kur'an-ı Kerim'in ilk suresi Fâtiha'da yer alan **“Ey Rabbimiz! Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz. Bizi dosdoğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet.”** (el-Fâtiha 1/5-7) ayeti mucibince riya ve gösterişten arınarak yalnızca Allah'a kul olmaktır. İmanın ahlaka yansması ise, **“Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim.”** (İbn Hanbel, 2/381) buyuran Peygamberimizin güzel ahlakını şiar edinmek ve özümseyerek hayatına aktarmaktır. Fitratımıza uygun olmayan ve bizi yaratılış gayemizden uzaklaştıran her türlü söz ve davranışı terk etmektir.

İstikamet, kişinin kendisinin belirlediği/belirleyebileceği bir ölçü olmadığı gibi, kendi doğrusu da değildir. İstikamet ölçüsünü belirleyen Yüce kitabımız Kur'an ve onu yaşanılır bir hayata dönüştüren Peygamber Efendimizin sünnetidir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır: **“Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun; başka yollara sapmayın ki; onlar sizi Allah'ın yolundan saptırmasın.”** (el-En'âm 6/153). **“Elif-lâm-râ. Bu, Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarman, güçlü ve övgüye lâyık olan Allah'ın yoluna ulaştırman için sana indirdiğimiz kitaptır.”** (İbrâhîm 14/1). Resûl-i Ekrem'in (sas) ifadesinde ise bu hakikat şöyle yer almaktadır: **“Sözlerin en doğrusu, Allah'ın Kitabı; yolların en doğrusu ise Muhammed'in yoludur.”** (Nesâî, “İdeyn”, 22). Dolayısıyla ilahi vahyin kontrolü altında olan Peygamberimize

ve onun sünnetine tabi olunmadan bir istikametten bahsetmek mümkün değildir. Zira **“Resûlullah’a itaat eden Allah’a itaat etmiş olur.”** (en-Nisâ 4/80).

Peygamber Efendimizin (sas) Kur’an’la hayat bulan öğretilerinin aktarılamadığı her çağ, esasında bir Cahiliye Dönemi’dir. Dolayısıyla bugün, iman ve istikamet bahsedeceksek; çocuklarımızın, gençlerimizin ve toplumumuzun zihin ve gönül dünyasında var olan istikameti bir ömür sürdürmeleri noktasında katkı sunacak; tüm dünyayı yeniden istikamet üzere bir hayatla yani İslam ile buluşturacaksa bunu Peygamberimizin tüm insanlık için rahmet olan öğretileriyle yapabiliriz. Bugün, inanç zayıflığına hatta inançsızlığa duçar olmuş insanlara yardım edeceksek bunu Peygamberimizin davet metodunu örnek alıp onun eşsiz ahlakını kuşanarak sağlayabiliriz. Bugün, maddeperest bir anlayışın girdabına çekilmek istenen insanlığa kurtarıcı bir el uzatacaksa, bunu Peygamberimizin örnekliğiyle gerçekleştirebiliriz. Bugün, dünyevîleşmenin kiskacında istikametini şaşırان, zihinleri pozitivist anlayışın işgali altında olan, maneviyatı unutmuş insanlığa bir umut ışığı olacaksak bunu Peygamberimizin rehberliğiyle başarabiliriz. Zira Müslümanca yaşamının yolu İslam’a uymak, rotası ise yine İslam’ın gösterdiği istikamettir. Unutmayalım ki **“Sana emredildiği gibi dosdoğru ol. Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar.”** (Hûd 11/112) ayetindeki ilahi uyarıya, “Allah’a iman ettim de sonra da dosdoğru ol.” (Müslim, “îmân”, 62) hadisindeki çağrıya sadakatle bağlı kalırsak şu müjdeye nail olacağız: **“‘Rabbimiz Allah’tır’ deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar, işte onların üzerine melekler şu müjdeyle inerler: ‘Korkmayın, kederlenmeyin, size vaad olunan cennetle sevinin!’”** (Fussilet 41/30).

Diyanet İşleri Başkanlığı her yıl “Mevlid-i Nebi, Camiler ve Din Görevlileri Haftası, Ramazan ayı” gibi vesileler ile önemli konuları kamuoyunun gündemine taşımaktadır. Bu yıl, tarihlerinin yakın olması göz önünde bulundurularak Camiler ve Din Görevlileri Haftası ile Mevlid-i Nebi Haftası’nın “Peygamberimiz, İman ve İstikamet” temasıyla birlikte kutlanmasına karar verilmiştir. Hafta etkinlikleri çerçevesinde 13-14 Ekim 2023 tarihlerinde Ankara’da “Peygamberimiz, İman ve İstikamet” konulu Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu düzenlenmiştir.

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüz ve Dini Yayınlar Genel Müdürlüğümüzün büyük bir emek vererek yayına hazırlamış olduğu bu kitapta, sempozyuma yurt içinden ve yurt dışından katılan 20 akademisyenin 5 oturum halinde sundukları toplam 20 tebliğ yer almaktadır.

Birinci oturumda, “Kavramsal Çerçeve” ana başlığı altında; “Hadisler Işığında İstikamet Kavramı”, “Günümüz İnsanın Nübüvvet Algısına Hz. Peygamber’in Nübüvveti İmanî Örnekliğinden Bakış”, “Bir Kavram Olarak İstikametın Ayet ve Hadislere Dayalı Linguistik İncelemesi” başlıklı tebliğler sunulmuştur.

İkinci oturumda, “Tarihî Süreçte İnanç Meseleleri ve İstikamet” ana başlığı altında; “Kötülük Probleminin İmtihan Olgusu Bağlamında Araçsallaştırılması”, “İstikbâl-i Kibîle: Kâbe’nin İstikamet Tayin Ediciliği”, “Ehl-i Beyt’te İman ve İstikamet Anlayışı”, “Kur’an Perspektifinden İman, Amel ve Ahlak İlişkisi”, “Ehl-i Beyt’te İman ve İstikamet Anlayışı”, “Tevekkülde İstikamet” başlıklı tebliğler sunulmuştur.

Üçüncü oturumda, “İman ve İstikamet Rehberi Olarak Hz. Peygamber” ana başlığı altında; “İman ve İstikamete Çağrı: Hz. Peygamber’in İslam’a Davetinin Hazırlık Safhası”, “Sahabenin İman ve İstikamet Tasavvuru: Hz. Ali Örneği”, “Hadislerde Kâmil İman Kavramı ve Bu Kavramın Amel ve Ahlakla İlişkisi” başlıklı tebliğler sunulmuştur.

Dördüncü oturumda, “Modern Dünyada İman ve İstikamet” ana başlığı altında; “Modern Zamanlarda Sağlam İnanç, Emrolunan İstikamet”, “Gençlerin Otorite Algısı ve Hz. Muhammed’in (sas) Otorite Kullanma Örneği”, “İmanda Savrulma Hali: İstikametsizlik ve Nihilizm”, “New Age (Modern Çağ) İnanç Akımlarının Oluşturduğu İnanç Problemleri” başlıklı tebliğler sunulmuştur.

Beşinci oturumda ise “İman ve İstikamet Eğitimi” ana başlığı altında; “Çocukluk Döneminde Ailede İman ve İstikamet Eğitimi”, “Karakter Eğitiminde İstikamet’in Yeri” başlıklı tebliğler sunulmuştur.

Bu vesileyle, sempozyuma katkı sağlayan alanlarında ihtisas sahibi ilim adamlarına, sempozyumun gerçekleşmesinde ve bu eserin okurlarıyla buluşmasında ciddi emeği olan, İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı ve Cami Hizmetleri Daire Başkanlıklarımıza, emeği geçen herkese teşekkür eder; eserimizin hayırlara vesile olmasını Yüce Allah’tan niyaz ederim. Gayret bizden Tefvik Allah’tandır.

Dr. Şaban KONDI

Din Hizmetleri Genel Müdürü

AÇILIŞ OTURUMU

Sunucu:

Müminlere daima raûf ve rahîm olan Efendimiz Muhammed Mustafa'ya (sas) salât ve selam olsun. "Peygamberimiz, İman ve İstikamet" konulu uluslararası sempozyumumuzun açılış programına hepiniz hoş geldiniz, şerefler verdiniz. Selamıyla başladık Cenâb-ı Hakk'ın; kelamıyla devam edeceğiz. Kur'an-ı Kerim tilaveti için Kocatepe Camii müezzin-kayyımı İbrahim ÇAKILLI Hocamızı huzurlarınıza takdim ediyorum. Buyurunuz Hocam.

(Kur'an-ı Kerim Tilaveti)

Sunucu:

Cenâb-ı Hakk bizleri sırat-ı müstakimden ayırmasın.

Değerli Misafirler, Kıymetli Konuklar!

Programımızın selamlama-açılış konuşmasını gerçekleştirmek üzere, Ankara İl Müftüsü Sayın Dr. Hasan ÇINAR Hocamızın kürsüyü teşriflerini arz ederim. Buyurunuz Sayın Hocam.

Dr. Hasan ÇINAR

(Ankara İl Müftüsü)

Eûzu billâhi min'eş-şeytânî'r-racîm, Bismillâhirrahmânirrahîm.

Değerli Diyanet İşleri Başkan Yardımcılarım, Değerli Genel Müdürlerim, Kıymetli dekanlarım, hocalarım, gençler, basının güzide elemanları ve Ankara'mızın kıymetli; minberde hatipleri, kürsüde vaizleri, mihrapta cemaatin önünde imamları; mahalle-sinin, köyünün sosyologu, psikologu ve Kur'an kursundaki Kur'an öğreticileri hanıme-fendileri, hoş geldiniz, sefalar getirdiniz.

Ankara'mızda, bu güzel mekânımızda, bugün ve yarın düzenlenecek olan sempozyumumuzda, sempozyumu sunacak olan hocalarımızdan, kardeşlerimizden Allah razı olsun. Mevlid-i Nebi haftamızı Elhamdülillah dolu dolu, hem yurt içinde hem de yurt dışında müşavirliklerimizin olduğu yerlerde geçiriyor; onu (sas) anlamaya, onu anlatmaya çalışıyoruz, elhamdülillah. Onu anlamayanlar da bizim şer zannettiğimiz, Peygamber'e hakaret edenler, Kur'an'ı yakanlar, Allah'ın nurunu söndürmeye çalıştıklarını zannedenler de bilsinler ki bu şerrin içinde de hayır var; elhamdülillah. Geçen hafta altı tane ihtida merasimine imza attık. Otuz beş dilde Kur'an-ı Kerim'i tercüme ettik. Bu şer odaklarının çalışmaları neticesinde, "Bu Kur'an neymiş? İslam nasıl bir dindir? diyerek merak edenler, *"Yedhulûne fî dînillâhi efvâcâ/İnsanların topluluklar halinde Allah'ın dinine girdiğini görürsün."* (en-Nasr 110/3) ayetinde buyrulduğu gibi, fevç fevç, Gürcistan'dan, Romanya'dan, Bulgaristan'dan, İslam'la müşerref oluyorlar; elhamdülillah. Yeryüzü 21. yüzyılda, yine karanlıktan aydınlığa çıkmak üzere Peygamber Efendimizi takip ediyor. Ama zulüm var mı? Zulmün âlâsını şimdi bu günlerde yaşıyoruz. Zalim yine bombalarını yağdırmaktadır, çocukların başına yağdırmaktadır. Kadınların, yaşlıların başına yağdırmaktadır. Zulüm, bombalarını camilerin, mabetlerin başına yağdırmaktadır ve destekçileri, bütün dünya –sözüm ona özgür dünya- takip etmektedir. Zalimin zulmünü alkışlıyorlar gördüğünüz gibi. Biz ecdadımızdan aldığımız ruhla, elhamdülillah tarih boyunca her gittiğimiz yere nasıl adaleti, hürriyeti, muhabbeti götürdüyseniz, yine 21. yüzyılda, Gazze'nin başına bomba yağdıranların karşısında, Türkiye Cumhuriyeti olarak, yeryüzünü adalete davet ediyoruz, elhamdülillah. Ama bunların zulmü böyle gitmeyecektir. Şairin dediği gibi, "Varsın zulüm bütün dünyayı sarsın. Varsın sevinçler de başka bahara kalsın. Madem ölüm bir kere gelecek, o da neden Allah için, o da neden vatan için, o da neden millet için, o da neden Gazze için, o da neden ay yıldızlı bayrağımız için olmasın!" diyoruz. Hürmetlerimi sunuyorum. Sağ olun, var olun.

Sunucu:

Sayın İl Müftüm ze çok teşekkür ediyoruz. Selamlama konuşmalarını yapmak üzere Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Sayın Dr.  aban KONDI Hocamızı huzurlarınıza davet ediyorum. Hocam buyurunuz.

Dr. Şaban KONDİ

(Din Hizmetleri Genel Müdürü)

Muhterem Diyanet İşleri Başkan Yardımcılarım, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanım, Genel Müdürlerimiz, Sayın İl Müftüm, sempozyumumuzu tebliğleriyle anlamlandıracak olan yurt içinden ve yurt dışından saygıdeğer akademisyen hocalarımız, değerli ilçe müftülerimiz, müftü yardımcılarımız, saygıdeğer meslektaşlarım, daire başkanlarım, hepinizi saygı ve muhabbetle selamlıyorum, Allah'ın rahmeti, bereketi, yardımı, hepinizin, hepimizin üzerine olsun inşallah. Hoş geldiniz, sefalar getirdiniz.

Saygıdeğer Davetliler, Kıymetli Misafirler!

Malumunuz, Diyanet İşleri Başkanlığı olarak her yıl Mevlid-i Nebi Haftasında ve Camiler ve Din Görevlileri Haftasında toplumda bir farkındalık oluşturmak adına bir tema belirleniyor ve bu süreçte yurt içinde ve yurt dışında çeşitli aktiviteler gerçekleştiriliyor. Mevlid-i Nebi Haftası ile Camiler ve Din Görevlileri Haftası'nın birbirine yakın olması hasebiyle de son iki yıldır birlikte kutluyoruz. Peki, Mevlid-i Nebi Haftası, Camiler ve Din Görevlileri Haftası'nda neler yapıyoruz, hangi etkinlikleri gerçekleştiriyoruz? Elhamdülillah, kökleri kadim kültürümüze dayanan, dalları ve meyveleri ile de 149 ülkede insana kurtuluş umudu vadeden bir teşkilatta insanlığa hizmet veriyor; eğitimiyle, yardımıyla, din hizmetiyle, farklı alanlarda karşılıksız çalışan Diyanet İşleri Başkanlığında vazife yapıyoruz. Allah, meslektaşlarımızdan vefat edenlere rahmet eylesin. Hayatta olup din hizmeti yürüten meslektaşlarımıza da Rabbim sağlık, afiyet, hayırlı hizmetler nasip eylesin. Geçen yıl malumunuz, "Peygamberimiz, Cami ve İrşat" konusunu işlemiştik. Bu yıl ise, "Peygamberimiz, İman ve İstikamet" konusu Mevlid-i Nebi haftamızın ana teması olarak belirlendi. Peki değerli hocalarım, Mevlid-i Nebi haftasında hangi etkinlikleri gerçekleştiriyoruz? Neler yapıyoruz? Ben sözü fazla uzatmadan bunlardan bahsedip, konferansımızı sunacak olan değerli Başkan Yardımcımıza sözü devretmek istiyorum. Mevlid-i Nebi haftası 25 Eylül Pazartesi günü Muhterem Diyanet İşleri Başkanımızın katılımlarıyla, Başkanlığımızdaki ilk tanıtım programıyla Türkiye'ye tanıtıldı. Sonra, 26 Eylül'de Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde ana programımızı gerçekleştirdik. Aynı zamanda, o akşam kutladığımız Mevlid gecesi, Peygamber Efendimizin velâdetinin sene-i devriyesiydi. Gerçekten, Peygamber âşığı cemaatimiz ve kıymetli hocalarımız, yurt içinde ve yurt dışında Peygamberimizi anmaktan anlamaya yönelik programlar icra ettiler. Bu yıl, Mevlid-i Nebi haftasında, Türkiye yüzyılı bağlamında gençlerimize, kadınlarımıza ve ailelerimize yönelik 8 ayrı bölgede "Büyük Gençlik Buluşmaları" gerçekleştirdik.

Bu gençlik buluşmaları kapsamında, hafızlığını tamamlayan öğrencilerimizin hafızlık icazet merasimlerini de özellikle illerimizde gerçekleştirmiş olmamız, toplumda büyük bir farkındalık oluşturdu. Ama çalışmalarımız bunlarla da sınırlı değildi. Okullarımızda, KYK'larda, sevgi evlerinde, huzurevlerinde, cezaevlerinde, şehirlerimizin merkezlerinde bir farkındalık oluşturmak amacıyla stantlar kurmak gibi birçok etkinlik de gerçekleştirdik. Diyanet İşleri Başkanlığı olarak bütün amacımız, O kutlu Nebi'yi anmaktan anlamaya yönelik, onun mübarek vasıflarını, imanda, ibadetlerde, özünde ve sözünde, ahlakta ve ticaretinde, aile hayatında ve insan ilişkilerinde olan istikamet anlayışını hem kadınlarımıza hem gençlerimize, çocuklarımıza, çalışanlarımıza, toplumun her kesimine anlatmanın gayretindeyiz. Bu vesileyle, mihrapta, minberde, kürsüde, her türlü mümkün zeminde bu görevi hakkıyla yerine getiren, hizmet eden; Kur'an kursu öğreticilerimizi, imam-hatiplerimizi, müezzin-kayyımlarımızı, Kur'an kursu hocalarımızı, vaizlerimizi, il ve ilçe müftülerimizi tebrik ederim. Bunların da ötesinde, bütün bu projelerde meslektaşlarımıza rehberlik edecek olan Diyanet İşleri Başkanlığımızı, Başkanlığımız Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüzde çalışan bütün daire başkanlarımızı, bütün çalışan arkadaşlarımızı can-u gönülden tebrik ediyorum. Allah kendilerinden razı olsun. Bir de iki gün devam edecek olan bu sempozyumumuzla alakalı kısaca birkaç başlığa değinmek istiyorum. Özellikle bugün ve yarın, inşallah cumadan sonra da devam edecek bu programlarımızı kaçırmamanızı, çocuklarımızla, ailelerimizle, gençlerimizle iştirak edip dinlemenizi istirham ediyorum. Zira yurt içinden ve yurt dışından alanlarında uzman hocalarımız sunumlarıyla sempozyumumuza anlam katacaklardır. Birinci oturumumuz öğleden sonra 14.00'te "Kavramsal Çerçeve" ana başlığında gerçekleşecek. Birinci oturumda nelerden bahsedeceğiz? "Hadisler Işığında İstikamet Kavramı", "Günümüz İnsanın Nübüvvet Algısına Hz. Peygamber'in Nübüvvet İmanî Örnekliğinden Bakış", "Bir Kavram Olarak İstikamet'in Ayet ve Hadislere Dayalı Linguistik İncelemesi" konularında sunumlar yapılacak. İkinci oturumumuzda: "Tarihî Süreçte İnanç Meseleleri ve İstikamet" başlığında bildiriler sunulacak. Üçüncü oturumumuzda: "İman ve İstikamet Rehberi Olarak Hz. Peygamber" konusu; dördüncü oturumumuzda: "Modern Dünya'da İman ve İstikamet" konusu; beşinci oturumumuzda ise, "İman ve İstikamet Eğitimi" konusu işlenecektir. Ben özellikle bütün oturumlara katılmanızı önemle rica ediyorum. Sempozyumumuzun düzenlenmesinde emeği geçen arkadaşlarımıza, programımıza teşrif eden siz değerli misafirlerimize, akademisyenlerimize, genel müdürlerimize ve daire başkanlarımıza ama en önemlisi Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüzde çalışan başta İrşat Hizmetleri dairesi ve Cami Hizmetleri Daire Başkanlığı olmak üzere bütün meslektaşlarımıza can-u gönülden teşekkür ediyorum. Hepinizi Allah'a emanet ediyorum. Sempozyumumuzun bizim için, milletimiz, ülkemiz ve İslam dünyası için hayırlara vesile olmasını diliyorum. Saygı ve muhabbetlerimi arz ediyorum. Kalın sağlıklıca efendim.

Sunucu:

Din Hizmetleri Genel M¼d¼r¼m¼z Sayın Dr. Şaban KONDİ Hocamıza teşekkürlerimizi sunuyoruz; organizasyon ve ev sahipliklerinden dolayı. Şimdi de selamlama konuşmalarını yapmak üzere Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Prof. Dr. Huriye MARTİ Hocamızın kürsüy¼ teşriflerini arz ediyorum. Buyurunuz Sayın Başkanım.

Prof. Dr. Huriye MARTI

(Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı)

Din İşleri Yüksek Kurulumuzun Saygıdeğer Başkanı, zât-ı alinizin şahsında bütün salonu hürmetle selamlıyorum. Kıymetli hocalarımıza, hanımefendilere, beyefendilere ve gençlere buradan merhaba demek istiyorum. Mevlidiyle şeref bulduğumuz, varlığıyla varlık kazandığımız, rehberliğiyle bir ömür sürmeyi dilediğimiz Peygamber Efendimiz Muhammed Mustafa'ya (sas) buradan salât ve selam gönderiyorum. Her birinize bu cuma gününün mübarek olmasını, sempozyumun da başarıyla tamama ermesini Cenâb-ı Hakk'tan niyaz ediyorum.

Kıymetli Misafirler!

Hepimiz biliriz ki hayat bir yolculuktur. Ve insan da bir yolcu... **“Bizi dosdoğru yola eriştir.”** derken, aslında bu hayat yolculuğunda ilerleyişimizin eğrilmeden, bükülmeden, bozulmadan, sapmadan dosdoğru, dümdüz olmasını Cenâb-ı Hakk'tan niyaz ederiz. Hepimiz yolcuyuz. Ve aslında yolcunun amacı, nihayetinde hedefine ulaşmaktır. Aslında her insanın amacı, nihayetinde cennete ulaşmaktır. O kutsal yolculukta cennete ulaşmak için de eğilmemek, bozulmamak, şaşmamak gerekir. Bu yolda Cenâb-ı Hakk'a önce iman eder, önce O'na bağlanır, önce yürekten O'nun varlığına ve birliğine şehadet ederek mümin olur; sonra da bizi yolumuzdan şaşırtmaması, ayaklarımızı sırat-ı müstakim üzere sabit kılması için O'na dua ederiz. Dolayısıyla aslında iman ve istikamet, birbirinden asla ayrı düşünülemez iki kavram. İman, çok yürekte, çok derinde, çok özümüzde iken istikamet hayatımızdadır. Biz, düşüncemizle, davranışlarımızla dosdoğru olmak üzere bütün hayatımızı kurgulamak zorundayız. Bizim davranışlarımıza yansımalıdır istikamet. Eğer yalan dolan, küçük ayak oyunları, hile, pusu, düzenbazlık varsa hayatımızda, istikamet üzere değiliz demektir. Dosdoğru yoldan şaşmışız demektir. Dolayısıyla, aslında bizim için önemli olan hem düşünce dünyamızda dürüst, samimi ve dosdoğru olmaya hem duygu dünyamızda o dürüstlüğü, o doğruluğu korumaya hem de davranışlarımızda elimizdeki bütün imkânları seferber ederek dosdoğru yaşamaya gayret etmektir. Bu bütünlük aslında ahlakı tanımlar. Dolayısıyla, iman ve istikamet demek, aslında imandan asla ayrı düşünülemez olan ahlakla birlikte bağlantılandırmak demektir. Bir mümin her daim ahlaklı davranmak, ahlaklı düşünmek, ahlaklı hissetmek zorundadır. İşte bu ahlak bütünüdür adındır istikamet... Hiç kimsenin görmediği yerde bile Cenâb-ı Hakk'ın kendisini gördüğünü

bilerek, doğruluktan şaşmamaktır. Hırslarına, nefsine, arzularına ve bitmek bilmeyen emellerine aldanıp da yoldan çıkmamaktır. Dolayısıyla, imanı ve istikameti birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ve şu da çok önemlidir ki istikamet sahibi olabilmek için emek vermek gerekir. Gayret etmek gerekir. Hiç kimse kılını bile kıpırdatmadan, parmağını bile oynatmadan, son derece rahat ve keyifli bir şekilde müstakim olamaz efendim. Müstakim olabilmek, dosdoğru ve dürüst olabilmek için insanın devamlı nefsiyle mücadele etmesi gerekir. Çünkü “bir küçük yalandan ne çıkar?” “İstedğin hedefe ulaşmak için her yol mübahtır” diyen nefis, insanı mütemadiyen yoldan çıkarmaya çalışır. O zaman istikamet sahibi olmak için devamlı gayret etmek, emek vermek, nefsiyle mücadele etmek, dolayısıyla uyanık ve farkında olmak gerektir. Allah hepimizi muhafaza buyursun nefsin eline düşmekten. Allah hepimizi istikametten ayırmasın. Biz O’na hep dua ediyoruz namazlarımızda. Fâtiha suresinde, **“Bizi dosdoğru yola ilet.”** diyoruz ama duanın yanında bir de emek bir de gayret gerekir müstakim olmak için.

Kıymetli Misafirler!

İstikamet, “dosdoğru yol, hiç sapmadan ilerleyen dümdüz bir gidişat” anlamı var. Ama bir de “doğrulup ayağa kalkmak” gibi bir anlamı var; bu da çok önemlidir. Namazda kıyama durmak gibi, istikametle kıyam aynı kökten gelir. “Kâme; dosdoğru dikilmek...” O dik, o kararlı, o dirilmiş duruş, Müslümanın bütün hayatına aksetmelidir. Müslüman; sefil, rezil, sürünen, aciz bir varlık olamaz. Cenâb-ı Hakk’ın kendisine yüklediği halifelik sıfatının farkında olarak, kadınıyla-erkeğiyle her türlü eğrilikle-büğrülükle mücadele hususunda kararlı olmalıdır; bu da istikâmetin bir anlamıdır. Ve diğer taraftan, istikamet, bir üçüncü anlamı daha vardır; o da yanlışlıkları, sapmaları, eğrilikleri-büğrülükleri düzeltmektir. İnsanın sadece kendisinin dümdüz olması ya da dimdik ayakta durması da yetmez efendim. Eğrilikleri, yanlışlıkları, bozuklukları, Cenâb-ı Hakk’ın rızasına uygun olmayan her türlü kötülükleri, şerri, hatayı, günahı düzeltmek de istikamet, içindedir. Dolayısıyla emr-i bi’l-ma’ruf, nehy-i ‘an’il-münker dediğimiz iyiliği emredip, kötülükten sakındırma vazifesi de istikamet, bir gereğidir. “Ben doğru olayım da dünya varsın yıkılsın”, bu yol nereye gidiyor? Ayaklar birbirine dolaşmış; zihinler şaşmış, “ben doğru olayım da gerisi mühim değil” deme lüksü yoktur Müslümanın. Müslümanın en temel vazifelerinden biridir eğri olanı düzeltmek, yoldan çıkanı en güzel bir üslupla tekrar doğru yola davet etmek. Dolayısıyla, istikamet, içinde bir insanın bir toplumun bir ailenin, çevrenin, yakın-uzak komşunun, akrabanın, evladının doğruluğu için gayret etmek vardır. Dolayısıyla, istikamet çok derin manalar içeren, hayata kıvam katan bir kavramdır. Kıvam kelimesi de istikametle aynı kökten geliyor biliyor musunuz? Bir kıvamı olmalıdır müminin hayatının. Bir dengesi olmalıdır. Anlamı bir akışı olmalıdır. Çalkantılardan uzak, çaresizliklerden, bir oraya bir buraya koşturmadan, dümdüz bir yolda, farkındalık içinde, herkesi uyarmak ve uyandırmak için gayrette, o tatlı kıvamda olmalıdır müminin hayatı.

Şimdi, işte tam da bugün, her türlü Siyonist hareketi her türlü zulmü her türlü yanlış, hatayı, yalanı, sahtekârlığı düzeltmek için, dimdik ayağa kalkan Filistin halkına buradan bir selam gönderiyoruz. Biz, mümin kardeşlerimizin istikamet üzere olduğuna şahidiz. Biz onların imanlarından aldıkları güçle, o dirilişi, o kıyamı ve o cihadı sadece ve sadece artık bu zulüm ve kötülük dursun diye yerine getirdiklerine, o yükü hepimiz adına yüklendiklerine şahidiz. Biz, buradan, bu mübarek cuma günü, Filistin'deki kardeşlerimize en nadide en kalpten sevgilerimizi ve dualarımızı gönderiyoruz. Rabbim onları imanlarında ve istikametlerinde muzaffer eylesin efendim.

Sunucu:

Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Prof. Dr. Huriye MARTI Hocamıza çok teşekkür ediyoruz, sağ olun, var olun Hocam.

Şimdi de açılış konferanslarını vermek üzere Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN Hocamızın kürsüyü teşriflerini arz ederim; buyurunuz Kıymetli Hocam.

Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN

(Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı)

Bismillâh irrahmân irrahîm. –Hamdele ve salveleden sonra- Cenâb-ı Hakk Teâlâ Hazretlerine sonsuz hamd-ü senalar olsun. Yaratan Rabbimiz, yaşatan Rabbimiz, sonsuz nimetler içinde iki cihan serveri Hz. Muhammed Mustafa'ya (sas) ümmet kılan Rabbimiz, onun ümmeti olarak kalıp, ümmeti olarak ölebilmeyi de her birimize nasip eylesin. Efendimiz aleyhissalâtu vesselâma, onun ehl-i beytine, ashabına, ezvâc-ı tâ-hirâtına binlerce salât ve selam olsun.

Saygıdeğer Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanım, Değerli Başkan Yardımcısı Arkadaşlarım, Genel Müdür Arkadaşlarım, birim âmirleri, Ankara Müftümüz, ilçe müftüsü arkadaşlarım!

Bugün burada bu konuşmayı Sayın Başkanımız yapacaklardı; teamül olduğu üzere, Sayın Başkanımızın Muhterem Anneleri bir kaza geçirdi, yanında olmak maksadıyla Ordu'da bulunmaları gerekti. Bu görevi din hizmetlerinden sorunlu olmamız hasebiyle bize tevdi ettiler. Katkılarından ve yükümü biraz hafiflettiğinden dolayı Huriye Hocama teşekkür ediyorum. Desteklerinden dolayı hem Kurul Başkanımıza hem İbrahim Hocama, Selim Hocama hem Başkanlıktan hem de üniversitelerden teşrif eden dekan ya da akademisyen hocalarımıza, Eğitim Hizmetlerinden teşrif eden etkili hutbe sunumu seminerinden dolayı burada bulunan arkadaşlarımıza, Ankara'nın değişik ilçelerinden teşrif eden hoca hanımlara ve hocalarımıza, Diyanet televizyonumuza, adını anmayı unuttuğum beni bağışlasın lütfen, herkesi ayrı ayrı selamlıyorum. Sempozyumumuzun hayırlı, bereketli, Efendimizin (sas) bize belirlemiş olduğu istikamette yürümemize katkı sunan, ufuk açan sonuçlar tevlid etmesini –doğurmasını- Cenâb-ı Hakk'tan niyaz ediyorum. Hoş geldiniz, sefalar getirdiniz, Cenâb-ı Hakk hepinizden razı olsun.

Sayın Başkanımızın konuşmalarını aldım; onu da size aktarmış olacağım bu vesileyle. Ama başlarken, Kur'an-ı Kerim'i tilavet eden hocamızın aşr-ı şerifini kim seçtiyse, konuyu o kadar güzel çerçevelemişti ki onun üzerine bir şey söylemeye dahi hacet kalmadı.

Önce bize Nisâ suresinin 136. ayet-i kerimesini okudu. Rabbimiz bize, *“Ey iman edenler! Allah'a, Resûlüne ve Resûlüne indirmiş olduğu kitaba iman edin.”* dedi. “İman etmiş gibi yapanlar, iman ettiği iddiasında bulunanlar, iman ettiğini söyleyenler,

gerçekten iman edin, imanınızın gereğini yaşayın.” dedi. Daha sonra Enfâl suresinden, *“Ey iman edenler! Allah’a ve Resûlüne, size hayat verecek şeylere çağırdıkları zaman, Onların çağırısına icabet edin.”* ayetini okudu. Sonra da Fussilet suresinden, *“Rabbimiz Allah’tır deyip de istikamet üzere yürüyenlere melekler inecekler. ‘Korkmayın, üzülmeyin! Size vaat edilen cennetle sevinin.’ diyecekler.”* mealindeki ayet-i kerimeyi okudu. İstikamet konusunu neden seçtik; onu arz etmeye çalışayım. Hocalarımız burada, onlarla istişareler neticesinde bu konu belirlendi. Malum 6 Şubat’ta bir deprem yaşandı. Yaşanan depremde, aynı zemin ve aynı hat üzerinde sapasağlam binalarla yerle bir olan binaların görülmesi üzerine, bizim imanı ve iman üzerine istikameti konuşmamız gerektiği bir zaruret olarak ortaya çıktı. Yani “imanı, cami içerisine hapso- lan, hayatımızın diğer anlarına ve alanlarına yansımayan bir kavram olarak gören bir anlayışımız mı var acaba” şeklinde bir istişare yaptığımızı hatırlıyorum doğrusu. Çünkü iki tane binanın bir tanesi yerle bir olmuşken, bir tanesi ayakta duruyor; ilgililere neden diye sorduğunuzda ya demirinden çalınmıştır ya çimentosundan çalınmıştır ya statüğünde hata yapılmıştır ya yapı denetim firması görevini tam yapmamıştır ya üç kat yapılması gerekirken ilgililer bir şekilde göz yummuş, binanın taşıyıcı kolonlarının taşı- ma kapasitesinin üstünde kat yapılmıştır. Bunlardan dolayı böyle bir sonuç meydana gelmiştir. Öyleyse imanın, hayatımızın her anını ve her alanını kapsayan yönüne, isti- kametin önemine dikkat çekmemiz gerekiyor. Hz. Ömer’e (r.a.) atfedilen bir hâdis var. Onun hilâfeti döneminde, camide ibadet eden birtakım insanlara, “çok muttaki insan- lar” diyorlar. Hz. Ömer, o muttaki dedikleri insanlar hakkında üç soru soruyor: “O mut- taki dediğiniz insanlarla alışveriş yaptınız mı?” “Yapmadık.” diyorlar. “Onlarla yolculuk yaptınız mı?” “Yapmadık.” diyorlar. “Peki onlarla komşuluk yaptınız mı?” “Yapmadık.” diyorlar. Bunun üzerine Hz. Ömer: “Zannederim, siz onları mescide boyunlarını sal- larken gördünüz. Dikkat edin, takva boyunlarınızı sallamakla anlaşılmaz.” diyor. Efen- dimize merfû olarak atfedilen bir rivayette, -yanlış hatırlamıyorsam- ama Hz. Ömer’in sözü diye de kaynaklarda geçer; “Kişinin namazı ve orucu sizi aldatmasın. Dirhemle ve dinarla olan münasebetine bakın.” Alışveriş yaptığınız zaman düzgün davranıyor mu? Aldatıyor mu, aldaniyor mu? Sizi yakıyor mu? Bu hususlara bakın.

Muhterem Hocalarım!

İstikameti kalbin istikameti, bedenin istikameti ve bütün hayatın istikameti ola- rak zaten hocalarımızın sunacakları tebliğlerde benzer başlıklar var. Biraz önce Huriye Hocam ifade ettiler; “İstikâmet” kelimesiyle, “kıyâm, ikâme ve kıvam” kelimeleri aynı kökten gelmektedir. Kur’an-ı Kerim’de, “Namazı ikâme edin” buyrulur; “Tartıyı ikâme edin” buyrulur; dine de böyle söyler, “Dini ikâme edin.” der Cenâb-ı Hakk. Dini ikâme etmek nedir? Bunu ayrı bir şekilde konuşmak lazım. Ama Efendimiz (sas) buyururlar ki, “Dil istikamet bulmadıkça kalp istikamet bulmaz.” Yani dil yalan söylemeye devam

ettiği sürece, o dille aynı bünyede bulunan kalbin istikamet bulması mümkün değildir buyurur Peygamberimiz (sas).

Bizim çok iyi bildiğimiz bir hadis vardır: “Kişi konuştuğu zaman yalan söylese, söz verdiği zaman sözünde durmazsa, emanet bilincine sahip olmazsa münafık olur.” Bu hadis-i şerifin bir de devamı var, devamını çok zikretmiyoruz biz; “Böyle bir kimse namaz da kılsa, oruç da tutsa, Müslüman olduğunu iddia da etse münafıktır.” buyuruyor. Dolayısıyla dilin istikameti... Kursaktan aşağı haram lokma geçerse, bedenin istikameti söz konusu olur mu? Herhâlde olmaz. Çok dikkat çekicidir, bir kez daha arz edeyim; bilen kimselerin huzurunda konuştuğumun farkındayım ama lütfen tekrar etmek bâbında düşünün. Kursaktan içeriye haram lokma derken, insanlar, birisinin malını çalmak olarak değerlendirip geçiyor. İçerisinde kul hakkı, kamu hakkı, devlet hakkı, millet hakkı... Bilen birisine sordum mesela; nasıl olur kul hakkı, kamu hakkı, devlet-millet hakkı? “Şuradan bir imarı olmayan bir tarlayı alırız, sonra orayı etkimizi, yetkimizi, gücümüzü kullanarak imara açtırırız, sonra 100.000 TL'ye aldığımız yeri 100 milyona satarız, kimsenin hakkını yemeden, harama bulaşmadan zengin oluruz” dedi. Dedim ki: “Beni ikna edersin, insanları ikna edersin ama Allah'ı nasıl ikna edeceksin? Allah'a ne cevap verecek insan? Dolayısıyla istikamet sahibi insan, kendi kendisini ikna edebilen insan değil; Allah'a vereceği hesabı düşünerek yaşayan insan olmalıdır. Bakın kamu hakkıyla alakalı Hayber'in fethinden sonra çok enteresan bir şey anlatılır; Efendimize şehitlerden bahsedilir, şehitlere rahmet dilenerek zikredilir. Cenâb-ı Allah bütün şehitlerimize rahmet eylesin. Bu vesileyle her gün çoluk-çocuk demeden şehadet şerbeti içen Filistinli kardeşlerimiz başta olmak üzere, dünyanın her yanında mazlum, mağdur kardeşlerimize Cenâb-ı Allah rahmetiyle muamele eylesin. Ahiretteki hâllerinin güzelliğinden zaten şüphemiz yok ama Allah onların geride kalanlarının dünyada da huzura ve güzelliklere kavuştuklarını görmeyi bizlere nasip eylesin. Bir hocamız derdi ki: “Sahilde oynarken bombalanan çocukların yerinde mi olmak istersin? Yoksa o çocukları bombalayan pilotun yerinde mi olmak istersin?” Kayıtsız ve şartsız o şehit çocukların yerinde olmak ister insan. Rabbimiz, istikametle ilgili ayetin hemen arkasından, **“Sakın zalimlere meyletmeyin. Sonra ateş sizi de yakar. Allah'tan başka dostunuz da olmaz; yardım da göremezsiniz!”** (Hûd 11/43) buyurmaktadır. Şimdi dünyanın gözü önünde bir katliam “şöyle oldu, böyle oldu, onlar da şöyle yapmışlardı” şeklinde kendilerini ikna edecek bahanelerle zalimlerin yanında olanlar bilmelidirler ki ateşin onlara dokunacağı gün yakındır; Allah zalimlerin yapıp ettiklerinden gafil değildir.

Hayber'in fethinden sonra da birkaç şehit var; Efendimize bu şehitlerden bahsediyorlar. “Filan şehit filan şehit filan da şehit Yâ Resûlallah” dediklerinde, Efendimiz itiraz ediyor ve buyuruyor ki: “O şehit değildir.” “Neden şehit değil Yâ Resûlallah? O da bizimle beraber savaşıırken can verdi.” İnsanın dünyada verebilecek canından kıymetli neyi var? Efendimiz cevaben buyuruyor ki: “Ben onu ganimet malından -yani kamu

malından- çaldığı bir yelekle cehennemde gördüm.” Dolayısıyla, kursaktan aşağıya haram geçmeye devam ettiği sürece, o kimsenin istikamet sahibi olması mümkün müdür? İlgili ayetler ve hadis-i şerifler mümkün olmadığını söylüyor. Burada bir hususa daha dikkat çekmemiz lazım. Adil olmadıkça, kendisine yapılmasını istemediği muamelenin, başkasına yapılmasına engel olmadıkça bir insan istikamet bulamaz. Kur'an-ı Kerim'in en üzerine basarak vurguladığı hususlardan birisi, insanın işlerinde ve ilişkilerinde adaleti sağlamasıdır. İbrahim Hocam bir tefsir hocası olarak burada, ilk okuduğumda çok etkilenmiştim, Yahudilere çok kızıyoruz, bu açıdan ilginç bir örnek olacak, Nisâ suresinde geçen on civarında ayet, bir Yahudi'nin hakkını korumak içindir. Bir Yahudinin hukukunu korumak üzere, Müslüman görünen birine karşı adaleti tesis etmek üzere inmiştir biliyor musunuz? Tu'me b. Ubeyrik adında, hırsızlıklarıyla ve yolsuzluklarıyla bilinen kabileden bir adam, bir zırh alıyor, bir un çuvalı içerisinde bir Yahudi'nin evine bırakıyor. Deliller Tu'me'yi gösteriyor ama Tu'me'nin yakınları, çevresi, aynı camiadan olanlar Peygamber Efendimize gelerek şahitlik ediyorlar, “Yâ Resûlallah, Tu'me yapmadı. Tu'me böyle bir şey yapmaz!” Efendimizi (sas) etkiliyorlar. “Yahudiden şüpheleniyoruz.” diyorlar. Un çuvalının izleri de Yahudi'nin evini gösteriyor. Yahudinin evinde arama yapılıyor ki zırh onun evinde çıkıyor; Yahudinin bir şeyden haberi yok. **“İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik; hainlerden taraf olma!”** (en-Nisâ 4/105). İster yakını-mız, akrabamız olsun, ister evladın olsun, sakın hainlerin destekçisi olma buyuruyor Allah (c.c.). Tu'me, hırsızlığı ortaya çıkınca irtidat ediyor, Mekke'ye gidiyor. Mekke'de yine bir hırsızlık yaparken, delmeye çalıştığı bir duvarın yıkılmasıyla duvarın altında kalıp ölüyor. Adalet olmadıkça, Müslüman istikamet üzere bir hayat tesis edebilir mi? Bu soruyu sormak gerekiyor.

Biz, istikamet örneklerini Efendimizden (sas) alıyoruz. Dünya bir buhran içerisinde. Hepimiz farkındayız ki dünya bir aşmaz içerisinde. Batıyla ilgili yazıp çizenler diyorlar ki, insanlar öyle bir noktaya geldi ki insanlara artık hazları hükmediyor. Hedonist bir anlayış; -Selim Hocamın kulakları çınlasın- insanı içine aldı, helake doğru sürüklüyor. Şimdi durum böyleyken, bu insanlara kim umut verecek? Herhâlde insanlara bir huzur düzeni vaat eden Müslümanlardan başka bir topluluk olmasa gerektir. Müslümanların bu noktada Peygamber Efendimizi örneğini hayata taşımaları gerekiyor. Bütün peygamberlerin mesajı olan iman ve istikameti hayatımıza aksettirmemiz gerekiyor.

Kıymetli Arkadaşlar!

Kur'an-ı Kerim'de bütün ibadetlerin ortak hedefi istikamettir desek yanlış bir cümle kurmayız herhâlde. Cenâb-ı Hakk namazı emrediyor, **“Namaz insanı çirkinliklerden, yasak olan şeylerden uzaklaştırır.”** buyuruyor. Orucu emrediyor, “Takva sahibi olasınız diye, muttakî, dikkatli yaşayasınız diye.” Haccı emrediyor, “Hacda şu şu kötülükler yoktur.” diyor. Zekâtı emrediyor, zekâtın insanları arındırıcı, temizleyici

etkisinden bahsediyor. Dolayısıyla, bütün peygamberlerin mesajı, istikamet üzere bir dünyayı kurmak adınadır. Fâtîha suresinde, günde defalarca **“Bizi dosdoğru yola ilet”** diyoruz. Dosdoğru yolun ne olduğunu Rabbimiz bize En’âm suresi 151, 152, 153. ayetlerde öğretiyor. **“Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun; (başka) yollara sapmayın; sonra onlar sizi Allah’ın yolundan ayırır.”** (el-En’âm 6/151) diye bizi uyarıyor Rabbimiz.

Kıymetli Arkadaşlar!

Bizi tehdit eden bireyselleşme, dünyevileşme, maddeci, materyalist anlayışın esiri olup da sadece menfaat odaklı yaşamak. Efendimizin şu uyarısıyla sözlerimi toparlayayım, “Karanlık geceler misali fitnelerin olacağı bir zaman gelir. Kişi, sabah mümin, akşam kâfir; akşam kâfir, sabah mümin olur.” Kişi imana bir girer bir çıkar bir girer bir çıkar. Bu dönemin özelliklerini söylerken, Efendimiz çok dikkat çekici bir ifade kullanıyor; “Dinlerini azıcık bir dünya menfaati karşılığında satarlar.” Menfaat odaklı insanları Rabbimiz Kur’an’da şöyle ifade buyuruyor, **“Allah’a şartlı ibadet ederler.”** İşleri yolunda giderse ne güzel; Rabbim beni seviyor. Ama sıkıntılı bir durumla karşı karşıya kaldıklarında gerisin geriye döner. Ne din kalır ne iman Allah korusun. Şimdi bizim bu dünyevileşme anaföründe, bu maddeci menfaatçi anlayışın insanları esir aldığı dönemde, iman ve istikamet üzere yaşamaya gayret eden, Rabbimizin rızasını her şeyin üstünde tutan bir hayat anlayışını ortaya koymamız gerekiyor. Sempozyumumuzda, hocalarımızın sunacakları tebliğlerin, bu hayat tarzının yerleşmesinde katkı sunmasını Cenâb-ı Allah’tan niyaz ediyor, bildirileriyle destek olan akademiden ve Başkanlığımızdan hocalarımıza çok teşekkür ediyor, Cenâb-ı Hakk’ın her işimizi rızasına muvafık kılması duasıyla hepinize saygılarımı sunuyorum.

Sunucu:

Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN Hocamıza teşekkür ediyoruz. Değerli konuklar, cuma namazından sonra saat 14.00'te "Kavramsal Çerçeve" başlığıyla sempozyumumuzun ilk oturumu gerçekleşecektir. Bu oturumumuzun sonuna geldik. Hepinize katılımınızdan dolayı teşekkürlerimizi sunuyor, hayırlı cumalar diliyoruz.

I. OTURUM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Oturum Başkanı
Prof. Dr. Huriye MARTI
Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

Sunucu:

Sayın Diyanet İşleri Başkan Yardımcılarımız, sempozyumumuza katkı sunacak olan çok kıymetli akademisyenler, araştırmacılar ve siz değerli misafirlerimiz! Diyanet İşleri Başkanlığı, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenen “Peygamberimiz İman ve İstikamet” konulu uluslararası sempozyumumuza hepiniz hoş geldiniz. Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun.

Bugün öğleden önce açılış programını gerçekleştirdiğimiz sempozyumumuzun “Kavramsal Çerçeve” ana başlığıyla birinci oturumunu yönetmek üzere Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Prof. Dr. Huriye MARTI Hocamızın sahneyi teşriflerini arz ederim. Oturumda tebliğlerini sunacak olan; Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hüseyin AKYÜZ Hocamızı, Diyanet İşleri Başkanlığı/Kopenhag Din Hizmetleri Müşaviri Prof. Dr. Eyüp BAŞ Hocamızı, Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Sayın Dr. Şaban KONDİ Hocamızı ve Londra Din Hizmetleri Müşavirimiz Sayın Ensari YENTÜRK Hocamızı sahneye davet ediyorum. Buyurun Kıymetli Hocalarım.

Oturum Başkanı:

Kıymetli Misafirlerimiz, Hanımefendiler, Beyefendiler!

Mevlid-i Nebi sempozyumumuzun hayırlara vesile olması temennisiyle ilk oturumumuzu açıyoruz. Bu oturumda kavramsal çerçeveyi konuşacağız. İman ve istikamet kavramlarının Kur’an-ı Kerim’deki ve Peygamber Efendimizin dilindeki anlam dünyasına işaret edeceğiz. Ve bu konuda çok değerli konuşmacılarımız olacak. Sizin de ekranda gördüğünüz üzere, ilk oturumumuzda Sayın Hüseyin AKYÜZ Hocamız, saygıdeğer müşavirimiz Eyüp BAŞ Hocamız, Sayın Şaban KONDİ Hocamız ve yine Sayın Müşavirimiz Ensari Bey bizlerle birlikte olacaklar. Öncelikle bu oturumda sözü Sayın Hüseyin AKYÜZ Hocamıza bırakacağım. Kendileri Ankara Hacı Bayram-ı Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinin Hadis Anabilim Dalında öğretim üyesi olarak görev yapmaktalar. Hocamız bize, “Hadisler Işığında İstikamet Kavramı”nı anlatacak. Peygamber Efendimizin dilinde ve Efendimizin literatüründe acaba istikamet ne gibi bir anlam dünyasına sahiptir? Bunu irdelleyecek. Kıymetli Hocam, lütfen buyurun...

HADİSLERİN IŞIĞINDA İSTİKAMET KAVRAMI

Prof. Dr. Hüseyin AKYÜZ*

Özet

İslam ahlak kültüründe istikametın önemi büyüktür. Kur'an ve sünnette, istikamete sıkça vurgu yapılmıştır. Buradan hareketle çalışmada; maddi ve manevi bütün işlerin kemal derecesine yükselmesini sağlayan *istikamet* kavramının semantik sahası ele alınmış, bu kavramın sadece sözlük ve Cahiliye Dönemi şiirlerindeki verileriyle yetinilmemiş, ayet ve hadislerde ona yüklenen yeni anlamlar da ortaya konulmuştur. Metodik olarak önce doküman analiz yöntemiyle istikamet kelimesi ve türevlerinin geçtiği otuz dört rivayet tespit edilmiş, sonra bu rivayetlerde geçen istikamet kelimesinin Hz. Peygamber (sas) tarafından ilk muhataplarına hangi manalarda taşındığı irdelenmiştir. Hz. Peygamber'in (sas) söz konusu lafzı din diline aktarırken hangi kaynaktan yararlandığı da ayrıca sorgulanmıştır. Neticede hadislerde istikamet lafzına Kur'an'dan mülhem yeni anlamlar yüklendiği görülmekle birlikte istikametın "kalp, dil, iman, ahlak, din ve siyasette istikamet" gibi birden fazla şekillerine de rastlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstikamet, Hz. Peygamber (sas), Hadis, Sünnet, Cahiliye Dönemi.

THE CONCEPT OF ISTIQĀMAH IN THE LIGHT OF HADĪTHS

Abstract

Istiqāmah has a great importance in Islamic ethical culture. The Qur'ān and Sunnah frequently emphasize the importance of istiqāmah. From this point of view, in this study the semantic field of the concept of istiqāmah, which enables all material and spiritual works to rise to the degree of perfection (kamāl), has been discussed. Not only the dictionary and the poetry of the jāhiliyyah period, but also the new meanings attributed to the concept in verses and hadīths have been revealed. Methodically, first, thirty-four narrations in which the word istikamet and its derivatives were

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, huseyin.akyuz@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5633-3507.

mentioned were identified through document analysis. Then, the meanings of the word istiḳāmah in these narrations, which were conveyed by the Prophet (pbuh) to his first interlocutors, were analyzed. The sources from which the Prophet (pbuh) utilized the word in the language of religion were also questioned. As a result, though it is seen that the hadīths attribute new meanings to the word istiḳāmah inspired from the Qur’ān, more than one form of istiḳāmah such as istiḳāmah ‘in heart, tongue, faith, morality, religion and politics’ has also been encountered.

Keywords: Istiḳāmah, Prophet (pbuh), Hadīth, Sunnah, Jāhiliyyah Period.

Giriş

Kuşkusuz her araştırmamanın bir amacı vardır. Bu bildirinin hedefi, *istikamet* kavramını hem doğru bir şekilde anlamak hem de Hz. Peygamber (sas) tarafından ona yüklenen manaları tespit edebilmektir. Çünkü bu kavram, “*O hâlde seninle beraber tövbe edenlerle birlikte emrolunduğun gibi dosdoğru ol! Siz de aşırıya kaçmayın...*”¹ ayetinde buyrulduğu üzere bir Müslümanın teslimiyetinin kalitesini gösteren en önemli terimlerden birisidir. Hatta onun için bir Müslümanın sadece Allah ile olan ilişkisini değil, tüm insanlar ve mahlûkatla olan münasebetlerini mükemmelleştiren ahlaki bir özdür denebilir. Zira söz konusu ilişkilerde, istikametini kaybedenlerin çalışmaları zayi olur, ceht ve gayretleri de boşa çıkar.²

İstikamet sözcüğünün kavram ağının oluşumunda, elbette başta Cahiliye Dönemi olmak üzere, Kur’an ve hadislerde bu kelimeye yüklenen anlamların büyük rolü vardır. Şöyle ki; istikamet, Arapçada “ق و م” üç harfli kök fiile üç harf ilavesiyle türetilen “اِسْتِقَامَ” fiilinin mastarıdır. Eğriliğin zıddı olan³ istikamet, lügatte; düz olmak, doğru olmak, mutedil olmak, övmek, methetmek,⁴ bir nesneye kıymet takdir etmek,⁵ bir

¹ Hûd 11/112.

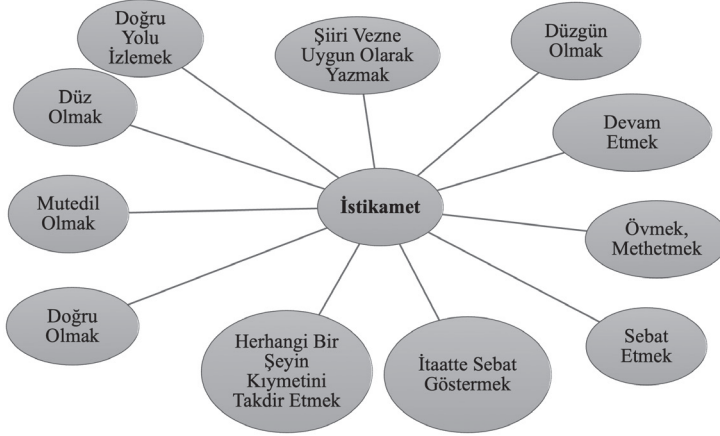
² Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalîm Mahmûd - Mahmûd b. e. Şerîf (Kahire: Dâru's-Şa'b, 1409/1989), 356.

³ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürânî, *Mu'cemu't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fazîle, ts.), 19.

⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed 'Ivâz Mur'ib (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), “km”, 9/270.

⁵ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh/Tâcü'l-luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm il-Melâyin, 1407/1987), “kvm”, 5/2017.

şeye devam etmek,⁶ doğru yolu izlemek,⁷ itaatte sebat göstermek,⁸ düzgün olmak,⁹ doğruluk üzerinde sebat etmek¹⁰ ve şiiri vezne uygun olarak yazmak¹¹ gibi anlamlara gelmektedir. Tüm bu anlamsal içerikleri şöyle şekillendirmek mümkündür:

Şekil 1: İstikamet Kavramının Sözlük Anlamları¹²

⁶ Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî, *Şemsü'l-ulûm ve devâ'u kelâmi'l-Arab mine'l-kûlûm*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî vd. (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1420/1999), "kv", 8/5683-5684.

⁷ Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru zevi't-temyîz fî letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: Lecnetu İh-yâ't-Turâisi'l-İslâmî, 1393-1416/1973-1996), 4/311.

⁸ Ahmed Rizâ, *Mu'cemu metni'l-luga* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1377/1958-1380/1960), 4/684.

⁹ Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999), "kvm", 262; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr el-İfrîkî el-Mısırî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, 1414), "kvm", 12/498.

¹⁰ Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî, *Mecma'u bihâri'l-envâr fî garâ'ibi't-tenzîl ve letâ'ifi'l-ahbâr* (Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1387/1967), "kvm", 4/345.

¹¹ Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Komisyon (Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Funûn ve'l-Âdâb, 1421/2000), "kvm", 33/318.

¹² Bu konuda yapılmış farklı bir tablo için bk. Uğur Gülbil, *İstikâmet Kavramına Semantik Yaklaşım* (b.y., Arkoğlu Matbaası, ts.), 50.

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere istikamet kelimesinin anlam çerçevesi; doğruluk, aşırılıklardan uzak olma, değer biçme, sebat ve kararlılık şeklindedir. Bu anlamlar, zihinde olumlu manalar çağrıştıran sözcüklerdir. Zira istikamet sahibi insan, zihin ve gönül dengesini kurmuş, ruhsal ve psikolojik güç ve yetkinlik kazanmış demektir. Hayata dair kararlarında insanı güçlü kılan bu kavram, bireyin sağlam bir duruş ve güçlü bir iç denge oluşturmaya da katkıda bulunur.¹³ Dolayısıyla insanın yaşam enerjisine pozitif katkı sağlayacak olan istikamet mefhumunun iyi bir şekilde tahlil edilmesi tartışma götürmeyecek bir olgudur.

1. Cahiliye Dönemi Şiirlerinde İstikamet Kavramı

Bir kavramın anlam çerçevesini tespit edebilmek için ilk bakılması gereken kaynak, Cahiliye Dönemi Arap şiirleri olsa gerektir. Zira bu şiirler, Arapların her türlü tasavvurlarına dair sağlıklı bilgiler içeren kültür hazineleridir. Dolayısıyla istikamet kavramının o dönemin şiirlerinde hangi anlamlarda kullanıldığını tespit etmek elzemdir. Bu meyanda Muallaka şairlerinden Antere b. Şeddâd (ö. 614 [?]), istikamet lafzını “sağa ve sola sapmaksızın tek bir yön üzere devam etmek” manasına kullanmıştır.¹⁴ Yine söz konusu kelimenin Kays b. el-Hatîm (ö. 2/620), Kays b. Zuheyr (ö. 10/631) ve Âmir b. et-Tufeyl (ö. 11/632) tarafından “eğri büğrü olma, yoldan sapma” anlamına gelen i’vicâc sözcüğüyle birlikte bu lafzın karşıtı olarak “dürüst olmak” manasına kullanılması dikkat çekicidir:

“Dünyada nazar edenin bakışı önce gelir. Eğri büğrü (hilekâr) kimseyi **dürüst** zannedebilirsin.”¹⁵

“İnsanları tecrübe ettim/sınadım, onlar da beni tecrübe ettiler/sınadılar. Bir kısmı bana yanlış yaptı, bir kısmı da **dürüst davrandı**.”¹⁶

“Ben **dürüst** olduğum hâlde sizin bana karşı her gün eğri büğrü olmanız (yanlış yapmanız) beni helak etti.”¹⁷

¹³ Esma Sayın, “Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet Anlayışının Psikolojik ve Terapik Etkileri”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/8 (Ekim 2013), 959-968.

¹⁴ “Emziren kadınlarını bize bıraktılar /ve arkalarına bakmadan bölük bölük kimisi dosdoğru kimisi de sağa-sola doğru kaçıştılar.” bk. Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-cîm*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Kahire: el-Heyetü'l-Âmme li-Şuûni'l-Metâbi' el-Emîriyye, 1394/1974), 2/313.

¹⁵ *Dîvânu Kays b. el-Hatîm*, nşr. İbrahîm es-Samarraî - Ahmet Matlûb (Bağdat: Matba'atu'l-Ânî, 1381/1962), 69.

¹⁶ Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî, *Dîvânü'l-Hamâse*, şerh. Ahmed Hasan Besec (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1418/1998), 80.

¹⁷ *Dîvânu Âmir b. et-Tufeyl*, nşr. Kerem el-Bustânî (Beyrut: Dâru Sâder, 1399/1979), 132.

Arapların en meşhur kadın şairi Hansâ (ö. 24/645) ise bir şiirinde istikamet kelimesine “bir şeyin zorluklarının üstesinden gelmek ve dümdüz olmak” anlamını yüklemiştir:

“(Sahr) Savaş meydanına iki koldan girdi ve (süvarileriyle) **üstesinden gelene** kadar zorluğun üzerine gittiler.”¹⁸

“Olayların acılığına sabırlı olan kişi boyun eğer ama ahmak böyle durumlara direnç gösteremez, **dümdüz olup ezilir** gider.”¹⁹

İstikamet lafzını; Kasîdetü’l-Bürde’siyle tanınan Muhadram şair Kâ’b b. Züheyr (ra) (ö. 24/645) ve Hz. Peygamber’in (sas) şairi olarak tanınan sahabi Hassân b. Sâbit (ra) (ö. 60/680) “doğru yola dönmek” ve Âmir b. et-Tufeyl (ö. 11/632) “devam etmek” anlamlarına hamletmişlerdir.

“Allah’ın dini muzaffer olup **doğru yola dönünceye** kadar şirki dayatan zalimlere karşı mukavemet gösterdiler.”²⁰

“Onlar, hidayetten ayrıldığınızda **dosdoğru yola dönünceye** kadar size kılıçlarıyla vurdular.”²¹

“Onların hidayetten sapması ona zor gelir. Onların **doğru yolda** ve hidayet üzere olmaları hususunda çok isteklidir.”²²

“İnsanlar **doğru yola dönüp** şehrin muteber kişileri oluncaya kadar onlara her taraftan hücum eden kimseleriz.”²³

“Havman denilen yerde hanımını bırakarak bizden kaçtı sonra (arkasına bakmadan) **yoluna devam etti.**”²⁴

Ayrıca istikamet kelimesini; Hz. Peygamber’in (sas) amcası Ebû Tâlib (ö. 620)²⁵ ve hikmetli sözleriyle tanınan Arap şairi Ümeyye b. Ebî’s-Salt (ö. 8/630) “doğru olmak”,²⁶

¹⁸ *Dîvânu’l-Hansâ*, nşr. Hamdû Tammâs (Beyrut: Dâru’l-Me’ârif, 1425/2004), 67.

¹⁹ *Dîvânu’l-Hansâ*, 106.

²⁰ *Dîvânu Ka’b b. Züheyr*, thk. Alî Fâ’ûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1997), 41.

²¹ *Dîvânu Ka’b b. Züheyr*, 84.

²² *Dîvânu Hassân b. Sâbit*, nşr. Abd A. Alî Muhennâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1414/1994), 62.

²³ Ebû Sa’îd Neşvân b. Sa’îd b. Neşvân el-Himyârî, *el-Hûru’l-İyn*, thk. Kemal Mustafa (Kahire: el-Mektebetu’l-Hancî, 1948), 214.

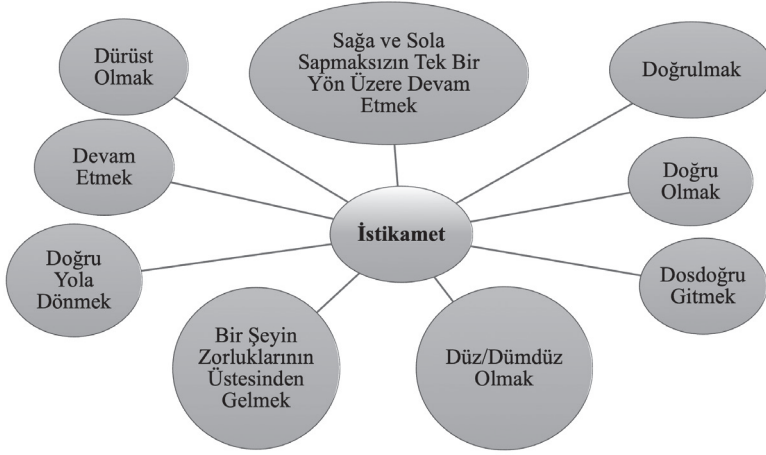
²⁴ *Dîvânu Âmir b. et-Tufeyl*, 111.

²⁵ “Haksızca ve cahilce bir plan söylediler (fakat) sözlerin bazıları ışık verir ve **dosdoğrudur.**” bk. *Dîvânu Ebî Tâlib ammi’n-nebi (sallallahu aleyhi ve sellem)*, nşr. Muhammed et-Tuncî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1414/1994), 80.

²⁶ “(O’nun tükenmeyen hazineleri vardır) talep eden ve arayan kimse için. Bir yaratılanın daha çok biriktirmesi **doğru olmaz.**” bk. *Dîvânu Ümeyye b. Ebî’s-Salt*, nşr. Beşîr Yemût

hicivleriyle tanınan Muhadram şair Hutay'e (ö. 59/678) "doğrulmak",²⁷ Sâide b. Cüeyye el-Hüzelî (ö. ?)²⁸ "dosdoğru gitmek", Cahiliye Dönemi şairlerinden Sahrû'l-Gay el-Hüzelî (ö. ?)²⁹ "dürüst olmak" ve Rehhâl b. Mecdûh (ö. ?)³⁰ "**düz olmak**" anlamlarında kullanmışlardır.

Tüm bu veriler ışığında istikamet kavramının Cahiliye ve Muhadramûn şiirlerindeki anlam çerçevesini şematik olarak şöylece çizmek mümkündür:

Şekil 2: İstikamet Kavramının Cahiliye ve Muhadramûn Şiirler Bağlamındaki Anlamları³¹

(Beyrut: el-Matba'atu'l-Vataniyye, 1352/1934), 23; ayrıca bk. Behce Abdulgafûr el-Hadîsî, *Umeyye b. Ebî's-salt hayatuhu ve şi'ruhu* (Abu Dabi: Hey'etu Abu Dabî li's-Sekâfe ve't-Turâs, 1430/2009), 188.

²⁷ "Kamçının etkisini görünce yarın sabah (beli) **doğruluncaya** kadar beni haksızlıkla itham etti." bk. *Dîvânu Hutay'e*, nşr. Müfid Muhammed Kamîha (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 69.

²⁸ "Keskin bakışlı, ayakları iri ve çevik atlar her uzun yolda **dosdoğru giderler**." bk. *Dîvâ-nü'l-Hüzeliyyîn*, nşr. Muhammed Mahmud eş-Şinkîfî (Kahire: ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1385/1965), 1/185.

²⁹ "Birbirlerine karşı haksızlık yaptıklarında da **dürüst olduklarında** da o ikisi tozutarak renk renk taşları birbirlerine atıyorlar." bk. *Dîvânu'l-Hüzeliyyîn*, 2/65.

³⁰ "Yumuşak, düz ve sararmamış temrenli mızrak gibi." bk. Muhammed b. el-Mübârek b. Muhammed b. Meymûn el-Bağdâdî, *Münthe't-taleb min eş'âri'l-'Arab*, thk. Muhammed Nebîl Turayfî (Beyrut: Dâru Sâder, 1999), 2/48.

³¹ Bu konuda İslâmiyyûn şiirlerindeki anlamlar için bk. Gülbil, *İstikâmet Kavramına Semantik Yaklaşım*, 59-71.

Görüldüğü üzere istikamet kelimesinin Cahiliye ve Muhadramûn şiirlerinde yoğun şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bir de yukarıdaki şekilde verilen manalar, özü itibariyle pozitif manalar taşımaktadırlar ve insanın pozitif duygularının artıp negatif duygularının azalmasına vesile olmaktadır. Kanaatimizce Arap şiirleri bağlamında gündelik dilde istikamet kelimesine yüklenen bu anlamların din diline nasıl aktarıldığı meselesi, ancak Kur'an ve Hz. Peygamber'in (sas) hadisleri çerçevesinde yapılacak tespitlerle aydınlığa kavuşturulabilir.

2. Kur'an'da İstikamet Kavramı

Kur'an'da yer alan terimlerin tamamına yakınının İslam'dan önceki zamanlarda şu veya bu şekilde gündelik dilde kullanıldığı söylenebilir. Ancak Kur'an, Cahiliye Dönemi'nde bu lafza yüklenen mezkûr anlamları aynen muhafaza etmemiştir. Hatta bazı kelimelerin gündelik dildeki manalarında birtakım değişiklikler yapmıştır. Bazılarına da tamamıyla yeni anlamlar yüklemiştir.³²

İstikamet kavramı özelinde, Kur'an'da istikamet ile ilgili on ayette mazi,³³ muzari³⁴ ve emir³⁵ fiil formu geçmektedir. Ayrıca otuz üçü "sırat/yol",³⁶ ikisi "kıtas/ölçü",³⁷ biri "hüdâ/gidiş"³⁸ ve biri de "tarîk/yol"³⁹ kelimeleriyle birlikte istimal edilmek suretiyle otuz yedi ayette aynı kökten müstakim (مُسْتَقِيمٌ-المُسْتَقِيم) şeklinde geçmektedir. Söz konusu kullanımların geçtiği ayetlerin otuz üçü Mekki, on dördü Medenî surelerde bulunmaktadır. Buradan anılan kavramın daha çok Mekki surelerde geçtiği anlaşılmaktadır. Kanaatimizce bu durum, mevzu bahis surelerin inanç, düşünce ve fikir yönünden sağlam bireyler yetiştirmeyi hedeflemeleriyle yakından ilgilidir. Ayrıca ayetlerde istikamet kavramının "sırat/yol" kelimesiyle otuz üç kez birlikte kullanılması da oldukça manidardır. Bu ayetlerin bir kısmında; Allah'ın doğru yol ve istikamet üzere

³² Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975), 16.

³³ اِسْتَقَامُوا. bk. et-Tevbe 9/7; Fussilet 41/30; el-Ahkâf 46/13; el-Cin 72/16.

³⁴ يَسْتَقِيمُ. bk. et-Tekvîr 81/28.

³⁵ اِسْتَقِيمُوا-اِسْتَقِيمَا. bk. Hûd 11/112; eş-Şûrâ 42/15; Yûnus 10/89; et-Tevbe 9/7; Fussilet 41/6.

³⁶ el-Fâtîha 1/6; el-Bakara 2/142, 213; Âl-i İmrân 3/51, 101; en-Nisâ 4/68, 175; el-Mâide 5/16; el-En'âm 6/39, 87, 126, 153, 161; el-A'râf 7/16; Yûnus 10/25; Hûd 11/56; el-Hicr 15/41; en-Nahl 16/76, 121; Meryem 19/36; el-Hac 22/54; el-Mü'minûn, 23/73; en-Nûr 24/46; Yâsîn 36/4, 61; es-Sâffât 37/118; eş-Şûrâ 42/52; ez-Zuhruf 43/43, 61, 64; el-Fetih 48/2, 20; el-Mülk 67/22.

³⁷ el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/182.

³⁸ el-Hac 22/67.

³⁹ el-Ahkâf 46/30.

olduğu,⁴⁰ O'nun dilediğini istikamete eristireceği,⁴¹ peygamberleri ve inananları doğru yola ulaştırdığı⁴² bildirilmektedir. Diğer bazısında ise Resûl-i Ekrem'in (sas) insanları doğru yola davet ettiği,⁴³ Kur'an'ın insanı doğru yola ilettiği⁴⁴ ve şeytanın doğru yola girilmesine engel olmaya çalıştığı⁴⁵ ifade edilmektedir. Yine aynı ayet grubunda Allah'a kulluk etme⁴⁶ ve Hz. Peygamber'e (sas) uyma,⁴⁷ sırat-ı müstakim üzere olmanın temel ilkeleri olarak zikredilirken, bazı ayetlerde ise adaletle doğru yol arasındaki yakın irtibatı dikkat çekilmiş⁴⁸ ve Fâtîha suresinde geçen sırat-ı müstakim tabiri "kendilerine nimet verilenlerin yolu"⁴⁹ şeklinde açıklanmıştır.⁵⁰

Öte yandan yukarıda zikri geçen on ayete dair sahabe ve diğer âlimlerin yorumları incelendiğinde, Kur'an bağlamında istikamet kelimesine yeni anlamların yüklendiği gözlemlenmektedir. Kanaatimizce bu husus, başta sahabe olmak üzere diğer âlimlerin tefsirlerindeki bakış açısıyla yakından ilgilidir. Bu bağlamda istikamet lafzının kazandığı yeni manaları şu şekilde sıralamak mümkündür: Ahitlere sadık kalmak,⁵¹ Allah'a itaat ve ibadette sebat etmek, herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşmamak ve bu hâl üzere devam etmek, tevhit inancından ayrılmamak,⁵² Allah'ın emirlerini yerine getirmede ve yasaklarından kaçınmada sebat etmek,⁵³ İslam ve dine uymada istikrarlı olmak,⁵⁴ hak yolunda devam etmek,⁵⁵ hakka uymak ve bu hususta sebat etmek,⁵⁶ Kur'an hüküm-

⁴⁰ Hûd 11/56.

⁴¹ el-Bakara 2/142, 213; el-Mâide 5/16; el-En'âm 6/39; Yûnus 10/25.

⁴² el-En'âm 6/87, 61; en-Nahl 16/121; el-Hac 22/54; es-Sâffât 37/118.

⁴³ Âl-i İmrân 3/51; el-En'âm 6/153; el-Mü'minûn, 23/73; eş-Şûrâ 42/52.

⁴⁴ el-Mâide 5/16.

⁴⁵ el-A'râf 7/16.

⁴⁶ Âl-i İmrân 3/51; Meryem 19/36; Yâsîn 36/61; ez-Zuhruf 43/64.

⁴⁷ ez-Zuhruf 43/61.

⁴⁸ en-Nahl 16/76.

⁴⁹ el-Fâtîha 1/6-7.

⁵⁰ Hülya Alper, "Sırat-ı Müstakîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 39/117-120.

⁵¹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1420/2000), 14/103; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Kurtubî)*, thk. Ahmed Abdulaîm el-Berdunî - İbrahim Etfiş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1384/1964), 8/78.

⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21/463-466.

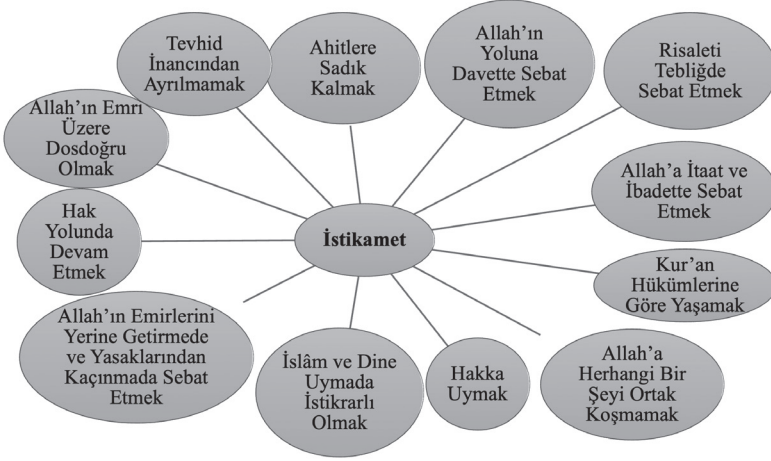
⁵³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/111.

⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/662-664; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 9/107.

⁵⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/662-664.

⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/263-264.

lerine göre yaşamak,⁵⁷ Allah'ın emri üzere dosdoğru olmak,⁵⁸ risaleti tebliğde sebat etmek,⁵⁹ Allah'ın yoluna davette sebat etmek.⁶⁰

Şekil 3: İstikamet Kavramının Kur'an Bağlamındaki Anlamları⁶¹

Dolayısıyla istikamet lafzının Kur'an'da, "doğru olmak, devam etmek, sebat etmek, kararlı olmak" gibi lügat manaları kullanılmakla birlikte bu kelimenin terim anlamı kazandığı müşahade edilmektedir. Kazanılan bu yeni anlamların istikamet kelimesinin anlam dünyasını zenginleştirdiği aşikârdır. Manalardaki ortak noktası ise tevhit eksenli bir anlayışın ortaya konulmasıdır.

3. Hadislerde İstikamet Kavramı

İslam dinine ait kavramlar incelenirken Hz. Peygamber'den (sas) nakledilen hadislerle başvurulması gerektiği unutulmamalıdır. Zira hadisler, Arap dili ve edebiyatı kaynaklarında başvuru kaynağı olarak Kur'an'dan sonra ikinci ana kaynaktır.⁶² Zira Hz. Peygamber (sas), parlak bir edebiyata sahip olan Arap toplumunda yetişmişti. Mükemmel bir dil yetkinliğine sahipti. Mu'tezile kelamcılarının Câhız'a (ö. 255/869) göre Hz. Peygamber'in (sas) sözlerini hiçbir Arap söyleyememiş ve hiçbir Acem onun (sas)

⁵⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/500; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 16/13.

⁵⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 16/13.

⁵⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 16/13.

⁶⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/376.

⁶¹ Bu konudaki geniş bir çalışma için bk. Gülbil, *İstikâmet Kavramına Semantik Yaklaşım*, 73-112.

⁶² M. Akif Özdoğan, "Arap Dili ve Edebiyatı Kaynaklarında Hz. Peygamber'in Dil ve Edebiyat-taki Yerine Bir Bakış", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (Ekim 2005), 223-242.

sözlerine ortak olamamıştır. Sözlerinin çoğu konuşma diline girmiş veya mesel hâline gelmiştir. Sözlerinin benzerini hiç kimse söyleyememiş, hatta hiç kimse de böyle bir iddiada bulunamamıştır. Çünkü Hz. Peygamber'in (sas) sözleri, az harfi ancak manası derin ve çoktur. Konuşmaları ise hikmet mirasına dayanan, ismetle donatılmış sözlerden ibarettir. Çünkü Allah, onun sözlerine rabbânî muhabbeti katmış, sözlerini değerli ve kabule şayan kılmış, kavillerinde azamet ve tatlılığı birleştirmiş, güzellik ve anlaşılmayı bir araya getirmiştir.⁶³

Üstelik Hz. Peygamber'e (sas) Allah tarafından Kur'an'ı açıklama görevi ve yetkisi de verilmiştir.⁶⁴ Kur'an'ı anlama ve yaşama bağlamında, onun (sas) sözlü ve fiili açıklamalarına çok şey borçlu olduğumuz yadsınamaz bir gerçektir. Dolayısıyla istikamet kavramının onun tarafından nasıl anlaşılıp hayata geçirildiğini tespit etmek yerinde olacaktır. Bu kavramı herkesten iyi anlayacak ve açıklayacak en yetkin kişi, kuşkusuz Kur'an'ın ilk muhatabı ve aynı zamanda ilk müfessiri olan Hz. Peygamber'dir (sas).

İstikamet kelimesi ve türevlerinin geçtiği hadisler,⁶⁵ *Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî* adlı eser ve el-Mektebetü's-Şâmile adlı programdan yararlanılmak suretiyle tablo hâlinde aşağıda verilmiştir.

⁶³ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Beyân ve't-Tebyîn* (Beyrut: Mek-tebetu'l-Hilâl, 1423), 2/13-28.

⁶⁴ en-Nahl 16/44, 64.

⁶⁵ Bu hadisler arasında merfû, mevkûf ve maktû olma bakımından ayırım yapılmamıştır.

Form	Sayı	Metin
اِسْتَقَامَ	1	O dönemde Hz. Peygamber'in (sas) etrafında bulunan melik ve başkan gibi kimseler hep O'nun (sas) için ayağa kalkarlardı . ⁶⁶
	2	Kim bu söz üzere ölürse, o, dosdoğru olanlardır. ⁶⁷
	3	Kişinin aklı istikamet üzere olmadıkça, dini de istikamet üzere olmaz. ⁶⁸
	4	En son o gecenin Ramazan ayının yirmi üçüncü gece olduğu konusunda karara vardılar . ⁶⁹
	5	O (halifeler)den dosdoğru olanlara yaptığınız bey'atı tutun, dosdoğru olmayanlara ise gerektiği gibi haklarını verin. ⁷⁰
اِسْتَقَامَتْ	6	Önderler dosdoğru yolda oldukları sürece! ⁷¹
	7	Önderleriniz size karşı dosdoğru hareket ettikleri sürece, bu hâl üzere kalacaksınız. ⁷²
	8	Yöneticileri ve rehberleri istikamet üzere oldukları müddetçe, insanlar da istikamet üzere olmaya devam edecektir. ⁷³
فَاِسْتَقَامَ	9	Ellerini duvarın üzerine yükseltti de onu doğrultuverdi . Hızır o duvarı eliyle doğrulttu... Hızır o duvara eliyle dokundu da duvar dümdüz oldu . ⁷⁴

⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Libâs", 31.

⁶⁷ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, haz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Tefsîrü'l-Kur'ân", 41.

⁶⁸ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü's-evsat*, nşr. Târik b. İvazullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1416/1995), 5/79.

⁶⁹ Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 4/249.

⁷⁰ Ebû Yakûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled el-Mervezî, *Müsned*, thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî (Medine: Mektebetü'l-Îmân, 1412/1991), 1/257.

⁷¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân ed-Dârimî, *es-Sünen*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Mukaddime", 23.

⁷² Buhârî, "Menâkıbu'l-Ensâr", 26; Dârimî, "Mukaddime", 23.

⁷³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 8/281.

⁷⁴ Buhârî, "İcâre", 7; "Tefsîru Sûre", (18) 3; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), 5/120.

اسْتَقَمْتُ / اسْتَقَمْنَا	10	Sen doğru olursan bizde doğru oluruz . / sen eğrilirsen bizlerde eğriliriz. ⁷⁵
اسْتَقَمْتُ	11	Doğru yolda olduğum müddetçe bana yardım ediniz. Eğer doğru yoldan çıkarsam beni doğrultunuz . ⁷⁶
يَسْتَقِيمُ / لَا يَسْتَقِيمُ	12	Kalbi dürüst olmadıkça kulun imanı istikamette (doğru) olmaz . / Dili doğru olmadıkça da kalbi doğru olmaz . ⁷⁷
لَا يَسْتَقِيمُ	13	Müstehâza ile hayız düzgün devam etmeyip... ⁷⁸
لَنْ تَسْتَقِيمَ / لَا تَسْتَقِيمُ	14	O, asla tek bir doğru hâl üzere devamlılık göstermez . Eğer ondan faydalanmak istiyorsan, bu eğri hâliyle birlikte faydalanırsın. / Kadın sana karşı tek düze davran(a)maz . Çünkü o, kaburga kemiği gibi (eğri)dir. ⁷⁹
تَسْتَقِيمُ / مُسْتَقِيمًا / مُسْتَقِيمَةً	15	Mümin bir buğday başağı gibidir, / bazen doğrulur , / bazen de eğilir . Kâfir ise sedir ağacı gibidir. Eğilinceye kadar sürekli dik durur . ⁸⁰
أَسْتَقِيمُ عَلَيْهِ	16	Ey Allah'ın Rasûlü! Üzerine dosdoğru durup işleyeceğim bir ameli bana haber ver... Hicret et, secdeye sarıl/sabırlı ol. ⁸¹
لَا يَسْتَقِيمَنَّ	17	Kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Onlar tek düze davran(a)mazlar ... Kendi hâline bırakırsan, ondan eğri olduğu hâlde yararlanırsın. ⁸²

⁷⁵ Tirmizî, "Zühd", 61; İbn Hanbel, 3/96.

⁷⁶ Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî, *el-Câmi'*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 2/336; Taberânî, *el-Mu'cemü's-evsat*, 8/267.

⁷⁷ İbn Hanbel, 3/198.

⁷⁸ Dârimî, "Vudû", 96.

⁷⁹ Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, haz. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Radâ", 65; İbn Hanbel, 2/449, 530.

⁸⁰ İbn Hanbel, 3/349, 387, 394.

⁸¹ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Bîat", 14; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "İkâmetü's-Salât", 201; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 8/62.

⁸² İbn Hanbel, 2/497.

اسْتَقِمْ	18	Dosdoğru ol , ahlakın da güzel olsun. ⁸³
فَاسْتَقِمْ	19	Allah'a iman ettim de ve dosdoğru ol . ⁸⁴
ثُمَّ اسْتَقِمْ	20	Allah'tan kork, sonra dosdoğru ol ; Rabbim Allah'tır de, sonra dosdoğru hareket et . ⁸⁵
اسْتَقِمْوْا	21	Dosdoğru hareket ediniz . Ama bunların hepsini tek tek yerine getiremezsiniz. ⁸⁶
اسْتَقِمْوْا / اسْتَقِمْ	22	Her işte doğru dürüst olunuz . / İstikamet üzere olmanız ne güzeldir. ⁸⁷
اسْتَقِمْوْا / اسْتَقَامُوا	23	Kureyş size karşı dosdoğru olduğu sürece , siz de onlara karşı dosdoğru olun. / Eğer size karşı doğruluktan vazgeçerlerse kılıçlarınızı kuşanın. ⁸⁸
اسْتَقِمْوْا	24	Ey âlimler topluluğu! Dosdoğru yola giriniz . İşte o vakit herkesten önde olursunuz. ⁸⁹
فَاسْتَقِمْوْا	25	Doğru olun ve mutedil davranın! ⁹⁰
الِاسْتِقَامَةَ	26	Allah'tan korkmalı, doğru yol üzere olmalısın . (Sünnete) uy, bidat işleme. ⁹¹
مُسْتَقِيمٌ	27	Hayzı/âdeti düzenli iken... ⁹²

⁸³ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân / el-Müsne-dü's-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ*, thk. Muhammed Ali Sönmez - Hâlis Aydemir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 5/360.

⁸⁴ Müslim, "İman", 62; İbn Hanbel, 3/413; 4/384.

⁸⁵ Dârimî, "Rikâk", 4; Tirmizî, "Zühd", 61; İbn Mâce, "Fiten", 12; İbn Hanbel, 3/413.

⁸⁶ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Tahâret", 26; Dârimî, "Vudû", 2; İbn Mâce, "Tahâret", 4; İbn Hanbel, 5/276-282.

⁸⁷ İbn Mâce, "Tahâret", 4.

⁸⁸ İbn Hanbel, 5/277.

⁸⁹ Buhârî, "İ'tisâm", 2.

⁹⁰ İbn Hanbel, 4/231.

⁹¹ Dârimî, "Mukaddime", 19.

⁹² Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Tahâret", 109.

مُسْتَقِيمًا	28	Bu ümmetin işi, kıyamet kopuncaya kadar hep hak dîn üzerinde dosdoğru olmakta devam edecektir. ⁹³
مُسْتَقِيمَةً	29	Kalbini selim, dilini doğru, nefisini (Allah aşkı ve zikri ile) mutmain ve mizacını mutedil kulan , kulağını hakkı duyan ve gözünü ibret ile bakıp hakkı gören hâline getiren kişi kurtuluşa ermiştir. ⁹⁴
الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ	30	Kur'an, dosdoğru yoldur. / Dosdoğru yoldan uzak değişik yollarda bocalamış... ⁹⁵
الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمَ	31	Başınıza Hz. Ali (ra) (ö. 40/661) gelince, onu doğru yolda olan ve doğru yola ileten olarak bulursunuz. Sizi de doğru yola götürür. ⁹⁶
صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ	32	Kim O (Kur'an)a davet ederse, O (Kur'an) dosdoğru yola iletilir. / Çünkü dilediğini doğru yola ancak sen eriştirsin. ⁹⁷
صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا	33	Allah, örnek olarak size her iki tarafında duvar bulunan dosdoğru bir yolu sunuyor. / Bu örnekte dosdoğru yol İslam'dır. ⁹⁸
صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا	34	Hz. Peygamber (sas) bir çizgi çizdi. O'nun (sas) sağına ve soluna da ikişer çizgi çizdikten sonra mübarek elini ortadaki çizginin üzerine bırakıp; "Bu, Allah'ın yoludur. " buyurdu. Sonra da "Gerçekten bu benim dosdoğru yolumdur... (En'âm 6/153)" ayetini okudu. ⁹⁹

Bu tablodan anlaşıldığına göre;

1. Temel hadis kaynaklarında; istikamet lafzıyla alakalı fiiller yirmi beş rivayette (1-25) ve aynı kökten gelen müstakim sözcüğü bazılarında "sıra/yol" kelimesiyle birlikte kullanılmak suretiyle sekiz hadiste (27-33) geçmektedir. Bizatihi istikamet kelimesi ise sadece bir rivayette (26) zikredilmiştir.

⁹³ Buhârî, "İ'tisâm", 10.

⁹⁴ İbn Hanbel, 5/147.

⁹⁵ Dârimî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 1; Tirmizî, "Sevâbü'l-Kur'ân", 14; Dârimî, "Mukaddime", 57.

⁹⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Bezzâr el-Basrî, *el-Bahru'z-zehhâr* (Müsne-du'l-Bezzâr), thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh vd. (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988-1430/2009), 3/32.

⁹⁷ Dârimî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 1; İbn Hanbel, 4/182-183, 6/156; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 200; Ebû Dâvûd, "Salât", 119; Nesâî, "Kıyâmü'l-Leyl", 12; "İkâmetü's-Salât", 180.

⁹⁸ Tirmizî, "Edeb", 76; İbn Hanbel, 4/182-183.

⁹⁹ Dârimî, "Mukaddime", 23; İbn Mâce, "Mukaddime", 1; İbn Hanbel, 1/435, 465; 3/397.

2. İstikamet kelimesi için yukarıda verilen manaların ve kullanımların bazıları (1, 4, 9, 14, 15, 17), lafzın kökünde olan “ayağa kalkmak, dümdüz olmak, dik durmak, doğrulmak, doğrultmak, karar vermek, devam etmek” gibi manalar ile bir noktada örtüşmektedirler. Buna göre Hz. Peygamber’in (sas) söz konusu lafzı, lügat anlamı yönüyle kullandığı ileri sürülebilir. Ayrıca kadınların özel hâllerinden bahseden rivayetlerde istikamet lafzının “düzenli olmak” anlamına yorulması, bu kelimenin sözlük anlamındaki kullanımına örnek teşkil etmektedir (13, 27).

3. Hz. Peygamber (sas), istikamet kelimesini “eğri büğrü olma ve yoldan sapma” anlamındaki *إِغْوِجَاجٌ*, *إِغْوِجَاجٌ* / ‘ivec, i’vicâc” (10, 14, 17) ile “yere düşme ve yere eğilme” manasına gelen *خُرُورٌ* /hurûr” (15) sözcüklerinin karşıtı olarak da kullanmıştır. “Her şey zıddıyla bilinir.” kaidesince Hz. Peygamber’in (sas) bu kullanımı oldukça dikkat çekicidir. İstikamet teriminin bu minvalde açıklanması, söz konusu kavramın insanlık var oldukça mevcudiyetini kaybetmeyeceğine yorulabilir. Çünkü herkes doğru olsaydı, doğru diye bir kavramdan bahsedilemezdi. Zira sıcak-soğuk kavramları arasındaki ilişkide olduğu gibi eğri-büğrü olunduğunda, ancak doğru olmak bir anlam kazanmaktadır.

4. Hz. Peygamber (sas), Fâtîha suresinde geçtiği şekilde “hidayet” ve “istikamet” kelimelerini bir arada zikretmiştir (32). Kuşkusuz bu kullanımın arkasında her iki kelimedede bulunan “kararlı olmak, sebat etmek” gibi anlamların etkisi büyüktür. Zira sapıklıkta bulunanların hidayet talepleri, özünde aslolan hidayetin gerçekleşmesini dilemeleridir. Oysa hidayette bulunanların hidayet istekleri, sebat/kararlı olmak, sözde durmak veya merteye yükseltmeyi arzulamaktan ibarettir.¹⁰⁰ Ayrıca bu iki lafzın bir arada kullanılması, aralarında pozitif bir irtibatın varlığına işaret eder. Zira her ikisi de insanın olumlu bir yapı içinde olmasını temin eden lafızlardır.¹⁰¹

5. Hz. Peygamber (sas), sırat-ı müstakimi Kur’an (30, 32) ve İslam (33, 34¹⁰²) olarak yorumlamıştır. Bu yorum, “dosdoğru yol” tabirine -istikamet’e dair

¹⁰⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Dağıtım, ts.), 1/122.

¹⁰¹ Necdet Ünal, *Kur’an-ı Kerim’de İstikamet Kavramı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 119.

¹⁰² Sindî (ö. 1138/1726), “Bu, Allah’ın yoludur.” ifadesinden kastın “dosdoğru din” ve “dosdoğru yol” olduğunu söylemiştir. bk. Ebû’l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî et-Tettevî es-Sindî, *Hâşiyetü’s-Sindî ‘alâ Süneni İbn Mâce / Kifâyetü’l-Hâce fî Şerhi İbn Mâce* (Beyrut:

zihinlerdeki kök anlamlarının ötesinde- Kur'an ve İslam gibi manalar yüklendiğini göstermektedir.

6. Bazı hadislerde; istikamet gösterilecek ameller arasında "Allah'a secde etmek", "hicret etmek" ve "sabırlı olmak" gibi ameller sayılmıştır. Bu durum, istikamet teriminin anlam genişlemesine maruz kaldığını göstermektedir (16).

7. Hz. Peygamber'e (sas) göre İslam'ın tamamı, iman ve istikamet kavramlarıyla özetlenebilir (19-20).

8. Hz. Peygamber'e (sas) göre istikamet, güzel ahlakın temelidir (18).

9. Hz. Peygamber (sas), sırat-ı müstakimi yani İslam'ı hak ve hakikate erıştiren en doğru yol olarak nitelendirmiştir (34).

10. İstikamet kelimesinin "dosdoğru ol ve dosdoğru hareket et" şeklinde emir fiil formuyla verildiği bazı rivayetlerde, inançta istikamete vurgu yapıldığı görülmektedir. Ayrıca bu hadislerde, "Rabbim, Allah'tır" denildikten sonra istikamet üzere olmanın emredilmesi hem inancın dil ile ikrar edilmesine hem de tevhit inancında kararlılığın ön plana çıkartılmasına matuf bir kullanımdır (19, 20).

11. Hz. Peygamber'in (sas) bizzat kendisi dinde müstakim olmanın ölçütlerini tayin etmiştir. Bu bağlamda kalp ve dil istikamette olmadan imanın istikamette olamayacağını (12) ve kişinin aklı istikamette olmadan da dini istikamete erişemeyeceğini (3) belirtmiştir. Yine kalbini selim, dilini doğru, nefsinin (Allah aşkı ve zikri ile) mutmain ve mizacını mutedil kılan,¹⁰³ kulağını hakkı duyan ve gözünü ibret ile bakıp hakkı gören hâline getiren kişinin hayatının matlup çizgide olduğunu (29) ifade etmiştir. Dolayısıyla dinde kâmil manada istikamet üzere olabilmenin yolu, ancak insanın kalbi, dili, nefsi, mizacı, gözü, kulağı, hâsılı bütün azalarıyla doğru ve mutedil olmasıyla mümkündür denebilir.

12. İçinde istikamet lafzının en çok geçtiği rivayete göre (12) dilin dosdoğru olması, kalbin doğru olmasına; kalbin doğru olması da kişinin kâmil bir imana sahip olmasına vesile olacaktır. Öyle anlaşıyor ki imanın istikamet

Dâru'l-Cîl, ts.), 1/8; ayrıca Kurtubî (ö. 671/1273), "dosdoğru yol" tabirini "hiçbir eğriliği bulunmayan dosdoğru din demektir. Bu din de İslam'dır." şeklinde izah etmiştir. bk. Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 15/114.

¹⁰³ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh Şerhu Mişkâtî'l-mesâbîh* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1422/2002), 8/3256.

bulmasından kastedilen, azaların amellerde istikamete erişmesidir. Zira organların amelleri, ancak kalbin istikamet bulmasıyla düzelir. Kalbin istikametinden maksat ise kalbin “Allah’ın muhabbeti, ta’atin muhabbeti ve günahlara karşı nefret” ile dolu olmasıdır.¹⁰⁴ Öte yandan İbn Receb el-Hanbelî’nin (ö. 795/1393) belirttiğine göre istikamet, hakikatte kalbin tevhit inancına tereddütsüz bağlı kalışındadır. Kalp, ne zaman Allah’ın marifeti, haşyeti, korkusu, sevgisi, iradesi, ümidi, duası, O’na güveni ve O’ndan başkasından yüz çevirme üzerine istikamette olursa, bütün uzuvlar da ona uyarak istikamet üzere olacaklardır. Çünkü kalp, azaların kralıdır. Azalar ise kalbin ordusudur. Kral, istikamette olduğu müddetçe ordusu da istikameteolacaktır.¹⁰⁵

13. Hz. Peygamber’e (sas) göre istikamet konusunda kalpten sonra organlar arasında en fazla üzerinde durulması gereken dilin istikametidir. Çünkü dil, kalbin tercümanı ve onun sözcüsüdür. Bundan dolayı Hz. Peygamber (sas), istikameti emrettikten sonra dili korumayı tavsiye buyurmuştur (10, 20).¹⁰⁶

14. Hz. Ebû Bekir (ra) (ö. 13/634), halife seçilip kendisine biat edildiği vakit, kendisinin sorgulanabileceğine ve şeffaf bir yönetim vadettiğine işaret ettiği hutbesinde istikamet üzere olmayı, “Kur’an ve sünnete bağlı kalmak” şeklinde beyan etmiştir (11). Yine o, bir kadının kendisine “Cahiliye Dönemi’nden sonra Allah tarafından gönderilen İslam üzere ne kadar kalacaklarını” sorduğunda bu süreyi yöneticilerin dosdoğru olmalarıyla ilişkilendirmiştir (6-7). Bazı rivayetlere göre ise insanların istikamet üzere devam etmeleri, ancak yöneticilerinin dosdoğru olmalarıyla mümkündür (8). Yine bazı hadislerde, halifelerin istikamette oldukları müddetçe bey’atı hak edecekleri vurgusu gözden kaçmamaktadır (5).

15. Hz. Peygamber’in (sas) “*Allah’a iman ettim de ve dosdoğru ol!*”, “*Allah’tan kork, sonra dosdoğru ol!*” ve “*Rabbim Allah’tır de, sonra dosdoğru hareket et!*” tarzındaki kıymetli tavsiyeleri (19, 20), cevâmiu’l-kelim (az sözle çok şey ifade etme) özelliğine sahiptir. Bu meyanda Hz. Peygamber’in (sas) söz konusu buyrukları, tam da “*O hâlde sizinle beraber tövbe edenlerle*

¹⁰⁴ Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Hasan el-Hanbelî, *Câmiu’l-ulûm ve’l-hikem fî Şerhi Hamsîne hadîsen min cevâmi’i’l-kelim*, thk. Şuayb el-Arnaût - İbrâhîm el-Bâcis (Beyrut: Müessesetü’l-Risâle, 1422/2001), 1/211.

¹⁰⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi’u’l-ulûm ve’l-hikem*, 1/511-512.

¹⁰⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi’u’l-ulûm ve’l-hikem*, 1/512.

birlikte emrolunduğun gibi dosdoğru ol!”¹⁰⁷ ve “Rabbimiz Allah’tır deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar...”¹⁰⁸ mealindeki ayetlerle örtüşmekte ve aynı üslubu barındırmaktadırlar. Dolayısıyla istikamet üzere kişiler; Allah’ı birleyerek O’na iman edip de dosdoğru çizgide yürüyen ve tevhitte asla sapmayanlar, O’na başkalarını ortak koşmayanlar ve bu hâl üzere ölünceye kadar O’na itaatten ayrılmayanlardır.¹⁰⁹ Nitekim yukarıdaki hadislerdeki (19, 20) mezkûr istikamet, “Allah’ın emirlerine itaate devam etmek” ve “şirki terk etmek” şeklinde açıklanmıştır.¹¹⁰ Öte yandan bu rivayetlerde istikamet lafzının iman kelimesine اِسْتِقَامَةٌ / sümme edatıyla atfedilmesi, istikametle elde edilecek derecenin ikrar derecesinden daha uzak bir noktada olmasındandır. Buradaki uzaklık, zamansal değil rütbe kaynaklıdır ve istikamet rütbesi daha yüksektir. Zira istikamet, her zaman itaatkâr olmak ve doğru yolda kararlı olmaktır. Bazı âlimler ise buradaki uzaklığı, zamanla ilişkilendirmişler ve zikrolunan rivayetten hareketle “kâfirlerin fûrû ile (yani amellerle) muhatap olmadıkları” hükmüne varmışlardır. Çünkü hadiste istikamet, imandan sonra emredilmiştir.¹¹¹ Bundan başka İbn Fûrek (ö. 406/1015), “Rabbimiz Allah’tır, deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar...” mealindeki ayeti tefsir ederken اِسْتِقَامُوا/istikâmû” lafzını, “Allah’tan kendilerine din üzere sebat vermesini istediler” şeklinde yorumlamıştır.¹¹² Çünkü istikamet kelimesi, istifâl bâbındadır ve bu bâb talep ifade eder.

16. İstikamet lafzı, bazı hadislerde mazi fiil olarak kullanılmıştır. Birisi, “*Kim bu söz üzere ölürse, o, dosdoğru olanlardandır.*” hadisidir (2). Bu rivayetteki “dosdoğru olanlar” ifadesiyle kastedilenlerin; tevhit inancına sahip kimseler olması ihtimaliyle birlikte söz konusu rivayet Fussilet suresinin 30. ayetine yapılan tefsirlerle birlikte değerlendirildiğinde onların şu kimseler olabilmesi de mümkündür: Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayanlar, O’na itaat için dosdoğru yol üzerinde gidenler, tilkilerin sağa sola dağıldıkları gibi öteye beriye kaçışmayanlar, farzların edasında müstakim olanlar, Allah için

¹⁰⁷ Hûd 11/112.

¹⁰⁸ Fussilet 41/30.

¹⁰⁹ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî, *İkmâlu'l-mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*, thk. Yahyâ İsmail (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998), 1/275.

¹¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “kvm”, 12/498.

¹¹¹ Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Ürmî el-Hererî, *el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-beh-hâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, nşr. Hâşim Muhammed Ali Mehdî vd. (Beyrut: Dâru'l-Minhâc - Dâru Tavkî'n-Necât, 1430/2009), 2/338-339.

¹¹² Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/358.

amellerini ihlas ile yapanlar, Allah'a itaat üzere dosdoğru olanlar, Allah'ın emri üzere dosdoğru yürüyerek O'na taat işlerini yapıp isyan amellerinden kaçınanlar, ölünceye kadar "Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur" şهادeti üzerinde dosdoğru yürüyenler, söylediklerine uygun olarak amel edenler, Allah'tan başkasındanyüz çevirenler.¹¹³

17. "Ey âlimler topluluğu! Dosdoğru yola giriniz. İşte o vakit herkesten önde olursunuz." hadisinde, istikamet lafzı, emir fiil formunda gelmiş (24) ve bazı şerh kitaplarında "Kur'an'a ve Hz. Muhammed'in sünnetine sarılıp bunlardan kopmadan yaşamak" ve "fiil ve terk açısından Allah'ın emrine sımsıkı sarılmak" şeklinde beyan edilmiştir. Ayrıca söz konusu âlimlerin doğru yoldan ayrıldıkları takdirde büyük bir dalaletle düşecekleri de belirtilmiştir.¹¹⁴

18. İstikamet lafzının emir fiil formunda zikredildiği bir diğer hadis şudur: "Kureyş size karşı dosdoğru olduğu sürece, siz de onlara karşı dosdoğru olun. Eğer size karşı doğruluktan vazgeçerlerse kılıçlarınızı kuşanın." (23). Bu hadisteki istikamet lafzı, bazı şerh kitaplarında "dinin emirlerine göre davrandıkları sürece"¹¹⁵ şeklinde izah edildiği gibi "Allah'a ve Resûlû'ne itaat ettikleri ve namazı kıldıkları sürece" şeklinde de açıklanmıştır.¹¹⁶

19. Hz. Peygamber (sas), istikametın gereklerini hakkıyla ve eksiksiz olarak yerine getirmenin zorluğundan söz etmiştir (21).¹¹⁷ Zira mezkûr rivayette geçen "dosdoğru hareket ediniz" ibaresi, "dosdoğru yola sarılın. Allah'ın hukukunu yerine getirmek, hududuna/yasaklarına uymak ve kazasına razı olmak suretiyle dosdoğru yoldan ayrılmayın"¹¹⁸ şeklinde beyan edilmiştir.

¹¹³ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 15/357-358.

¹¹⁴ Şihâbüddîn Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî - Muhibuddîn el-Hâtib (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 13/257; Bedruddîn Ebî Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru lhyâit-Turâsî'l-Arabî, ts.), 25/29.

¹¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 13/117.

¹¹⁶ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl el-Kehlânî es-San'ânî, *et-Tenvîr Şerhu Câmi'i's-sağîr*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm (Riyad: Dâru's-Selâm, 1432/2011), 2/338.

¹¹⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem*, 1/255.

¹¹⁸ Zeynüddîn Muhammed Abdürreûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1356), 1/497.

Yukarıda zikrolunan maddelerden hareketle istikamet kelimesinin hadisler bağlamındaki anlam çerçevesini şöylece biçimlendirmek mümkündür:

Şekil 4: İstikamet Kavramının Hadisler Bağlamındaki Anlamları

Sonuç

Bu bildiri, öncelikle istikamet kavramının Cahiliye kültürünün hâkim olduğu Mekke'nin bir ferdi olan Hz. Muhammed'in (sas) hadislerindeki semantik alanını ortaya koyma gayretidir. Araştırma neticesinde, istikamet kelimesinin “doğruluk, doğru gitmek, doğrultmak, dümdüz olmak, devam etmek, dürüst olmak” gibi ilk muhatapların pratik hayatındaki kullanımlarının Hz. Peygamber'in (sas) diline aynen yansıdığı görülmektedir. Bununla birlikte O (sas), sadece bu kullanımlarla yetinmemiş, bu sözcüğe yeni anlamlar da yüklemiştir. İstikamet konusunda ilk muhataplarının zihnini inşa eden bu yeni manaların kaynağı ise kuşkusuz Kur'an dilidir. Zira Hz. Peygamber'in (sas) istikamet konusundaki bazı kavillerinin Kur'an ayetlerinden mülhem olduğu açıkça görülmüştür. Öyle ki istikamet lafzının geçtiği Hûd suresinin 112. ve Fussilet suresinin 30. ayetlerinde olduğu gibi bazen nebevî söylemlerle ayet metinlerinin aynılık arz ettiği bazen de ayetlerin manasının nebevî söylemlere anlam olarak taşındığı görülmektedir. Hangi şekilde olursa olsun vahiyle beslenmiş olan bu kullanımların, ilk muhatapların söz konusu kelimeyle ilgili anlam dünyalarına yeni boyutlar kazandırdığı ileri sürülebilir.

İstikamet lafzı, türevleriyle birlikte mazi, muzari, emir ve ismi fâil vb. kalıplarda olmak üzere hadislerde otuz dört defa geçmektedir. Bu kullanımlarda istikamet lafzının doğru, dürüst, düzdün, dengeli ve devam etmek gibi olumlu manalarının sıkça

tekrarlandığı ve eğri büğrü olma, yoldan sapma gibi olumsuz anlamların ise dışlandığı tespit edilmiştir. Bunlara ilaveten istikamet lafzının tüm ahlaki davranışlara ölçüt oluşturacak bir kapsam genişliğinde kullanıldığı da görülmüştür. Bu anlam örgüsü içinde hadislerde, bir taraftan sırat-ı müstakime “hak ve hakikate eriştiren en doğru yol” yani “İslam” ve “Kur’an” anlamları verilirken diğer taraftan kalp, dil, iman, akıl ve dinde istikamete vurgu yapılarak söz konusu kavramın semantik alanı geniş tutulmuştur. Bu bağlamda Hz. Peygamber’in (sas) dilin dosdoğru olmasını kalbin doğru olmasına, kalbin doğru olmasını kişinin kâmil bir imana sahip olmasına ve aklın istikamet üzere olmasını da dinin istikamet üzere olmasına bağlaması oldukça manidardır.

Ayrıca bazı hadislerde, toplumların, yöneticilerin ve âlimlerin doğruluğa sınıksız sarılmaları gerektiği üzerinde de durulmuştur. Bu rivayetlere göre istikamet üzere olmanın en temel göstergesi, anılan birey ve toplulukların Kur’an’a ve Hz. Muhammed’in (sas) sünnetine sınıksız sarılmaları, hak ve hukuka riayet etmeleridir. Öte yandan Hz. Peygamber (sas), “*Kim bu söz üzere ölürse, o dosdoğru olanlardandır.*” kavliyle istikamet üzere hayat sürenlere de işaret etmiştir. Nitekim bu rivayete yapılan yorumlardan anlaşıldığına göre Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayan, O’na itaat için dosdoğru yol üzerinde giden, farzların edasında müstakim olan, Allah için amellerini ihlas ile yapan, Allah’a itaat üzere dosdoğru olan vb. kimseler, istikamet çizgisinden sapmadan yaşamlarını sürdürenlerdir. Hz. Peygamber’in (sas) bir müminin kalben, lisanen ve amelen müstakim olması ya da olduktan sonra bu hâl üzere kalabilmesinin gerçekten zor olduğunu belirtmesi, dikkati celbeden bir diğer husustur.

Dar zamanda hazırlanan bu çalışmanın eksik yönleri elbette olabilecektir. Dolayısıyla söz konusu rivayetler bağlamında istikamet lafzıyla irtibatlı hidayet gibi olumlu ya da i’vec/eğrilik gibi olumsuz kavramların ele alınması araştırmacılara önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdurrazzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San’ânî. *Musannef*. thk. Habîburrahmân el-A’zamî. Beyrut: el-Mektebetu’l-İslâmî, 1403/1983.
- Ahmed Rızâ, *Mu’cemu metni’l-luga*. Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1377/1958-1380/1960.
- Ali el-Kârî, Ebû’l-Hasen Nûrüdîn b. Sultân Muhammed. *Mirkâtü’l-mefâtîh Şerhu Mişkâtî’l-mesâbîh*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1422/2002.
- Alper, Hülya. “Sırat-ı Müstakim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aynî, Bedruddîn Ebî Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Umdetu’l-kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü’l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir ‘Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003.

- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdulhâlik el-Basrî. *el-Bahru'z-zehhâr (Müsnedu'l-Bezzâr)*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh vd. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988-1430/2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-Sahîh*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1423.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh/Tâcü'l-luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâîyin, 1407/1987.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân. *es-Sünen*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Dîvânu Âmir b. et-Tufeyl*. nşr. Kerem el-Bustânî. Beyrut: Dâru Sâder, 1399/1979.
- Dîvânu Ebî Tâlib ammi'n-nebi (sallallahu aleyhi ve sellem)*. nşr. Muhammed et-Tuncî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1414/1994.
- Dîvânu Hassân b. Sâbit*. nşr. Abd A. Alî Muhennâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994.
- Dîvânu Hutay'e*. nşr. Müfîd Muhammed Kamîha. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Dîvânu Ka'b b. Züheyr*. thk. Alî Fâ'ûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Dîvânu Kays b. el-Hatîm*. nşr. İbrâhîm es-Samarraî - Ahmet Matlûb. Bağdat: Matba'atu'l-Ânî, 1381/1962.
- Dîvânu Ümeyye b. Ebî's-Salt*. nşr. Beşîr Yemût. Beyrut: el-Matba'atu'l-Vataniyye, 1352/1934.
- Dîvânu'l-Hansâ*. nşr. Hamdû Tammâs. Beyrut: Dâru'l-Me'ârif, 1425/2004.
- Dîvânü'l-Hüzelîyyîn*. nşr. Muhammed Mahmud eş-Şinkîti. Kahire: ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1385/1965.
- Ebû Amr eş-Şeybânî, İshâk b. Mirâr. *Kitâbü'l-cîm*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. Kahire: el-Heyetü'l-Âme li Şuûni'l-Metâbi' el-Emîriyye, 1394/1974.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ebû Temmâm et-Tâî, Habîb b. Evs b. Hâris. *Dîvânü'l-Hamâse*. şerh. Ahmed Hasan Besec. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl el-Kehlânî. *et-Tenvîr Şerhu Câmi'i's-sağîr*. thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm. Riyad: Dâru's-Selâm, 1432/2011.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed 'İvâz Murîb. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Fettenî, Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî. *Mecma'u bihâri'l-envâr fi garâibi't-tenzîl ve letâ'i-fi'l-ahbâr*. Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1387/1967.

- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *Besâ'iru zevi't-temyîz fî letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: Lecnetu İhyâ't-Turâisi'l-İslâmî, 1393-1416/1973-1996.
- Gülbil, Uğur. *İstikâmet Kavramına Semantik Yaklaşım*. b.y.: Arıkoğlu Matbaası, ts.
- Hadîsî, Behce Abdulgafûr. *Umeyye b. Ebî's-salt hayatuhu ve şî'ruhu*. Abu Dabi: Hey'etu Abu Dabi li's-Sekâfe ve't-Turas, 1430/2009.
- Hamdi Yazır, Elmalılı Muhammed. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam vd. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.
- Hereî, Muhammed el-Emîn b. Abdullâh el-Ürmî. *el-Kevkebû'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-behhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. nşr. Hâşim Muhammed Ali Mehdî vd. Beyrut: Dâru'l-Minhâc - Dâru Tavkî'n-Necât, 1430/2009.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddîn Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî. *Fethu'l-bârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî - Muhibuddîn el-Hâtib. Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1379.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân / el-Müsnedü's-Sahîh ale't-tekkâsîm ve'l-envâ'*. thk. Muhammed Ali Sönmez - Hâlis Aydemir. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısırî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, 1414.
- İbn Meymûn, Muhammed b. el-Mübârek b. Muhammed el-Bağdâdî. *Muntehe't-taleb min eş'â-ri'l-Arab*. thk. Muhammed Nebîl Turayfî. Beyrut: Dâru Sâder, 1999.
- İbn Receb el-Hanbelî, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Hasan. *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem fî Şerhi Hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kelim*. thk. Şuayb el-Arnaût - İbrâhîm el-Bâcis. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.
- İshâk b. Râhûye, Ebû Yakûb İbrâhîm b. Mahled el-Mervezî. *Müsned*. thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî. Medine: Mektebetü'l-İmân, 1412/1991.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî. *İkmâlu'l-mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*. thk. Yahyâ İsmail. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an (Tefsîru'l-Kurtubî)*. thk. Ahmed Abdülalîm el-Berdunî - İbrahim Etfîş. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1384/1964.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdülhalîm Mahmûd- Mahmûd b. eş-Şerîf, Kahire: Dâru's-Şa'b, 1409/1989.

- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmi'*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvatta'*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûreddîn Alî. *Feyzû'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1356.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. haz. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları. 1413/1992.
- Neşvân el-Himyârî, Ebû Saîd Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Yemenî. *el-Hûru'l-İyn*. thk. Kemal Mustafa. Kahire: el-Mektebetü'l-Hancî, 1948.
- Neşvân el-Himyârî, Ebû Saîd Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Yemenî. *Şemsü'l-ulûm ve devâ'u kelâmî'l-Arab mine'l-kûlûm*. thk. Hüseyin b. Abdullâh el-Amrî vd. Dîmaşk: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.
- Özdoğan, M. Akif. "Arap Dili ve Edebiyatı Kaynaklarında Hz. Peygamber'in Dil ve Edebiyattaki Yerine Bir Bakış". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (Ekim 2005), 223-242.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir. *Muhtârü's-Sihâh*. thk. Yûsuf Şeyh Muhammed. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999.
- Sayın, Esmâ. "Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet Anlayışının Psikolojik ve Terapik Etkileri". *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/8 (Ekim 2013), 959-968.
- Seyyid Şerîf Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî. *Mu'cemu't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fazîle, ts.
- Sindî, Ebû'l-Hasen Nûreddîn Muhammed b. Abdilhâdî et-Tettevî. *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni İbn Mâce / Kifâyetü'l-Hâce fî Şerhi İbn Mâce*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü's-evsat*. nşr. Târik b. İvazullâh b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1416/1995.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kuran (Tefsîru't-Taberî)*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1420/2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. haz. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ünal, Necdet. *Kur'an-ı Kerim'de İstikamet kavramı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcül-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Komisyon. Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Funûn ve'l-Âdâb, 1421/2000.

Oturum Başkanı:

Biz de Kıymetli Hocamıza teşekkür ediyoruz. Şimdi çevrim içi bir sunumumuz olacak; kendileri bağlandılar. Danimarka Kopenhag'dan Din Hizmetleri Müşavirimiz Sayın Prof. Dr. Eyüp BAŞ Hocamız bizimle. Hocam hayırlı günler diliyoruz. Buradan oradaki bütün dindaşlarımıza ve vatandaşlarımıza selam ediyoruz. Bugün hocamızın katkısı, "Günümüz İnsanın Nübüvvet Algısına Hz. Peygamber'in Nübüvvete İmanî Örneğliğinden Bakış" üzerine olacak. Şimdi hocamıza veriyorum mikrofonu. Buyurun efendim.

GÜNÜMÜZ İNSANININ NÜBÜVVET ALGISINA HZ. PEYGAMBER'İN (SAS) NÜBÜVVETE İMANÎ ÖRNEKLİĞİNDEN BAKIŞ

Prof. Dr. Eyüp BAŞ*

Giriş

Günümüz insanının sorguladığı pek çok konu içerisinde nübüvvet meselesi belki de oldukça ön sıralarda gelmektedir. Son bir iki asırdır din ve dindarlık alanındaki sorgulamaların insanlar üzerindeki etkileri, artık Tanrı ve peygamber inancı arasında bir bağ görmekten öte, kimi zaman denge gütmeye çabası olarak belirmiş kimi zaman da ikisinden birini yok sayarak problemi çözmeye gayretine dönüşmüştür.

Bunları çağdaş problemler içerisinde birer inanç buhranı olarak gören başta Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere, ilahiyat akademisi camiası, aslında çok sayıda yayın ve faaliyetle bilgilendirme çabası içerisinde. Ancak şu bir gerçek ki özellikle Batılı müsteşriklerin İslamiyet özelinde yapmış oldukları kasıtlı inanç ve iman sorgulamaları Hz. Peygamber'in (sas) hayatındaki iman, istikamet ve teslimiyet örneklikleri çerçevesinde yeterince ortaya konulamamıştır. Bu konuda en etkili husus kanaatimizce nübüvvetle iman meselesinde Hz. Peygamber'in ortaya koymuş olduğu örnekliktir. Her ne kadar Peygamberimizin ortaya koyduğu örneklik sadece ona inanıp gönül verenleri bağlasa da hayatının tarihî gerçeklikleri en fazla bilinen birisi olarak, onun sergilediği tavrın aslında inansın-inanmasın herkese bir ışık tutacağı varsayılabilir.

Tebliğde konuya ilişkin özel bir siyer-i nebi okuması ortaya konularak, özellikle inanç ve istikamet hususunda yeni medyanın âdeta esiri hâline gelmiş olan günümüz gençliğine rehber olacak tespitler sunulmuştur. Diğer bir ifadeyle, bir peygamber olarak Hz. Peygamber'in nübüvvet algısı, bilgisi ve buna olan imanının her konuda olduğu gibi başta müminlere nasıl bir örneklik teşkil etmiş olduğu örneklerle ele alınmıştır.

Hız. Peygamber'in nübüvvet bilgisi ve inancı konusunda aslında ilk yönlendirmelerin doğal olarak vahiyler olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Mekke döneminin ilk yıllarında gelen vahiylerde ilahi vahyin doğruluğu ve vahye duyulan ihtiyacın işlenmesinin sebebi müfessirlerce bu şekilde yorumlanmaktadır. Yüce Allah'ın nübüvvet ile ilgili olarak Peygamberimize *“Sizi uyarması ve sizin de Allah'a karşı gelmekten sakınıp*

* DİB, Danimarka/Kopenhag Din Hizmetleri Müşaviri. ebas@diyanet.dk

*rahmete ulaşmanız için, içinizden biri aracılığı ile Rabbinizden size bir vahiy ve öğüt gelmesine şaştınız mı?*¹ buyurması konuyu gayet net bir şekilde açıklamaktadır. Çünkü bu vesileyle geçmiş toplumların yaratıcıyı aramaları; yaratıcının kendisini tanıtmayı ve isteklerini bildirmesi için o toplumun kendi içlerinden birisini seçmesi gerektiği ile ilgili beklentileri bir anlamda açıklanmış olmaktadır.

Diğer taraftan nübüvvet ile ilgili beklentilerin insanların akıl ve idrak seviyelerine göre farklılaştığı görülmektedir. Bu bağlamda Yüce Allah'ın *“Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur...”*² ayetini irdelemek gerekmektedir. Melek veya cin elçiler değil de insanların kendi içlerinden elçiler seçip insanlara göndermekle gerçekten de Allah insanlara lütufta bulunmuş olmaktadır. Çünkü insanların, kendi cinslerinden olan insan bir elçiyle iletişimi çok daha kolaydır. Yüce Yaratıcının da aslında akıl nimetiyle donattığı insandan beklentisi bu şekilde mantıksal bir çıkarımda bulunmasıdır. Hatta cüz'i akla sahip insanın bununla da kalmayıp nasıl birisini peygamber seçmesi gerektiği ile ilgili olarak Allah'ı yönlendirmeye kalkması dahi nübüvvet ihtiyacına vurgu yapan mantıksal arayışın bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Nitekim Kamer suresi 24. Ayetinde, kendilerine aralarından birinin peygamber/resul/elçi seçilmesine ise *“Ne yani, içimizden bir adama mı uyacağız? O vakit sapıtmış ve delilik etmiş oluruz, dediler.”* denilerek aslında isteklerinin dahi arkasında durmadıkları, aynı zamanda mantıksal bir arayış içerisinde oldukları vurgulanmıştır. Mü'minûn suresi 23-24, 33-34, 45-48. ayetlerinde³ geçmiş ümmetlerin sorgulamaları anlatılırken belirtildiği üzere, Allah'ın birer elçi olarak gönderdiği peygamberlerin, peygamberliğine inanmayanlar... Genelde insan elçilere karşı çıkmışlar, kendileri gibi yiyip içenlerin peygamber olamayacağını iddia ederek, bir anlamda akıl yürütme çabasıyla da olsa insanlığın nübüvvete olan ihtiyacını açıkça ortaya koymuşlardır.

İlahi iradenin insan hayatına müdahalesini ifade eden vahyin tek şahitlerinin, onu alan resuller olduğunu belirten Yüce Yaratıcı, Şûrâ suresi 51. ayetinde *“Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir.”* buyurarak aslında Peygamberler aracılığıyla insanlara ulaştırılan ilahi bildirilerin, ancak

¹ el-A'râf 7/63.

² Âl-i İmrân 3/164.

³ *“Andolsun ki Nûh'u da kavmine gönderdik de 'Ey kavmim!' dedi, 'Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka bir ilahınız yoktur. İsyân etmekten sakınmıyor musunuz?' Kavminin inkârı sapmış ileri gelenleri dediler ki: 'Bu adam, size üstünlük kurmak isteyen, sadece sizin gibi sıradan bir insandır. Eğer Allah (elçi göndermek) isteseydi herhâlde bir melek gönderirdi. Biz geçmiş atalarımızdan böyle bir şey duymadık.’”* el-Mü'minûn 23/23-24.

peygamberlerin örnekliliği ile görünür ve yaşanır kılınabileceğine dikkat çekmiş, böylece bu faydayı insanların anlayış kapasitelerine sunmuştur.

İşte bütün bunların hepsi aslında nübüvvet ile ilgili olarak insanlık tarihine ışık tutup, özel olarak da sevgili Peygamberimizi bilgilendiren, hatta bazen de ona güven duygusu kazandıran açıklamalardır. Bunlar kendisine Yüce Yaratıcı tarafından bildirilmeseydi, hiç bir şekilde anlayabilmesi mümkün değildi; salt aklıyla da başına gelebilecek bütün zorlukları göğüslemeye hazır hâlde gelmesi imkânsızdı. Hatta salt aklı yaşayacağı muhtemel zorluklar nedeniyle kendisini vazgeçirmeye yeterdi. Dolayısıyla peygamberlerin mücadelesini bireysel bir arzu ve çaba gibi göstermeye çalışanların atlamaması gereken gerçek nokta tam olarak bu nokta olmalıdır. Nitekim Yüce Allah, peygamberler göndermesindeki gayeyi veciz bir şekilde anlattığı bir diğer ayette, *“Biz elçileri, onların gelmesinden sonra insanların Allah’a karşı ileri sürebilecekleri hiçbir delilleri olmasın diye müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak gönderdik.”*⁴

Bütün bu veriler ışığında önemli olan bir konu ise Peygamberimiz Hz. Muhammed’in (sas) bizzat kendisinin aslında nübüvvet, resullük ve peygamberlik şeklinde ifadeler kullandığımız bu elçilik konusunu bir insan olarak nasıl kabullenebildiğidir. Normal bir insan olarak hayatı devam ederken, Yüce Allah tarafından bir uyarıcı, bir elçi olarak seçilmesi -ona inansın veya inanmasın- herkesten önce kendisinin anlaması ve içselleştirmesi gereken bir durum olmuştu. Bu hususta kendisine gelen ilk vahiyyle yaşadığı şoku hatırlamak gerekmektedir. Çünkü esasında her şey Hz. Peygamber’in bizzat kendisinin vahye muhatap olup peygamberlikle görevlendirildiğine inanmasıyla başlamıştı. İşte bu noktada ilk vahyin gelişini ve tebliğin başlangıç zamanlarını hatırlamakta fayda vardır.

1. Yaşadığı İlk Vahiy Tecrübesi ve Buna İnanmada Yaşadığı Zorluklar

Peygamberimiz (sas), yapıp ettiklerini sorgulamadan yaşayan Mekke toplumunda, şirk ve putperestlikten uzak durarak, tek bir tanrıya inanmaktaydı. Toplumunun içinde bulunduğu kabilecilik taassubu, kan davası gütme, içki, kumar, tefecilik, zina, fuhuş, kehanet ve büyüye itibar, hırsızlık, yetim malı yeme, kadınlara değer vermemesi, kibir, zulüm-haksızlık gibi inanç ve davranış bozuklukları onu çok üzmekteydi. Bu ruh hâli onu suç veya günahattan kaçınmak için birtakım şeyler yapmaya, ilahi şeyler üzerinde düşünmeye, belki de günahlara kefarete olsun diye ibadet etmek için yalnızlığı aramaya sevk ediyordu. Zaman zaman Kâbe’ye yaklaşık 7 kilometre uzaklıkta bulunan Nur Dağı’ndaki Hira Mağarası’na giderek inzivaya çekiliyordu. Kimi zaman eş

⁴ en-Nisâ 4/165.

Hız. Hatice'nin de katıldığı bu yalnız kalışları, otuz beş yaşlarından itibaren daha sık yapmaya başlamıştı. Nur Dağı'ndan her dönüşünde evinden önce Kâbe'ye gider tavaf yapardı.

Sevgili Peygamberimiz 610 yılında, kırk yaşındayken her ramazan olduğu gibi yine günlerinin büyük bir kısmını Hira Mağarası'nda geçirmek üzere Mekke'den ayrıldı. Ramazan ayının ikinci yarısındaki bir gün sabaha karşı, kendisini göremediği, sadece sesini işittiği bir varlık ona "Oku!" diye seslendi. Hız. Peygamber ürperti ve endişe içerisinde, "Ben okuma bilmem!" dedi. Çok sonraları vahiy meleği Cebrail olduğunu anlayacağı bu varlık ona ikinci kez, "Oku!" dedi. Peygamberimiz yine, "Okuma bilmem!" dedi. Onu dayanamayacağı ölçüde sıkıp sonra bırakan Cebrail, üçüncü kez aynı istekte bulununca Hız. Peygamber: "Ne okuyayım?" diye sordu. O zaman Cebrail, **"Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı alaktan (asılıp tutunan zigottan) yaratmıştır. Oku! Kalemle (yazmayı) öğreten, (böylece) insana bilmediğini bildiren Rabbin sonsuz kerem sahibidir."**⁵ vahiylerini okudu, ezberletinceye kadar da tekrarlattı.

Böylece Peygamberimize, Allah tarafından bir insan elçi olarak seçildiği bildirilmiş oldu. Başına gelenlere inanmakta güçlük çeken Hız. Peygamber, bu defa Kâbe'ye uğrayıp tavaf yapmadan panik içerisinde derhâl evine döndü. Yatağına girdi ve eşi Hız. Hatice'den üzerine başka şeyler de getirerek kendisini sıkıca örtmesini istedi. Titremekten bir şey anlatamıyordu.

Bir müddet dinlenip sakinleştikten sonra başından geçenleri eşi Hız. Hatice'ye anlattı. Bunun bir cinnet belirtisi mi, yoksa bir kehanet başlangıcı mı olduğunu anlamadığını, kendisinden korktuğunu belirtti. Hız. Hatice, bunda korkulacak bir şey olmadığını, kendisinin her zaman akraba hakkına riayet eden, sözüne güvenilen, muhtaçlara yardım eden, fakiri doyuran, misafire hürmet ve ikramda duyarlı olan iyi bir insan olduğunu söyleyerek onu sakinleştirdi.

Peygamberimiz, eşinin kendisine verdiği güven ve inançla sakinleşti. Yaşadıklarından hayli bitkin düştüğü için dayanamayıp uykuya daldı. O uykudayken Hız. Hatice, hızlıca amcaoğlu Varaka bin Nevfel'e olup biten bu anormal durumu anlatmaya ve fikrini sormaya gitti. Varaka putlara tapmaktan nefret ettiği için hak dini aramak amacıyla Şam'a gitmiş, İbranice öğrenmiş, Tevrat ve İncil hakkında bilgi sahibi olduktan sonra da Hristiyanlığı seçmiş biriydi. Varaka, Hız. Hatice'nin anlattıklarını dinleyince, bütün peygamberlere vahiy getiren melek Cebrail'in Hız. Muhammed'e de geldiğini ve Allah'ın onu elçi seçtiğini bildirdiğini söyledi. Bunun İncil'de haber verildiğini; onun diğer peygamberler gibi ümmetine rehberlik yapmakla emrolunduğunu ancak bunun çok zor olacağını, kendisine inanmayanların ona kötü davranacaklarını belirterek Hız. Muhammed'e (sas) destek olması uyarısında bulundu. Durumun ciddiyetini fark eden

⁵ el-Alak 96/1-5.

H z . H a t i c e ç a b u c a k e v e d ö n d ü v e H z . P e y g a m b e r u y a n ı n c a V a r a k a ' n ı n s ö y l e d i k l e r i n i o n u n l a p a y l a ş t ı . D a h a s o n r a i s e H z . P e y g a m b e r ' i n v a h i y l e i l g i l i s ü r e c i n n a s ı l d e v a m e d e c e ğ i n i b e k l e m e s i g e r e k i y o r d u .

2. Nübüvvet İncancını Pekiştirme Beklentisi

O günden sonra Peygamberimiz aynı hadisenin tekrarlanmasını, vahiy meleğinin kendisine Rabbinin buyruklarını ulaştırmasını istiyordu. Bu ümitle sık sık Cebra-il'in kendisine ilk vahyi ulaştırdığı Hira Mağarası'na gidiyor ve onu bekliyordu. Fakat günler, haftalar süren bekleyiş boyunca vahiy meleği gelmemişti. Vahyin duraksaması anlamında "Fetretü'l-Vahy" denilen bu bekleyiş süresinde H z . P e y g a m b e r ç o k s ı k ı n t ı l ı g ü n l e r g e ç i r d i . A l l a h t a r a f ı n d a n t e r k e d i l d i ğ i f i k r i n e k a p ı l d ı . Ç ü n k ü b a ş ı n a g e l e n l e r i d u y a n b a z ı m ü ş r i k l e r , o n u R a b b i n i n t e r k e t t i ğ i n i s ö y l e y e r e k a l a y a a l m a y a b a ş l a m ı ş l a r d ı . A n c a k b i r g ü n y i n e H i r a ' d a i n z i v a y a ç e k i l d i k t e n s o n r a e v i n e d ö n e r k e n , C e b r a i l t e k r a r g e l d i . D a h a ö n c e k i g i b i k o r k u v e h e y e c a n a k a p ı l a n P e y g a m b e r i m i z , d e r h â l e v e k o ş t u v e y a t a ğ ı n a g i r d i . F a k a t m e l e k e v d e b i r k e z d a h a k a r ş ı s ı n a ç ı k t ı v e o n a A l l a h ' ı n ş u m e s a j ı n ı u l a ş t ı r d ı : *"E y ö r t ü s ü n e b ü r ü n e n ! K a l k v e u y a r ! S a d e c e R a b b i n i n b ü y ü k l ü ğ ü n ü d i l e g e t i r . E l b i s e n i t e r t e m i z t u t . H e r t ü r l ü p i s l i k t e n u z a k d u r ."*⁶

Peygamberimiz böylece kendisini toparlamış, ne yapacağı hususunda bilgilendirilmişti. Görevinin öncelikle insanları uyarmak olduğu, bunu yaparken de önceden olduğu gibi insanların beğendiği, güvendiği kişiliğini devam ettirmesi gerektiğini biliyor ve artık ilahi bir güçle destekleneceğini anlamış oluyordu. Bundan sonra yapması gereken şey, Allah'ın mesajlarını insanlara ulaştırmak ve içinde yaşadığı toplumun yanlışlıklarını kendilerine bildirmekten ibaretti.⁷ Allah kendi isteklerini ondan insanlara zorla yaptırmasını da istemiyordu. Nitekim Yüce Allah tarafından vahyedilen gerek *"Onların ne dediklerini biz daha iyi biliyoruz. Sen onları zorlamakla görevli değilsin, uyarımızı ciddiye alanlara Kur'an'ı durmadan oku!"*⁸ ayetiyle gerekse *"Eğer seninle tartışmaya girerlerse de ki: 'Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah'a teslim ettim.' Ehl-i kitaba ve ümmîlere, 'Siz de Allah'a teslim oldunuz mu?' de! Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir. Yok, eğer yüz çevirdilerse, sana düşen yalnızca bildirimde bulunmaktır. Allah kullarını çok iyi görmektedir."*⁹ ayetiyle hem kendisinin hem

⁶ el-Müddessir 74/1-5.

⁷ *"Şuayb de şöyle dedi: 'Ey kavmim! Bir de şöyle düşünün: Ya benim, Rabbinden açık bir delilim varsa ve O bana tarafından güzel bir nasip vermişse! Size yasakladığımı kendim yapmak niyetinde değilim. Ben sadece gücümün yettiği kadar ıslah etmek istiyorum. Fakat başarmam Allah'ın yardımına bağlıdır. Yalnız O'na dayanıyor ve O'na yöneliyorum."* (Hûd 11/ 88)

⁸ Kâf 50/45.

⁹ Âl-i İmrân 3/20.

de İslam'a inanacak olanların nübüvvete iman zorunluluğu ortaya konmuştu. Aslında bu durum, dünya durdukça insanlığa rehber olacak İslam'ın evrensel mesajlarının, Yüce Allah tarafından sonradan doğacak olan nesiller dâhil bütün insanlara son kez hatırlatılmasıydı.

Hayatının bu safhasından itibaren Hz. Peygamber'in artık bir peygamber olduğuna kesin b iman ederek, deyim yerindeyse tercih hakkının olmadığını ve süreçte yalnız olmayacağına ikna olduğu bir dönem başlamıştı. Çünkü bu süreçte müminlerin, Hz. Peygamber'in Allah tarafından desteklendiğini ve yönlendirildiğini bilmeleri de ayrı bir önem taşıyordu. Nitekim Allah'ın *"Yakın akrabaları da uyar. Sana uyan müminlere kol kanat ger."* ve devamında *"Sen, O, mutlak güçlü ve engin merhamet sahibi olan, huzurunda durduğun ve secde edenler içinde hâlden hâle girdiğin zaman seni gören Allah'a güvenip dayan."*¹⁰ ifadeleri şüphesiz onların imanlarında sabit durmalarını sağlıyordu.

3. Cesaret Sınavı: İslam Çağrısını Açıktan İlanı

Hz. Peygamber'in kendisine vahiy edilenleri tebliğ çabası artık adeta bir cesaret sınavıydı. Nitekim o İslam çağrısını nübüvvete olan imanı sayesinde cesurca ortaya koymuştu.

Sevgili Peygamberimiz, *"Sen, sana buyurulanı açıkça duyur, müşriklere aldırış etme! Allah'ın yanında başka bir tanrı daha edinen o alaycılara karşı biz senin yanındayız. Onlar ileride anlayacaklar!"*¹¹ buyruğuyla peygamberliğinin dördüncü yılından itibaren davetini açıktan yapmaya başladı. Böylece gerek kendisi gerekse bütün inanlar manen desteklenmiş oldu.

Hz. Peygamber, açıktan davet emri üzerine bir ziyafet tertipleyerek önce kabilesi Kureyş'i yeni dine uymaya davet etti. Burada yaptığı konuşmada Allah'ın bir olduğunu, onun eşi ve benzerinin bulunmadığını, ona inanıp güvendiğini belirterek, davetlilerine asla yalan söylemeyeceğini açıkladıktan sonra konuşmasına şöyle devam etti: "Ben özellikle size ve bütün insanlara gönderilmiş olan Allah elçisiyim. Allah'a yemin ederim ki uykuya daldığınız gibi öleceksiniz; uykudan uyandığınız gibi de diriltileceksiniz; yaptıklarınızdan hesaba çekileceksiniz; iyilikleriniz karşılığında iyilik, kötülükleriniz karşılığında da ceza göreceksiniz. Cennet de cehennem de sonsuzdur. İlk uyardığım da sizlersiniz."¹²

İnsanları tevhit inancına çağırarak ciddi bir çatışma ortamına giren Allah Resûlü, daha sonra sosyal çarpıklıkları konu eden vahiylerin gelmesiyle putperest Kureyş

¹⁰ eş-Şuarâ 26/ 214, 215, 217-219.

¹¹ el-Hicr 15/94-96.

¹² Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Muhammed Ya'lavî (Beyrut: y.y., 2002), 1/135.

başta olmak üzere, mevcut düzenden nemalanan bütün kesimlerin düşmanı oluvermişti. Peygamberliğini ilanından önce o kadar sevilmesine ve kendisine güvenilmesine karşın, şiddetli bir tepkiyle karşı karşıya kalmasının dinî, siyasi ve ekonomik pek çok sebepleri vardı. Kabilecilik kavram ve geleneklerinin egemen olduğu bir toplum için yeni dinin yönelişleri çok sarsıcıydı. Bu durumda statik “eski” ile güç ve hayat fışkıran, adil bir toplum kurmayı hedefleyen “yeni” arasında sert bir mücadelenin başlaması kaçınılmazdı. Nitekim Hz. Peygamber, kısa sürede gelenekçiliğin temsilcisi olan kabilecilik taassubu ile karşı karşıya gelmişti. Oysa kendisi nübüvvet olan imanı sayesinde hem bütün kabilesini hem de bütün yakın arkadaşlarını karşısına almıştı. Son olarak Hz. Peygamber’in tebliğ sürecinin ilk dönemlerinde, davasından vazgeçirilmeye çalışmasıyla ilgili kararlılığını da nübüvvet görevine olan imanının bir gereği olarak hatırlamak gerekmektedir.

4. Kararlı Duruşta Yalnızca Bir Olan Allah’a Güven

İslam’ın Mekke’de her geçen gün yayılmasından endişeye kapılan Kureyş kabilesinin ileri gelenleri, Hz. Peygamber’in İslam’a davet faaliyetlerine engel olması amacıyla amcası Ebû Tâlib ile birkaç defa görüştüler. Ebû Tâlib önceleri yatıştırıcı ve gönül alıcı bazı sözlerle kendisine yapılan baskıyı savuşturdu. Ancak Kureyşliler: “Ey Ebû Tâlib! Yeğenin bizim tanrılarımız hakkında kötü şeyler söylüyor. Atalarımızın ve bizim takip ettiğimiz yolun yanlış olduğunu iddia ediyor. Putlarımızı yerin dibine batırıyor. Onu bu işten vazgeçir. Yoksa biz ne yapacağımızı biliriz. İki taraftan biri yok olmadan bu iş düzelmez.” şeklinde tehdit edici ifadeler kullanınca, Ebû Tâlib yeğenini çağırdı ve kabilesine karşı daha fazla direnemeyeceğini söyledi.

Amcasının kendisini artık himaye etmeyeceğini düşünen Hz. Peygamber, “Bu işten vazgeçmem için güneşi sağ elime, ayı da sol elime verseler hiçbir şey değişmez. Allah bu dini üstün kılincaya kadar çalışacağım veya bu uğurda öleceğim.”¹³ şeklinde kararlı bir cevap verdi. Bunun üzerine Ebû Tâlib “Git o zaman istediğini söyle, Allah’a andolsun ki, seni asla onlara teslim etmeyeceğim.” sözleriyle sevgili yeğeni Hz. Muhammed’i (sas) teselli etmişti.

5. İman ve Nübüvvetin Pazarlık Konusu Olamayacağı

Hz. Peygamber’in kararlı duruşu üzerine müşrikler, bu defa Utbe bin Rebâ’a’yı göndererek onunla anlaşmak istediler. Utbe, ona eğer zenginlik istiyorsa servet verebileceklerini; liderlik istiyorsa onu başlarına lider yapacaklarını; evlilik istiyorsa şehrin en soylu ve en güzel kadını ile evlendirmeye hazır olduklarını bildirdi. Utbe, Hz. Peygamber’den bunun karşılığında putları ve inançları aleyhinde konuşmamasını ve o güne kadar yaptıklarından vazgeçmesini istedi. Hz. Peygamber ise müşriklerin sözcüleri

¹³ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: y.y., 1992), 1/299.

olan Utbe'nin teklifine şöyle cevap verdi: "Ben saydıklarınızın hiçbirine sahip değilim. Ancak Rabbim, beni size elçi olarak gönderdi. Ben size Allah'ın emirlerini tebliğ ediyorum. İman ederseniz dünya ve ahirette mutlu olursunuz. Yeter ki putlara tapmaktan vazgeçip Allah'a iman ve kulluk ediniz."¹⁴

Anlaşma tekliflerinin reddedilmesi üzerine müşrikler bu kez Hz. Peygamber'e bir yıl putlara tapma, bir yıl da Allah'a tapmayı önerdiler. Ancak Mekkelilerin bu teklifi, ona vahyedilen şu ayetlerle reddedildi: *"De ki: "Ey inkârcılar! Ben sizin tapmakta olduğunuz şeylere tapmam. Siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Ben sizin taptıklarınıza tapacak değilim. Siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır."*¹⁵

6. Olaylar Karşısında Nübüvvete Olan İmanına Tutunarak Nefsini Yok Sayması

Daha sonraları, özellikle putların ve putperestlerin cehenneme yakıt olacaklarını bildiren ayetler¹⁶ nazil olunca Kureyş'in düşmanlıkları kat kat arttı. Çünkü putperestliğin yıkılması hâlinde Arap kabileleri nezdindeki üstünlükleri, ticari imkân ve menfaatleri kaybolacaktı. Bu yüzden Hz. Peygamber'in davetini engellemek için her türlü yola başvuruyorlar, onun şahsında tüm Müslümanlarla alay ediyorlardı. O bir topluluğun yanından geçerken birbirlerine işaret ederek "İşte Abdülmuttaliboğulları'nın gökten konuşulan oğlu" diyorlardı. Allah şüphesiz Mekke'deki siyasi ve sosyal yapıya göre inananların işinin çok zor olduğunu biliyordu. Yine *"Söyledikleri yüzünden canının sıkıldığını muhakkak ki biliyoruz. Ama sen rabbini hamd ile tesbih et; secde edenlerden ol!"*¹⁷ şeklindeki vahyi ile Peygamberimizin şahsında bütün inananları destekliyordu. İşte bütün bunlar Peygamberimizin nübüvvete şeksiz şüphesiz imanının bir gereği idi ve buna teslimiyet deniyordu.

7. Akıl Yürüterek Hareketi Değil Emredilene Teslimiyeti Tercih

Hz. Peygamber'in normal şartlarda kendisine ve inananlara yapılan baskı karşısında Allah'ın kendisini bir peygamber olarak görevlendirmiş olduğunu dikkate almayarak bütün teklifleri kabul etmesi, başta kendisi olmak üzere bütün inananlara

¹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 1/171. bk. Fussilet 41/6.

¹⁵ el-Kâfirûn 109/1-6.

¹⁶ *"Şüphesiz yok ki siz ve Allah'tan başka taptığınız tanrılar cehennem yakıtısınız, hepiniz oraya gideceksiniz. Onlar tanrı olsalardı cehenneme gitmezlerdi. Oysa hepsi orada ebedî kalacaklardır. Orada onlara sızlanıp inlemek düşer. Onlar orada başka bir şey işitmezler."* (el-Enbiyâ 21/98-100).

¹⁷ el-Hicr 15/97-98.

ve kabilesine yapılan baskıları böylece durdurması beklenebilirdi. Ancak gelişmeler onun nübüvvete olan imanı nedeniyle böyle olmamıştı.

Kureyş'in düşmanlığının sözle kalmayıp işkence, hatta öldürme boyutuna vardığı zamanlarda Hz. Peygamber ilk olarak Müslümanların bir kısmını 615 yılında Habeşistan'a göç ettirmiş; daha sonra 616-619 yılları arasında bütün kabilesine karşı uygulanan baskı ve boykot döneminde ise âdeti ailesiyle karşı karşıya gelme sınavı vermişti. Çünkü Habeşistan'a giden muhacirlerin orada emniyet içinde yaşamaları; Necâşî'nin onları teslim etmeyip koruması; Müslümanların sayısının gittikçe çoğalması; özellikle Hamza bin Abdülmuttalib ve Ömer bin el-Hattâb gibi önemli şahsiyetlerin Müslüman olmaları Mekkeli müşrikleri çileden çıkarmıştı. Bu nedenle bazı önlemler alma girişiminde bulundular. Sonunda Hz. Peygamber'i öldürerek kesin bir sonuca ulaşmaya karar verdiler. O öldürülünceye veya kendilerine teslim edilinceye kadar Hâşimoğulları'nı düşman ilan ederek, onlarla kız alıp vermemek, alışveriş yapmamak, oturup kalkmamak ve konuşmamak üzere aralarında antlaştılar. Tüm insanlığa huzur vadeden İslamiyet'in yayılışını âdeti bir salgın hastalığın yayılması gibi görerek onları kendilerinden uzak tutmak için önlem aldılar. Üstelik sosyal ve ekonomik yönleri olan bu boykot kararlarını Kâbe'nin duvarına asarak ilan ettiler. Böylece Müslümanları şehirden atmak yerine, yaşam şartlarını olabildiğince zorlaştırarak kontrolleri altında tutmaya karar verdiler.

Peygamberimizin amcası Ebû Tâlib, aleyhlerinde alınan kararı duyar duymaz liderliğini yapmakta olduğu kabilesi Hâşimoğulları'nı toplantıya çağırdı. Müşriklerin kararı hakkında bilgi verdi. Kabilenin bütün fertleri Hz. Muhammed'in yaymaya çalıştığı dine inanmasalar da, toplantıdan kabile şerefini yüceltmek ve onu bütün güçleriyle korumak kararı çıktı. Zira Arap geleneğinde dışarıdan biri tarafından hücumu uğrayan bir kabile üyesinin korunamaması kabile şerefi için kara bir leke idi.

Kararın alınmasından hemen sonra Ebû Tâlib, yeğenini ve kabile mensuplarını emniyet altına almak için onları kendi yaşadığı mahalleye (Şi'bu Ebû Tâlib) taşıdı. Bu karara sadece kardeşi Ebû Leheb karşı çıktı. O, Ebû Süfyan'ın kız kardeşiyle evli olduğu için müşriklerle hareket etmeyi tercih etti. Ebû Leheb dışında bütün Hâşimoğulları kısa sürede orada toplandılar. Bunlara diğer bazı kabilelerden Müslümanlar da katıldılar.

Hâşimoğulları üç yıl boyunca (616-619) Ebû Tâlib Mahallesi'nde sosyal ve ekonomik abluka altında yaşadılar. Başta Hz. Peygamber, Hz. Hatice, Ebû Tâlib olmak üzere pek çok tacir mal varlıklarını ortaya koydular. Geçen zaman içinde kervan ticaretlerini yapamadıklarından tüm servetlerini tükettiler.

Hâşimoğulları'na uygulanan ambargonun şiddeti ve olumsuz etkileri iyice artınca, bazı insaflı kişiler uygulanan ambargoyu sona erdirmek için bir araya geldiler. Bunlardan bir kısmı Hâşimoğulları'nın akrabası idiler. Örneğin Zühre bin Ebû Ümeyye,

Ebû Tâlib'in kız kardeşinin oğlu; Hişâm bin Amr da Ebû Tâlib'in amcası Nadle'nin ana bir kardeşinin oğlu oluyordu. Bu iki şahıs bir gün, Kureyş'in ileri gelenlerinden Mut'im bin Adiy, Ebû'l-Bahterî bin Hişâm ve Zem'a bin Esved'e giderek Ebû Cehil'in baskısıyla alınmış boykot kararına artık karşı çıkmak ve Kâbe duvarında asılı bulunan antlaşmayı yırtmak gerektiğine onları ikna ettiler.

Ertesi gün Züheyr hariç diğerleri Kâbe'ye gittiler ve Kureyş mensuplarıyla birlikte orada oturdular. Bu durum devam ederken Züheyr de oraya geldi, önce Kâbe'yi tavaf etti ve yanlarına oturmadan Kâbe duvarında asılı antlaşmayı göstererek, yüksek sesle “Ey Kureyş! Şunu bilin ki bu zalim antlaşma yırtılmadıkça sizinle bir daha oturmayacağım.” diye bağırdı. Ebû Cehil ona aynı sertlikte kesinlikle yırtılmayacağına dair karşılık verdi. Fakat Züheyr'in anlaştıkları arkadaşları hep bir ağızdan onu destekleyince, Ebû Cehil ortaya çıkan ayrılığın derinleşeceğinden korkarak sesini kesti. Mut'im bin Adiy kalkıp antlaşma sayfasını yırttı. Hep birlikte Ebû Tâlib Mahallesi'ne gittiler, yaptıklarını anlattılar ve Hâsimoğulları'nı mahsur tutuldukları mahalleden çıkardılar. Boykota neden olan Hz. Muhammed'i bularak ona Kureyşlilerin isteklerine biraz boyun eğmesini, bazı tavizler vermesini teklif ettiler. Boykot antlaşmasının bozulmasına öncülük eden ve neticede putperest olan bu grup, Kureyşle tümünden karşı karşıya gelip Müslüman oldular ithamına maruz kalmamak için, Hz. Peygamber'den bazı tavizler koparmanın hesabını yaptılar. Bir insan olarak buna meyil gösterme ihtimali olan Allah Resûlü ise şu vahiyle uyarıldı:

“O putperestler, sana vahyettiklerimizden başka şeyleri yalan yere bize yamayasın diye neredeyse seni ayartıp ondan saptıracaklar, işte o zaman seni kendilerine dost sayacaklardı. Hatta seni yerinde sağlam tutmasaydık neredeyse -biraz da olsa- onlara kayacaktın! Ama o zaman sana hayatın ve ölümün sıkıntılarını kat kat tattırırdık; sonra bize karşı kendin için hiçbir yardımcı da bulamazdın!” (el-İsrâ 17/73-75).

Üç yıllık ambargo süresince Hz. Peygamber ve kabilesinin İslam'ı kabul etmiş, etmemiş bütün fertleri tarihte eşine az rastlanan acılar çektiler, kayıplar verdiler. Bu dönemde Ebû Tâlib Mahallesi'ne sığınanlar arasında birlik, beraberlik ruhu güçlenirken, müşrikler arasında ise kabilecilik sebebiyle görüş ayrılığı ortaya çıktı. Peygamberimiz ve onun yaydığı İslam dinine inananlar açlık ve hastalık gibi sıkıntılara düşmelerine rağmen başlarına gelenlerden dolayı onu asla suçlamadılar.

Devam eden süreçte Hz. Peygamber, kendisi gibi onun nübüvvetine kesin inançlı müminler için güvenilir bir yurt arayışını sürdürdü. Bu maksatla 620 yılında Taif şehrine bir yolculuk yaptı. Maalesef beklediği sonucu alamadı. Ümitsizliğe düşmeden Yesrib (Medine) şehrini düşündü. 620 yılında orası ile ilk temasları kurdu. Akabe'de İslamiyet'i kabul eden bir kısım Medineliler ile 621 ve 622 yıllarında tekrar tekrar görüşerek orasını Müslümanlar için göç edilebilecek uygun bir yer olarak belirlendi. 622 yılında önce

Müslümanların oraya göçünü sağladı, ardından da kendisi hicret etti. Onun hayatının hicretle başlayan Medine yılları artık bir anlamda istikamet yıllarıydı. Orada oluşan nispeten güvenli ortamda Mekke'den göç eden muhacirler ile onlara yardım eli uzatan Medineli Müslümanları kardeşleştirdi. İbadet ve birbirleriyle yakınlıklarını artırmak maksadıyla bir mescit inşası gerçekleştirdi. Müslümanlar dışındaki Medine şehri sakinleriyle bir Vatandaşlık Antlaşması (Medine Vesikası) yaptı. Artık Medine'de doku ve denge değişiyor, İslami kimlik her geçen yıl şehirde hâkim oluyordu. Mekke'li müşriklerin ve oradaki Yahudilerin İslam düşmanlığına karşı mücadeleler vermesi, onun nübüvvete olan imanında sabit kalmasının, yani belirlediği istikametten sapmayışının bir göstergesiydi. Bu durum Kureyşlilerle 628 yılında yaptığı Hudeybiye Antlaşması, bu antlaşmayla kazandığı güç ve itibar sonucunda İslam'a davet mektupları göndermesi, zamanın süper güçlerinden Doğu Roma İmparatorluğu'na (Bizans) karşı 629 yılında askerî bir sefer düzenlemesi ve nihayet 630 yılında Kureyş'in Hudeybiye Antlaşması'nı bozmaları karşısında 630 yılında Mekke'yi fethine kadar devam etti.

H z . P e y g a m b e r ' i n , M e k k e ' n i n f e t h i s o n r a s ı n d a k i t u t u m u d a o n u n n ü b ü v v e t i m a n ı n a v e b u y o l d a s a h i p o l d u ğ u i s t i k a m e t e b i r ö r n e k l i k o l a r a k h a t ı r l a n m a l ı d ı r . N i t e k i m o z a m a n K u r e y ş i l e b i r l i k t e b ö l g e d e k i i k i b ü y ü k İ s l a m d ü ş m a n ı k a b i l e o l a n H e v â z i n v e S a k î f k a b i l e l e r i d e e t k i s i z h â l e g e t i r i l m i ş t i . H z . P e y g a m b e r b ö y l e b i r o r t a m d a k e n d i s i n i M e k k e ' n i n v e h a t t a t ü m H i c a z b ö l g e s i n i n h ü k ü m d a r ı i l a n e d e b i l i r d i . E s a s ı n d a h e r k e s ç e k a b u l g ö r m ü ş , i t t i f a k s ö z l e r i d e a l m ı ş t ı . O v a k t e k a d a r k i m s e n i n e l d e e d e m e d i ğ i n d e n ç o k d a h a g ü ç l ü b i r k o n u m e l d e e t m i ş t i . B u ş a r t l a r d a M e k k e ' d e K â b e ' n i n t a m y a n ı n a b i r s a r a y i n ş a e t t i r i p h a n e d a n l ı k b a ş l a t a b i l i r d i . A n c a k o b ü t ü n b u n l a r a r a ğ m e n , f e t h e d i l m i ş ü l k e h a l k l a r ı n ı n b a ş ı n a s ı k l ı k l a g e l e n o n u r k ı r ı c ı v e e z i c i ş e y l e r d e n h i ç b i r i s i n i M e k k e h a l k ı n a y a p m a d ı . M e k k e ' y i y e n i b a ş k e n t b i l e i l a n e t m e d i . S a d e c e s o n b i r k e z u m r e i b a d e t i y a p m a k l a y e t i n d i . K o v u l d u ğ u ş e h i r M e k k e ' y e d ö n e r e k t e v h i d i n ş i r k e g a l i b i y e t i n i , d i ğ e r b i r i f a d e y l e n ü b ü v v e t e o l a n i m a n ı n ı b i r k e z d a h a i s p a t l a y a n H z . P e y g a m b e r , R a b b i n i n e m r i y l e ¹⁸ b u r a s ı n ı İ s l a m ' ı n d a i m i h a c m e r k e z i i l a n e t t i .

Ebedî âleme göçtüğünde 63 yaşında olan Peygamberimiz H z . M u h a m m e d ' i n v e f a t ı s o n r a s ı y a ş a n a n l a r d a e s a s ı n d a o n u n n ü b ü v v e t e o l a n i m a n ö r n e k l i ğ i n i e n g ü z e l ş e k i l d e o r t a y a k o y m u ş t u . B ü t ü n M ü s l ü m a n l a r d e r i n b i r ü z ü n t ü i ç e r i s i n d e y k e n , m ü n a f ı k l a r ı n s e v i n d i ğ i n i h i s s e d e n H z . Ö m e r g i b i b a z ı s a h a b i l e r ş a ş k ı n l ı k i ç i n d e o n u n ö l m e d i ğ i n i s ö y l ü y ö r d ü . D u r u m d a n h a b e r d a r o l a n H z . E b û B e k i r , d o ğ r u c a o n u n c e n a z e s i n i n

¹⁸ “Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir. Orada apaçık deliller, İbrâhim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki Allah bütün âlemlerden müstağnidir, kimsenin ibadetine ihtiyacı yoktur.” (Âl-i İmrân 3/96-97).

başına geldi. Yüzündeki örtüyü kaldırıp öptü ve “Anam babam sana feda olsun ey Allah’ın elçisi! Sağlığında güzeldin, ölümünde de güzelsin.” dedi. Ardından mescide giderek şunları söyledi: “Ey insanlar! Muhammed’e tapan biri varsa bilsin ki Muhammed ölmüştür. Kim de Allah’a tapıyorsa bilsin ki O ölümsüzdür.” Hz. Ebû Bekir bu sözlerinin ardından orada toplanmış olan Müslümanlara **“Muhammed sadece bir peygamberdir. Ondan önce de nice peygamberler gelip geçmiştir. O ölür veya öldürülürse gerisin geriye mi döneceksiniz? Şunu da bilin ki geriye dönecek kimse Allah’a hiçbir şekilde zarar vermiş olmayacaktır. Allah takdirine rıza gösterenlerin mükâfatını verir.”**¹⁹ ayetini okuyarak, nübüvvetin Yüce Allah tarafından bir görev olarak verildiğini, zamanı gelince de alındığını hatırlatmış oldu. İşte bu tavır onlara Hz. Peygamber tarafından öğretilmiş olan bir nübüvvet imanıydı.

Sonuç olarak; Allah’a aracı olarak putların tercih edildiği bir toplumda, aslında bir peygambere iman için hazır bulunuşluğun olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Ancak müşriklerin Hz. Peygamber’in (sas) özellikleri açısından onu kabullemeyişleri zihinlerinde bir peygamber imajına sahip olduklarını da göstermektedir. Nitekim onlar, Peygamberimizin sosyal statü, mevki, mal ve makamca peygamberliğe uygun olmadığına dair cahilî değer yargılarıyla itirazda bulunmuşlardır. Onların bildiği bu durumu Hz. Peygamber’in bilmemesi mümkün değildi. Dolayısıyla kendisini bilen biri olarak onlarla bile bile ve deyim yerindeyse sonunu düşünmeden çatışması mümkün gözükmemektedir. Karşılaşacağı bütün zorlukları tahmin edebilen 40 yıllık bilgi ve tecrübe birikimine sahip olan Hz. Peygamber’in, söz konusu şartlarda bir peygamber olarak seçildiğine öncelikle kendisinin inanabilmesi, bu inancı da zamanla imana dönüştürmesi gerekirdi. Nitekim ilk vahiyden sonra yaşananlar bunu göstermekteydi. Dolayısıyla günümüz insanının, Hz. Peygamber’in nübüvvete olan imanını anlayabilmesi -çok zor ve belki imkânsız olsa da- onunla bu konuda duygudaşlık yapabilmesine bağlıdır. Bunun için de Peygamberimizin (sas) hem bir bütün olarak hayatını hem de özel olarak her konuda olduğu gibi onun nübüvvete iman konusundaki örnek hayatını iyi araştırması gerekmektedir.

¹⁹ Âl-i İmrân 3/144.

Oturum Başkanı:

Çok teşekkür ediyoruz, Tekrar çok selam ediyoruz Eyüp Hocam. Diyanet İşleri Başkanlığımız tarafından Konulu Hadis Projesi ismiyle başlayan ve yedi yıl boyunca devam eden çalışmalar sonunda **Hadislerle İslam** adıyla yayımlanan eserimizi eminim her biriniz biliyorsunuz; defalarca okudunuz. Arkasından konulu tefsir çalışması bağlamında **Hayat Rehberi Kur'an** ismiyle yayımlandı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde olduğu gibi, İslam dünyasının da en kapsamlı konulu tefsiri olma özelliğini taşıyor **Hayat Rehberi Kur'an**. Şu anda da Başkanlığımız konulu siyer üzerinde çalışmakta. Peygamber Efendimizin hayatını, siyer-i Nebi'yi konu başlıkları altında tasnif edecek biçimde ele alan yepyeni bir ansiklopedik eserle okuyucularının karşısına çıkmaya hazırlanmakta. Sayın Eyüp Baş Hocamız da bizim konulu siyer çalışmamızın koordinatörü olarak görev yapmakta. Kendilerine tekrar teşekkür ediyoruz. Çalışmanın hayırlara vesile olmasını ve hayırla tamama ermesini niyaz ediyoruz. Hocamıza hayırlı günler diliyoruz.

...

Hocamız istikameti tanımlarken “tutarlılık” diye çok güzel bir kelime kullandı. Birkaç kez tekrar etti bunu. İstikametin anlam yelpazesi içerisinde tutarlılık olması çok önemli. Bir insanın yalpa yapmaması ve hayatı boyunca ne yaptığını bilen bir düzgün yürüyüşe sahip olması. Tutarsızlıktan, bir öyle bir böyle olmaktan kaçınması aslında istikametin anlamları içine giriyor. Bu çok kıymetli. Hocam konuşurken ben de düşündüm, acaba müstakim bir anne nasıl olur? Müstakim bir baba nasıl olur? Müstakim bir âmir nasıl olur? Müstakim bir memur nasıl olur? Doğrusu biz bu toplantılarda bu konuşmaları dinlerken aslında aynaya bakıyor olmalıyız. Aynada, bu istikamet aynasında kendimizi görüyoruz ve “acaba ben konu istikamet olduğunda nasıl görünüyorum?” diyerek sorguluyor olmalıyız. Peygamber Efendimiz, bir gün bir hanımın yanından geçerken, o hanımın çocuğuna seslendiğini duyuyor. Hanım çocuğa diyor ki: “Gel bak, sana bir şey vereceğim.” Peygamber Efendimiz ona diyor ki: “Gerçekten bir şey verecek misin?” Hanım avcunu açıyor ve diyor ki: “Yâ Resûlallah, hurma var elimde, hurma vereceğim.” Peygamber Efendimiz de buyuruyor ki: “Eğer ona bir şey vermeyeceğin hâlde bir şey vereceğim demiş olsaydın, sana bir yalan günahı yazılmıştı.” Müstakim anne, “Gel bakalım sana bir şey vereceğim.” dediğinde, “Annem mutlaka bir şey verecek.” denilen anne olsa gerek. “Sen, hiç benim yalan söylediğimi gördün mü?” diyebilen annedir müstakim anne. Değil mi? Çocuğu yalan söylediğinde, “Peki sen benim sana hiç yalan söylediğimi gördün mü?” diyebiliyorsak, ya da baba olarak aynı şekilde, “Hiç

benim seni aldattığımı gördün mü?” diyebiliyorsak evladımıza, herhâlde müstakim bir babayızdır. Dolayısıyla aslında bu konuşmalar esnasında, bu kavramsal çerçevenin yoğunluğu içinde, arada aynaya bakmayı ve istikamet aynasında nasıl görüldüğümüzü de kontrol etmeyi de hatırlayalım istedim.

Kıymetli Misafirler!

Şimdi son konuşmacımız bizimle birlikte olacak. Kendisi, bizim Londra’daki Din Hizmetleri Müşavirimiz Ensari YENTÜRK Hocamız. Kendileri ayet ve hadislerde istikamet kavramı üzerinde duracak. Diyeceksiniz ki “Hep aynı değil mi? O da ayet ve hadislerde istikamet, dosdoğru olmak, bu da dedi ki ayet ve hadislerde istikamet, dosdoğru olmak? Şimdi de Ensari Bey mi söyleyecek aynısını?” Aslında her insanın ayetlere ve hadisler baktığında gördüğü farklı olabiliyor. Hatta bir insanın aynı ayete başka bir seferde baktığında anladıkları farklı olabiliyor. Dolayısıyla, bakalım Ensari Hoca baktığında ne gördü? Hocam bize bir linguistik analizde bulunacak; dilbilimsel bir analizde. Ona veriyorum şimdi sözü, buyurun Ensari Hocam.

A LINGUISTIC STUDY OF ISTIQAMAH AS A CONCEPT BASED ON VERSES AND HADITHS

Ensari YENTÜRK*

Summary

There are many concepts on which the Islamic faith stands, such as *eiman*, *kufri*, *dunya*, *ibadah*, *‘isyân*, *zenb*, *tawbah*, *hijrah*, *jiḥad* and *fath*. These concepts have been determined and explained by religious texts. One of these concepts is *istiqamah*.

Etymologically, the word of *istiqamah*, derived from root of ق و م , means steadfastness, correctness, integrity all of which are perceived and performed in moderation, in a measured and balanced manner, appreciating, methodical continuity, praising, extolling.

From the explanations made by our commentators when interpreting the verses, we understand that it is used in these meanings in verses and hadiths. As a religious term, our scholars have defined *istiqamah* as remaining loyal and committed to Allah (swt) by consistently living according to the fundamental tenets of the religion. This implies a deep devotion and dedication to Allah. Practicing *istiqamah* requires living in accordance with the teachings of the Qur’an and the Sunnah (the actions and sayings of the Prophet Muhammad, peace be upon him) and involves actively staying away from any beliefs, thoughts, behaviors, innovations, or superstitions that are contrary to the Islamic faith. This signifies a commitment to preserving the purity of faith.

Istiqamah entails faithfully following the religious commands and avoiding what is prohibited in practice after the faith as it should be, in a balanced manner without extremes of exaggeration or negligence (إفراط و تفريط).

The expression in the verse related to the subject, “Remain on a right course as you have been commanded” implies that there should be a measure of *istiqamah*, and this measure is the commanded life style. In other words, they are the principles of life determined by the Qur’an and the Sunnah.

It’s worth noting that living in accordance with *istiqamah* can indeed be challenging, even for the Prophet Muhammad (pbuh) himself. The challenges of *istiqamah*

* Counsellor of Religious Affairs Turkish Embassy in London

may arise from external pressures, societal influences, personal weaknesses, or various other factors. However, striving for *istiqamah* and seeking Allah's guidance and support through prayer and righteous deeds are essential components of the Islamic faith. Believers are encouraged to seek strength and patience from Allah to navigate these challenges and remain steadfast in their commitment to their faith.

Keywords: Faith, istiqamah, moderation, being commanded, excess, depreciation, measure, creation (*fitrah*).

Introduction

The modernisation and progress achieved by Western civilizations in the 18th century and subsequent centuries had a significant impact on societies worldwide, including Muslim-majority nations. This impact was multifaceted, influencing not only scientific and technical advancements but also social, cultural, and religious aspects of these societies. The advancement of Western civilizations brought about changes in various spheres of life, including economic and financial systems. Modernism, characterised by an emphasis on reason, science, and secularism, had an impact on Muslim societies. While some aspects of modernism were embraced as a means of progress, others were seen as challenging traditional religious beliefs and practices. This led to a range of responses within Muslim communities, including both enthusiastic acceptance and resistance to certain aspects of modernity.

As Muslim societies grappled with the changes brought about by modernization, there were variations in how religious traditions were interpreted and practiced. Some groups have become more conservative, emphasizing the sanctity of traditional Islamic practices, while others have adopted more liberal or secular viewpoints, sometimes even rejecting certain religious traditions.

The introduction of new concepts and terminology from the West, coupled with evolving interpretations of existing Islamic concepts, has at times led to confusion within Muslim communities. This confusion encompassed a wide range of issues, including religious, cultural, and societal norms. Addressing these challenges requires a confident approach that respects the core values of Islam. For this, the most important requirement is to define the terminology correctly and use it appropriately.

It's commendable that the theme for this year's Mawlid an-Nabi Week, as determined by The Presidency of Religious Affairs, focuses on "Our Prophet, Faith, and *Istiqamah*" to address the confusion and challenges present in contemporary societies. *Istiqamah*, as a concept, plays a significant role in Islamic thought and practice. We will delve, in this paper, into the linguistic and textual aspects of *istiqamah* in the context of verses of the Quran and hadiths of Rasulullah (pbuh).

a. Analysis of Istiqamah in Terms of Etymology:

The word *istiqamah* (إِسْتِقَامَة) is derived from the istif'âl form of the verb ق و م which is triple (thulâthî), ajwaf, first form (bâb), and it is in its infinitive form. The infinitive form of قام which means **to stand up**, as opposed to the verb 'to sit,' comes as قوما . وقياما وقومة وقامة . In addition to the meaning of standing up, it also means **to persevere**, وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ, "When the servant of Allah stood up supplicating Him" (Jinn 72/19); **to conserve, to rehabilitate**, إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا, "Except that you continue as a conservator..." (Âl-i 'Imran 3/75); It also means to stand, to stop, وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا, "When darkness fell on them, they stood up, they stopped (neither forward nor backward)" (Baqara 2/20). When it is said أقام الشيء transforming into if'âl form, it means **to continue**, وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ "They continue their prayers" (Baqara 2/3).¹

We understand from the dictionaries that the triple and other augmented (ma-zid) forms of the verb mentioned have been widely used in Arabic. (For example, see Lisânu'l-Arab, the related article). On the other hand, it has also been used frequently in religious texts (nass). (For example, see al-Mufradât, the related article; al-Mujamu al-Mufahras li-Alfâzi'l-Hadisi'n-Nabawi, the related article). The words of kâim, kayyim, ikamet, kavim, kavmiyet, kıymet, takvim, istikamet, müstakim, kıyamet, mukavemet (in Turkish spelling) have been derived from ق و م and have entered Turkish (most probably into the lexicon of other non-Arab muslim nations) with different meanings.

In the dictionary, *Istiqamah* means **moderation, being measured and balanced, and appreciating**.² قام الشيء واستقام means it has become moderate, it has become balanced (balance among its elements), it has become smooth, and it is meant that the thing is as it should be, suitably, properly.

When it is said "I settled on (أَقَمْتُ) something" using the if'âl form or "I fixed (قَوِّمْتُ) something, and it also settled (قَامَ)" using the tefil form, which give a transitive meaning, it is meant that something has found its *istiqamah*.³ It is stated that the word qayyim (qayyime) used in some verses and hadiths means "istiqamah". In this case, "ad-dînu'l-qayyim" (e.g. Tawbah 9/36; Yûsuf 12/40; Rûm 30/30, 43) means "the correct (mustaqîm) religion, which does not contain any crookedness or error, and has no aspect other than the truth", and the expression "kutubun qayyimah" (Bayyinah 98/3) means "true (mustakim) books that distinguish right from wrong".⁴

¹ Ibn Manzûr, *Lisân al-Arab*, headword of ق و م.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Çağrıci, Mustafa, Uludağ, Süleyman, "İstikamet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2001, 23/348.

One of the meanings of istiqamah is to continue in a way, style, way, method⁵; and it has been widely used in Turkish with this meaning.⁶ The opposite of stability in this sense is اعوجاج, that is, instability, inconsistency, imbalance.⁷

Finally, the verb istiqamah also means to praise or to extol. When it is said استقام فلان, it means “he praised fellow and spoke well about him”.⁸

b. Istiqamah in Islamic Sources:

Istiqamah, as an Islamic concept, has been tried to be explained in commentaries, has been included in the annotations of hadith collections, and has been significantly emphasized by the sufis.

Raghib al-Isfahani has stated that the word mustaqim, derived from istiqamah, is used for the adjective of a straight line. He has presented the verses of إِهْدِنَا الصِّرَاطَ (Fatiha 1/6), وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ (Enam 6/153), إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (Hud 11/56) as example. As well as, al-Isfahani has explained the istiqamah of man as his adhering to a stable program and reminded the verses فَاسْتَقِيمُوا (Fussilat 41/30) and فَاسْتَقِيمْ (Hud 11/112).⁹

Imam Qurtubi defines *istiqamah* literally as going on one straight path without deviating to the right or left.¹⁰

Ibn al-Qayyim has stated that *istiqamah* is righteousness, not leaving any gaps, and focussing on intention, word and deed. According to him *istiqamah*, the opposite of tughyan, which means exceeding the limits, is a concept that includes the basic principles of the religion and it means coming into the presence of Allah (swt) as faithful to him.¹¹ In another place, referring to Omar (ra), he describes him as being on *istiqamah* for fulfilling the orders and refraining the prohibitions without resorting to trickery like the cunning of a fox. However, it cannot be said to be an acceptable definition since

⁵ <https://www.arabdict.com/ar/استواء-عربي-عربي> (access: 06.09.2023) (الاستقامة الاستمرار على سنن واحد ونقيضها الاعوجاج)

⁶ Dictionary of TDK (Turkish Language Institute), “word of istikrar”. (Aynı kararda olma, aynı biçimde sürme, bir düzende devam etme; stabilizasyon.) <https://sozluk.gov.tr/> (access: 01.09.2023)

⁷ <https://www.arabdict.com/ar/استواء-عربي-عربي> (access: 06.09.2023)

⁸ Ibn Manzûr, ibid.

⁹ Raghib al-Isfahani, headword of ق و م, *Mufradât alfâz al-Qur’ân*, Dâr al-Qalam, Dimashq, 2009, p. 690.

¹⁰ Al-Qurtubî, Abû Abdullah Muhammad, *al-Jâmiu’ li ahkâmi’l-Qur’ân*, Muassasat al-Risalah, Beirut, 2006, 11/224.

¹¹ Ibn Qayyim al-Jawziyyah, *Madârij as-salikîn beyne manâzili iyyâ kana’budu wa iyyâ kanastaîn*, Dar al-Kutub al-Arabî, Beirut, 2003, 2/105.

this expression is “to make definition with what is defined” (defining *istiqamah* with the *istiqamah*).¹²

Ghazzâlî states that the path of sufism has two characteristics: that the servant is being on *istiqamah* towards Allah (swt) and that he observes peace in his relations with people. The person who is on *istiqamah* towards Allah (swt) dedicates himself to the command of Allah (swt); and the person who is at peace with people tries to meet every demand made on him by the people as long as it is legitimate.¹³

Ibn al-Arabî evaluates *istiqamah* in a much different dimension from the perspective of action or practice and deals with the subject with adjectival construction, “*istiqamah* mutlaqah” (absolute *istiqamah*). “*Istiqamah* in the ontological meaning, which he calls the *istiqamah* mutlaqah, is a divine- existential (kawnî) attribute that permeates every being, in other words, it is the reflection of Allah’s (swt) wisdom in the whole universe. Accordingly, *istiqamah* of a thing is its suitability for the purpose of existence or creation of that thing. *Istiqamah* in this sense expresses a general wisdom covering the entire universe, and therefore law and order.”¹⁴ Based on such an interpretation, every action that is contrary to the creation of the universe and nature, such as brutally consuming natural resources, producing genetically corrupted food, serving someone other than Allah (swt), unjustly killing people, homosexuality, etc., all means deviating from *istiqamah*.

As it is known, the most important element in the construction of a wall is that it is smooth and does not lean sideways, left or right. This is made possible thanks to the scale produced for this purpose. Based on this, it can be concluded that *istiqamah* has to have a measure. It is not possible to talk about *istiqamah* and being proper without measurement. Just as the scale is a measure in the construction technique, the verses are the measure of *istiqamah* for a Muslim. As a matter of fact, “correct criterion” (القِسْطُ السَّامِتُ) mentioned in al-Isra 35 means accurate scales, sound weighbridges, etc., and declares that there is a relationship between measurement and accuracy.

Istiqamah is also directly related to the road, course and program. In other words, there should be a path, a plan-program for *istiqamah*. Without these, there is no *istiqamah*. For the believer, the path or *istiqamah* on which he will follow is undoubtedly sharia, the principles set by Allah (swt) and His Messenger. Likewise al-‘Aynî

¹² Ibn Qayyim al-Jawziyyah, ibid.

¹³ Çağrı, Mustafa, Uludağ, Süleyman, ibid.

¹⁴ Çağrı, Mustafa, Uludağ, Süleyman, ibid.

explained *istiqamah* as “holding on to the book of Allah (swt) and the Sunnah of the Prophet (pbuh) and living without breaking away from them.”¹⁵

c. Istiqamah in the Verses

Starting from the 151st verse of Surah al-An'am, after the main religious and moral duties such as not associating partners with Allah (swt), being kind and generous to parents, not injuring or hurting children, staying away from evil and remaining chaste, never taking a human life unjustly, never unjustly claiming an orphan's property, being honest in measures and weights, speaking the truth, fulfilling the covenant of Allah (swt) are listed, it has also been stated that this is the straight (mustaqîm) path of Allah (swt) and that it is necessary to follow this path without deviating to other paths. The commentators have made explanations about the concept of *istiqamah* here as “living in accordance with the provisions of the Quran and Sunnah by staying away from all non-Islamic beliefs, thoughts and behaviors contrary to the Sunnah, bid'ahs and superstitions.”¹⁶

Fakhruddin ar-Radi states that *istiqamah* in 112th verse of Surah Hûd, فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا in the meaning “Then be on *istiqamah* as you have been commanded, along with those who repent with you!” includes all the subjects of faith and deeds, and therefore *istiqamah* is only possible for believers, the unbeliever must believe and the sinner must repent in order to be able to be on the path of *istiqamah*.¹⁷ According to him, no other verse was revealed to the messenger of Allah (pbuh) that burdened him with a heavier duty than this divine command, in which Islam was briefly defined and these very important principles were revealed.¹⁸

Qurtubi, on the other hand, shows a different approach regarding the same verse and says: The expression فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ is an address to the Messenger of Allah (pbuh) along with the all believers. To say استقم means to ask Allah (swt) to be constant and assiduous on His religion (perhaps based on the root meaning of the tribulation). Since the letter س in the verb expresses request, as in the word istighfar, which means asking for forgiveness from Allah (swt).¹⁹

Ibn Kathîr has explained as follows: With this verse, Allah (swt) commands His Messenger and His Mumin servants to continue on *istiqamah* because it is the best

¹⁵ Ahmad al-Aynî, *Umdat al-qârî fî sharh sahih al-bukhari*, Dar al-kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 2001, 25/45.

¹⁶ Çağrı, Mustafa, Uludağ, Süleyman, ibid.

¹⁷ Fakhr al-din ar-Râdhî, *al-Tafsiru al-kabîr*, Dâr al-Fikr, Beirut, 1981, 18/73

¹⁸ Fakhr al-din ar-Râdhî, ibid.

¹⁹ Al-Qurtubî, Abû Abdullah Muhammad, ibid.

and most important support and constant help as a means of gaining victory over enemies, to be able to oppose antagonistic behaviours from others and to avoid transgression.²⁰

The interpretation of the relevant verse by the late Omer Nasuhi Bilmen is quite remarkable: “O Prophet! The verses regarding the historical situation of the nations that follow Allah’s (swt) religion or not, and the promises and threats have been revealed to you. So be upright as you have been commanded by Allah (swt)! That is, continue with the righteousness you have been guided to, do your utmost to spread the religion of Islam, do not deviate from truthfulness in conveying and implementing religious rules and in all your dealings! Do not hesitate to follow a legitimate and reasonable path. Those who have repented and believed and those who were with you should not deviate from the truth. And do not exceed the limits. Do not fall into excesses and negligence by departing from legitimate and normal things, for example: Do not contradict the divine decrees and the explanations of the Quran by considering something that is halal as haram and, on the contrary, something that is haram as halal! There is no doubt that He is the Almighty Creator who is All-Seeing of what you do. That is to say: He knows all your deeds and movements. Accordingly, he will reward or punish you. Therefore, never deviate from complying with such religious provisions.”

With this explanation, Omer Nasuhi Bilmen interpreted *istiqamah* as not deviating from the truth and not falling into exaggeration or negligence. As a matter of fact, based on the saying *الحسنة بين السيئتين* “Virtue is the middle of two extremes”, it can be said that the concept of *istiqamah* has reached a breadth of scope that will form a criterion for all behaviors. Accordingly, a person who stays on *istiqamah* is the one who stays away from extremes in all his behaviors and resolutely maintains a balanced and moderate lifestyle.

In our opinion, the phrase “as you are commanded” also indicates that there is a measure of *istiqamah*. What is commanded is already known, therefore such an expression has been used. This “thing commanded” is again well described in the explanations of the Mufasssir Bilmen. “This verse is a great fundamental in Islam. There cannot be a more comprehensive law article to regulate individual and social life. Because *istiqamah* is the first of all vital virtues and civil principles. Yes, *istiqamah* means righteousness, acting in accordance with the Islamic Sharia in the duties undertaken, not deviating from action in an honest and measured manner, walking on the path of servitude, with the guidance of the divine religion and common sense. Shortly, *istiqamah* is to comply with religious rules, beliefs, deeds, moral and human duties, and to avoid violating the rights of God Almighty and creatures.”

²⁰ Ibn Kathîr, Abu al-Fidâ Ismâîl, *Tafsir al-Qur’ân al-Azim*, Dâr Tayyibah, Riyadh, 1999, 4/354.

On the other hand, it can be said a confirmation, in a sense, is emphasized with the expression وَلَا تَطْغَوْا “do not be excessive” for the importance of complying with this criterion.

Mufasssır Elmalili Hamdi Yazir, one of the late Ottoman scholars, says about the interpretation of the 30th verse in Surah Fussilet, تَتَزَلُّوا عَنْ رُبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَزَلُّوا عَنْ رُبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَزَلُّوا عَنْ رُبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا “Indeed, those who have said, Our Lord is Allah and then remained on a right course (*istiqamah*) - the angels will descend upon them, (saying), “Do not fear and do not grieve but receive good tidings of Paradise, which you were promised” as follows: After the threat and warning to the unbelievers, Allah (swt) says to the believers with promises and good news: Those who said that our Lord is Allah, then they were on *istiqamah*, they went right, that is, they confirmed and confessed the unity and Lordship of Allah (swt) and they went steadily as required, keeping that confession without turning into polytheism.

It is said in the tafsîr of Kashshâf: The word “after” in the text of the verse is due to the fact that *istiqamah* comes after the confession (first faith, then *istiqamah*) and its superiority over it. Because the main issue is *istiqamah*. The expression in the verse “Only those are Believers who have believed in Allah (swt) and His Messenger, and have never since doubted...” in Surah Hujurat (49/15) is similar to this. The meaning is: “Then they stood firm on that faith and its necessity.”²¹

With this commentary, Yazir seems to have restricted *istiqamah* on the field of belief by explaining it as not falling into polytheism after having the belief of tawheed and continuing in that state. In one narration, Abu Bakr Siddiq (ra) read this verse and asked, “What do you say about this verse?” When it was replied as “They did not commit sin”, he interpreted it by saying, “You have interpreted it as a very unlikely. They did not turn to idols while performing their worship.” But Umar (ra) interpreted this verse in one of his sermons and said: “They were on *istiqamah* in obeying Allah (swt), and they did not deviate into deceit like foxes.”²²

The difference between the two distinguished companions is clearly visible. Abu Bakr (ra) explains it not as “not to commit sin” but with a more tolerant interpretation as “not to turn to idols”. According to this interpretation, falling into sin does not mean being separated from *istiqamah*, but a deviation from the belief means breaking away from *istiqamah*. On the contrary, Umar (ra) was convinced that the word has concerned practical matters and stated that he did not favor any tolerance or leniency in committing deeds, for whatever reason.

²¹ <http://www.enfal.de/telmalili/fussilet.htm> (access: 02.09.2023)

²² <http://www.enfal.de/telmalili/fussilet.htm> (access: 02.09.2023)

When the verses mentioned and the explanations given above are carefully considered, it would be correct to say that, in the Holy Quran, an ontological relationship has been established between *istiqamah* and the path.

d. Istiqamah in Hadiths

Perhaps the most important hadith regarding *istiqamah* has been narrated from Sufyan ibn Abdullah al-Thaqafi. The narration in question is as follows: “I said, O Messenger of Allah, tell me something about Islam that I won’t feel the need to ask anyone else after you. The Messenger of Allah (pbuh) replied: Say I believe in Allah, then be upright (be on *istiqamah*).”²³

As can be seen, Sufyan ibn Abdullah al-Thaqafi, one of the companions who was an intelligent man and who was very practical in his approach to his understanding and living his faith, requested the Prophet (pbuh) to give him advice that will be sufficient for him in terms of deeds, concise understanding and would be conducive to his salvation on the day of judgment. His expectation was that in the event of following this advice, he would feel fulfilled and would have no doubts as to the need for further research and investigation. The question can also be restated as follows: “O Messenger of Allah! Can you teach me what will lead to my salvation in a way that will ensure peace mind and adhering to it will not be too severe for me?” Thereupon the Prophet (pbuh) said to him: “Say: I have believe in Allah, then be upright (be on *istiqamah*).”

Upon the request, the Prophet (pbuh) who has the feature of *jawami’ul-kalim* (i.e. the shortest expression carrying the widest meanings) gave short but ver clearly advice to Sufyan (ra). He explained what Sufyan (ra) would not need to ask anyone else about what would lead to his salvation if he followed these two pieces of advice and these two articles: Faith and *istiqamah*.

The Prophet (pbuh) did not say “believe, then perform your prayers, fast, give alms, perform the pilgrimage” or “believe, then do good deeds”, he expressed the part after the faith with the word *istiqamah*. However, it is a known fact that the unity of faith and good deeds is extremely important, and that one would be insufficient and essentially meaningless without the other. However, in our opinion, *istiqamah* here means obeying Allah’s (swt) commands as required and staying away from His prohibitions as required. When obedience to the order and refraining from the prohibition are not realized as required, then the course or work will not be described as *mustaqim* (straight) or as on *istiqamah*. In other words, it will not be quite complete as it

²³ Muslim, “Eiman”, 38.

(سُفْيَانُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ التَّحَفِّي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ قُلْ لِي فِي الْإِسْلَامِ قَوْلًا، لَا أَسْأَلُ عَنْهُ أَحَدًا بَعْدَكَ وَفِي حَدِيثِ أَبِي أُسَامَةَ غَيْرُكَ قَالَ: قُلْ آمَنْتُ بِاللَّهِ ثُمَّ اسْتَقِمَ)

should be, on the contrary, it will be crooked, sketchy, or where the Arabic expression *إِغْوَجًا* can be applied. Because, as given in the dictionary meanings above, there is a balanced, complete, correct and true course, progress, or - *istiqamah* without deviating left or right in applied, based on measure and appropriateness. Likewise, Ibn Hajar, in the commentary of 153th verse of Surah An'âm, states that prohibitions should also be avoided while following the commandments in order to be on *istiqamah*, and explains *istiqamah* as an allusion to holding tightly to Allah's commands (swt) from the point of both adherence and abandonment.²⁴ In this sense (in the sense of obeying orders, avoiding prohibitions) Hudhaifah ibn al-Yamân, while reminding Qaris (Qur'an teachers) of their responsibilities, warned²⁵ saying as "Be on *istiqamah*, then you will be ahead of everyone else in the sight of Allah. If you sway left and right, you have gone astray."²⁶ In following the orders, just as it is not *istiqamah* to tend to cheat with the cunning of a fox, to make excuses, to be lazy, etc. it is also not evelauated as *istiqamah* to tend to the prohibitions imposed by the sharia. This being the case, inclining towards prohibitions from time to time, committing haram acts by following one's desires or the devil, means deviating from *istiqamah*, such as taking a different turn from the straight path. Based on this possibility, it could be deduced that those who stray from *istiqamah* accidentally should seek forgiveness from the expression "take the straight path unto Him (*istiqamah*) and ask for His forgiveness" *فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ* *وَاسْتَغْفِرُوا* in Surah Fussilat 41/6.

As can be seen, the Prophet (pbuh) in a sense gave advice that could be interpreted as "O Sufyan! Be sensitive about orders and prohibitions after the faith, not fall into weakness. Do comply with sharia standards, and not fall into Satan's deceptions."

It is quite clear that it is not easy to follow such advices. Because human beings face a constant test based on divine wisdom and are in a struggle with the devil. From time to time, due to the weakness that arises from being human, he may make mistakes and deviate from *istiqamah*. As a matter of fact, the commentators have explained the reason why the Prophet (pbuh) said "Surah Hud made me age" as passing the verse *فَاسْتَقِيمْ كَمَا أُمِرْتُ* "Be upright as you were commanded" in the sura, and have expressed that living on *istiqamah* is not difficult for only the ordinary believers but also for the Prophet Muhammad (pbuh).²⁷ Likewise, probably due to the difficulty of *istiqamah* and the fact that it always carries a potential risk, every believer does recite

²⁴ Ibn Hajar al-Asqalani, *Fathu al-bârî sharh sahihi al-Bukhârî*, Daru al-Risalat al-Âlamiyyah, Beirut, 2013, 24/27.

²⁵ يا معشر القراء استقيموا، فقد سبقتم سبقاً بعيداً، فإن أخذتم يميناً وشمالاً، لقد ضللتهم ضلالاً بعيداً.

²⁶ Al-Bukhârî, "Al-Itisâm bi al-kitâb wa al-sunnah", 2.

²⁷ Al-Qurtubî, Abû Abdullah Muhammad, ibid.

the surah al-Fatiha forty times a day, including the sunnah prayers, invoking as ‘Guide us to the straight (mustaqim) path!’ (al-Fatiha 1/6).

On the other hand, in another hadith, the Prophet (pbuh) has expressed how difficult it is to live on *istiqamah*, saying as “(Try to) keep to the straight path (being on *istiqamah*) although you won’t be able to do so completely; and know that the best of your deeds is the salah, and only a (true) believer preserves his wudu.”²⁸ Nevertheless he has also stated that honesty should never be given up.²⁹

It is also known that in the Holy Quran and the hadith, *istiqamah* has been used in the sense of being faithful to the agreement, keeping one’s word, adhering to the contract. As a matter of fact, it is stated in the verse in surah al-Tawbah, 7: “How can there be for the polytheists a treaty in the sight of Allah and with His Messenger, except for those with whom you made a treaty at al-Masjid al-Haram? Keep your promise to them as long as they keep their promise to you. (فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ) Indeed, Allah loves the righteous.” We see that a similar sense is used in the following hadith narration. Narrated from Imam Ahmad: “As long as Quraish are on *istiqamah* against you (act in accordance with the orders of religion), you too should be on *istiqamah* for them. When they deviate from *istiqamah*, take your swords and destroy their roots. If you do not do this, cultivate your land even if it is in trouble, so that you can make a living with your own labor without being involved in the prohibitions caused by these rulers.”³⁰

It can be said that this use of *istiqamah* in the sense of being true to one’s word is also related to the dictionary sense which means something should be as required. Because after a treaty is signed, all that is required is to be faithful to it and to fulfill the requirements of the treaty.

In another narration, which is known as the hadith of Tawarruq, it is seen that *istiqamah* has been used in the sense of valuing and assessing with the meaning in the tafil form (قَوْم) of the verb. The narration from Ibn Abbas is as follows: “After determining the price of a good in cash (إذا استقمت بنقد), there is no harm in selling that good

²⁸ Ibn Mâjah, “Tahârah”, 278: ولا يحافظ على الوضوء إلا مؤمن . Another narration with a different wording is as follows: “Adhere to righteousness and it is a blessing if you are able to do so. Know that the best of your deeds is prayer and that no one maintains his ablution except a believer.” Ibn Mâjah, Tahârah, 279: ونِعْمًا إِنَّ اسْتَقِيمُوا ، ونِعْمًا إِنَّ اسْتَقِيمُوا ، وخَيْرُ أَعْمَالِكُمُ الصَّلَاةُ ، ولا يحافظ على الوضوء إلا مؤمن .

²⁹ Ağırman, Mustafa, “İlim ve İstikâmet”, *İslam Düşünce Kılavuzu*, Tedef Yayınları, İstanbul, 2019, p. 227.

³⁰ Nur al-din Ali al-Haythamî, *Majmau al-zavâid wa manbau al-fawâid*, 5/295. استقيموا لقرين ما استقاموا لكم فإذا لم تفعلوا فضعوا سيوفكم على عواتقكم فأبيدوا خضرأهم فإن لم تفعلوا فكونوا حينئذ زراعين أشقياء تأكلون من كد أيديكم .

in cash. However, if the price is set in cash and then sold on credit, there is no good in that. Here, silver is sold in exchange for silver coins.”³¹ In this narration, it can be said that the word *istiqamah* is close to the meanings which evokes to measure and measurement. Because the act of estimating is, in a sense, directly related to measuring and making a decision according to a measure.

In the hadith above, “Say: I have believed, then be on *istiqamah*”, he briefly touched upon the relationship between *istiqamah* and faith; We have conveyed Fahreddin Razi’s view that *istiqamah* includes all matters of belief and deeds. In another hadith regarding the relationship between faith and *istiqamah*, it is stated: “A servant’s faith will not be on *istiqamah* unless his heart is on *istiqamah*. Unless his tongue is on *istiqamah*, his heart will not be on *istiqamah*”³²

As can be seen, the validity of the faith depends on *istiqamah* of the heart; *istiqamah* of the heart is made dependent on *istiqamah* of the tongue. Thus attention is drawn to the connection of the tongue with the heart. In a sense, the tongue is the organ where what is in the heart manifests, it is almost its interpreter. A person reveals the faith or disbelief in his heart through his tongue. Therefore, it is understood that there must be consistency between the heart and the tongue in order to be on *istiqamah*, in other words, the faith and the deeds must be compatible. Just as the deeds to be performed without the faith are not *istiqamah*, otherwise, neglecting the deeds or committing the prohibitions despite having the faith will also not be *istiqamah*. *Istiqamah* of deeds depends on *istiqamah* of the organs, especially the tongue, and *istiqamah* of the organs depends on *istiqamah* of the heart.

A narration from Jabir b. Abdullah is as follows: We were with the Prophet (pbuh). He drew a line on the ground. Then he drew two more lines on the right and left. Then he pointed to the line in the middle with his hand and said, “This is way of Allah.” Then, he pointed to the other lines and said, “These are the path of Satan”. Then he read the verse of *صِرَاطٍ مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ* (al-An’am 6/153).³³ The narration makes us perceive that *istiqamah* is only one and that there are many different ways other than *istiqamah*. By reading the verse additionally, the Prophet (pbuh) has warned that it was obligatory to follow this straight (mustaqim) path and that other paths should not be involved, otherwise it would be deviated (فَتَفَرَّقَ) from *istiqamah*.

³¹ Abû Bakr Abdurrazzâq ibn Hammam Abdurrazzâq al-San’ânî, *al-Musannaf*, al-Maktab al-Islâmî, Beirut, 1983, 8/236. (إذا استقمت بنقد فبعث بنسيئة فلا خير فيه، وإذا استقمت بنقد فلا بأس، وإذا استقمت بنقد فبعث بنسيئة فلا خير فيه، تلك ورق بورق)

³² Ahmad ibn Hanbal, *Musnad*, 13048. (قال رسول الله صلى الله عليه واله): لا يستقيم إيمان عبد حتى يستقيم قلبه، ولا يستقيم قلبه حتى يستقيم لسانه)

³³ Ahmad ibn Hanbal, *Musnad*, 4437.

In a narration mentioned by Tabarî, After reading the 30th verse of Surah Fussilat (إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا), the Messenger of Allah (pbuh) said that a significant portion of the people who believed saying “Our Lord is Allah” had turned to disbelief and then decreed: “Whoever dies with the faith is one of those who are on *istiqamah*.”³⁴ It is clearly understood from this narration that returning to disbelief after the faith naturally means deviating from *istiqamah*. In this case, from the statement “Whoever dies with faith is one of those who have the *istiqamah*” it can be concluded that the faith based on tawhid is an indispensable condition for *istiqamah*.

We see that the Arabic word *sedad* سداد has been used in a hadith, in a sense close to the word *istiqamah*, meaning righteousness, following the right path, being in moderation. In the hadith narrated from Abu Huraira (ra), the Prophet (pbuh) said: “This religion is easy (i.e. it includes livable and implementable orders and prohibitions) and whoever overburdens himself in his religion will not be able to continue in that way. So be on the right path (فَسَدِّدُوا). (If you cannot do the most perfect) get closer to it and rejoice (by continuous deeds and worship, even if little); “Seek help (from Allah) in the morning, evening and part of the night.”³⁵

In the narration of Sahih Muslim, the hadith has been stated as follows: “Keep the middle path (in your affairs), be on the right path (وَسَدِّدُوا). Know that none of you can achieve salvation through his deeds.” They said: Not even you, O Messenger of Allah? He said: “Not even me, unless Allah grants me His Mercy and Grace.”³⁶

If person falls into exaggeration or negligence, he will lose his sense of *istiqamah*. This means that taking the middle path is *istiqamah*. Being moderate means *mustaqîm* (being on *istiqamah*). Those who want to be on *istiqamah* in feelings, emotions and behaviors should first try to be moderate. Because the advice “qaribû” in our hadith means “be moderate”. The order “saddidû” that follows it means “be on *istiqamah*”. The word order in the sentence indicates the need of moderation in order to be on *istiqamah*.³⁷

A story narrated by Ibn Abbas (ra) reveals what kind of sensitivity the Prophet (pbuh) had about moderation and *istiqamah*: “On the morning of al-Aqabah, while

³⁴ Abû Ja'far Muhammad ibn Jarîr al-Tabarî, *Jâmiu al-bayân ta'wîl ây al-Qur'ân*, Hijr, Cairo, 2001, 20/422. أن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - قرأ: إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا: «قد قالها الناس، ثم كفر أكثرهم، فمن مات عليها فهو ممن إستقام.

³⁵ Al-Bukhârî, “Eimân”, 39. (إِنَّ الَّذِينَ يُسْتَرُّ، وَلَنْ يُشَادَّ الدِّينَ أَحَدٌ إِلَّا غَلَبَهُ، فَسَدِّدُوا وَقَارِبُوا وَأَبْشِرُوا، وَاسْتَعِينُوا بِالْغَدْوَةِ، وَالرُّوحَةِ وَشَيْءٍ مِنَ الدَّلَاجَةِ).

³⁶ Muslim, “Sifat al-Qiyamah wa al-jannah wa al-nâr”, 2816. (قَارِبُوا وَسَدِّدُوا، وَاعْلَمُوا أَنَّهُ لَنْ يَنْجُوا أَحَدٌ. مِنْكُمْ بِعَمَلِهِ قَالُوا: وَلَا أَنْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: وَلَا أَنَا إِلَّا أَنْ يَتَغَمَّدَنِي اللَّهُ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ).

³⁷ Imam Nawawî, *Riyazu's-salihîn, Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, Terc.: Prof. Dr. Yaşar Kandemir, Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan, Prof. Dr. Raşit Küçük, Erkam Yayınları, İstanbul, 2016.

he was on his mount, the Messenger of Allah said to me: “Pick up (some pebbles) for me.” So I picked up some pebbles for him that were the size of date stones or fingertips, and when I placed them in his hand he said: “Like these (collect the smaller ones). And beware of going to extremes in religious matters, for those who came before you were destroyed because of going to extremes in religious matters.”³⁸

Oturum Başkanı:

Evet, bu güzel sunumu ve tebliği için Ensari Hocamıza da çok teşekkür ediyoruz. Kendisi bizi Londra’da çok güzel temsil ediyor ve gerçekten bizim yurtdışı müşavirlerimizin, aslında Diyanet İşleri Başkanlığımızın birikimini, ufkunu ve bugünün Müslümanı için ürettiğini dünyanın dört bir yanına yaydıkları düşünüldüğünde çok da kıymetli bir vazife yapıyor. Bunun için tekrar teşekkür ediyoruz Hocamıza.

Efendim, Mevlid-i Nebi Sempozyumumuz “Peygamberimiz, İman ve İstikamet” temasıyla iki gün daha devam edecek malumunuz olduğu üzere. Daha doğrusu bir gün daha devam edecek. Bu ilk oturumumuzda bizimle birlikte olduğunuz için her birinize ayrı ayrı teşekkür ediyoruz. Burada sunum yapan hocalarımıza ben de öncelikle teşekkür ediyorum. Sizlere, dinleme lütfunda bulunduğunuz için müteşekkirimiz. Rabbim her birimizin burada ısrarla sabırla ve sebatla oturarak bu sempozyumu dinlemedeki istikameti hayatının bütününe yansıtmamıza ve müstakim insanlar olmamıza vesile eylesin. Allah’a emanet olun.

II. OTURUM
TARİHİ SÜREÇTE İNANÇ
MESELELERİ VE İSTİKAMET

Oturum Başkanı
Dr. Şaban KONDİ
Din Hizmetleri Genel Müdürü

Sunucu:

Sempozyumumuza katkı sunacak olan çok kıymetli akademisyenler, araştırmacılar ve siz değerli misafirlerimiz, Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenen “Peygamberimiz İman ve İstikamet” konulu uluslararası sempozyumumuza hepiniz hoş geldiniz. Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun. “Tarihî Süreçte İnanç Meseleleri ve İstikamet” başlıklı ikinci oturumumuza başkanlık etmek üzere Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Sayın Dr. Şaban KONDİ Hocamızın sahneyi teşriflerini arz ederim. Tebliğlerini sunmak üzere Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK, Diyanet İşleri Başkanlığı Karşıyaka İlçe Müftülüğünden Dr. Nilgün ÇEVİK, Diyanet İşleri Başkanlığı Özel Kalem Müdürlüğünden İhsan ÜNLÜ, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Doç. Dr. Abdulkadir KARAKUŞ Hocalarımızı da sahneye davet ediyorum. Buyurun kıymetli hocalarım.

Oturum Başkanı:

Euzu Billahi min’eş-şeytanirracîm, Bismillahirrahmanirrahîm. - Hamdele ve salveleden sonra- Çok değerli katılımcı hocalarım, tebliğ sunacak olan hocalarım ve kıymetli misafirler, hepinize hayırlı günler diliyorum. Oturumumuzun hayırlara vesile olmasını Rabbimden temenni ediyorum. Bu sempozyumumuzun ikinci oturumu. Oturumda Metin ÖZDEMİR Hocamız; İsmail ŞİMŞEK Hocam, Nilgün ÇEVİK Hanımefendi, İhsan ÜNLÜ Beyefendi ve bir önceki toplantıya yetişemediği için bu toplantıya katılan, Siirt Üniversitesinden Doç. Dr. Abdulkadir KARAKUŞ Hocamız.

Şimdi, hiç zamanınızı almadan ben ilk tebliğcimize geçmek istiyorum. “Kötülük Probleminin İmtihan Olgusu Bağlamında Araçsallaştırılması” adıyla tebliğini sunacak olan İsmail ŞİMŞEK Hocamıza sözü bırakıyorum. Hocam, 15 Dakika süremiz var. Hayırlara vesile olsun. Buyurun Hocam.

KÖTÜLÜK PROBLEMİNİN İMTİHAN OLGUSU BAĞLAMINDA ARAÇSALLAŞTIRILMASI

Prof. Dr. İsmail ŞİMŞEK*

Giriş

İnsanlık tarihinde tecavüz, haksız yere adam öldürme, soykırım gibi insan iradesine dayanan ahlaki kötülüklerin yanı sıra doğrudan onun iradesiyle bağlantılı olmayan, tabii yasalar çerçevesinde ortaya çıkan deprem, kasırga, sel, tsunami gibi birçok doğal felaket meydana gelmiştir. Örneğin 5 Temmuz 1201 tarihinde gerçekleşen Mısır ve Suriye'yi kapsayan depremde bir milyonu aşkın, 23 Ocak 1556 yılında Kuzey Çin'de meydana gelen 8 ölçeğindeki depremde sekiz yüz otuz bin kişi, 12 Kasım 1970'de Doğu Pakistan'ı esir alan Bhola Hortumu sonucunda Bangladeş nüfusunun %45 hayatını kaybetmiştir. Yakın zamanda ülkemizde yaşanan ve 11 ili kapsayan depremde ise elli binden fazla kişi yaşamını yitirmiştir. Bu tür olaylar geleneksel dinî düşüncede genellikle imtihan teolojisi bağlamında açıklanmıştır. Biz, çalışmamızda doğal yasalar çerçevesinde meydana gelen bu tür olayları imtihan teolojisinin bir nedeni olarak sunmanın, daha doğrusu imtihan etmek için araçsallaştırmasının doğru olmadığını açıklamaya çalışacağız. Bu bağlamda doğal kötülük olarak deprem ve fiziksel kötülük olarak engellilik hâli gibi doğuştan kusurları değerlendireceğiz. Çalışmada amaçlanan düşünce şu şekildedir: Doğal kötülükler tabii yasalar çerçevesinde meydana gelen aslında bizzatıhi kötü olmayan, fakat sonuçları açısından kötü olan olaylardır. Sonuçlarının kötü olması ise insanın bilinçsizliği, tedbirsizliği ve ekosistemi egosuna kurban etmesinden kaynaklanmaktadır. Tanrı insanları imtihan etmek için felaketlerle yüz yüze bırakmaz. Kendi hatası sonucu yüz yüze kaldığı felaketleri öte âlem inancıyla birlikte kurtuluşuna vesile kılar. Zira mutlak mükemmel varlık açısından insanlara zulmetmek imtihanın aracı olamaz. Diğer yandan doğuştan engelli olma hâli ise imtihanın aracı değil, kendisinden kaynaklanmayan bir durumun Tanrı'nın lütfu gereği imtihana vesile kılınmasıdır. Bu bağlamda Tanrı, en mükemmeldir ve mükemmelliği gereği en güzel şekilde yaratır. Engellilik hâlinin imtihan için araçsallaştırılması yaratılış teolojisinin doğru anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.

* Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Felsefesi Bilim Dalı, ismailsimsek@yahoo.com

Kötülük Probleminin İmtihan Olgusu Bağlamında Araçsallaştırılması

İnsan yaşamı dünyaya gelmesiyle başlayıp ölümüne kadar devam eden bir mücadele serüveni içerir. Bu serüven yalnızca insan değil; aynı zamanda tüm canlılar tarafından da tecrübe edilmektedir. İnsanı farklı kılan şey onun doğası gereği akıllı olması, muhakeme edebilmesi, plan yapabilmesi, yaşanan şeylerden ders çıkarabilmesi yani onları tecrübeye dönüştürmesidir. Özellikle ilahi dinler insanın bu özelliklerinden hareketle tecrübe ettiği mücadele serüvenini teolojik bakış açısıyla sabır/şükür ekseninde imtihan olgusuyla açıklamaktadır. Bu nedenle dünya bir imtihan alanı, insan ise imtihana tabi kılınan varlık olarak görülmektedir. İmtihan alanı olarak görülen dünyada insan birçok mutluluk yanında çok sayıda felaket ve musibetlerle de yüz yüze kalmaktadır. Geleneksel dinî düşüncede deprem, sel gibi doğal felaketlerin yanında engellilik gibi bireysel eksikliklerin Tanrı'nın imtihan için kullanmış olduğu araçlar olarak yorumlanması birçok teolojik sorunu beraberinde getirmektedir. Zira mutlak mükemmel bir varlığın imtihan için olsa bile insanlara kötülük yapması, onlara zulmetmesi düşünülemez. Burada esas olan Tanrı'nın bu tür kötülükleri insanları imtihan etmek için mi meydana getirdiği yoksa insanların kendi yapıp etmelerinin sonucu yaşanan bu olayları lütfu gereği imtihana mı araç kıldığıdır? Bu ayrımı anlayabilmek için özellikle bu tür kötülüklerin Allah'tan mı yoksa insandan mı kaynaklandığını ortaya koymak gerekir.

Bilindiği gibi düşünce tarihinde kötülükler genellikle ahlaki ve doğal olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrım da ahlaki kötülüğün kaynağı insan iradesinin yanlış kullanılmasına, doğal kötülüğün kaynağı ise Tanrı'ya atfedilerek bir anlamda kötülükler konusunda sorumluluk paylaştırılmaktadır. Buna göre ahlaki kötülük, insan iradesinin yanlış kullanılması sonucunda ortaya çıkan Tanrı'nın birincil derecede sorumlu olmadığı, kaynaklık etmediği fakat bazı nedenlerden dolayı gerçekleşmesine müsaade ettiği savaş, aldatma, tecavüz, haksız yere öldürme gibi kötülüklerdir. Doğal kötülük ise doğrudan insanın iradesini yanlış kullanması sonucu meydana gelmeyen, Tanrı'nın birincil kaynak olduğu ama insanın da çevreye yapmış olduğu tahribatın etkisiyle ortaya çıkan, bizatihi kötü olmayan fakat insanların bilinçsizliği, tedbirsizliği, çevreye vermiş olduğu tahribat neticesinde sonuçları açısından kötü olan deprem, sel ve heyelan gibi olaylardır. Bu tür bir ayrım da doğal kötülüklerin meydana gelme nedeni olarak bireysel günahların cezası veya imtihan olgusu ileri sürülmektedir. Ancak bireysel günahların cezası olarak bu tür kötülüklerin meydana geldiğini ileri sürmek Allah'ın adalet sıfatıyla çelişmektedir. Nitekim bu tür kötülükler maruz kalanlar sadece günah işleyenler değil; aynı zamanda hiç günah işlemeyen, buluş çağına ermemiş insanlar da olmaktadır. Allah'ın kurunun yanında yaşı yakmayacağı düşünüldüğünde bu doğru

bir açıklama biçimi değildir. Aslında problemin kökeninde bu tür bir ayrımın yanlışlığı yatmaktadır. Çünkü evrende meydana gelen kötülükler her ne kadar kaynağı bakımından insan iradesine dayandırılan ahlaki ve Tanrı'ya dayandırılan doğal kötülük olsa da meydana gelen fiiller bakımından kötülükler bizatihi/özel ve başka bir şey nedeniyle kötü olan eylemler olmak üzere kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. İmtihan olgusu bağlamında değerlendirilen olayların öncelikle bizatihi/özel kötü olup olmadığı, sonrasında bizatihi kötü olması hâlinde bu olayların doğrudan Tanrı'dan mı kaynaklandığını yoksa insanın yapıp etmeleri sonucu mu meydana geldiğini tespit etmek gerekir.

Bu bağlamda doğal kötülük denildiğinde ilk akla gelen deprem olgusunu ele aldığımızda öncelikle belirtilmesi gereken şey, özellikle bazı teistik düşüncelerde yer aldığı şekliyle bu tür olayların insan iradesini yanlış kullanması sonucu ortaya çıkan günahlarının cezası olarak görmenin doğru olmadığıdır. Çünkü depremlerin ortaya çıkarmış olduğu olumsuzluklardan sadece iradesini yanlış kullanan insanlar değil; aynı zamanda sorumluluk çağına gelmemiş çocuklar da mağdur olmaktadır. Ayrıca bugün dünyada depremlerin en az Sibiry'a, Kanada, İç Afrika ve Brezilya gibi eski çekirdek masifler üzerinde olduğunu ve en büyük depremlerin evrenin ilk oluşum evrelerinde henüz insan yaratılmamışken meydana geldiğini düşündüğümüzde, depremin doğrudan dindarlıkla bir ilişkisinin olmadığı açıktır. Burada bir cezalandırma varsa insanın aklını kullanmaması neticesinde kendi yapıp etmelerinin sonucu olarak adetullah/sünnetullah çerçevesinde başına gelen olaylardır. Bu durum ise doğanın yani temelde Tanrı'nın kanunudur. İnananlar olarak bizim en temel yanılığımız tanrısal yaratmayı yanlış anlamamızdan kaynaklanmaktadır.

Bilindiği gibi şu anki bilimsel bulgulardan hareketle evrenin oluşumu yaklaşık 13,5-15 milyar yıl önce meydana gelen büyük patlamadan sonra yıldız ve gezegenlerle birlikte birçok değişimden geçerek gerçekleşmiştir. Elde edilen verilerle bilim bize başlangıçta çok sıcak olan dünya yüzeyinin ilk önce erimiş kayalardan oluştuğunu, sonra soğuyarak farklı katmanlara ayrıldığını, daha sonra ağır maddelerin çökerek çekirdeği, düşük yoğunluktaki maddelerin ise çekirdek çevresindeki katmanları oluşturduğunu, yüzeydeki ergimiş maddelerin soğumasıyla da yer kabuğunun şekillendiğini belirtmektedir. Oluşum sırasında yer kabuğundaki sıkışma ve genişleme kuvvetleri fayların meydana gelmesinde en önemli rolü oynamaktadır. Bu tür kuvvetler kırıklar boyunca kaya kütlelerini hareket ettirmektedir. Şayet kırıklar boyunca kaya kütleleri hareket ettirilmezse bazı bölümlerde yoğun enerji birikmesi oluşur. Oluşan bu enerjinin bir şekilde boşalması gerekir. İşte bu enerjinin boşalması sırasında depremler olmaktadır.¹ Bu durum bize, *"Allah her an yaratma hâlinde"*², *"Peki onlar, Allah'ın yaratmayı"*

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Eşref Atabey, *Deprem* (Ankara: MTA Genel Müdürlüğü Yayınları, 2000).

² er-Rahmân 55/29.

nasıl başlattığını, sonra onu art arda sürdürdüğünü görmezler mi? Kuşkusuz bu Allah için kolaydır, (Resûlüm!) De ki: ‘Yeryüzünde gezip dolaşın ve Allah’ın ilk yaratılışı nasıl başlatıp devam ettirdiğini görün’³ ayetlerinin işaret ettiği gibi evrenin tabii yasalar çerçevesinde (adetullah) devingen bir şekilde oluşumunu sürdürdüğünü, durağan sabit bir evren olmadığını gösterir. Öyleyse varoluşunu sürdüren evrende deprem gibi olayların bizatihi kendisi kötü değildir. Kötü olan tabii yasalar çerçevesinde gerçekleşen bu doğal olaylardan kendi tedbirsizliği, bilinçsizliği sonucunda mağdur olan insanın yaşadıklarıdır. Bu birazda sonlu ve sınırlı zihnin Sonsuz olanın eylemlerinin nedenini tam olarak bilememesinden kaynaklanmaktadır. Kendi hatası sonucu depremlerin sonuçlarının bir felakete dönüşmesi doğrudan Tanrı’dan kaynaklanan bir kötülük değildir. Öyleyse evrende depremlerin oluşması yaratma süreciyle ilgili bir durumdur ve bizatihi/özel kötülük değildir. Tanrı bizatihi imtihan etmek için depremleri meydana getirmez. Ancak kendi hatası sonucu doğal yasalar çerçevesinde meydana gelen olayların felakete dönüşmesini lütfu gereği insanın kurtuluşuna vesile kılmak için imtihana dönüştürür. İmtihan olgusu her ne kadar doğrudan Tanrı’dan kaynaklanmasa da (çünkü adetullah çerçevesinde meydana gelen bizatihi kötü olmayan olayların felakete dönüşmesi insanın yapıp etmelerinden kaynaklanmaktadır) felaketlerin psikolojik, sosyolojik etkilerini azaltmak ve dünyanın geçiciliğini vurgulamak adına dinler açısından önemlidir. Bu aynı zamanda zahmetin rahmete dönüştürülmesine vesile olmaktadır. Sorun, inanan insanın kutsal kitapların yaratma teolojisini yanlış anlamasından kaynaklanmaktadır.

Tanrısal yaratma, tek seferde “ol” emriyle olup biten bir oluş değil; aşama aşama adetullah çerçevesinde belirli periyotlarla gerçekleşen bir olgudur. Temel yanlış, “ol” emriyle birlikte Allah’ın herhangi bir süreç işletmeksizin ilk hâliyle en mükemmeli yaratmasının düşünülmesidir. Böyle olunca tabii yasaları görmezden gelen insan, depremde yıkılan binanın enkazından sağ çıkan çocuğun kurtulmasını Allah’ın mucizesi olarak sunarken, aslında dolaylı yoldan aynı binada ölen diğer çocuklara onun merhamet etmediğini söylemektedir. Hâlbuki yaratılış tabii yasalar çerçevesinde uzun yıllar devam eden bir sürecin sonucudur ve devam etmektedir. Öyleyse henüz tamamlanmamış resmin sadece tek bir bölümüne odaklanarak tamamının kötü olduğuna ya da ressamın kötü bir resim yaptığı yargısına ulaşmak hatalıdır. Kaldı ki deprem yerkürenin doğal yaşamını, canlılığını yeniden üreten, bu canlılığını geliştiren, üretkenliğini zenginleştiren, yeşerten, doğal, sürekli bir devingenliktir. Yani yer sarsıntıları, yer devinimleri olmazsa küremiz ölü bir gezegene dönüşebilirdi. Örneğin fayların olduğu bölgelerde sıcak ve soğuk su kaynakları zengindir. Bu bölgeler daha yeşil, canlı ve verimlidir. Bu durumu spor yaparak sağlıklı, üretken, hastalıklara karşı dirençli insanın bedenine

³ el-Ankebût 29/19-20.

benzetebiliriz. Nasıl ki hareketsizlik insan bedeninde fiziksel, fizyolojik, biyolojik, psikolojik gibi ciddi sağlık sorunlarına neden oluyorsa, yer hareketlerinin olmaması da küremizin insan bedeni gibi sağlıksız bir görünüme, üretken olmayan bir yapıya sahip olmasına neden olabilir.⁴ Tüm bunlar günümüz bilim dünyasının ortaya çıkarmış olduğu faydalardır. Bundan yüz yıllar öncesinde bu tür yararlarının bilinmemesi, depremlerin bizatihi kendisini felaket olarak nitelemeyi makul gösterebilir. Fakat felaket olan şey depremin bizatihi kendisi değil; sonuçlarında yaşanan olgulardır. Sonucunun kötü olması ise insandan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle depremin bizatihi kendisi tabii bir durum olduğundan imtihanın aracı değildir. Üstelik doğrudan imtihanın aracı veya günahların cezası olarak düşünüldüğünde farklı bir sorun da ortaya çıkmaktadır. Buna göre Tanrı, imtihan etmek için Japonya’da Pakistan ve Türkiye’den farklı şiddet ölçeğinde bir deprem meydana getirmelidir. Çünkü Japonya için 6-7 şiddetinde bir deprem sıradan normal bir durum iken, Türkiye ve Pakistan’da bu ölçekte bir deprem felakete dönüşebilmektedir. Öyleyse adetullah çerçevesinde gerçekleşen olayları bizatihi kötü olarak isimlendirip Tanrı adına imtihan için araçsallaştırmak doğru değildir. Bu tür olayların din tarafından imtihan aracı olarak görülmesi, olayların meydana geliş nedenini açıklamak değil, bilgisizliği, tedbirsizliği sonucunda bu tür kötülöklere maruz kalan insanlara Allah’ın merhametini yansıtır. İmtihan teolojisi, bu tür olaylara maruz kalan insanların içerisinde bulundukları durumun maddi-manevi, psikolojik, sosyolojik gibi birçok etkisinden daha kolay kurtulmaları, olanı hayra çevirmeleri için tanrısal bir lütuftur. Bu şu anlama gelir: Allah insanları imtihan etmek için felaketlerle yüz yüze bırakmaz. Kendi hatası sonucu yüz yüze kaldığı felaketleri öte âlem inancıyla birlikte kurtuluşuna vesile kılar. Zira mutlak mükemmel varlık açısından insanlara zulmetmek imtihanın aracı olamaz.

İmtihan olgusu bağlamında tartışılan önemli konulardan birisi de mükemmel varlığın kendisi veya anne-babasını imtihan etmek için engelli bireyler yarattığı gerçeğidir. Özellikle varoluş teolojisini, yaratılışın nasıllığını tam olarak anlayamamaktan hareketle, bu tür engellilik hâlini imtihan olgusu için araçsallaştırmak beraberinde birçok teolojik sorunu da getirmektedir. Çünkü gerekçesi nasıl açıklanırsa açıklansın, mutlak mükemmel bir varlığın âlim-i mutlaklığı da düşünüldüğünde, kusurlu bir varlık yaratabileceğini varsaymak doğru değildir. Zira meydana getirilen üründeki her eksiklik ustasının bilgisinde veya kudretinde bir nakıslığı ya da tüm bunlara sahip olmakla birlikte kusursuz olanı yaratmadığı için hasisliğini ortaya çıkarır ki bu durum mükemmel bir varlık için düşünülemez. Yaratılışın nasıllığını tam olarak kavrayamayan insanın, engelli çocuğun dünyaya gelmesiyle karşılaştığında olayı deprem konusunda yer verdiğimiz gibi imtihan olgusuyla açıklamaya çalışmasında gözden kaçırılan birinci şey, Tanrı’nın

⁴ Metin Aşçı vd., “Yersarsıntısının (Depremin) Türkçesi”, *Turkish Studies* 12/21 (2017), 61.

birilerini imtihan etmek için bir başkasını kusurlu şekilde dünyaya getirmesinin doğru olmayacağıdır. İkincisi, engelli bir şekilde dünyaya gelen canlılar sadece sorumluluk sahibi, imtihana tabi insanlar değildir. Zira yol kenarında doğuştan bir ayağı olmayan köpek yavrusu veya kedi görmemek içten bile değildir. Tüm bunlarla birlikte üstelik bu kusurun çift cinsiyet, eşcinsellik gibi hormonal bozuklukta insanlar olduğu, hem de Allah'ın buyruğuyla bu durumu yasakladığını düşündüğümüzde, iş iyice içinden çıkılmaz bir hâl almaktadır.

Konuyu anlamak için öncelikle yaratılışın tümel ve tikel olmak üzere iki türlü olduğunu bilmemiz gerekir. Tümel yaratma, Allah'ın "ol" emriyle meydana gelen türlerin özsel olarak ilk yaratılış mahiyetini ifade ederken, tikel yaratma, koymuş olduğu yasalar çerçevesinde gerçekleşen, süreçte tabii olarak meydana gelen olaylardır. Örneğin tür olarak insanı özsel nitelikleriyle yaratmak tümel, herhangi bir X şahsını yaratmak ise tikeldir. Allah'ın tümel yaratmaları kutsal kitapta ifade edildiği gibi yaratıcıların en güzeli olduğundan mükemmel bir şekilde gerçekleşir. *"İnsanı en güzel bir şekilde yarattık"* ayetinde kastedilen de bu yaratma türüdür. Tikel olarak herkesi ayrı ayrı yaratması, ikincil anlamda, yani varoluşun devamı için koymuş olduğu adetullah çerçevesinde meydana gelen yaratma türüdür. Bu anlamda tikel bir yaratma olan herhangi bir X şahsının oluşumu erkek spermlerinden birisinin rahim tüplerindeki yumurta ile birleşmesi durumunda ortaya çıkan döllenme sonucunda gerçekleşir. Süreç plasentanın oluşmasıyla devam eder. Bu arada bir mililitre menide normal sperm sayısının yaklaşık 15-200 milyon arasında olması gerektiği unutulmamalıdır. Engelli olarak dünyaya gelen çocuğun yaklaşık 200 milyon spermden sadece birisinin olduğunu unutmadan konuya baktığımızda, Tanrı açısından tikel yaratma sadece bir çocuğun nasıl meydana geleceğinin deyim yerindeyse adetullah çerçevesinde formülünü işletmektir. Koşullar sağlanıp formül işletildiğinde çocuk meydana gelmektedir. Formül özsel olarak ne kadar mükemmel olursa olsun, onu yanlış uygulamanın sonucunda ortaya çıkan arıza hata, formülün sahibine ait değildir. Örneğin özsel olarak mükemmel olan bir tohumun farklı iklimlerde, farklı topraklara ekildiğini düşünelim. Aynı olmasına rağmen tohumun gelişimi, uygun olan toprak ve iklimle göre şekillenecektir. Ortaya çıkan ürünlerin bazılarının iyi, bazılarının bir kısım kusurlara sahip olması tohumun kötülüğünden değil koşulların uygun olmadığındandır. Toprakların farklı olması, yeterli sulama imkânı olmaması, dolu vurması, soğuk olması nedeniyle donması gibi çeşitli etkenler söz konusu olabilir. Bu formülü uygulayan her ebeveyn farklı iklim ve toprak gibidir. Hamilelik sürecinde veya daha öncesinde yaşanan şeyler ise ürünün gelişmesini etkileyen koşullar gibidir. Dolayısıyla kusurlu ürünün sorumlusu da kendi genleri, hamilelik sürecinde yaşanan veya nesiller öncesinden kalan hatalar yüzünden insanın kendisidir. Nitekim son dönemlerde geliştirilen aşılarda çocuk felci gibi birçok hastalığın önceden engellenmesi, hamilelik sürecinde ortaya çıkan aksaklıklarda

tedavi yöntemlerinin gelişmesi engelli çocukların oranında azalma meydana getirmiştir. Özellikle halk arasında üçlü tarama testi olarak bilinen hamilelik döneminin 16. ile 18. haftaları arasında anne adayından alınan kan örneği üzerinde yapılan **Triple Test** yöntemiyle **Tizomi 21** (Down Sendromu), **Trizomi 18** (Edwards Sendromu) gibi kromozom bozuklukları tespit edilmektedir. Bunun yanında pek çok kötü gebelik sonuçları bu testle öngörülebilmekte,⁵ buna göre tedavi yöntemleri uygulanmaktadır. Öyleyse çocuğu tikel olarak anne karnında doğrudan nedensel süreçleri işletmeden yaratan Tanrı olsaydı bu tür tedavi yöntemlerinin olmadığı dönemlerde daha fazla engelli çocuk yaratırken, yeni dönemle birlikte bu tür yaratmalardan vazgeçmiş mi olacaktı? Ya da tüketilen gıdaların hormonal bozuklukları yüzünden daha fazla engelli çocuğun meydana gelmesi, onun kusurlu çocuk yarattığını mı gösterir? Veya önceki dönemlerde çocuk ölümleri daha fazla olurken geliştirilen aşı ve tedavi yöntemleriyle bu oranların azalması Tanrı'nın son dönem dünyaya gelen çocuklara daha fazla ömür verdiği mi gösterir? Bu durum tanrısal mükemmelliğin tümel yaratma için söz konusu olduğunu, tikel yaratmalarda ise insanın, çevrenin vb. diğer arızı koşulların etkilediği bazı kusurların olabileceğini gösterir. İşin ilginç tarafı, dünyaya gelen çocuğun sarışınlığı, esmerliği, göz rengi gibi özelliklerini babaya, dedeye veya genlerin ortak olduğu aile üyelerinden birine benzetmeye çalışan ya da boyunun kısalığını ailenin genetik yapısıyla açıklayan teistin, çocukta görülen en küçük bir engeli doğrudan Tanrı'ya bağlamasıdır. Oysa tüm kusurlar, tıpkı diğer niteliklerde olduğu gibi tanrısal yasalar işlerken bu yasalarda bozulmayı meydana getiren insanın kendisinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle özsel olarak mükemmel yaratılan insanın arızı olarak engelli bir şekilde dünyaya gelmesi kendisinden kaynaklanmadığı için Tanrı'nın doğrudan imtihan etmek adına engelli birey yarattığı düşünülemez. Kaldı ki bugün Dünya Sağlık Örgütü'nün verilerine göre dünyada yaklaşık 1,3 milyar engelli insanın neredeyse yüzde sekseni gelişmekte veya az gelişmiş olan ülkelerde yaşamaktadır.⁶ Salt imtihan için engelli yarattığını düşündüğümüzde bu imtihanın gelişmekte ya da az gelişmiş ülkelerde olduğu ortaya çıkar ki bu doğru bir yaklaşım değildir. Öyleyse engellilik aynı zamanda sağlık, eğitim, ekonomi gibi diğer faktörlerle de doğrudan ilişkilidir.

Yaratılışı doğru bir şekilde anladığımızda dünyaya gelmenin özel bir taksim olmadığını görürüz. İnsanın varoluşuna dair adetullah formülü işlerken bu formülün işlenmesini sağlayan koşullar oluştuğunda koşulların niteliğine göre ürün ortaya çıkacaktır. Yaratılışı özel bir taksim olarak gördüğümüzde, yani diğer tüm alanlar için

⁵ Kötü gebelik sonuçları ile üçlü tarama testi sonuçları arasındaki ilişki için bk. Hale Göksever Çelik vd., "Üçlü Tarama Testi Sonuçları Kötü Gebelik Sonuçlarını Öngörür Mü?", *Şişli Etfal Hastanesi Tıp Bülteni*, 51/52 (ts.), 119-124.

⁶ *Dünya Engellilik Raporu* (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health#:~:text=Key%20facts,1%20in%206%20of%20us>) (Erişim 04 Eylül 2023).

yasalar işletilmeksizin doğrudan tikel olarak düşündüğümüzde, karşımıza bir başka sorun olarak da Allah'ın bazı ailelere çocuk takdir ederken bir kısmına takdir etmediği, bunun ise bir kötülük olduğu eleştirisi ortaya çıkmaktadır. Bu sorunla yüzleşen geleneksel düşünceye baktığımızda, genellikle söylenen şey, belki de çocuklarının olması durumunda hayırsız olacağı, kendilerine zulmedebileceğidir. Böyle bir açıklama kendince taksimin haklı gerekçesini ortaya koyma çabasıdır. Ancak nedense kendisi için bunun hayırlı olacağı söylenen ebeveyn, çocuk sahibi olmak adına hastane hastane dolaşmaktadır. Hâlbuki burada özel bir taksim yoktur. Tanrı'nın yaratma kanununa uygun koşullar sağlandığında herkesin çocuk sahibi olabileceğidir. Yukarıda ifade ettiğim gibi imtihan olgusunu salt bazı kötü olayların nedeni olarak görmek yanıltır. İmtihan olmak, tüm koşullar sağlandıktan sonra çaresiz kalma durumunda, Tanrı'nın adaleti gereği mağdur olan çiftleri ödüllendirmesi, onlara karşılığını ahirette vereceğini müjdeleyerek rahatlatmasıdır. Burada olan şey yaratma formülünün işlemesi, yani tohumun yeşerip bitki hâline gelmesi için tarla koşullarını sağlayanın insana ait olduğudur. Bu nedenledir ki insan, birçok tedavi yöntemiyle formülün işlemesi için koşulları uygun hâle getirmektedir. Şayet çocuğu olmayan aileye durum, "Allah evlat takdir etmedi" ifadesiyle açıklanırsa, tedaviden sonra çocuk olduğunda bu kez tanrısal takdirde bir değişme mi olmuş olacaktır? Ya da Tanrı'nın ilminde çocuk olmayacağına dair bilgi, çocuk sahibi olunacak şeklinde yeniden güncellenmiş mi olacaktır? Oysa değişen ne bilgi ne de tanrısal takdirdir. Değişen şey, Tanrı'nın herkese hiçbir ayırım yapmaksızın vermiş olduğu çocuk edinme formülüne/tohumuna uygun koşulların sağlanmasıdır. Bu anlamda ne engelli çocuk veya çocuk sahibi olamamak ne de hormonal bozukluk olan LGBT-İ gibi durumlar Tanrı'nın kaynaklık ettiği kötülüklerdir. Zira tanrısal yasalar işlerken ortaya çıkan kusurlar, yasaların eksik olduğunu değil, onu yanlış uygulayanın hatasını gösterir.

Diğer yandan dinlerin engelli bireyi, dünyaya getiren aile için imtihan olarak görmesi, kendisinden kaynaklanmasa da Tanrı'nın bu çocuğun hakkını koruması ve güvenliğini sağlamasına yöneliktir. Kendi hatasından kaynaklansa da kurtuluşuna vesile olacağı için ebeveyn onu gözetip kollayacaktır. Nitekim tarihsel süreçte engelli çocuklar; öldürülmesi, yok edilmesi, korkulması gereken varlıklar olarak görülmüştür. Örneğin Platon bile **Devlet** adlı eserinde ideal devlet kurgusunda fiziksel ve ruhsal açıdan engelli olan bireylere yer vermez. Aristoteles'in 'mükemmel olmayan hiçbir şeyin gelişmesine izin verilmemelidir', ilkesi hem Yunan hem Roma kültüründe engellilerin yok edilmesi gereken varlıklar olarak görülmesine neden olmuş, hatta İspartalıları bu durumu yasa hâline getirmiştir.⁷ Orta Çağ'da zihinsel engelliler cin çarpmış, içerisine

⁷ İslam Musayev, *Engelli Bireylerin Din Eğitimi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 18.

şeytan kaçmış cadılar olarak görülmüş, hatta 18. yüzyılın sonuna kadar yaklaşık dokuz milyon insan bu gerekçeyle öldürülmüştür. Dolayısıyla Tanrı'nın doğrudan kendisinden kaynaklanmayan engelli çocuğun durumunu imtihana vesile kılması onun lütfunu gösterir. O, her türlü iş ve eylemde olduğu gibi hamilelik öncesi ve sonrasında gerekli tedbirlerin alınmasını, gerekli kontrollerin yapılmasını, buna rağmen yine de bir kusur olduğunda artık bunu bir imtihan olarak görüp sabretmesini istemektedir. Tüm tedbirlere rağmen engelli bireylerin dünyaya gelmesi ise tanrısal kusuru değil, bizim bilmediğimiz, tıbbın henüz ortaya çıkaramadığı eksiklikleri gösterir. Örneğin bundan yüz yıl önce akraba evliliği veya gen/kan uyumsuzluğunun ortaya çıkardığı engeller doğrudan Tanrı'ya atfedilirken, bugün böyle değerlendirilmemektedir. Hatta geliştirilen bazı ilaçlarla bu sorun çözülmeye başlanmıştır.

O hâlde Tanrı'nın imtihan etmek amacıyla engelli bireyler yarattığı düşüncesi doğru değildir. Yaratma teolojisi doğru anlaşıldığında zihinsel, psikolojik veya fiziksel engellilik hâlinin imtihanın bir aracı olmadığı görülür. Buradan dilerse Tanrı'nın yaratma sürecine herhangi bir şekilde müdahale etmediği anlamı çıkmaz. İşleyen yasalar zaten onun her an müdahalesini göstermektedir. *“O, her an bir iş üzerinedir”* ayeti, evrende işleyen yasaları gösterir. Dilediğinde de bu yasaları değiştirme kudretine sahiptir. Ancak dilediği her şeyi yapabilme imkânının Tanrı'ya açık olması, gerçekleşen tanrısal eylemlerin keyfi olarak meydana geldiği anlamına da gelmez. Zira o, eylemlerini tanrısal hikmete uygun gerçekleştirir. Tanrısal hikmet açısından onun merhametini ve iyiliğini düşündüğümüzde, salt imtihan için birilerine zulmetmek uygun değildir. Bu durum onun, neden-sonuç ilişkisi bağlamında kendisini bağlayan zorunlu ilkelerin olduğunu göstermez. Çünkü onun yaratma edimi tanrısal yetkinliğe göre şekillenir. Yetkinliği ile yaratma edimi arasında oluşan ilişki ise fiziki âlemde gerçekleşen mutlak bir belirlenimden ziyade varsayımsal zorunluluktur. Zira her iki zorunluluk arasında epistemik bir fark vardır. Bilindiği gibi mantıksal ve olgusal zorunlulukların karşısı çelişki içerir. Varsayımsal zorunlulukların ise karşısı çelişki içermez. Tanrı'nın yetkinliği ve yaratma edimi arasında matematik ve geometrik zorunluluklardan farklı olarak karşısı çelişki içermeyen fakat yaratmaya konu olması için o eylemin özsel olarak iyi olması gerektiği düşüncesi yatar. Buna göre nedenselliğin söz konusu olmadığı doğrudan yaratmalarda eylemin doğasının iyiliği esastır. Fiil özü itibarıyla iyiye Tanrı da yetkinliği gereği bunun iyi olduğunu bilir ve kudretiyle yaratır. Bu olumsal bir gerçekliktir ve mantıksallıktan ziyade ahlaki zorunluluktur. Tanrısal doğa, yetkinliği gereği kendisini bu tür eylemlerde ahlaki olarak zorunlu kılmaktadır. Bu ahlaki zorunluluk ise mekanik bir belirleme, zorunlu neden-sonuç ilişkisi bağlamında gerçekleşmemektedir. Bu nedenle tanrısal yetkinlik eylemlerde iyi ve güzel olanın dışındakini yaratma olasılığını engellemez. Burada yaratmaya konu olan edimlerin bizatihi kendilerinin yetkin olmayışı

Tanrı'nın eylemlerinin birincil nedeni olmasını engellemektedir.⁸ Bu durumda özsel olarak iyi olan bir şeyi yaratması ve bizatihi kötü olan bir eylemin kaynağı olmaması zorunluluktan ziyade yetkinliği gereği ahlaki sorumluluğunun sonucudur. Dolayısıyla tanrısal yaratmalar zorunluluğun dışında ahlaki olarak görülmelidir. Ahlaki zorunluluklar ise tanrısal yetkinliğe uygundur.

Sonuç

1. Kutsal kitaplar insanın mutlaka imtihan edileceğinden söz eder. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de İnsan suresi ikinci ayette, Allah insanın az bir sudan yaratıldığını ifade ettikten sonra "onu imtihan edeceğiz" buyruğu ile bu durumu açıkça beyan eder. Bu, Allah'ın mutlak iyiliği ve adaleti gereğidir. Çünkü iyi ile kötünün bir tutulduğu idare hem adil olma hem de mutlak iyi olma niteliği ile çelişir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta imtihanın temelde iki şey için yapıldığıdır. Birincisi, bir kimse hakkında onun nasıl birisi olduğunu, neyi bilip bilmediğini anlamak, yani onun hakkında tam bir bilgiye sahip olmak için imtihanın yapılmasıdır. Böyle bir imtihanda imtihanı yapan imtihan edilen hakkında eksik bilgiye sahiptir. Bu eksikliği tamamlamak için imtihan yapar. İkincisi, imtihan edenin imtihan olunan hakkında tüm bilgiye sahip olmasına rağmen imtihan edilen kimsenin kendisine kendi durumunu, değerini ve kalitesini göstermek, değerli olanı değersiz olandan ayırmak için yapılan imtihandır. Tanrı'nın âlim-i mutlak bir varlık olduğu düşünüldüğünde 'imtihan edeceğiz' buyruğunun amacının birinci tür bir imtihan olmadığı açıktır. Nitekim Kur'an'da imtihan anlamında kullanılan bela, fitne, mihnet gibi kavramların kelime anlamlarının altını ateş ile diğer karışımlardan ayırmak, saf hâline getirmek anlamına geldiği düşünüldüğünde bu tür imtihanın insanların değerlerine yönelik tespit ve izhar olduğu görülecektir. Dolayısıyla, Tanrı açısından ister bela ister fitne ve mihnet kavramıyla ifade edilsin her imtihan altını sahtesinden ayırmak için ateşle arıtmak gibi insanın karşı karşıya kaldığı bir mihnettir. Bu anlamda tecrübe edilen olgu ve olayın nimet veya musibet olarak görülmesi imtihandaki mihneti izale etmez. Dolayısıyla bu tür bir imtihanın asıl amacı insanın kendisini kendine arz etmektir.⁹ Öyleyse dinlerde Allah'ın imtihan etmekten maksadı kişinin kendisinin değerini ve kalitesini kendisine göstermek, açığa çıkarmaktır.

2. Kutsal kitaplarda insanın tecrübe ettiği ve kendisine göre iyi/kötü olarak yorumladığı mutluluk, sevinç, bolluk, rahatlık, darlık, sıkıntı, hastalık, felaket gibi olgu ve olayların imtihan vesilesi olarak sunulması bu tür durumların yalnız imtihan etmek üzere Tanrı tarafından meydana getirildiği anlamına gelmez. Sadece insanın

⁸ Gottfried Wilhelm Leibniz, "Discorse on Metaphysic", *The Rationalists* (New York: Anchor Books, 1960), 423.

⁹ Güven Ağırkaya, "İmtihan Olgusu Nasıl Okunmalıdır? Bir Anla(t)ma Denemesi", *TADER* 5/2 (2021), 806.

kendisinin yapıp etmeleri sonucu meydana gelen bu durumları lütfu gereği imtihana vesile kılar. Yani Allah imtihan etmek için kötülük, felaket, musibet, hastalık vermez. Kendi yapıp etmeleri ve hatası sonucu bu tür olgu ve olaylara maruz kalan insanların yaşadıkları bu hâlleri lütfu gereği imtihanlarına vesile kılar. Sabır-şükür dengesinin vurgulanması bunun için önemlidir.

3. Geleneksel dinî düşüncede özellikle Eşari geleneğinde, Allah'ın irade ve eylemlerinin salt kudret niteliği üzerinden okunması diğer birçok konuda olduğu gibi imtihan teolojisini anlamada da güçlük ortaya çıkarmaktadır. Oysa O'nun tüm irade ve eylemlerinde olduğu gibi imtihan teolojisi de kudret, adalet, ilim, mutlak iyilik gibi sıfatlarıyla birlikte ele alınıp değerlendirilmelidir. Salt kudret niteliği üzerinden sunulan Allah tasavvuru, insanı sadece imtihan etmek için yaratan, bu imtihan için zorunlu koşullar ortaya koyan, bunun için felaketler gönderen, bir kısmına doğuştan engeller veren “zalim, despot” bir krala dönüştürmektedir. Oysa O, mükemmel bir varlık olup hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Ne salt imtihan etmek için insanı yaratmıştır ne de imtihan adına belli kötülöklere doğrudan kaynaklık ederek onları felaketlerle yüz yüze bırakmaktadır. Yaşanılan olumlu şeyler gibi olumsuz olaylar da adetullah/sünnetullah çerçevesinde yaşamın bir parçası olarak meydana gelmektedir. Bu sünnetullah yalnız doğa yasalarını değil; fiziksel, sosyal, ruhsal bütün alanları kapsayan adetullahı içermektedir. Bu anlamda imtihan sadece kötü olaylar karşısında bireyin tutum ve tavrı değil yaşamın bizatihi kendisidir. Dolayısıyla sünnetullah/adetullah çerçevesinde meydana gelen olumlu-olumsuz tüm olaylar hayat serüveninde imtihanın bir parçasıdır. Bu imtihan ise insanın kendisini kendine arz etme anlamında değer ve kalitesini ortaya çıkarmak, adaleti gereği altını diğer karışımlardan izale etmek içindir.

4. Tecrübe dilen özellikle istenmeyen, arzulanmayan olgu ve olayların nedenini bireyin kendisinde, toplumda, yönetimde görmeyip doğrudan mutlak mükemmel Tanrı'yı sorumlu tutması, sonrasında bunun için gerekçeler ortaya koymaya çalışması sorumluluktan kaçma, mazeret üretme ve başkasını suçlama hastalığıdır. Oysa dinde esas olan bireysel sorumluluğun üstlenilmesidir.

5. Kutsal kitaplarda geçmiş milletlerin kendi yapıp etmeleri sonucu başına gelenlerin anlatılması, örneklendirilmesi bu tür olayların sadece sonrakilere ders ve ibret için meydana geldiğini değil; kendi yapıp etmeleri sonucu meydana gelen olayların bir daha yaşanmaması için sonraki nesillere uyarı niteliğindedir. Nitekim Kur'an Âli İmrân 2/160. ayette bu uyarıyı anlamayanları, sorumluluğu başkasına atanların durumunu şu şekilde ifade etmektedir: ***“Onların başına (Bedir’de) iki mislini getirdiğimiz bir musibet (Uhud’da) sizin başınıza geldiğinde ‘Bu neden başınıza geldi?’ dediniz, öyle mi? De ki: ‘O (musibet) kendinizdendir.’”***

KAYNAKÇA

- Ağırkaya, Güven. “İmtihan Olgusu Nasıl Okunmalıdır? Bir Anla(t)ma Denemesi”. *TADER* 5/2 (2021).
- Atabey, Eşref. *Deprem*. Ankara: MTA Genel Müdürlüğü Yayınları, 2000.
- Göksever Çelik, Hale vd. “Üçlü Tarama Testi Sonuçları Kötü Gebelik Sonuçlarını Öngörür Mü?” *Şişli Etfal Hastanesi Tıp Bülteni*, 51/52 (ts.), 2017.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. “Discorse on Metaphysic”. *The Rationalists*. New York: Anchor Books, 1960.
- Musayev, İslam. *Engelli Bireylerin Din Eğitimi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Dünya Engellilik Raporu*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health#:~:text=Key%20facts,1%20in%206%20of%20us>. Erişim 04 Eylül 2023. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health#:~:text=Key%20facts,1%20in%206%20of%20us>

Oturum Başkanı:

Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK Hocamıza teşekkür ediyorum. Gerçekten bizi izlemeye devam edin. Belli ki kötülük problemini bir an önce Ahmet Bey Hocam kitabı basıp, böyle 15 dakikada bu problem anlatılacak veya bütün sözleri anlaşılacak değil. Kötülük problemini iki kısma ayırdı hocam. Doğal kötülük olarak, ahlaki kötülük olarak ve Allahu Teâlâ'nın engelleri sadece bir imtihan olarak yaratmadığını belirtti. İnşaallah detayına tebliğimiz kitap olarak basıldığında veya dijital ortamda yayımlandığında ulaşacağız. Hocam teşekkür ediyorum. Ağzınıza sağlık, sağ olasınız.

Şimdi ikinci konuşmacımız, "İstikbal-i Kible: Kâbe'nin İstikamet Tayin Ediciliği" adındaki sunumunu gerçekleştirmek üzere, sözü Dr. Nilgün ÇEVİK Hocamıza veriyoruz. Buyurun Hocam.

İSTİKBÂL-İ KIBLE: KÂBE’NİN İSTİKAMET TAYİN EDİCİLİĞİ

Dr. Nilgün ÇEVİK*

Özet

Kur’an-ı Kerim’de; *“Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.”* (el-Bakara 2/115) ve *“O, iki doğunun da Rabbi iki batının da Rabbidir”* (er-Rahmân 55/17) ayetlerinde Rabb’in mekândan münezzehe oluşu ile sınırsız kudreti ve ilmüne dikkat çekilmektedir. İlmi ve kudreti sınırlı olan insandan talep edilen ise “Secdeye kapan”ması ve Allah’a yakınlaş”masıdır (el-Alak 96/19). Dolayısıyla mekândan münezzehe Rabbi’ni tanımak, itaat etmek ve yakınlaşmak isteyen insanın yöneleceği ve duracağı fiziksel bir mekâna ihtiyacı olduğu açıktır. Bu minvalde yatayın dikeyle, fiziğin metafizikle buluştuğu mescitler ve mescitlerin yöneldiği istikamet dikkatimizi çekmektedir. Söz konusu istikamet ise **“Kible”** (القبلة) olarak adlandırılmaktadır. **“Kible”** (القبلة) kelimesi “dönülen, yönelinen yer” anlamına gelmekte ve mescitte mihrabın yönüne işaret etmektedir. İslam öncesi Kâbe’nin isimlerinden biri de **“Kible”** dir. Hz. Peygamber, Mekke yıllarında, adı ismen **“Kible”** olan ancak fiilen kible olmayan Kâbe’ye karşı doğrudan namaz kılamamanın üzüntüsünü yaşamıştır. Hz. Peygamber, Mekke’de iken Kâbe’ye sırtını dönmeksizin Beytü’l-Makdis’e doğru namaz kılmıştır. Medine’de ise şehrin konumu coğrafik olarak buna imkân vermediği için Kâbe’ye yönelememiş ancak arzusunun izhar etmiştir. Allah Resulü (sas), **“Kible”** Kâbe olmamasına rağmen kendi kanaatiyle kible olarak Kâbe’ye yöneldiğini ifade eden sahabeden Berâ b. Ma’rûr’u tasvip etmemiştir. Zira Hz. Peygamber, kendi heva ve arzusuyla değil ancak Allah’ın emriyle hareket etmekte, **“Sana emredildiği gibi dosdoğru ol”** (Hûd 11/112) ayetinin gereğini yerine getirmektedir. Hz. Peygamber’in kıblenin Kâbe’ye doğru dönmesini çok istediği ve aradan uzun süre geçmeden kıblenin Kudüs’ten Mekke’ye çevrildiğine dair, **“Biz senin, yüzünü göğşe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin”** (el-Bakara 2/144) ayeti nazil olunca yüzünü yeni kible **“Kâbe”**ye çevirmiştir. Tebliğimizde, ulûhiyetin teneffüs edildiği ubudiyet makamı Kâbe’nin **“İstikamet Tayin Ediciliği”**ne odaklanılacaktır. **“İstikamet”**,

* Diyanet İşleri Başkanlığı/Karşıyaka İlçe Müftülüğü. ORCID: 0000-0003-4736-1471 nilguncevik@hotmail.com

“*Hâdî*” olan yüce Allah’ın (el-Hac 22/54) emrine itaat etmek ve “*Hâdî*”nin emrini noksanzı yerine getirerek yine “*Hâdî*” olan Hz. Peygamber’in (er-Ra’d 13/7) sünnetine tabi olmakla kazanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kible, İstikamet, Kâbe, Mescid-i Haram, İstikbâl-i Kible.

İSTİQBÂL AL-QİBLAH: KAABA’S ROLE OF DETERMINING THE DESTINATION

Abstract

In the Qur’an; the verses, “East and West belong to Allah. Wherever you turn, the essence of God is there. Undoubtedly, Allah (in His essence and attributes) is limitless, He knows everything” (al-Baqarah 2/115) and “*He is the Lord of the two easts and the Lord of the two wests*” (al-Rahmân 55/17) draw attention to the fact that the Lord is free from space, and to his unlimited power and knowledge. What is demanded from a person with limited knowledge and power is to “prostrate” and “get closer to Allah” (al-Alaq 96/19). Therefore, it is clear that a person who wants to know, obey and get closer to his Lord, who is free from space, needs a physical place to turn to and to stand in. In this respect, the masjids where the horizontal meets the vertical, the physics meets the metaphysics, and the direction in which the masjids are headed attracts our attention. The direction in question is called “*Qibla*” (القبلة). The word “*qibla*” (القبلة) means “*the place to which one turns, towards towards*” and indicates the direction of the mihrab in the masjid. One of the names of the pre-Islamic Kaaba is “Qibla”. During the years of Mecca, Prophet Muhammad experienced the sadness of not being able to pray directly towards the Kaaba, which is called “Qibla” but is not actually a qibla. While the Prophet was in Mecca, he prayed towards Bayt al-Maqdis without turning his back on the Kaaba. In Medina, however, he could not turn to the Kaaba because the location of the city did not allow this geographically, but he expressed his desire. Prophet Muhammad did not approve of behaviors of one of the Companions, Barâ’ ibn Ma’rûr, who stated that he turned to the Kaaba as the qibla in his own opinion, although the “Qibla” is not the Kaaba. For, the Prophet acts not by his own whims and desires, but by the order of Allah, and he fulfills the requirements of the verse “Be straight as you are commanded” (Hüd 11/112). About the fact that Prophet Muhammad wanted the qibla to turn towards the Kaaba and that not long after the qibla was turned from Jerusalem to Mecca, the verse “We certainly see you turning your face towards the sky. Now, we are definitely turning you towards the qibla where you will be pleased. Now turn your face towards Masjid al-Haram; Wherever you are, turn your face in that direction” (al-Baqarah 2/ 144) is revealed, and when it was revealed, the Prophet turned his face towards the new qibla “*Kaaba*”.

In our paper, we will focus on the role of “*Determining the Destination*” of the Kaaba, the place of servitude, where divinity is felt. The “destination” is procured by obeying the order of the Almighty Allah, the “*Hadi*” (al-Hajj 22/54) and by following his orders completely, which includes adhering to the Sunnah of the Prophet (al-Ra’d 13/7), who is also the “*Hadi*”.

Keywords: Qibla, Destination, Kaaba, Masjid al-Harâm, Istiqbâl al-Qiblah.

Giriş

İslam dinine göre itikat, ibadet ve ahlak bir bütünün cüzleridir. Bir Müslüman, inancı gereği kulluk vazifesini ibadetler ile yerine getirir. Bu vazifeleri yerine getirirken mabetlere ihtiyaç duyar. “*Müşrikler, Allah’ın mescitlerini onarıp şenlendirmez iken; Allah’ın mescitlerini ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazını kılan, zekâtını veren ve yalnız Allah’tan korkup çekinen kimseler imar edebilirler.*” (et-Tevbe 9/17-18).¹ Bu ayetlerde anlaşıldığı üzere, ibadet ve mabet birbiriyle bütünleşen iki unsurdur. Mabetler, müntesipleri için ubudiyet ve ulûhiyetin mazhar alanı olarak kutsal bir mekândır. Bu minvalde Kâbe, İslam müntesiplerinin itikatlarında tevhidin sembolü ve risaletin melcei, namaz ibadetlerinde her nerede olurlarsa olsunlar kibleleri, hac ve umrede ortak ibadet mekânları, ahlak anlayışlarında ise sırtın dönülmediği ve ayağın uzatılmadığı, ismi duyulduğunda kalplerin coştığı mabettir.² Mezkûr mabet, Kur’an-ı Kerim’de şöyle zikredilmektedir: “*Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke’deki evdir.*” (Âli İmrân 3/96). Ayette bildirilen “*Mekke’deki ev*”den maksat Kâbe’dir. Bu ve başka birçok ayette³ Kâbe hakkında “*ev*” anlamına gelen “*beyt*” kelimesi kullanıldığından bu yapı, “*Beytullah*” diye de anılır ki Türkçede “*Allah’ın evi*” anlamına gelmektedir.⁴ Her şeyi var eden yaratıcının (el-En’âm 6/102; Fâtır 35/1); “*Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zatı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.*” (el-Bakara 2/115) ve “*O, iki doğunun da Rabbi iki batının da Rabbidir.*” (er-Rahmân 55/17) ayetlerinde beyan edildiği üzere, yeryüzü Allah’ın eseri ve mülkü olduğundan şu veya bu yönün diğerine göre herhangi bir üstünlüğü yoktur; yeryüzü bütünüyle bir mabet gibi olup asıl olan

¹ <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir> (28.08.2023). Tebliğimizde yer alan ayet meallerinin tamamı Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları’nın *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* adlı eserinden verilmiştir.

² Nilgün Çevik, *İslâm’ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 1.

³ Kur’an-ı Kerim’de, Kâbe’yle ilgili olarak 15 kere yer alan “*beyt* (بيت)” kelimesi, ayetlerde müfred, mârife, zamire muzâf ve mevsûf olarak yer almaktadır.

⁴ <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C3%82l-i%20%C4%B0mr%C3%A2n-sure-si/389/96-ayet-tefsiri> (28.08.2023)

ibadetin Allah için yapılmasıdır. İbadet esnasında zorunlu olarak bir tarafa yönelmekse ancak sembolik bir anlam taşır.⁵ Dolayısıyla mekânla sınırlandırılması mümkün olmayan Allah'ın bir eve de ihtiyacı yoktur. Ancak her insanın bir eve muhtaç olduğu bir gerçektir. Bu nedenle Kâbe'nin *"Allah'ın evi"* oluşu ve insanlığa verdiği mesajlar dikkat çekicidir ve bilhassa Kâbe'nin *"Kible"* özelliği önemlidir. Kâbe'nin bir ismi de *"Kible"* dir.⁶ Kaynaklarda *"Kible"* nin İslam öncesi Kâbe isimlerinden olduğu nakledilmiştir.⁷

Tebliğimizde, önce kıblenin istikamet vericiliği etimolojik olarak değerlendirilerek, akabinde sırasıyla bi'set'ten önce ve sonra Kâbe ve istikamet vericiliği, bi'set sonrası ehl-i kitapta ayrıştırıcı yönüyle kıblenin istikamet vericiliği ile *İslam şariatında kıblenin istikamet vericiliği* anlatılacaktır.

1. Etimolojik olarak Kıblenin İstikamet Vericiliği

"Kible" (القبلة) kelimesinin kökünden türeyen kelimelerin anlam varyantlarını incelediğimizde bu ifade; yönelmek, ilerlemek ve dikkatini bir şeye yöneltmek⁸ manalarını ihtiva ettiğini görürüz. Örneğin Arapçada zarf olarak kullanılan *"kable"* (قَبْلَ) kelimesi *"evvel, önce"* anlamına gelir *"Kible"* (القبلة) kelimesi ile aynı kökten gelmektedir. *"Kable"* kelimesinin *"evvel, önce"* anlamı, *"Kible"* kelimesinin sembol olarak «önü» göstermesiyle irtibatlandırılabilir. Aynı kökten türeyen diğer bir kelime *"istikbâl"* (اسْتِقْبَالٌ) kelimesi ise *"yüzünü çevirmek, karşılamak, karşılaşmak"* anlamlarına gelmektedir.⁹ Hz. Peygamber de *"sağ tarafın batı; sol tarafın doğuya çevrilmesi durumunda bu iki tarafın arasının *"Kible"* olduğunu ifade etmektedir.¹⁰ Sözlükte *"Dönülen, yönelinen yer"* anlamına gelen *"Kible"* (القبلة) kelimesi, mescitte mihrabın yönüne işaret*

⁵ <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/122/115-ayet-tefsiri>

⁶ *"Kible"* nin İslam'dan önceye dayanan Kâbe anlamında kullanımı Cahiliye şiirlerinde görülmektedir. Hz. Muhammed'in (sas) dedesi Abdülmuttalib, Kâbe'yi yıkmak isteyen Ebrehe'ye karşı Kâbe'nin kapısında *"Ey Allah'ım! Şüphesiz kul kendi yükünü korur. O hâlde Kâbe'nin varlığını koru."* diyerek Allah'a dua ettiği, kullandığı *"kiblemiz"* ifadesinin Kâbe anlamına geldiği rivayet edilmektedir. Detaylı bilgi için: İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdûlmelik b. Hişâm el-Himyârî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (nşr. Mustafâ es-Sakkâ v.dğr.), I-II, (Mısır: Mektebetu Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955), 2:59; Çevik, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi*, 94.

⁷ İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî, *Lisânü'l-Arab* (nşr.), I-XV, (Beyrût: Dâru Sâdir, 1414/1993), 12/48.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/544-546.

⁹ Serdar Mutçalı, *Arapça - Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, ts.), 685.

¹⁰ Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ, *es-Sunen* (nşr. Heyet), I-V, (Kahire: Dâru't-Te'sil, 1435/2015), 1/477.

etmektedir.¹¹ Mihrâp,¹² mescidin ön tarafında ve mabedin en üstün mekânıdır.¹³ Hz. Muhammed ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi’nde yer almayan “Mihrap”¹⁴ sadece bir **mekân** değil aynı zamanda bir **makam**dır. Allah’a itaat ve tazim sunulan namaz ibadetine imam, cemaatine bu makamda önderlik eder ve kendisi de cemaatiyle birlikte “**Kible**”ye yönelerek namaz kılar. İmam yüzünü cemaate çevirdiği vaaz ve hutbe için ise minber ve vaaz kürsüsünü kullanır. Çünkü imamin sırtını “**Kibleye**” dönmemesi makama gösterilen hassasiyettir. Namazda kazanılan hassasiyet, günlük hayatta da tezahürünü sürdürür. Kibleye karşı ayak uzatılmaması veya tuvalet ihtiyacının giderilmemesi¹⁵ ibadette kazanılan adabın davranışa yansımasıdır. Hz. Peygamber’in bu husustaki örnekliliği “İnsan namaza durduğu zaman Rabbine yönelmiş olur. Rabbi ise kendisiyle kible arasındadır. O hâlde hiçbiriniz kibleye karşı tükürmesin. Mecbur kalınca (cami dışında iken) sol tarafına veya ayağının altına tükürsün. Sonra cübbesinin bir ucunu tuttu, içine tükürüp kumaşı katladı “Veya böyle yapsın”¹⁶ beyanından açıkça anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber’in uygulamasında da görüldüğü üzere “**Kible**”, insanın ibadetle buluştuğu, ahlakla zarafete büründüğü; fizikin metafizikle temayüz ettiği makamdır. Unutulmamalıdır ki “Rabbin seni övülmüş bir makama yükseltsin”¹⁷ (el-İsrâ 17/79) ayetinde beyan edilen “makam-ı Mahmûd” a erişmenin yolu “**Kible**” den geçmektedir.

¹¹ Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî, *Tehzîbu'l-Luğa* (nşr. Muhammed 'Avd Mir'ab), I-VIII (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001), 5/18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/305.

¹² “**Mihrap**” kelimesi, zamanla camilerde imamin namaz kılariken durduğu yer için kullanılmıştır. Kelimenin “**çatışmak ve savaştak**” anlamlarındaki harb kökünden türediği, bunun da işaret edilen önemli yerlere ulaşmak veya bunları korumak ve savunmak için büyük çaba gösterilmesi ve savaşılmasıyla irtibatlı olduğu söylenmiştir. Geniş bilgi için: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mihrap> (7.09.2023).

¹³ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, 5/17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/306.

¹⁴ Semhûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Abdullâh, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ* (nşr. Hâlid Abdülğanî Mahfûz), I-IV, (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1419H), 1/282. Mihrabın ilk defa Ömer b. Abdülaziz tarafından, Halife Velid tarafından yaptırılmıştır.

¹⁵ Hz. Peygamber’in kibleye yönelik olarak tuvalet ihtiyacının giderilmemesine dair uyarıları için bk. Tirmizî, *es-Sünen*, 1/13.

¹⁶ Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl, el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar (nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsir), I-IX (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422H.), 1/159; Buhârî, “**Salât**”, 34-36, 39.

¹⁷ <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/%C4%B0sr%C3%A2-suresi/2108/79-ayet-tefsiri>.

Namaz kılarken kıbleye (Kâbe) yönelme zorunluluğu “*İstikbâl-i Kible*” terkihiyle tanımlanmaktadır.¹⁸ Kaynaklarda, Hz. Peygamber’in Mekke’nin fethinde Kâbe’ye girdiği, ayakkabılarını çıkararak namaz kılıp dışarı çıktıktan sonra elleriyle Kâbe’ye vurarak “bu kıbledir.”¹⁹ dediği ve bu sözü üç kere tekrarlayarak Kâbe’nin kible olduğunu teyit ettiği bir başka rivayette de Kâbe’de kapı ve Makâm-ı İbrahim’in bulunduğu tarafın “*Kible*” olduğunu işaret ettiği belirtilmektedir.²⁰

2. Bi’setten Önce ve Sonra Kâbe’nin İstikamet Vericiliği

Hz. Peygamber’in (sas) kutsal Kâbe mekânında birçok hatırası bulunmaktadır. Bunlardan; çocukluğunda Kâbe avlusunda oynaması ve dedesiyle vakit geçirmesi yanı sıra,²¹ gençliğinde henüz peygamberlik görevini üstlenmeden önce bu mabedin inşasında bilfiil çalışması,²² risalet görevini aldıktan sonra bazı zamanlar namaz kılarken²³ ve tavaf ederken²⁴ kötü muamelelerle karşılaşması,²⁵ Miraç²⁶ yolculuğuna (el-İsrâ 17/1) Hicr’de başlaması,²⁷ Mekke’nin fethinin ilanı²⁸ Kâbe tarihinin önemli olaylarındandır.

Hz. Peygamber (sas), Mekke yıllarında, adı vasfen Kible olan ancak fiilen kible olmayan Kâbe’ye doğrudan namaz kılıp kılmadığı net değildir. Kaynaklarda, kible değişene değin Medine’de namazın Beytül-Makdis’e doğru kılındığı açıkça zikredilmektedir. Mekke’de ise bu hususta ihtilaf edilmiştir. Mekke’de kıblenin sadece Kâbe

¹⁸ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/namaz> (28.08.2023).

¹⁹ Fâkihî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk el-Mekkî, *Ahbâru Mekke fî Kadîmi’d-Dehri ve Hadîsihî*, (nşr. Abdulmelik Abdullâh Dehîş), I-VI, (Beyrut: Dâru Hadar, 1414H.1), 179.

²⁰ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 1/184.

²¹ İbn İshâk, Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî *es-Sîre* (Kitâbu’s-Siyer ve’l-Megâzî) (nşr. Süheyl Zekkâr), (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1398/1978), 66.

²² İbn İshâk, *es-Sîre* (nşr. Süheyl Zekkâr), 88; Ezrakî, Ebû’l-Velîd Muhammed b. Abdullâh el-Ğassânî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine’l-Âşâr* (nşr. Ruşdî es-Sâlih Mulahas), I-II, (Beyrut: Dâru’l-Endelus, 1403/1983), 1/173.

²³ İbn İshâk, *Sîre*, 230; Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi’u’l-Musnedu’s-Sahîhu’l-Muhtasar* (nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsir), I-IX, Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 1422H.), 127.

²⁴ İbn Hişâm, *Sîretu’n-Nebeviyye*, 1/238, 290.

²⁵ İbn Hişâm, *Sîretu’n-Nebeviyye*, 1/356.

²⁶ Miraç: Resûl-i Ekrem’in bir gece Mescid-i Harâm’dan Mescid-i Aksâ’ya yaptığı yolculuğa isra, oradan göklere yükselmesine miraç denilmiştir. Detaylı bilgi için: Salih Sabri Yavuz, “Mî’rac”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/132-135. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mirac> (18.09.2023).

²⁷ İbn İshâk, *Sîre*, 295; Buhârî, *Sahîh*, 3/1409.

²⁸ İbn Hişâm, *Sîretu’n-Nebeviyye*, 2/403.

veya sadece Beytül’l-Makdis olduğu yanı sıra, Hz. Peygamber’in Kâbe’ye sırtını dönmeksizin Beytül’l-Makdis’e doğru namaz kıldığı; Medine’de ise şehrin konumu coğrafik olarak Kâbe’ye yönelmeye imkân vermediği için bu yöne kılamadığı ancak Kâbe’ye yönelme arzusunu izhar ettiği bildirilmektedir.²⁹ Resûlullah’ın sadece Mekke yıllarında değil, Medine’ye geldikten sonra 16 ay boyunca Beytül’l-Makdis’e doğru namaz kıldığı; kıblenin Bedir Gazvesi’nden 2 ay önce,³⁰ hicretten 17 ay sonra Kâbe’ye döndürüldüğü kaydedilmiştir.³¹ Belâzûrî, kible yönünün Beytül-Makdis’ten Kâbe’ye dönüşünü hicri 2. yılda Şaban ayının ortasında, salı günü, sabah ya da öğle sularında gerçekleştiğini kaydetmektedir.³² Resûlullah’ın, kıblenin Kâbe’ye doğru dönmesini çok istediğine ve çok uzun süre geçmeden kıblenin Kudüs’ten Mekke’ye çevrildiğine dair: **“Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin...”** (el-Bakara 2/144) ayeti bildirilmiş, artık yeni kible **“Kâbe”** olmuştur.³³ Resûlullah da Medine’de mezkûr ayetin emrine itaat ederek yüzünü Kâbe’ye Rûkn-i Şâmî ile Mizâb (Altınoluk) arasına çevirmiştir.³⁴ Hz. Peygamberle (sas) beraber yanında bulunanlar da yeni kibleye dönmüşlerdir.³⁵ Bu esnada kıblenin tahvilini tahammül edemeyen bazı Yahudiler³⁶ **“Onlara ne oldu ki kiblelerinden döndüler?”** (el-Bakara 2/142) dediklerinde, **“De ki: “Doğu da batı da Allah’ındır. O, dilediğini dosdoğru yola iletir.”** ayetinin nazil olduğu bildirilmiştir. Kıblenin tahvilinin hangi mescitte olduğu hakkında farklı rivayetler bulunmakla beraber, kıblenin Kâbe’ye döndürülmesinin Benî Selime yurdundaki mescitte gerçekleştiği kabul görmektedir.³⁷

²⁹ Semhûdî, *Vefâu’l-Vefâ*, 1/275, 276.

³⁰ Halîfe b. Hayyât el-Uşfurî, *Târîh* (nşr. Ekrem Dîyâ el-Umerî), (Beyrut: Dâru’l-Kalem, Müessesetu’r-Risâle, Dimeşk, 1397/1977), 64.

³¹ İbn İshâk, *Sîre*, 299; İbn Hişâm, *Sîretu’n-Nebeviyye*, 1/550; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/19.

³² Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbü’l-Eşrâf* (nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî), I-XIII (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1417/1996), 1/246.

³³ İbn İshâk, *Sîre*, 279; İbn Hişâm, *Sîretu’n-Nebeviyye*, 1/606.

³⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/19.

³⁵ İbn Sa’d, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa’d b. Menî, *et-Tabakât* (nşr. Alî Muhammed ‘Omer), I-XI (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1421/2001), 1/208.

³⁶ İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ’ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve’n-Nihâye* (nşr. Abdullâh b. Abdî’l-Muhsin et-Turkî), I-XXI (Dâru Hicr, 1418/1997), 5/47; Semhûdî, *Vefâu’l-Vefâ*, 1/275.

³⁷ Semhûdî, *Vefâu’l-Vefâ*, 1/278; Hz. Peygamber’in Mescid-i Nebevî’de öğle namazını kılarken kıblenin değiştiğine dair bir rivayet nakledilirse de Bişr b. Berâ b. Ma’rûr’un annesini ziyarete gittiğinde Benî Selime Mescidi’nde öğle namazı kıldığı sırada kıblenin değiştiği ve bundan dolayı bu buranın Mescidü’l-kibleteyn diye anıldığı rivayeti daha sağlam kabul

Kiblenin Kâbe'ye çevrilmesi sırasında Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu mescide “iki kibleli mescid” anlamına gelen “*Mescid-i Kibleteyn*” adı verilmiştir.³⁸

Burada dikkatimizi çeken bir hususu belirtmeliyiz: Hz. Peygamber (sas), kible Kâbe olmamasına rağmen ayet indirilmeden önce kendi kanaatiyle kible olarak Kâbe'ye yöneldiğini ifade eden sahabeden Berâ b. Ma'rûr'u tasvip etmemiştir.³⁹ Rivayete göre, Hz. Peygamber'in Beytül-Makdis'e dönük namaza durduğu dönemde, Berâ, Kâbe'ye olan iştiağıyla namazda kible olarak Beytullah'a yönelmiştir. Bu durumu haber alan Resûlullah, onun Beytül-Makdis'e dönmesini emretmiş, o da itaat etmiştir.⁴⁰ Zira Hz. Peygamber kendi heva ve arzusuyla değil ancak Allah'ın emriyle hareket etmekte, “*Sana emredildiği gibi dosdoğru ol*” (Hûd 11/112) ayetinin gereğini yerine getirmektedir. Berâ b. Ma'rûr, Ensar'dan, Hz. Peygamber'e itaatiyle bilinen bir sahabedir.⁴¹ Medine'de Hazrec kabilesinden olup Benî Selime koluna mensuptur.⁴² Hicretten önce Medine'de öldüğü bildirilmiştir.⁴³ İbn Sa'd, Berâ b. Ma'rûr'un, Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişinden bir ay önce şevval ayında vefat ettiğini belirtmektedir.⁴⁴ Dolayısıyla Berâ b. Ma'rûr, hayattayken çok sevdiği Kâbe'nin “*Kible*” oluşunu görememiştir. Ancak gözlerden kaçmayan dikkate şayan bir durum vardır ki “*Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin...*” (el-Bakara 2/144) ayeti, kabul edilen görüşe göre Medine'de Mescid-i Nebi'vi'de değil; Benî Selime yurdundaki mescitte inzal olmuştur. Bu mescit, Berâ b. Ma'rûr'un eşi Ümmü Bişr ve oğlu Bişr b. Ma'rûr'un da

edilmektedir. Detaylı bilgi için: Ahmet Özel, “Kible”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022) 2/365-368. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kible#2-islamda-kible>

³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/208.

³⁹ İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebeviyye*, 1/439; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/246.

⁴⁰ Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, el-Musannef (nşr. Heyet), (Kahire: Dâru't-Te'sîl, I-X, 1435/2015), 9/171.

⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/571. Berâ b. Ma'rûr, İkinci Akabe Biatı'na katıldı ve Hz. Peygamber'e ilk biat eden sahâbî oldu. 622 yılının hac mevsiminde Hz. Peygamber'i, Medine'ye davet etmek üzere gizlice Mekke'ye gelen heyetin arasında Berâ da vardı. Geceleyin Akabe'de yapılan görüşmede Hz. Peygamber, onlardan kendisini tıpkı aile fertlerini himaye ettikleri gibi korumak üzere söz isteyip kendilerini biate çağırdığı zaman bu şartları seve seve kabul ettiğini heyecanla belirterek ilk biat eden o oldu. Medineli Müslümanları temsil etmek üzere orada seçilen on iki nakib arasında yer aldı. Geniş bilgi için: Ahmet Önkal, “Berâ b. Ma'rûr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bera-b-marur> (07.09.2023)

⁴² Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât el-Uşfurî, *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât* (nşr. Suheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, 1414/1993, 439; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/571-572.

⁴³ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî, *el-Muhabber* (nşr. Ilse Lichtenstadter), (Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts), 271.

⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/572.

bulunduğu Benî Selime yurdundaki mescittir. Ayetin inzal olduğu gün Resûlullah as-habıyla birlikte yemek yedikten sonra bahse konu mescitte öğle namazının iki rekâtını kılmış ve namazın üçüncü rekâtında ise yönünü emrolunduğu Mescid-i Haram tara-fına çevirmiştir.⁴⁵ Berâ b. Ma’rûr’un yaşarken çok istediği kıblenin Kâbe oluşu arzusu/duasına vefatından sonra kendi mıntıkasında icabet edildiğini söyleyebiliriz. Rivayet-lerde, Berâ’nın hayatında ve vefatında Kâbe’ye dönen ilk olduğu⁴⁶ yani ilk defa Kâbe’ye dönerek namaz kılan sahabe olduğu gibi, ölünce vasiyeti gereği onun kabrinin kibleye doğru yapıldığı kaydedilmektedir.⁴⁷ Hz. Peygamber Medine’ye geldiği zaman Berâ b. Ma’rûr’u sorduğu ve onun vefatını öğrenince cenaze namazını kıldığı ve “Allah’ım ona merhamet et ve cennetine koy” diyerek dua ettiği kaydedilen bilgilerdendir.⁴⁸

Yukarıda İslam’dan önce bir isminin “*kible*” (القبة) olduğunu belirttiğimiz Kâbe’nin Hz. Peygamber (sas) risaletinde uzun yıllar “*kible*” vazifesi yapmaması önem arz et-mektedir. Hâlbuki Hz. Peygamber yıllarca Hz. İbrahim’in mirası tevhidin sembolü Kâbe’nin hemen yanı başında yaşamıştır. Bu yıllarda Kâbe, Kureyş müşriklerinin ta-pınağı olarak işlev görmektedir. Kâbe’nin vasıfsal olarak kible olmadığı yıllara, tevhit inancına göre kutsallığın binada olmadığı bilincinin kazandırılma süreci diyebiliriz. Bu süreç, kutsallığın putlara ve taştan mamûl taklit kâbelere yüklenen Cahiliye anlayışı-nın kaldırılması ile mabedin binasında kendinden menkul ulûhiyet olmadığı inancının yerleştirildiği yılları içermektedir. Bizce, kıblenin bir süre Beytül-Makdis’e daha sonra Kâbe’ye döndürülmesi, “*Doğu da Allah’ındır, batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zati oradadır.*” (el-Bakara 2/115) ayetini zihinlere işlemekte, kulluğun nesnelere değil, Beyt’in Rabbi’ne (Kureyş 106/3) yapılması bilincini vermektedir. Kâbe, etrafında dönülen bir taş veya kendine tapınılan bir bina olmayıp, istikâmet sembolüdür. İstikameti tayin ve te-sis eden ise yaratıcıdır. İstikamet, dinî ve ahlaki hükümlere uygun bir hayat sürme, her türlü aşırılıktan sakınma, Allah’a itaat edip Hz. Muhammed’in sünnetine uyma⁴⁹ ola-rak tanımlanmaktadır. Her Müslüman, mezkûr tanımda beyan edilen özelliklere yani

⁴⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 1/208; Belâzûrî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, 1/246.

⁴⁶ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 9/171.

⁴⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 3/572; Belâzûrî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, 1/246. Konuyla ilgili farklı rivayetler-de kıblenin tahvilinden sonra Berâ b. Ma’rûr’un hanımı: “Ya Resûlullah! Bu Berâ’nın kab-ridir” diyerek kabri gösterdiğinde Hz. Peygamber’in tekbir getirdiği, ashabıyla saf tuttuğu “*Allah’ım! Onu affeyle, ona merhamet eyle, ondan razı ol, Sen bunu yaparsın*” diyerek dua ettiği, onun kabri başında cenaze namazı kıldığı ayrıca Berâ b. Ma’rûr’un cenaze namazı-nın, Hz. Peygamber’in Medine’de kıldırıldığı ilk namaz olduğu zikredilmektedir.

⁴⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 3/572; Hâkim, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh en-Nîsâbü’rî, *el-Mustedrek âle’s-Sahihayn* (nşr. Heyet), I-VIII, (Dârü’t-Te’sîl, 1435/2014), 2/325.

⁴⁹ Mustafa Çağrı, Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islam-ansiklopedisi.org.tr/istikamet> (29.08.2023).

“istikamet” üzere olmayı arzu eder. Bunun için namaz kılan mümin bir gün içerisinde defalarca Rabbinden “*doğru yol*”u (sırât-ı müstakîm) (el-Fâtiha 1/6) talep eder. Bununla beraber iyiyi, doğruyu ve güzeli birlikte sunan Hz. Resûlullah’ın sünnetine riayet ederek, Fazlıoğlu’nun⁵⁰ ifadesiyle, “*insan-ı selîm*” olmayı arzular. Zira kadim kültürümüzde bu minvalde verilen eğitimin amacı *kalb-i selîm, akl-ı selîm ve zevk-i selîme* sahip “*insan-ı selîm*” yetiştirmektir. Özetle ifade etmek gerekirse sırât-ı müstakîm olarak tanımlanan “*doğru yol*”u öğreten en büyük sembol “*kible*”dir.

3. Bi'set Sonrası Ehli Kitap'tan Ayrıştırıcı Yönüyle Kiblenin İstikamet Vericiliği

Hız. Peygamber'in kible olarak önce Beytül-Makdis'e, sonra Kâbe'ye yönelmesi, yerin değil ilahi emrin geçerliliğini teyit etmektedir. Zira Yaratıcı ile insanın sembolik olarak bulunduğu namaz ibadetinde yüzün döndüğü mekânın Hz. Peygamber'in risaleti süresince tek olmaması dikkate değerdir. Onun namazlarında yöneldiği iki kıblesi önce *Kudûs* (Beytül-Makdis) sonra da *Kâdis*'tir (Kâbe).⁵¹ Her iki mekân Hz. Peygamber'in risaletinde kible olmuştur. Her iki kible de “*Kuddûs*” olan yaratıcının mukaddes kıldığı topraklardır. “*Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zatı oradadır.*” (el-Bakara 2/115) ayetinden anlaşıldığı üzere Allah'ın zatı her yerdedir. “*Kâdis*” (Kâbe) ile Kudûs (Beytül-Makdis) aynı hususiyetle bu isme sahip olmuşlardır. Yönün, mekânın veya nesnelerin kendisine kutsallık atfedilemez. *Kuddûs*, Allah için kendiliğinden kutsal oluşunu; *mukaddes* ise kutsalın tezahürghâhını göstermektedir.⁵² Kutsallık, “*Kuddûs*” olanın söylediği, gösterdiği ve yönlendirdiği her şeydedir. Bu itibarla, kutsiyet ve saygınlık mekânda değil; “*Kuddûs*” olanın zatındandır. Bizatihi kutsal yani “*Kuddûs*” (el-Haşr 59/23; el-Cuma 62/1) olan Allah'ın tayin ettiği mekânlar, varlıklar nezdinde kutsalın varyantları olarak tezahür etmektedir. Hz. Muhammed'in risaletinde “*Kuddûs*”ün kible olarak tayini, önce Kudûs (Beytül-Makdis) sonra da Kâdis (Kâbe) isimli mekânlar olup, buraları “*mukaddes*” (kutsal toprak) kılmıştır.

Kiblenin Kudûs'ten Kâbe'ye dönmesi yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu durumu Mircea Eliade'nin şu sözleri özetlemektedir: “Bundan böyle Arap dünyası da kendi tapınağına sahip olmuştur. Bu tapınak Kudûs'tekinden daha kadimdi. İslam bu sayede bir süre için uzaklaştığı kökenlerine geri döndü.” Bu kararın hatırı sayılı bir dinsel ve siyasal sonuçları oldu: bir yandan Arap birliğinin geleceği güvence altına alınmış en

⁵⁰ İhsan Fazlıoğlu, *Kendini Aramak* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 110.

⁵¹ Kâbe'nin isimlerinden birisi *Kâdis*'tir. Detaylı bilgi için bk. Çevik, 94.

⁵² Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, 8/304; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/472.

eski gerçek tek tanrıcuların etkisi başlamıştır. Diğer bir ifadeyle de nasıl ki Hristiyanlık Yahudiliğin yerini almışsa; İslam da Hristiyanlığın yerine geçecektir.⁵³

4. İslam Şeriatında Kiblenin İstikamet Vericiliği

Mescid-i Haram’da namaz kılan kimsenin yüzünü ve yönünü bizzat Kâbe binasına çevirmesi şarttır. Kâbe’den uzakta bulunan kişi Kâbe’nin bulunduğu tarafa yönelir.⁵⁴ Kible ile yukarıda ayetle izah ettiğimiz gibi mekândan münezze olan Rabbe yönelme sembolize edilmektedir. Bu sembolün anlamını, irfan geleneğimizde zikredilen “eğer içi boş, kübik bir bina olan Kâbe ortadan kalksaydı, insanlar birbirine secde ederdi.⁵⁵ ifadelerinde bulabiliriz. Merter’in ifadesiyle “tüm insanlığın müşterek kalbi, Mekke-i Mükerrreme’deki Kâbe’dir. Tüm kalpler oraya süzülür, o boş küpte birleşir ve tevhîd âlemine geçer.”

Burada zikretmeye değer gördüğümüz bir hususu vurgulamalıyız. Kâbe’nin etrafını çevreleyen Mescid-i Haram’ın mescit işlevi gördüğü aşikârdır. Mescitlerin genellikle tevhidi sembolize için tek kapısı olmasına rağmen Mescid-i Haram’ın pek çok kapılı olması oldukça anlamlıdır. Dünya hayatı ile ahiret hayatının temsili olarak yaşandığı **Beytullah’a** dört taraftan kapılarla girilmektedir. Haram bölgede Mescid-i Haram’ın kapılarından hangisinden girilirse girilsin her yönden kibleye dönülmektedir. Kapılar, çok yönlü kiblenin her yönden oluşunu da ima eder. Bu kapılar, Kur’an-ı Kerim’de beyan edilen yukarıda temas ettiğimiz “...**Nereye dönerseniz Allah’ın zatı oradadır.**” (el-Bakara 2/115) ayetini hatırlatır niteliktedir. Diğer taraftan hac ve umre ibadetleri Kâbe’de ifa edilmektedir. Bu ibadetlerde amaç “evin sahibine” yaklaşımdır. Hac ve umre ibadetinin dünyevi ve uhrevi sembolik anlamlar taşıdığı muhakkaktır. Bu ibadetler için dünyanın dört bir yanından akın akın gelen insanlar Mescid-i Haram’ın kapılarından girmekte ve Beytullah’a ulaşmaktadırlar. Bizce kapıların çokluğu da tıpkı hac ve umre ibadetinin tabiatında var olan sembolik değerleri taşımaktadır. Hüccâc ve mu’temirin bu kapılardan geçerek yöneldiği “Kible” ve sergilediği görüntüsü çokluktan tekliğe (kesretten vahdete) akışı sunmaktadır. Bahse konu kapılar, herhangi bir kapıdan giren kimseyi kesretten vahdete, zahirden bâtına, diğer bir ifadeyle mutlaka dosdoğru istikamet olan “**Kible**”ye eriştirir. Netice itibariyle Mescid-i Haram, “**Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin.**” (el-Bakara 2/144) ayetinin işaret ettiği nihai hedeftir⁵⁶ ve ulûhiyetin teneffüs edileceği ubudiyet makamıdır.⁵⁷

⁵³ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Ter. Ali Berktaş, I-III cilt, 2. baskı (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2019), 3/101.

⁵⁴ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/namaz> (28.08.2023).

⁵⁵ Mustafa Merter, *Nefs Psikolojisi ve Rüyalarn Dili*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014), 410.

⁵⁶ İbnu'l-‘Arabî, Muhammed b. ‘Alî Muhyî'd-Dîn et-Tâtî, *el-Futûhatu'l-Mekkîyye* (nşr.), ysz, ts, 90.

⁵⁷ Çevik, 227.

Sonuç

Mescid-i Aksa ile Mescid-i Haram **“Kuddüs”** olan Yüce Yaratıcının **“Kible”** olarak tayin ettiği iki kutsal mekândır. Bu mekânların ortak noktası sadece **“Kible”** olmaları değil aynı anlamları ihtiva eden **“Kudüs”** ve **“Kâdis”** isimleriyle tezahür etmeleridir. Hz. Peygamber’in hayatında Mescid-i Haram’dan **“Kudüs”**e, yani Mescid-i Aksa’ya, Mescid-i Aksa’dan Mescid-i Haram’a yani **“Kâdis”**e **gidiş** ve dönüşlerin çok kıymetli anlamları vardır. Miraç yolculuğu ile Mescid-i Haram’dan Mescid-i Aksa’ya oradan Allah’ın huzuruna yükselen Hz. Peygamber, kıblenin tahviliyle de Mescid-i Aksa’dan Mescid-i Haram’a dönerek yine Allah’ın huzuruna yönelmektedir. Görüldüğü üzere dönüşler yüz çevirmek/sırt çevirmek değil bilakis yüzü çevirmektir. Gücü Allah’tan alarak yine Allah’a dönmektir.

Hz. Peygamber’in Mekke yıllarında hemen yanı başındaki Kâbe’nin kible olmayışı yaratıcının tayinidir ve Müslümanlar için **“İstikamet”** bilincini aşılamaktadır. Hz. Peygamber, çok istemesine rağmen emir gelmeden kible olarak Kâbe’ye dönmemiştir. O hayatı boyunca kendi heva ve arzusuyla değil ancak Allah’ın emriyle hareket ederek, **“Sana emredildiği gibi dosdoğru ol”** (Hûd 11/112) ayetinin gereğini yerine getirmiştir. Netice itibarıyla **“İstikamet”**; **“Hâdî”** olan yüce Allah’ın (el-Hac 22/54) emrine itaat etmek ve **“Hâdî”**nin emrini noksansız yerine getirerek yine **“Hâdî”** olan Hz. Peygamber’in (er-Ra’d 13/7) sünnetine tâbi olmakla kazanılmaktadır. Dolayısıyla, Resûlullah’ın Mekke ve Medine hayatında **“Kible”** hususunda gösterdiği tavır Müslüman en güzel örnekliktir. **“İçinizden Allah’ın lütfuna ve ahiret gününe umut bağlayanlar, Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah’ta güzel bir örneklik vardır.”** (el-Ahzâb 33/21) ayetini **“istikamet”** edinen bir Müslüman için kıblenin tahvili süresince Hz. Peygamber’in sunduğu tutum ve davranışları yol göstericidir. Özetle ifade edersek Hz. Peygamber, Mekke’de gösterdiği iman ve itaati **“mümin kişiliği”**; Medine’de gösterdiği teslimiyeti **“Müslim niteliği”** ve her nerde olursa olsun **“muhsin”** olabilmeyi öğretmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî (ö.211/827), **el-Musannef** (nşr. Heyet), Dâru’t-Te’sîl, I-X, Kahire 1435/2015.
- Belâzu’rî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö.279/893), **Ensâbü’l-Eşrâf** (nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî), I-XIII, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1417/1996.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ’îl (ö.256/870), **el-Câmi’u’l-Musnedu’s-Sahîhu’l-Muhtasar** (nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsır), I-IX, Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 1422H.
- Çevik, Nilgün, **İslâm’ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi**, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Eliae, Mircea, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, Ter. Ali Berktaş, I-III cilt, 2. baskı, İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2019.

- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî (ö. 370/981), *Tehzîbu'l-Luğa* (nşr. Muhammed 'Avd Mir'ab), I-VIII, Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 2001.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullâh el-Ğassânî (ö.250/864), *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âşâr* (nşr. Ruşdî es-Sâlih Mulahas), I-II, Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1403/1983.
- Fâkihî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk el-Mekkî (ö. 272/886), *Ahbâru Mekke fî Kadîmî'd-Dehri ve Hadîşihî* (nşr. 'Abdumelik Abdullâh Dehîş), I-VI, Dâru Hadar, Beyrut 1414H.
- Fazlıoğlu, İhsan, *Kendini Aramak*, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Halîfe b. Hayyât el-Ufurî, *Târîh* (nşr. Ekrem Dîyâ el-'Umerî), Dimeşk, Beyrut, Dâru'l-Kalem, Muessesetu'r-Risâle, 1397/1977.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû 'Amr Halîfe b. Hayyât el-Ufurî (ö.240/855), *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât* (nşr. Suheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, 1414/1993.
- İbn Habîb, Ebû Cafer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî (ö. 245/860), el-Muhabber (nşr. Ilse Lichtenstadter), Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Himyerî (ö. 213/829), *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (nşr. Mustafâ es-Sakkâ v.dğr.), I-II, Mısır: Mektebetu Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955.
- İbn İshâk, Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî (ö. 151/768), *es-Sîre (Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî)* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Omer b. Kesîr ed-Dimeşkî (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. Abdullâh b. Abdî'l-Muhsin et-Turkî), I-XXI, Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruvefiî (ö.711/1311), *Lisânü'l-Arab* (nşr.), I-XV, Beyrût: Dâru Sâdir, 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî (ö. 230/845), *et-Tabakât* (nşr. 'Alî Muhammed 'Omer), I-XI, Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1421/2001.
- İbnu'l-Arabî, Muhammed b. Ali Muhyî'd-Dîn et-Tâtî, (ö. 638/1240), *el-Futûhatu'l-Mekkîyye* (nşr.), ysz, ts.
- Merter, Mustafa *Nefs Psikolojisi ve Rüyaların Dili*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça - Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları, ts.
- Özel, Ahmet, "Kible", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022) 2/365-368.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö.279/893), es-Sünen (nşr. Heyet), I-V, Kahire: Dâru't-Teşîl, 1435/2015.
- Semhûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Abdullâh (ö.911/1505), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ* (nşr. Hâlid Abdulğani Mahfûz), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 1419H.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil "Namaz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: 2006) 32: 350-357.
- Yavuz, Salih Sabri, "Mî'rac", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/132-135. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mirac> (18.09.2023)

İnternet Kaynakları

Kur'an-ı Kerim meallerinin tamamı: <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir>. (28.08.2023)

Be'râ b. Ma'rûr: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bera-b-marur> (07.09.2023)

İstikamet: <https://islamansiklopedisi.org.tr/istikamet> (29. 08 2023)

Kâbe: <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C3%82l-i%20%C4%B0mr%C3%A2n-sure-si/389/96-ayet-tefsiri> (28.08.2023)

Kible: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kible#2-islamda-kible>

Namaz: <https://islamansiklopedisi.org.tr/namaz> (28.08.2023)

Mescit: <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1252/17-22-ayet-tefsiri> (28.08.2023)

REFERENCES

Abû Bakr Abdurrazzâq ibn Hammam Abdurrazzâq al-San'ânî, al-Musannaf, Thq.: Habiburrahman A'zamî, al-Maktab al-Islâmî, Beirut, 1983.

Abû Ja'far Muhammad ibn Jarîr al-Tabarî, Jâmiu al-bayân ta'wîl ây al-Qur'ân, Hijr, Cairo, 2001,

Ağırman, Mustafa, "İlim ve İstikâmet", İslam Düşünce Kılavuzu, Tıdef Yayınları, İstanbul, 2019.

Ahmad al-'Aynî, Umdat al-qâri fî sharh sahîh al-bukharî, Dar al-kutub al-'Ilmiyyah, Beirut, 2001.

Ahmad ibn Hanbal, Musnad, Muassasat al-Risalah, Beirut, 1997.

Al-Bukhârî, Abû Abdullah, Muhammad ibn Ismail, Sahîh al-Bukharî, Dar Ibn Kathîr, Damascus, 2002.

Al-Nasâî, Abû Abdîrrahman Ahmad ibn Shuayb ibn Ali, Sunan an-Nasâî, Dar al-Hadara, Riyadh, 2015.

Al-Qurtubî, Abû Abdullah Muhammad, al-Jâmiu' li ahkâmî'l-Qur'ân, Muassasat al-Risalah, Beirut, 2006.

Çağrı, Mustafa, Uludağ, Süleyman, "İstikamet", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Ankara, 2001.

Fakhr al-din ar-Râdhî, al-Tafsiru al-kabîr, Dâr al-Fikr, Beirut, 1981.

Ibn Hajar al-Asqalani, Fathu al-bârî sharh sahihi al-Bukhârî, Daru al-Risalat al-Âlamiyyah, Beirut, 2013.

Ibn Kathîr, Abu al-Fidâ Ismâîl, Tafsir al-Qur'ân al-Azim, Dâr Tayyibah, Riyadh, 1999.

Ibn Mâjah, Abu Abdullah Muhammed b. Yazîd al-Kazwînî, Sunan, Dar Ihyâi al-Kutub al-Arabiyyah, no date.

Ibn Manzûr, Abu al-Fadhl Jamal al-Din Muhammad, Lisân al-arab, Dar Sâdir, Beirut, 2003.

Ibn Qayyim al-Jawziyyah, Madârij as-salikîn beyne manâzili iyyâ kana'budu wa iyyâ kanastaîn, Dar al-Kutub al-Arabî, Beirut, 2003.

Imam Nawawî, Riyazu's-salihîn, *Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, Terc. Prof. Dr. Yaşar Kandırmir, Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan, Prof. Dr. Raşit Küçük, Erkam Yayınları, İstanbul, 2016.

Muslim, Abu al-Husain Muslim ibn al-Hajjaj al-Kushairî al-Nisâbûrî, Sahîhu Muslim, Dar Taybeh, Riyadh, 2006.

Nur al-din Ali al-Haythamî, Majmau al-zavâid wa manbau al-fawâid, Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, Beirut, 2001.

Raghib al-Isfahânî, Mufradât alfâz al-Qur'ân, Dâr al-Qalam, Damascus, 2009.

Oturum Başkanı:

Kabe'nin kible tayin edilmesi noktasında bizi bilgilendirmesinden dolayı Dr. Nilgün ÇEVİK Hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Allah razı olsun diyoruz. Duasına da gönülden “Âmîn” diyoruz. Rabbim, ilk kiblemizi özgürleştirmeyi bize de göstereyin inşaallah.

Şimdi, bir diğer konuşmacımız, “Ehl-i Beyt'te İman ve İstikamet Anlayışı” konulu tebliğini sunmak üzere İhsan ÜNLÜ Bey'e mikrofonu veriyorum efendim. Buyurun.

EHL-İ BEYT’TE İMAN VE İSTİKAMET ANLAYIŞI

İhsan ÜNLÜ*

Özet

Ehl-i Beyt, Allah Resûlü’nün şerefli ailesini ve mübarek neslini ifade eder. Bu mümtaz aile, Hz. Muhammed’in risaletinin şahidi, bıraktığı ilmin ve dinin vârisidir. Ehl-i Beyt’le ilgili en önemli husus, istikamet üzere yaşamayı gaye edinen müminler için rol model aile olmasından kaynaklanmaktadır. İstikametın membaı Kur’an’ı doğru anlamak ve yaşamak için örnek şahsiyetlere ihtiyaç vardır. Bu manada Kur’an’ı kendilerine rehber edinen Ehl-i Beyt de ideal örnekler arasındadır. “Ehl-i Beyt’te İman ve İstikamet” adını verdiğimiz bu tebliğde, onları rol model aile konumuna yükselten iman, ibadet ve ahlak üçgeninde istikamet anlayışı ve yaklaşımı somut örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Beyt, iman, istikamet, ibadet, salih amel, güzel ahlak.

Abstract

Ahl al-Bayt refers to the honorable family and blessed lineage of the Messenger of Allah. This distinguished family, Hz. He is the witness of Muhammad’s prophethood and the heir of the knowledge and religion he left behind. The most important thing about Ahl al-Bayt is that it is a role model family for believers who aim to live in the right direction. Exemplary personalities are needed in order to correctly understand and live the Quran, which is the source of direction. In this sense, Ahl al-Bayt, who take the Quran as their guide, are among the ideal examples. In this paper, which we named “Faith and Direction in Ahl al-Bayt”, we tried to explain with concrete examples the understanding and approach of direction in the triangle of faith, worship and morality, which elevates them to the position of a role model family.

Keywords: Ahl al-Bayt, faith, direction, worship, good deeds, good morals.

* DİB Başkanlık Müşaviri

1. “Ehl-i Beyt” Kavramı ve Kapsamı

1.1. Kavram ve Kapsam Olarak Ehl-i Beyt

“Ehl-i Beyt” ve bu anlamda kullanılan Âl-i Beyt, sözcük olarak “ev halkı” anlamına gelmektedir. Kavram olarak burada kastedilen ev halkı, Sevgili Peygamberimizin ev halkı yani güzide aile fertleridir. O’nun sevgili eşleri, çocukları, Hz. Ali (k.v) ve Hz. Fâtıma (r.anha) annemizin neslidir. İslam literatüründe kavram olarak Ehl-i Beyt’le eş anlamlı olarak “Âl-i Beyt”, “Ehl-i Beyti Rasulillah”, “Âl-i’n-Nebi” ve “Âl-i Beyti’n-Nebi” gibi tabirler de kullanılmıştır.¹ Ehl-i Beyt’in kapsamı alanına kimlerin girdiği konusunda İslam âlimleri farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Her ne kadar bazı âlimlerimiz, Hz. Peygamber’in bütün akrabalarını hatta Abdullah b. Mes’ud (ö. 32/652-53) ile Selman-ı Farisi (ö. 36/656 [?]) gibi sahabeleri de Ehl-i Beyt kapsamında saysa da Ehl-i Beyt denilince özellikle Sevgili Peygamberimizle birlikte Hz. Ali (ö. 40/661), Hz. Fâtıma (ö. 11/632) ve iki oğlu Hz. Hasan (ö. 49/669) ile Hz. Hüseyin (ö. 61/680) anlaşılmaktadır.² Bu noktada çerçeveye, ümmeti kapsayacak şekilde çok geniş tutulsa da tebliğimizi “Ehl-i Kisâ”, “Pençe-i âl-i abâ” veya “Hamse-i âl-i abâ” olarak da bilinen bu beş isim ile sınırlandırmayı tercih ettik. Bunun yanında Ehl-i Beyt yolunun yolcusu ediplerin ve âşıkların tespitleri ve nefesleriyle konumuzu zenginleştirmeye çalıştık.

1.2. Ehl-i Beyt’in Önemi/ Niçin Ehl-i Beyt?

Ehl-i Beyt, Allah Resûlü’nün şerefli ailesini ve mübarek neslini ifade eder. Bu mümtaz aile, Hz. Muhammed’in (sas) risaletinin şahidi, bıraktığı ilmin ve dinin varisidir. Bunu bilen müminler Asr-ı Saadet’ten itibaren Hz. Peygamber’in emaneti olarak gördükleri Ehl-i Beyt’e samimiyetle bağlılık göstermişler; onları her daim baş tacı etmişlerdir.³ İman ve istikamet üzere olan mümtaz bir ailenin müminler tarafından elbette örnek alınması ve hatırlanması gerekmektedir. Hz. Peygamber’den nakledilen bir rivayette, Efendimiz (sas) bizzat kendisine ve ailesine salat ve selam getirilmesini buyurmuştur.⁴ Bu durumda, Hz. Peygamber’in Ehl-i Beyti’ne salat ve selam getirmek müminlerin görevleri arasındadır. Bunun yanında namazların sonunda tahiyatta da

¹ Mehmet Bahâüddin Varol, *Ehl-i Beyt Gerçeği* (İstanbul: Şamil Yayınları, ty.), 33; Gülgûn Uyar, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evladi* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 31-33.

² Geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, “Ehl-i Beyt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10: 498-499. Ayrıca bk. Zeki Duman, “Kur’an-ı Kerim’de Ehl-i Beyt”, *Marife* 4/3 (Kış 2004): 14-32.

³ Gülgûn Uyar, *Osmanlı Devleti’nde Ehl-i Beyt Sevgisi* (İstanbul: Nefes Yayınları, 2008), 9.

⁴ “Deki: Allahümme salli alâ Muhammed ve alâ âli Muhammed, kemâ sallayte alâ İbrâhime ve alâ âli İbrâhime inneke hamîdün mecîd.” Buhârî, “Tefsir”, 33; Müslim, “Salat”, 66.

bu duaların okunması, Ehl-i Beyt'in dindeki saygın yerini göstermesi bakımından anlamlı görünmektedir.⁵

Ehl-i Beyt'le ilgili en önemli husus, müminler için rol model aile olmasından kaynaklanmaktadır. Kur'an'ı doğru anlamak ve yaşamak için örnek şahsiyetlere ihtiyaç vardır. Bu manada Kur'an'ı kendilerine rehber edinen Ehl-i Beyt de ideal örnekler içerisindedir.⁶ Kur'an-ı Kerim'in istikamet üzere ortaya koyduğu ilkeler en güzel hâliyle bu güzide ailede hayata geçirilmiştir. İffet, hayâ, sadakat, güven, doğruluk, dürüstlük, anlayış, sevgi, saygı, fedakârlık, tertip, düzen ve haklara riayet gibi aile mutluluğunun temelini teşkil eden prensipler, bilfiil bu peygamber ailesinde kendini göstermiştir. Kur'an'ın aile mahremiyetine ilişkin serdettiği prensiplerin nasıl hayata aktarılacağı bu güzel ailede fiilen yaşanmış; ete kemiğe büründürülmüştür. İşte bu nedenle, Kur'an'ın ortaya koyduğu istikamet modelinde Resûlullah'ın (sas) aile hayatının bütün açıklığıyla bilinmesine büyük ihtiyaç bulunmaktadır.⁷

İstikamet üzere olması gereken bir müminin yolu sevgiden geçer. Ne ki sevgide de ifrat ve tefritten uzak itidalli bir yol izlenmelidir. Bu noktada Peygamber Efendimiz (sas) ölçüyü şöyle koymaktadır: “Size verdiği nimetlerinden dolayı Allah'ı sevin; Beni de Allah için sevin, Ehl-i Beytimi de benim için sevin.”⁸ Bu hadiste Resûlullah, hayatımızı idame ettiren gıdamızı Allah'ın bahşettiğini hatırlatarak, ihtiyaçlarımızı gideren Rabbimizi sevmenin gayet doğal bir şey olduğunu bildirmektedir. Allah'ı sevmenin bir gereği olarak O'nun habibini de seveceğiz; çünkü o, Allah'ın sevgili kulusdur. Dostun dostu elbette sevilmelidir. Ayrıca Kur'an'da Allah'ı sevenlere, Resûlullah'a itaat ve onu sevmek emredilmiştir. Resûlullah'ı sevince, onun en yakınları ve sevilmesini emrettikleri de tabi olarak sevillecektir ki Âl-i Beyt bunlardandır.⁹

Bu bağlamda, “Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki sizler iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız.”¹⁰ hadis-i şerifini de dikkate alarak söylemek gerekirse, müminler ancak Allah'ı, Resûlünü, Ehl-i Beyt'ini ve birbirlerini severek iman olgunluğuna erişecekler ve istikamet üzere yaşayarak cennete girebileceklerdir.

⁵ Fatih Kurt, *Ehl-i Beyt ve Kerbela* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 9.

⁶ Hayrettin Karaman, “Soruşturma”, *Marife* 4/3 (Kış 2004): 406.

⁷ Ekrem Keleş, *En Güzeli Örnek Hz. Peygamber* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 81.

⁸ Tirmizî, “Menâkıb”, 31.

⁹ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 13/52-53.

¹⁰ Müslim, “İmân”, 93.

2. Ehl-i Beyt’te İstikamet Anlayışı

“Kişinin her türlü aşırılıktan sakınarak doğruluk üzere bulunması” anlamında kullanılan istikamet kavramı, Kur’an’da ve hadislerde müminlere hedef olarak gösterilen temel kavramlardan biridir.¹¹ İman ve istikamet üzere bir hayatın nasıl yaşanması gerektiğini Allah Resûlü (sas) bizzat kendi aile hayatında göstermiştir. Âlemlere rahmet ve insanlığa model olarak gönderilen Allah Resûlü, bu güzel vasıflarını Ehl-i Beyti’yle ortaya çıkarmıştır. Hasan el-Basri’ye göre, Ümmü’l-Kitab’da, *“Dosdoğru yola ilet, nimet verdiklerinin yoluna...”* (el-Fâtîha 1/6-7.) şeklinde bahsi geçenler; Resûlullah (as) ile Ehl-i Beyt’in seçkinleri ve ashabıdır.¹²

Hayatının merkezine insanı koyan bir peygamber, damadı Hz. Ali’ye, “Ya Ali! Senin aracılığınla bir kişinin Müslüman olması sana en değerli malların (kızıl develerin) verilmesinden daha hayırlıdır.”¹³ buyurmak suretiyle insanları kazanmamın ve istikamete yöneltmenin önemine işaret etmiştir. Sevgili kızı Fâtıma’ya; “Kızım, babanın peygamberliğine güvenme, ibadetlerini yap”¹⁴ ve yine “Senin gelmiş geçmiş günahların bağışlandığı hâlde niçin bu kadar ibadet ediyorsun?” diye soran Hz. Aîşe’ye “Müsaade et de Allah’a şükreden sevgili bir kul olmayayım mı?”¹⁵ demek suretiyle istikamet üzere yaşamayı benimseyen bir tavır sergilemiştir. Buradan da istikamete giden yolda ubu-diyetin ne kadar önemli olduğunu anlamak mümkündür.

Ehl-i Beyt’i farklı ve özgün kılan, onları örnek şahsiyetler olarak abideleştiren bu tablo, istikamet üzere bir duruş sergilemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu anlayışın yansımalarını imanda, amelde ve ahlakta bir bütün olarak görmek mümkündür. Bunları ayrı ayrı ele almakta yarar görmekteyiz.

2.1. Ehl-i Beyt’te İman/Tevhit Anlayışı

“...Ey Ehl-i Beyt! Allah sizden ancak günahı gidermek ve sizi tertemiz yapmak ister.” (el-Ahzap 33/33.) ayet-i kerimesine muhatap olan Ehl-i Beyt, iman ve onun gereği olan istikamet üzere yaşamayı kendisine şiar edinmiştir. Hz. Ali’nin adı anıldığında, “kerremallahu vechehû” denilmesinin sebebi hiçbir zaman putlara eğilmemesinden- dir. O, küçük yaşta İslam’la müşerref olmuş ve kimseden çekinmeden imanını izhar etmiştir. Küçük yaşlarda iken tevhit inancını kalbine yerleştiren Hz. Ali, “Gaybın perdeleri

¹¹ Mesela; et-Tevbe 9/36; Yusuf 12/40; er-Rum 30/30; Tirmizî, “Tefsir”, 56/6, İbn Mâce, “Mu-kaddime”, 1. “İstikamet”le ilgili geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrı, Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/348-349.

¹² Süleyman Belhi, *Delilleriyle Ehl-i Beyt’e Meveddet* (İstanbul: Sufi Kitap, 2018), 58.

¹³ Buhârî, “Cihad”, 102.

¹⁴ Buhârî, “Vesaya”, 11, “Menâkib”, 12; Müslim, “İman”, 89; Tirmizî, “Zühd”, 7.

¹⁵ Müslim, “Sıfâtü’l-münâfikîn”, 79; İbn Hıbbân, Sahîh, 2/386.

açılrsa bile imanımda bir değişiklik olmaz” diyecek kadar istikamet sahibi bir mümin-dir. Ona göre, “Dinin eweli Allah’ı tanımaktır. Tanıyışın kemali, onu tasdik etmektir. Tasdik edişin kemali, onu bir bilmektir. Yücelikte en üstündür; O’ndan üstün bir varlık olamaz. Yakınlıkta en yakındır; O’ndan yakın bir varlık bulunamaz.”¹⁶

Hz. Ali bir hutbesinde kişiyi istikamete götüren imanı şöyle özetlemektedir: “Size Allah’ın azabından korkmanızı tavsiye ederim. Kulun Allah’a yaklaşması için en üstün ve kıymetli vasıta imandır; Allah yolunda cihattır, tevhit kelimesidir. Çünkü tevhit inan-cı insanda yaratılıştan vardır...”¹⁷

Erkânâme’ye göre, kişi Rabbini tanımak için öncelikle nefsini bilmelidir. Allah Resûlü (sas), “Kendini tanıyan Rabbini de tanır.” buyurmuştur.¹⁸ Kitâb-ı Cabbâr Kulu’na göre, Hz. Peygamber’i sevmenin yolu, gittiği yoldan gitmek, sünnetini yerine getirmek, bedendeki kirleri, kalpteki kötü duygu ve düşünceleri temizlemekten geçer.¹⁹

*“İmanın gereğinin neler olduğu Kur’an’ın birçok ayetinde zikredilir. Bu ayetlerin toplamından çıkarılacak sonuç ve işin özü, sırât-ı müstakîm, dosdoğru yol, Allah Teâlâ’nın gösterdiği istikamettir. İşte bu yüzden, kıldığımız bütün namazların her rekâtında okuduğumuz Fatiha su-resinde “Bizi dosdoğru yola ilet” duasını tekrar ederiz. Dosdoğru yol olarak tarifiedebildiğimiz sırât-ı müstakîmin Kur’an’daki açılımı üç ana tema etrafında yoğunlaşır: Allah’ın zatında tevhid, sıfatında ve fiilinde tevhid. Kur’an’ı okurken bu dikkat ve itina üzere okumak ve hayatımızı buna göre şekillendirmek en önemli görevimizdir. Çünkü Tevhid inan-cının pratik hayata yansımaları ve tevhid tezahürü, Allah’ın iradesinin ve hükmünün yeryüzünde görünür kılınması demektir ki, bütün insanlığın buna ne kadar muhtaç olduğu izahtan varestedir.”*²⁰

İnançta tevhide eren, iç dünyasında çelişkilerden kurtulduğundan insanlarla ilişkilerinde benlikten ‘biz’liğe yükselir, kardeşlik duyguları pekişir. Toplumda îsâr duy-gusu gelişerek toplumsal vahdet tamamlanır. Hatta bu anlamda bir tevhit anlayışın-da, Hakk’ın Rahman isminin herkesi kuşatan merhameti öne çıkar ve kul, âlemdeki

¹⁶ *Nehc’ül-Belâga*, Haz. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: Der Yayınları, ts), 24; Abdülbaki Göl-pinarlı, *Mü’minlerin Emiri Hz. Ali* (İstanbul: Der Yayınları, 1990), 14.

¹⁷ *Nehcül Belaga*, 123.

¹⁸ *Erkânâme*, Haz. Doğan Kaplan (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 130.

¹⁹ *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, Haz. Osman Eğri (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 521.

²⁰ Raşit Küçük, *Hz. Peygamber Tevhid ve Vahdet* “İhtilaf ve Tefrikaya Karşı Tevhid ve Vahdet” (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 59.

varlıkları Hakk’ın kudret eseri olarak görmeye başlar. Yunus gibi şöyle demeye başlar: “Elif okuduk ötürü/ Pazar eyledik götürü/ Yaratılanı severiz/ Yaratandan ötürü.”²¹

Ehl-i Beyt âşığı Hatâî’ye göre her işin başında Allah ismi söylenir ve bütün ibadetlerin başında “tevhit” gelmektedir:

“Evvel ol Allah’ın adı söylenür,
Cümle ibadetin başıdır tevhid.
Pirim Şeyh Safi’den bize kalmıştır,
Sofi kardeşlerin kânıdır tevhid.”²²

Alevi-Bektaşî edebiyatında büyük ozanlardan sayılan Nesîmî, istikamet sahibi olmanın omurgalı ve sağlam bir duruş gerektirdiğini; istikametın insanı başkalarına minnet etmekten, gelecek endişesinden ve fânî otoritelerin korkusundan kurtardığını bir nefesinde şöyle dile getirmektedir:

“Hâr içinde biten gonca güle minnet eylemem
Arabî Farisî bilmem, dile minnet eylemem
Sırat-i müstakim üzre gözetirim râhımı (yolumu)
İblisin talim ettiği yola minnet eylemem.
Bir acayip derde düştüm herkes gider kârına,
Bugün buldum bugün yerim, Hak kerimdir yarına
Zerrece tamahım yoktur şu dünyanın varına,
Rızkımı veren Hüda’dır; kula minnet eylemem.”²³

Ulu ozanlardan biri olarak kabul edilen Virânî, doğru Allah inancı hakkında şöyle demektedir: “Allah cem’i eşyada mevcuttur. Nitekim bir elif bu yirmi sekiz hurûfun kaim-i makamıdır. Ol sebepten ‘innehu bi külli şey’in muhîttir (Fussilet 41/54). Amma cem’inden münezze ve müberrâdır.” Yani Virânî’ye göre, varlık âlemindeki hiçbir şey Allah’tan ayrı değildir. Fakat varlıkların hiçbirisi de Allah’la bitişik yahut bütünleşik değildir. Allah, onlarla bir olmakla birlikte onlardan münezzehtir. Allah varlıkların içinde, kenarında, sırasında değildir. Yani “Allah bütün varlık âlemini kuşatmıştır.”²⁴

²¹ Hasan Kâmil Yılmaz, *Hz. Peygamber Tevhid ve Vahdet* “İnançta Tevhid Toplumda Vahdet”, 67.

²² Hatayî, *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*, haz. Sadeddin Nüzhet Ergun (İstanbul: İstanbul Maarif Kitaphanesi, 1944), 34.

²³ İbrahim Hakkı Gündoğdu, *Şiirin Türk Çağlayanları* (İstanbul: Motto Yayınları, 2020), 6.

²⁴ Tark Çimen, *Alevi-Bektaşilikte Yaratıcı İnanç ve Tevhit* (İstanbul: Dört Kapı Yayınevi, 2021), 94.

Ehl-i Beyt âşıklarından ve yolcularından biri olan Hacı Bektâş-ı Velî'ye göre istikamet'in yolu, dört mertebede kırk makamdan geçmektedir: Bu dört mertebe, kırk tane makam ihtiva eder. Kul Allah'a ancak bu makamları geçerek ulaşır. Bunların on tanesi şeriat'ta, on tanesi tarikatta, on tanesi marifette, on tanesi de hakikattedir.²⁵ Şeriat'te bulunan makamların ilki inanmaktır ki Hz. Peygamber bunu şöyle ifade etmiştir: "İman, Allah'a, O'nun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kade-re inanmaktır."²⁶ Hoca Ahmed Yesevî'ye göre, şeriat makamının ilki; Hak Teâlâ'nın birliğine, varlığına, sıfatlarına ve zatına iman getirmektir.²⁷

Hacı Bektâş-ı Velî *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye* adlı eserinde, tevhid makamına giden yolları şöyle sıralamaktadır:

*"Derviş, ilahi düşüncelere dalmalı; sevgi meyvelerini dermeli; ruhunu birlik içinde tutmalı; ilahi sırlara ulaşmaya gayret etmeli; başına ihlas tacı koymalı, huzura çıkma kemeri kuşanmalı; ibadet bineğine binmeli, teklik makamına erebilmek için kulluk kırbacını eline alıp gayret atını birlik meydanında koşturmalıdır. Bunun yanında gönlünü tevhid suyu ile beslemeli; ruhunu Hakk'ın görüntü nurlarıyla ışıktırmalı; Yaratanın görüntü denizinde dalgıçlık yapmalıdır."*²⁸

Şeyh Safi buyruğuna göre müminin taşınması gereken temel vasıflarından "üç sünnet, yedi farz" anlayışına göre, üç sünnetin ilki sufinin diliyle sürekli kelime-i tevhidi yani "lâ ilâhe illallah"ı zikretmesidir. Yine bu eserde giriş cümlesi olarak şu ifade dikkat çekmektedir:

"Her türlü övgü ve sena âlemlerin yaratıcısı olan Allah'a mahsustur. O, gökleri ve yeryüzünü yaratmıştır, kendisinden başka tanrı olmayan, diri ve kayyumdur. (Her şeyin varlığı kendisine bağlı ve dayalı). Hiçbir şey O'na benzemez, O çok iyi işiten ve bilendir. Başlangıcı ve sonu yoktur. Salâtların en güzeli ve selamların en yücesi O'nun seçilmiş, güvenilir elçisinin (Hz. Muhammed) ve Ehl-i Beyt'inin üzerine ve diğer

²⁵ Dört Kapı'nın ana basamakları bütün kayıtlarda başlangıçtan olgunluğa doğru Şeriat, Tarikat, Marifet ve Hakikat (Sırr-ı Hakikat) şeklinde sıralanmıştır. Her kapının da kendi içerisinde makam adı verilen ara basamakları vardır. Geniş bilgi için bk. Ali Rıza Özdemir, "Dört Kapı Kavramının Kaynakları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Dergisi*, 97, (Bahar-2021): 83-94.

²⁶ Hacı Bektâş Velî, *Makâlât*, haz. Aziz Yalçın (İstanbul: Der Yayınları, 2004), 177.

²⁷ Kemal Eraslan, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi* (Ankara: SFN Yayıncılık, 2016), 14.

²⁸ Hacı Bektâş Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye*, haz. Gıyasettin Aytaş (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Merkezi Yayınları, 2004), 343.

peygamber ve nebilerin üzerine olsun. (Âmin) Ey merhametlilerin en merhametlisi. Hamd ve övgü âlemlerin yaratıcısı Allah’adır.”²⁹

Sonuç olarak nebevi istikametın yolu sağlam bir inanç yapılanmasından geçmektedir. Bu itibarla Allah Resûlü’nün ehli ve yakınları, en yakınlarındaki Hz. Peygamber’i çok iyi süzerek ve gözlemleyerek onun vermek istediğı iman/tevhit mesajını almışlar ve hayatlarının merkezine koymuşlardır. Yalnızca iman etmekle kurtuluşa eremeyeceklerinin farkında olan Ehl-i Beyt mensupları imanın verdiği güç ve kuvvetle aksiyoner bir hayata sarılmayı şiar edinmişlerdir. İmanın içini ibadetle ve salih amellerle doldurmuşlar, güzel ahlakla tezyin etmişlerdir.

2.2. Ehl-i Beyt’te İbadet ve Salih Amel

“İnsanlar, “İnandık” demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler.” (el-Ankebût 29/2) ayet-i kerimesini çok iyi anlayan Ehl-i Beyt, bunun gereğı olarak ibadetlerine ve salih amellerde bulunmaya çok dikkat etmişlerdir. Toplumda güzel hasletlerin neşv-ü nema bulması için kendileri başta olmak üzere güzel aile yuvalarının kurulmasına ön ayak olmuşlardır. Kutlu Ehl-i Beyt yuvasının en büyük destekçisi Hz. Peygamber olmuştur. Bu mutlu yuvanın kurucusu olan Allah Resûlü, bu yuvanın yıkılmaması ve üsve-i hasene (güzel örnek) olarak en güzel bir şekilde yürümesi adına çok büyük emek sarf etmiştir. Bulduğu her fırsatta bu mübarek yuvayı ziyaret etmiş, ev halkını ibadetlere ve faziletli amellere özendirmiştir. Kendisi gibi damadı Ali de ev işlerinde eşine yardım etmiş; eve su taşımak, pazar alışverişini yapmak, ağır yükleri kaldırmak gibi görevleri yerine getirmiştir.

Allah’ın elçisi tathîr ayetinin nazil oluşundan sonra³⁰ sabah namazına giderken Fâtıma’nın evine uğruyor ve onlara şöyle sesleniyordu: “Ey Ehl-i Beyt! Namazın vaktidir. Allah sizden ancak günahı gidermek ve sizi tertemiz yapmak ister.”³¹

Tevhit ilkesi gereğı olarak peygamberlerin de dinî sorumlulukları olduğu dikkate alınınca Ehl-i Beyt’in de bu manada dinî sorumlulukları bulunduğu çok açıktır. Nitekim Allah Teâlâ’nın Hz. Peygamber’e, “Yakın akrabanı da uyar. Sana uyan müminlere kol kanat ger.” (Şuara, 26/214) buyruğı bunun bir ifadesidir. Peygamberimiz kızı Fâtıma’ya seslenir ve şöyle derdi: “Ey Fâtıma! Kendini ateşten kurtar! Çünkü ben Allah’a karşı sana ne bir yarar sağlayabilirim ne de senden bir zararı savabilirim. Ne var ki senin benimle soy bağı var ve ben o bağı hep koruyacağım.”³²

²⁹ Şeyh Safi Buyruğı, haz. Doğan Kaplan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 23-35.

³⁰ el-Ahzâb 33/33.

³¹ Şebencî, *Nûrul Ebsâr* (İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2004), 391.

³² Buhârî, “Vesaya”, 11; Müslim, “İman”, 89. Geniş bilgi için bk. Kurt, *Ehl-i Beyt ve Kerbela*, 9-10.

Bir gün el değirmeninde un öğütmekten usanan Hz. Fâtıma ve kuyudan su çekmekten yorulan Hz. Ali, ev işlerinde kendilerine yardımcı olması maksadıyla Medine'ye yeni gelen esirlerden birini vermesini Hz. Peygamber'den rica ettiler. Hz. Peygamber de esiri, mescitte kalan yoksul Müslümanların ihtiyaçlarını karşılamak için kullanacağını, bu nedenle kendilerinin bu talebini karşılayamayacağını, bunun yerine yatağa girdiklerinde otuz üçer defa Subhanallah, Elhamdülillah, Allahuekber demelerini ve bunun istedikleri hizmetçiden daha hayırlı olacağını söyledi.³³ Onlar da bu öğüdü yerine getirdiler; mütevazı hayatlarına devam ettiler.

Ehl-i Beyt imamlarının hepsi, “Helal hükmümüzün kaynağı da haram hükmümüzün kaynağı da Allah'ın kitabıdır.” sözünü istikamet konusundaki hassasiyetlerini dile getirmişlerdir.³⁴ Onlar ibadet hususunda çok dikkatli idiler. Farzların yanında yeri geldiğinde nafil oruç tutarlardı. Hz. Aişe'ye, “Hangi kadın Resûlullah'a daha sevgili idi” diye soruldu: “Fâtıma” dedi. “Ya erkeklerden?” dendiğinde, “Fâtıma'nın kocası! Zira bildiğim kadıyla Ali de çok oruç tutar; çok namaz kılar.”³⁵

Hz. Peygamber bu güzel hasletleri Ehl-i Beyt'inde gördükçe sevinir, kızı Fâtıma'yı çok sever, onu yanaklarından öperek iltifatta bulunurlardı.³⁶ Hz. Peygamber, vefatından önce Ehl-i Beyt'ini topladı ve onlara şöyle seslendi: “Bakın! Benim işlediklerim bana, sizin işledikleriniz size aittir. Bakın! Ben sizin için Allah'a karşı hiçbir şey yapamam. Bakın! Sizden benim dostlarım, ancak muttaki olanlarıdır.”³⁷ diyerek istikamet yolunda takvanın ehemmiyetine dikkat çekmişlerdir.

Hz. Hasan bir hutbesinde şunları söylemektedir: “Ey insanlar! İnsanların en akıllısı, Allah'ın emir ve nehiyelerine riayet edip ondan korkan kimsedir. İnsanların en ahmağı da fâcir (fâsık) olan kimsedir...”³⁸

Hz. Ali'nin ibadete çok düşkün olduğu bilinmektedir. Bu konudaki şu sözü oldukça dikkat çekicidir:

“Ey Cabir! Fânî olan dünya hayatında baki olan ahiretin için çalış. Hayatına ölümden sonrası için çeki düzen ver, ölüm için çalış. Hastalanmadan önce sağlığında ibadetini yap. Zengin olduğunuz zaman fakir

³³ Buhârî, “Fezailü Ashabin-Nebi”, 9.

³⁴ Temimi, *Deaimu'l-İslam*, 1/50.

³⁵ Tirmizî, “Menâkib”, 3873.

³⁶ Müslim, “Fezâilu's-sahabe”, 98.

³⁷ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberi, *Cami'ul-beyan an te'vili'l Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî (Kahire: 2001), 19/123.

³⁸ İbn Hacer El-Heytemi, *Yakıcı Yıldırımlar*, Ter. Hasib Seven (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1990), 309.

düşeceğiniz zamana pay ayırın. Bugün dünyadasınız ama yarın kabirlerde yerinizi alacaksınız. Bütün işler Allah’a döndürülür.”³⁹

Yine Hz. Ali’nin oğlu Hasan’a tavsiyesi de Ehl-i Beyt’in istikamet yolunda ibadet, züht ve takva konusunu çok önemseyişinin ve gereğini yerine getirdiğinin göstergesidir:

“Dünya en büyük düşüncen olmasın. Ey oğlum namazı vaktinde kıl. Zekâtı yerine ve ehline ulaştır. Sana çok konuşmayı değil; suskunluğu tavsiye ederim. İktisatlı olmayı elden bırakma. Öfkeli ve neşeli olduğun zamanlarda adaleti ve ölçüyü elden bırakma. Komşunla iyi geçin. Misafire ikramda bulun. Yoksulları sev ve onlarla otur. Kesin bilmediğin bir hususta konuşma. Zor durumda olana merhamet et. Hısım akraba bağlarını kuvvetlendir. Tevazu ve alçak gönüllüğü elden bırakma. Çünkü tevazu en efdal ibadettir. Ölümü hatırlından çıkarma. Dünyada zühd sahibi ol: dünyada yaşayabileceğin en asgari mala sahip ol. Sen ölümün elinde rehinsin. Başına her an bir bela gelebilir, her an hastalanabilirsin. Sana Allah’tan korkmanı tavsiye ederim...”⁴⁰

Hz. Hüseyin’in ağabeyi Hasan’la birlikte yıllarca Medine sokaklarında dolaşarak ihtiyaçlı olanlara erzak dağıttığı malumdur. O, Kerbela’da en zor şartlarda bile ibadetini aksatmamış, kendisini kuşatanlara taviz vermeden hak bildiği yolda istikamet üzere gitmeye devam etmiştir. Onun oğlu 4. İmam olan Ali’ye “ibadet edenlerin süsü” anlamında “Zeynelabidin” lakabı verilmiştir. 6. İmam Cafer, ilmî otoritesinin yanında ibadete düşkünlüğü ve dürüstlüğü nedeniyle “Sâdık” lakabıyla anılacaktır. İmam Cafer es-Sâdık şöyle der:

“Bizim (hakkımızı) tanıyan her Müslüman, her gece ve gündüz yaptığı amellerine bakmalı ve kendisini muhasebe etmelidir. Yaptığı işlerin doğru olduğunu görürse, o ameli artırmalı; eğer hata ettiğini anlarsa hesap günü sıkıntı çekmemek için yaptığı günahı tövbe etmelidir. İmanın en sağlam kulplarından biri, Allah adına sevmek, Allah için nefret etmek, Allah namına vermek ve Allah için esirgemektir...”⁴¹

On iki imamların sekizincisi İmam Rıza, Ehl-i Beyt’i sevmenin iyi bir mümin ve cennete girmek için yeter sebep olmadığını, bunun yanında Allah’a olan kulluk görevlerini de yerine getirmek gerektiğini hatırlatıyordu. En zor zamanlarında bile insanları tevhit akidesine yönlendiriyordu. Ona göre tevhit, insanları her türlü sıkıntıdan kurtaran

³⁹ Şeblencî, *Nûrul Ebsâr*, 309.

⁴⁰ Şeblencî, *Nûrul Ebsâr*, 371.

⁴¹ Mehdi Pîşvâî, *İmamların Hayatı*, Ter. Davut Duman (İstanbul: Buyruk Medya, 1992), 245.

erdemli bir hayatın temeli idi. Eğer insan hayatında tevhit inancını kaybederse her şeyin kaybetmiş olacaktı.⁴²

Hacı Bektaş-ı Velî'ye göre şeriatla bulunan on makamın üçüncüsü ameldir. Bunlar ise; namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak, gücü yetince hacca gitmek, seferberlik olunca kaçmamak ve cenabetten temizlenmektir.⁴³ Yüce Allah insanlar için en doğru olan şeyleri hem peygamberleri hem de kutsal kitapları aracılığıyla kullarına iletmiştir. Kendi emirlerine uyup istikametten ayrılmayanları, haksızlık yapmayanları her zaman koruyup ödüllendirecektir. Hacı Bektâş-ı Velî'ye göre istikamet sahibi bir Müslüman olabilmek için güzel ahlak, iyi huy ve sevgi dolu bir gönülle donanmak gerekir."⁴⁴

Bütün bu veriler ışığında diyebiliriz ki, Allah Resûlü'nün en yakınları olan Ehl-i Beyt mensupları asla onun peygamberliğine sığınarak ibadet ve salih amellerden geri durmamışlardır. Tam tersine, Hz. Peygamber'in de teşvik ve telkinleriyle hem bireysel ibadetlerini hem de ümmetin felahı için toplumsal görevlerini bihakkın yerine getirmeye gayret göstermişlerdir. Bu güzel davranışlarını güzel ahlaklarıyla perçinleyerek zihinlere ve gönüllere yerleşmişlerdir.

2.3. Ehl-i Beyt'te Güzel Ahlak

Müminleri istikamet üzere kılan en büyük amillerden biri de güzel ahlak sahibi olmalarıdır. "Ve şüphesiz sen büyük bir ahlak üzerindesin." (el-Kalem 68/4.) ayet-i kerimesine muhatap olan Allah'ın Elçisi, varlık sebebini "Ben, ancak güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim." şeklinde ifade etmişlerdir.⁴⁵ Âlemlere rahmet, insanlara örnek olarak gönderilen iki cihan güneşi Efendimiz (sas), bütün bu güzel hasletlerini mübarek Ehl-i Beyt'i vasıtasıyla izhar etmişlerdir. Onun çok yüce ve ulvi terbiyesini alan Ehl-i Beyt mensupları da bizler için çok büyük değeri ve anlamı olan istikamet üzere bir hayat yaşayarak iz bırakmışlardır.

Günümüz insanının Hz. Ali (kv) ile Hz. Fatıma'nın (r.anha) kurdukları bu mutlu yuvadan öğrenecekleri çok şey vardır. Bütün zorluklara ve olumsuzluklara rağmen bu iki genç örnek bir hayat sürdürmüşler ve İslam toplumlarına model olmuşlardır. Karşılıklı saygının ve sevginin doruk noktada yaşandığı bu güzel yuva, evlenecek çiftler için her zaman arzu edilen bir örneklik teşkil etmektedir.

Ehl-i Beyt'in güzel ahlakı ve rol model davranışları nesilden nesile aktarılarak insanların önüne serlevha olarak sunulmuştur. Hz. Ali, örnek bir eş ve yiğitliğin timsali;

⁴² Pîşvaî, *İmamların Hayatı*, 342.

⁴³ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, haz. Ali Yılmaz vd., (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 29.

⁴⁴ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, haz. Aziz Yalçın (İstanbul: Der Yayınları, 2004), 284.

⁴⁵ İmam Mâlik, *Muvatta*, "Husnu'l- Hulk", 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/381.

Hız. Fatıma fedakâr bir eş, yuvayı kuran dişi; onların neslinden gelen imamlar da insanların ıslahı için istikamet üzere gayret eden yiğitler olarak tarihe geçmişlerdir. Öyle ki onların yiğitlikleri fütüvvetnâmelerin ilham kaynağını oluşturmuştur. Ahî, Bektaşî Fütüvvetnâme ve Erkannâmeleri'nde fütüvvetin on iki şartı olduğu ifade edilmektedir: 1. Eline sahip olmak 2. Beline sahip olmak 3. Diline sahip olmak 4. Aşına sahip olmak 5. İşine sahip olmak 6. Eşine sahip olmak 7. Sofrası açık olmak 8. Alnı açık olmak 9. Gönlü açık olmak 10. Gazabını yutmak 11. Gördüğünü örtmek 12. Görmediğini söylememek.⁴⁶

Hız. Ali'ye göre fütüvvet; öfke anında öfkeyi yutabilmek, güçlü olduğu durumda affedebilmek, kendisi ihtiyaçlı olduğu durumlarda bile başkalarını kendisine tercih edebilmektir. Bu manada fütüvvet şeceresinin kökü, "Allah'tan başka ilah yoktur" kelimesindeki kuvvettir. Fütüvvet, tevhit kelimesinden kaynağını almaktadır.⁴⁷

İman ve istikamet üzere yaşayan, böyle yaşamayı da insanlara telkin ve tavsiye eden, bununla da kalmayıp en güzel şekilde rol model olan bu güzide ailenin örnek hayatından kesitler sunalım:

2.3.1. Sadelik

Müminleri istikamete götüren ahlaki donanımın başında gösterişten ve aşırılıklardan uzak sade bir hayat sürmek gelmektedir. Bunun için de Mevlana'nın deyimiyle, olduğu gibi görünüp görüldüğü gibi olmak esastır. Bu noktada Hız. Fâtıma ve Hız. Ali insanlığa örnek bir aile müessesesi oluşturdular. İhtiyaçlarının fazlasını evde bulundurmadıkları gibi kendi ihtiyaçları olmasına rağmen muhtaçlara verdiler. Genellikle bir elbiseleri olurdu, onu da gece yıkayıp gündüz tekrar giyerlerdi. Hız. Fâtıma'nın kısa ömründe gösterişli giyim kuşama, eşyaya, lezzetli yemeklere ayıracak zamanı olmadı. Hız. Peygamber'in terbiyesinde yetişen onun ve diğer kadınların nazarında giyim-kuşam, iffeti koruyacak bir tesettürden ibaretti. Öyle ki tesettür farz kılındığında örtünmek için elbise bulamayan kadınlar perdelerle ve yatak çarşafı ile tesettür emrini yerine getirmeye çalıştılar. Hız. Fâtıma'nın evine ziyaret yaptığı bir günde Hız. Peygamber odanın bir köşesinde nakışlı bir örtü görüp geri döner ve biricik kızı Fâtıma'ya şu ikazı yapar: "Bir peygambere zevki çeken şeylerle donatılmış bir eve girmek uygun değildir." Bunun üzerine Fâtıma o örtüyü hemen ortadan kaldıracak, bir daha da bu tür şeyleri evine sokmayacaktır.⁴⁸

⁴⁶ İbrahim Arslanoğlu, *Yazarı Belli Olmayan Bir Fütüvvetnâme* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997), 40.

⁴⁷ Saadetin Kocatürk, "Bir Fütüvvet Şeceresi Üzerine", *Erdem*, 8/24 (Ocak 1996): 867-894.

⁴⁸ Fedakâr Kızmaz, "Hız. Fatıma", *Şamil İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Şamil Yayınları, 1999), 2/323.

2.3.2. Öfkeye Hâkim Olma

Kişinin normal şartlarda öfke kontrolü sağlaması kolaydır. Ne var ki damarına basıldığı anlarında öfkesine yenik düşme olasılığı çok daha fazladır. İstikamet yolunda bize rehber makamında olan Ehl-i Beyt'ten bu hususta da alabileceğimiz dersler vardır. Mevlânâ, **Mesnevî** adlı eserinde, Hz. Ali'nin ahlak-ı hamidiyesini bir anekdotla anlatır. Hz. Ali'ye hücum edip mağlup olan, sonra da yüzüne tükürmesine rağmen Hz. Ali tarafından affedilen düşmanın hayretini onun lisaniyla şöyle ifade etmektedir: (Hz. Ali'ye hitaben) “Sendeki hilim kılıcı, canımızı kesti. Bilgi suyun da tozumuzu ve toprağımızı temizledi.”⁴⁹

Mesnevî Şerhinde Hz. Hüseyin ile ilgili şöyle bir anekdot anlatılmaktadır:

“Hizmetçisi bir ara yemek getirirken sehven yemek kabını Hz. Hüseyin in üzerine döktü. Hz. Hüseyin bir anlık öfkeye kapılıp köleye sert bir bakış attı. Bunu gören hizmetçi: ‘Takva sahipleri öfkelerini yutanlardır.’ (Âl-i İmrân 3/134) mealindeki ayet-i kerimeyi okuyunca Hz. Hüseyin in öfkesi yatıştı ve ‘Öfkemi yuttum’ dedi. Sonrasında hizmetçi, ayetin devamını okudu: ‘Onlar insanların kusurlarını affedenlerdir.’ Hz. Hüseyin: ‘Kusurunu affettim.’ yanıtını verdi. Hizmetçi ayetin devamını da getirdi: ‘Allah iyilik yapanları sever.’ Hz. Hüseyin: ‘iyilik olarak seni azat ediyorum, artık hür ve serbestsin.’ dedi. Hizmetçi çok sevindi ve çok mutlu oldu. Bu arada Hz. Hüseyin, yanındaki misafirlerine dönerek herkese ibret olacak şu açıklamayı yaptı: ‘Gördünüz, Allah’ın kitabından bir ayet bilmesi ve yerinde okuması onun hem cezadan kurtulmasına hem de hürriyetine kavuşmasına neden oldu. Sizler ve bizler de Allah’ın kitabından ne kadar çok şey öğrenir ve uygularsak o kadar hür yaşar; nefsimizin ve dünyanın esaretinden kurtuluruz. Ayrıca Allah bizi o kadar mükâfatlandırır.’”⁵⁰

2.3.3. Cömertlik

İman ve istikamet sahibi müminlerin en belirgin vasıflarından biri de cömertliktir. Ehl-i Beyt'in hayatına baktığımızda onların yaşamında pintiliğe ve eli sıkılığa asla yer yoktur. Fütüvvetnâmelerde Hz. Ali'nin yiğitliği ve cömertliği sebebiyle iki ayetin nazil olduğu bildirilmektedir. Hz. Ali üç gün oruç tuttuktan sonra yiyeceği yemeği bir fakire verir. Bunun üzerine **“Onlar kendi ihtiyaçları olmasına rağmen yiyeceklerini miskine, yetime ve esire verirler, onları doyururlar.”** (el-İnsân 76/8) ayeti nazil olur. **“Mallarını gece gündüz; gizli ve açık Allah yolunda harcayanlar var ya, onların Rableri katında**

⁴⁹ Mevlâna Celâleddin-i Rûmî, **Mesnevî**, ter. Şefik Can (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003), 1/240.

⁵⁰ Tâhiru'l Mevlevî, **Şerh-i Mesnevî** (İstanbul: Ahmet Said Matbaası, 1971), 5/1561-1562.

mükâfatları vardır. Onlara korku yoktur. Onlar mahzun da olacak değillerdir." (el-Bakara 2/274) ayet-i kerimesinin tefsirinde müfessirlerimiz genellikle şu ifadelere yer verirler; Hz. Ali'nin dört dirhemi vardı. Onun birisini açıktan sadaka verdi. Birisini gizli sadaka olarak verdi. Birisini gece, birisini de gündüz sadaka verdi. Allah Teâlâ hazretleri bu ayet-i kerimeyi inzal buyurdu. *"Mallarını Allah yolunda, gece-gündüz, gizli-aşikâr olarak dağıtanların, Allah katında ecirleri çoktur ve hazırdır. Onlar için gelecekte korku yoktur. Geçmiş için mahzun olmaz, üzülmeyiz."* Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye, "Bu çeşit sadaka vermesine hangi şeyin sebep olduğunu" sordu. Hz. Ali dedi ki: "Bu dört şekil dışında sadaka verme yolu görmedim. Her şekilde sadaka verdim ki bunlardan biri kabul görürse diğerleri de onun hürmetine Allah'ın rızasına erer."⁵¹

2.3.4. Kanaatkârlık

"Onlar verdikleri zaman israf etmezler; cimrilik de etmezler, ikisi ortası bir yol tutarlar." (el-Furkân 25/67) ayet-i kerimesine muhatap olan müminler için istikamet yolundaki en önemli kıstaslardan biri de kanaatkârlıktır. Ölçü ve orta yol dini olan İslam, ele geçirilen imkânları hesapsızca saçıp savurmayı da cimrilik edip kimseyle paylaşmamayı da hoş görmemektedir.

Ebû Ubeyd, Antera'dan bir rivayet aktarır:

"Bir gün Ali'nin (ra) yanında bulunuyordum. Kamber gelip, 'Ya Emir-rel-mü'minîn! Sen beytülmalın hepsini dağıtıp onda hiçbir şey bırakmıyorsun. Hâlbuki senin ailenin de beytülmalde hakkı vardır. Ben sana bir şey saklamış bulunuyorum.' dedi. Ali: 'Nedir bana sakladığın şey?' diye sordu. Bunun üzerine Kamber: 'Hz. Ali'yi gümüş ve altın ve kaplarla dolu çuvalın bulunduğu bir odaya götürdü. Ali altın ve gümüş kapları görünce Kamber'e: 'Annen seni yitirsin. Sen benim evime büyük ateş közlerini mi sokmak istiyorsun?' dedi. Altın ve gümüş kaplara dönerek, 'Beni aldatmayın, başkasını aldatın' diyerek kapları tarttı ve her bir aileye ne kadar düşüyorsa birer birer vererek hepsini dağıttı.'"⁵²

2.3.5. Doğruluk

İstikamet üzere giden yolun başında doğruluk gelmektedir. Nitekim peygamberlerin en önemli sıfatlarının başında bu haslet bulunmaktadır. Doğruluk, sözün süsü ve tadıdır. İstikamet ve iyiliğin sembolüdür. Başarı ve zaferin en büyük sebebidir. Bunun için İslam, doğruluğu yüceltmış, Kur'an ve sünnet aracılığıyla insanları istikamet üzere

⁵¹ Mehmet Saffet Sarıkaya, *Fütüvvetnamelere Göre Dini İnanç Motifleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 94; Sıddık, *Menâkıb*, 285.

⁵² Muhammed Yusuf Kandehlevi, *Hayatu's-Sahabe* (Konya: İslami Neşriyat, ts.), 2/354.

olmaya teşvik etmiştir. (ez-Zümer 39/33-34), (el-Mâide 5/119) Kur'an sadece doğru olmayı değil doğrularla birlikte olmayı emretmiştir (et-Tevbe 9/119).

Ehl-i Beyt mensupları da bu yüksek hasletleri üstün tutmuş ve hikmet dolu sözlerle insanları buna davet etmişlerdir. İmam Cafer Sadık bu hususta şöyle demektedir: “İnsanların kıldıkları namaza, tuttukları oruca kanmayın. Çünkü bir insan, namazı ve orucu alışkanlık hâline getirmiş olabilir. Bu ibadetler olmadan yapamayacağı, kendini boşlukta hissedeceği bir durumda olabilir. Bu yüzden siz, onları söz doğruluğu ve emanet güvenilirliği açısından sınayın.”⁵³

Hz. Ali, halife olduğu dönemde elinde küçük bir değnekle çarşıda, pazarda dolaşır; halka güzel alışveriş yapmayı, arşını, tartıyı doğru ölçüp tartmayı; bu hususta Allah'tan korkup çekinmeyi, emrederdi. Kendisi ne yer ne giyerse adamlarına da onu yedirir, onu giydirdi. Bir gün kölesi yanında olduğu halde alışveriş yapmış, iki gömlek satın almıştı. Kölesine dönerek, “Hangisini istersin, hangisini beğendiysen al!” dedi. Köle beğendiğini aldı, öbürünü de kendisi giydi.⁵⁴

2.3.6. Adalet

Sözlükte “doğru, düzgün, dengeli, sabit ve kararlı olma” gibi anlamlara gelen istikamet aynı zamanda adalet manasında kullanılmaktadır.⁵⁵ İstikametin insanla ilgili olarak “dosdoğru yol üzerinde sapmadan ilerleme” anlamı da söz konusudur. Dolayısıyla Müslümanların diğer insanlarla olan ilişkisinde adaletle davranması ve kimsenin hakkına girmeden helalinden kazanması çok önem arz etmektedir.

Kendisi bütün hayatı boyunca ve özellikle halife olduktan sonra insanlara adaletle davranmaya özen gösteren Hz. Ali'nin atadığı valileri de bu hususta uyardığı bilinmektedir. İşte onlardan birinde valisine yaptığı nasihat dikkat çekicidir: “Seni başına buyruk olmak için tayin etmiş değilim. Yalnız boynunda bir emanet var ve sen, senden üstün olanın buyruğu altındasın. Halka dilediğini yapamayacağın gibi tehlikeli bir işe de girişemezsin...”⁵⁶

Yine bir başka valisini de şöyle tembihlemektedir:

“...halka merhametle muameleyi kendine âdet edin. Onları sevmeyi, onlara lütfetmeyi huy edin. Onlara karşı yiyeceklerini, içeceklerini ganimet bilen yırtıcı bir canavar kesilme... Çünkü halk iki sınıftır: Bir kısmı dinde kardeştir sana, öbür kısmı yaratılıştan eşittir sana. Onlar kusur

⁵³ Sadr, *Ehl-i Beyt Ahlakı*, 28.

⁵⁴ Gölpınarlı, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ali*, 303.

⁵⁵ Çağırıcı, Uludağ, “İstikamet”, 349.

⁵⁶ *Nehcü'l-Belâga*, 304.

edebilirler... Senin kusurlarını Allah’ın bağışlamasını nasıl istiyorsan sen de onların kusurlarını bağışla...”⁵⁷

2.3.7. Fedakârlık

İstikamet sahibi olma yolunda ilerleyen bir mümin yalnızca kendisini düşünemez. Başta sorumlu olduğu yakınları olmak üzere emaneti altındaki herkese karşı duyarlı olmak zorundadır. Zira o, ayetin gereği olarak sevdiği şeylerden infak etmedikçe asla iyiliğe eremeyeceğinin farkındadır (Âl-i İmrân 3/92).

Fedakârlık deyince ilk akla gelen isimlerin başında ezvâc-ı tâhirattan olan Hz. Hatice validemiz gelmektedir. Hz. Peygamber’in ilk evliliği risalet öncesinde Hz. Hatice ile gerçekleşmiştir. Yirmi beş yıl süren bu kutlu yol arkadaşlığı sadakat, vefa ve istikamet açısından çok dikkat çekici örneklerle doludur. Hz. Hatice, nübüvvetten önce ve sonrasında gerek maddi gerekse manevi desteğini hiçbir zaman ondan esirgememiştir. Kendisine ilk vahiy geldiği sırada endişelenen ve korkan Hz. Peygamber, yaşadıklarını ilk ona anlatmış, Hz. Hatice de onun güzel ahlakını öne sürerek “Hayır, vallahi Allah kesinlikle seni utandırmayacaktır.” demek suretiyle kendisine gelenin melek, kendisinin de Allah elçisi olduğunu bildirmek suretiyle onu teskin etmiştir.⁵⁸

2.3.8. Sabır

İstikamet ilgili olduğu değerlerden biri de sabırdır. İstikamet sahibi olma yolunda ilerleyen müminler için hayatın doğal akışı içerisinde ortaya çıkabilecek güçlükleri aşma noktasında en güçlü silah sabırdır. Çünkü **"Allah sabredenlerle beraberdir."** (el-Bakara 2/153).

İslamiyet geldikten sonra müşriklerin baskısı artmaya başlamış, özellikle eşraftan olmayan Müslümanlar çok zor durumda kalmışlardır. Müslümanların çektiği sıkıntılar ve eziyetler Peygamber ailesini de etkilemektedir. Onlar da diğer Müminler gibi bazen aç bazen tok bir şekilde hayatlarını idame ettirmeye çalışıyorlardı. Peygamber ailesi olmaları hasebiyle imtiyazlı bir muameleyi asla kabul etmiyorlardı. Hz. Ali’nin maddi durumu genellikle iyi olmamasına karşın beytûlmalden hakları dışında bir şey almadılar. Hz. Ali ticaretle uğraşıp parasına para katmak yerine Hz. Peygamber’in kâtipliğini yapıyor, ümmetin istikbali için ilim biriktiriyordu. Hz. Fatıma ise çok yorulmasına rağmen kendi işini kendi yapıyordu. Hz. Ali fırsat buldukça biricik eşi Fâtıma’ya yardımcı oluyordu.

⁵⁷ *Nehcü'l-Belâga*, 369.

⁵⁸ Mehmet Bahaüddin Varol, “En Güzel Aile: Ehl-i Beyt”, *Ehl-i Beyt ve Kerbela* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 27.

2.3.9. Sadakat/ Vefa

İlahi istikamet yolunda olan peygamberlerin ve inananların en önemli vasıflarından biri de sadakattir. Kur'an'da bazı peygamberlerin şahsiyeti üzerinde durulurken; **“O, siddîk (dosdoğru) bir nebi idi”** (Meryem 41/56) buyrulmaktadır. Ve yine bir müjde sadedinde: **“Allah, sadakat gösterenleri, sadakatleri sebebiyle mükâfatlandıracaktır...”** (el-Ahzâb 33/24) buyrulmaktadır.

Allah Resûlü ile hanımları arasındaki sadakatin önemli bir örneğini de Hz. Peygamber'in kendisinden dünyalık şeyler isteyen eşlerini vahyin emriyle Allah ve Resûlü ile dünya nimetlerini arzu etme noktasında muhayyer bırakması, onların da Allah'ı, Resûlünü ve ahiret yurdunu tercih etmelerinde görüyoruz. Bu teklife ilk cevap veren Hz. Aişe, kendisine anne ve babasıyla istişare etmesini söyleyen Hz. Peygamber'e, “Ben bunun için mi anne ve babamla istişare edeceğim? Ben Allah'ı, Resûlünü ve ahiret yurdunu istiyorum.” diye seslenmiştir. Hz. Aişe, daha sonra Resûlullah'ın diğer eşlerine de bunu söylediği ve onların da Allah'ı, Resûlünü ve ahiret yurdunu tercih ettiklerini bildirmiştir.⁵⁹

Allah Resûlü'ne benzer şekilde Hz. Ali, eşi Fatıma'ya son derece değer vermiştir. O günün şartları gereği Müslüman erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesi söz konusu iken Hz. Fâtıma, Hz. Ali'nin diğer erkekler gibi tasarrufta bulunabileceğini iletse de o böyle bir uygulamadan uzakta kalmıştır. Hz. Fâtıma bu mesele için bizzat babası Resûlullah'a çıkmış ancak Resûlullah onun bu talebini geri çevirmiştir. Hz. Fâtıma İslam'a yarar sağlayacağını düşünerek Hz. Ali'ye bu ruhsatı verecek kadar fedakâr, kendi menfaatini değil, ümmetin geleceğini önceleyen örnek bir İslam kadınıydı.⁶⁰

Sonuç

Dinin mensuplarına sunduğu motor güç imandır. Bireylere kuvvetli bir tevhit inancını aşılayan İslam, müntesiplerini harekete geçirerek günlük hayatın akışı içerisinde aksiyoner olmalarını salık verir. Onların gerek ferdî hayatlarında gerekse toplumsal birlikliklerinde erdemli bir hayat yaşamalarını ve istikamet üzere olmalarını ister. Bu meyanda insanlığa rol-model olarak gönderilen son peygamber Hz. Muhammed'in (sas) doğru anlaşılması, iman ve istikamet üzere olan aile hayatının anlaşılmasıyla mümkündür.

Tam da bu noktada Ehl-i Beyt konusunun önemi ortaya çıkmakta olup özellikle onların model aile olması müminler için önem arz etmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim'in istikamet üzere ortaya koyduğu ilkeler en somut şekilde bu güzide ailede hayata geçirilmiştir. İffet, hayâ, sadakat, güven, doğruluk, dürüstlük, karşılıklı anlayış, sevgi, saygı,

⁵⁹ Buhârî, “Tefsir”, 242. Ayrıca bk. Varol, “En Güzel Aile: Ehl-i Beyt”, 27.

⁶⁰ Kandehlevi, *Hayatü's-Sahabe*, 56.

merhamet gibi aile mutluluğunun temelini teşkil eden prensipler, bilfiil bu ailede yaşanmıştır. Bu bağlamda Kur’an’ın aile hayatına yönelik olarak ortaya koyduğu prensiplerin, ete kemiğe bürünmüş haliyle nasıl hayat bulacağı bu rol-model ailede bizzat gösterilmiştir. İşte bu nedenle, Kur’an’ın ortaya koyduğu istikamet modelinde Resûlullah’ın (sas) aile hayatının bütün çıplaklığıyla bilinmesine büyük ihtiyaç bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Arslanoğlu, *İbrahim. Yazarı Belli Olmayan Bir Fütüvvetnâme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Belhi, Süleyman. *Delilleriyle Ehl-i Beyt’e Meveddet*. İstanbul: Sufi Kitap, 2018.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu’s-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Can, Şefik. *Mesnevî*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Çağrı, Mustafa. Uludağ, Süleyman. “İstikamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Çimen, Tanık. *Alevi-Bektaşilikte Yaratıcı İnancı ve Tevhit*. İstanbul: Dört Kapı Yayınevi, 2021.
- Dölek, Âdem. “Sakaleyn Hadisi ve Değerlendirilmesi”, *Marife* 4/3 (Aralık 2004): 149.
- Duman, Zeki. “Kur’an-ı Kerim’de Ehl-i Beyt”, *Marife* 4/3 (Aralık 2004): 14-32.
- Ebû Dâvûd Süleyman b. El-Eşas. *Sunen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Eraslan, Kemal. *Yesevi’nin Fakr-nâmesi*. Ankara: SFN Yayıncılık, 2016.
- Gündoğdu, İbrahim Hakkı. *Şiirin Türk Çağlayanları*. İstanbul: Motto Yayınları, 2020. Gölpinarlı, Abdülbaki. *Nehc’ül-Belâga*. İstanbul: Der Yayınları, ts.
- Gölpinarlı, Abdülbaki. *Mü’mînlerin Emiri Hz. Ali*. İstanbul: Der Yayınları, 1990.
- Hacı Bektaş Veli. *Makâlât*. haz. Aziz Yalçın, İstanbul: Der Yayınları, 2004.
- Hacı Bektaş Veli. *Makâlât*. haz. Ali Yılmaz, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Hacı Bektâş Velî. *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye*. haz. Gıyasettin Aytaş, Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.
- Heytemi, İbn Hacer. *Yakıcı Yıldırımlar*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1990.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sunen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1192.
- Kandehlevî, Muhammed Yusuf. *Hayatu’s-Sahabe*. Konya: İslami Neşriyat, ts.
- Kaplan, Doğan. *Erkân-nâme*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kaplan, Doğan. *Şeyh Safi Buyruğu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Keleş, Ekrem. *En Güzel Örnek Hz. Peygamber*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Kızmaz, Fedakâr. “Hz. Fatıma”. *Şamil İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Şamil Yayınları, 1999.
- Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

- Kocatürk, Saadettin. “Bir Fütüvvet Şeceresi Üzerine”, *Erdem* 8/24 (Ocak 1996): 867-894.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâlî**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kurt, Fatih. *Ehl-i Beyt ve Kerbela*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Küçük, Raşit. “İhtilaf ve Tefrikaya Karşı Tevhid ve Vahdet” *Hz. Peygamber Tevhid ve Vahdet*.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. Çağrı Yayınları: İstanbul, 1992.
- Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu’s-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- en-Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nüzhet Ergun, *Sadeddin. Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*. İstanbul: İstanbul Maarif Kitaphanesi, 1944.
- Öz, Mustafa. “Ehl-i Beyt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özdemir, Ali Rıza. “Dört Kapı Kavramının Kaynakları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 97 (2021): 83-94.
- Pîşvaî, Mehdi. *İmamların Hayatı*. İstanbul: Buyruk Medya, 1992.
- Sadr, Mehdi. *Ehl-i Beyt Ahlakı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *Fütüvvetnamelere Göre Dini İnanç Motifleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Siddik, Seyyid Eyyub. *Menâkıb-ı Çihar Yar-i Güzin*. İstanbul: Hakikat Yayınları, 2002.
- Şeblencî. *Nûrul Ebsâr*. İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2004.
- Taberî, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Cami’ul-beyan an te’vili’l Kur’an*. Kahire: 2001.
- Tâhiru’l Mevlî. *Şerh-i Mesnevî*. İstanbul: Ahmet Said Matbaası, 1971.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Uyar, Gülgün. *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evladı*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Uyar, Gülgün. *Osmanlı Devleti’nde Ehl-i Beyt Sevgisi*. İstanbul: Nefes Yayınları, 2008.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. “En Güzel Aile: Ehl-i Beyt”, *Ehl-i Beyt ve Kerbela*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Varol, Bahaüddin. *Ehl-i Beyt Gerçeği*. İstanbul: Şamil Yayınları, ty.
- Varol, Bahaüddin Mehmet. “Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Ailesi ve Yakın Akrabaları İle İlişkileri”, *Diyanet İlmî Dergi, Özel Sayı*, (2003): 156.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “İnançta Tevhid Toplumda Vahdet”, *Hz. Peygamber Tevhid ve Vahdet*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.

Oturum Başkanı:

İhsan ÜNLÜ Hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Allah kendilerinden razı olsun. Konuyla alakalı detay bilgileri zaten kitabımızda yayımlamış olacağız. Ehl-i Beyt'in örnek ve model insanlar olduğunu söyledi. Kur'an ve sünneti en iyi bilen insanların onlar olduğunu söyledi. Hocamıza teşekkür ediyor, hemen bir diğer konuşmacımıza fazla zaman almadan geçiyoruz. "Kur'an Perspektifinden İman, Amel ve Ahlak ilişkisi" konulu tebliğini bize Doç. Dr. Abdulkadir KARAKUŞ Hocamız sunacaktır. Hocam buyurunuz.

KUR'AN PERSPEKTİFİNDEN İMAN, AMEL VE AHLAK İLİŞKİSİ

Doç. Dr. Abdulkadir KARAKUŞ*

Özet

Allah insanları iyilik ve kötülük yapmaya aynı oranda istidatlı olarak yaratmış, onları, gönderdiği peygamberler ve indirdiği kitaplar vasıtasıyla uymaları gereken kurallar çerçevesinde hayır ve iyiliklere yönlendirmiş, bu yönelişe rehberlik yapacak akıllı ve iradeyi de onlara lütfetmiştir. Şems suresinde yer alan **“Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklerle boğan da ziyan etmiştir”** (eş-Şems 91/9-10) mealindeki ayetler, insanların, ilahi ilkelere kulak vererek kendilerini ahlak üzerinden inşa etmelerinin önemini çok güzel bir şekilde ortaya koymuştur.

Allah'ın Kur'an'da beyan ettiği her ilke, insanların dünyada huzur ve mutluluk içinde yaşamasını temin eden önemli unsurlardır. Allah'a imanla başlayıp imanın gerektirdiği çeşitli ibadetler ve sosyal hayatımızı tanzim eden ilkeler ihtiva eden Kur'anî beyanlar, insanların ahlaklı olmasının yollarını gösteren ilahi yasalarlardır. Bu sebeple, Hz. Peygamber'in ahlakının nasıl olduğuna dair bilgi isteyenlere Hz. Âişe'nin, “Siz hiç Kur'an okumuyor musunuz? Onun ahlakı Kur'an'dı!” şeklinde cevap vermesi, Kur'an ilkelerinin, insanlara ahlaklı olmayı öğretene rolüne işaret etmektedir.

Bu yönüyle Kur'an, bünyesinde barındırdığı emir ve yasaklar itibarıyla muhataplarının şahsiyetini, ahlak üzerinden inşa etmeyi gaye edinmiş bir kitaptır. Nitekim ahlak, önemli bir kavram olarak Kur'an'ın öğretileri arasında yerini almış ve Kur'an, emirlerine uyup yasaklarından kaçınanları ahlaklı insanlar olarak inşa ve ihya etmiştir. Hz. Peygamber'in: “Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim.” şeklindeki beyanı, ahlak olmadan dinin eksik kalacağına, gerçek anlamda bir dindarlıktan söz edilemeyeceğine güçlü bir vurgu yapmaktadır. Bu sebeple Kur'an; iman, amel ve ahlakı birbirinden ayırmaksızın bir bütün olarak değerlendirir ve bu üç olgunun birbirinin ayrılmaz parçası olduğunu her vesileyle öne çıkarır. Bir örnek üzerinden anlatmak gerekirse, iman insanları Allah'a güvenip dayanmaya ve yarattıklarına güven vermeye, Allah'ın huzuruna çıkıp kılınan namazlar kötülüklerden uzaklaştırmaya, zekât arınmaya, hac tüm müminlerle bir ve beraber olmaya çağırarak ahlaki olgunluğa ulaşmanın yollarını göstermektedir.

* Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.

Bu araştırmada, Kur'an'ın ahlak kavramına yüklediği anlam üzerinde durulmuş; Hz. Peygamber'in örnekliliği de göz önünde bulundurularak iman ve amelin ahlakla olan ilişkisine ve ahlaklı bireyler yetiştirme hedefine işaret edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, İman, Amel, Ahlak.

THE RELATIONSHIP BETWEEN FAITH, DEEDS AND MORALITY FROM THE PERSPECTIVE OF THE QUR'ÂN

Abstract

Allah created human beings equally capable of doing good and evil, guided them to good and good deeds through the prophets He sent and the books He sent down, within the framework of the rules they should follow, and blessed them with the intellect and will to guide this orientation. The Sûrat al-Shams says, "Truly he succeeds that purifies it. And he fails that corrupts it." This verses beautifully demonstrate the importance of people building themselves on ethics by listening to divine principles.

Every principle revealed by Allah in the Qur'ân is an important element that ensures that people live in peace and happiness in this world. The Qur'ânic statements, which begin with faith in God, the various acts of worship required by faith, and the principles that regulate our social life, are divine laws that show the ways for people to be moral. For this reason, Aisha's reply to those who asked for information about the Prophet's morality, "Don't you ever read the Qur'ân? His morality was the Qur'ân," points to the role of the Qur'ânic principles in teaching people to be moral.

In this respect, the Qur'ân is a book that aims to build the personality of its interlocutors through morality in terms of its commands and prohibitions. As a matter of fact, morality has taken its place among the teachings of the Qur'ân as an important concept, and it has built and revitalized those who obey its commands and avoid its prohibitions as moral people. The Prophet said: "I was sent to complete good morals" strongly emphasizes that without morals, religion would be incomplete and there would be no true piety. For this reason, the Qur'ân considers faith, deeds and ethics as a whole without separating them from each other and emphasizes on every occasion that these three phenomena are inseparable from each other. To illustrate with an example, faith calls people to trust and rely on Allah and reassure His creatures, prayers in the presence of Allah to keep away from evil, zakat to purify, and pilgrimage to be one and united with all believers, thus showing the ways to reach moral maturity.

In this study, the meaning that the Qur'ân attributes to the concept of morality is emphasized, and the relationship between faith and deeds with morality and the goal

of raising moral individuals are tried to be pointed out by considering the example of the Prophet Muhammad.

Keywords: Tafsîr, Qur'ân, Faith, Deeds, Morality.

Giriş

Ahlak kelimesi Arapçada, “حُلُق” “*hulk / huluk*” sözcüklerinin çoğul formu olarak karşımıza çıkmaktadır ve genel olarak kişilik ve karaktere vurgu yapan “seciye, tabiat, huy, mizaç, din ve töre” anlamlarına gelmektedir. Kelime; “planlamak, takdir etmek, yaratmak” gibi kök anlamlarını içeren ve insanın fiziki yapısını ifade eden “حُلُق” “*halk*” sözcüğünden türemiştir. Bu kelime, insanın maddi / fiziki yapısı için kullanılırken manevi yapısı için de *hulk/huluk* kelimeleri kullanılmaktadır.¹

Halk sözcüğünün planlama, takdir etme ve yaratma anlamlarından yola çıkarak ahlakı, “İnsanların kişiliğini inşa eden değerler sistemi” ya da “İnsan davranışlarına şekil veren duygu ve düşünceler bütünü” olarak tanımlamak mümkündür. Bunların yanında “İnsanların, iyi veya kötü olarak nitelenmelerine sebep olacak donanımlar, huylar ve bunların sonucunda iradeli olarak ortaya konulan davranışlar” şeklinde de tarif etme imkânı vardır.

Ahlak kelimesi, “İnsanoğluna yaratılış esnasında verilen ve fitrat olarak da ifade edilen donanımlar”² şeklinde de tarif edilmektedir. Bu tanımdan yola çıkarak ahlakı: “İnsana yaratılıştan verilen, onu, doğru ve sağlıklı bir hayata yönlendirmeye kodlanmış güzel ve müstakim bir hayat yaşamayı temin ve tesis etmeye yarayan yasalar bütünü” şeklinde ifade etmek mümkündür. Nitekim fitrat adı verilen bu olguya Kur'an'da, “*fit-ratullah / Allah'ın yaratması*” (er-Rûm 30/30) ve “*sıbgatullah / Allah'ın boyası*” (el-Bakara 2/138) ifadeleriyle işaret edilmekte ve insanoğluna yaratılıştan bazı özelliklerin kodlandığına dikkat çekilmektedir.

Gazzâlî (ö. 505/1111) ahlaka şöyle bir açılım getirmektedir: “Ahlak, insan davranışlarını tek tek ele alarak tanımlayan bir kavram değil, onların davranışlarına sürekli olarak

¹ Kelimenin ayrıntılı anlamı için bk. Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî (b.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), “hlk”, 4/151; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, thk. Muhammed Avd Mür'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), “hlk”, 7/16-18; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcû'l-lüga ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), “hlk”, 4/1470-1471; Ebû'l-Kâsım Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem 1412), “hlk”, 296-297; Ebû'l-Fadl Cemâlüddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), “hlk”, 10/85-87; Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Heyet (Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî, 1385-1422/1965-2001), “hlk”, 25/251-265.

² Zebîdî, “hlk”, 25/257.

kaynaklık eden ve insan nefsinde kalıcı olarak mevcut olan psikolojik bir durumdur. Bunun sonucunda davranışlar, ahlakın bir ürünü olarak meydana gelmektedir.”³ Böylece o da ahlakın fitrat kaynaklı birtakım duygular olduğuna ve onun ruhî boyutuna işaret etmektedir.

Filozoflar, ahlakı, normatif ve pozitif olmak üzere iki gruba ayırırlar. Pozitif ahlakın konusunu toplumlar da mevcut olan norm, kural, ahlaki değer ve davranışların incelenmesi; normatif ahlakın konusunu ise ideal anlamda yapılması gereken fiil ve davranışların yanı sıra yapılması yasak olan eylemlerin belirlenmesi olarak ortaya koyarlar. Bu zaviyeden bakıldığında Allah, insanoğlunu yeryüzünün sorumlu varlığı olarak belirlediği andan itibaren onlara vahiy yoluyla bildirdiği ve öğrettiği ahlaki kuralların, normatif ahlakın örneğini oluşturduğu görülecektir. Bu sebeple normatif ahlakın; fitratta var olan duygulardan beslenen din, tasavvuf ve felsefe gibi olgularla anlam kazanan bir derinliği bulunmaktadır.⁴

İslam filozofları, ahlakı; “Nefiste yerleşik olan yatkinlıklar” şeklinde tarif etmişlerdir. Bu yatkinlıklar sayesinde “Fiiller, nefisten herhangi bir fikrî ve iradî güçlük olmaksızın meydana gelmeye müsaittirler. Eğer nefisteki bu yatkinlıklar iyi olursa “faziletler”, kötü olursa “reziletler” ortaya çıkar.”⁵ Buna göre her bir insanın ahlaki özellikleri, o daha dünyaya gelmeden önce belirlenmiştir. Ancak buradaki belirlenme, insanın hem iyilik hem de kötülük yapacak şekilde donatılmasından ve donanımında mevcut bulunan özellikler çerçevesinde bir seçim yapma kudretinden öte bir anlam taşımamaktadır. Bu hususun, insanoğlunun birtakım huylara meyilli olmasını ifade eden mizaç kelimesi etrafında yorumlanması gerekir.

Ahlak kelimesi, hadisler başta olmak üzere tüm dinî kaynaklarda, iyi ve kötü huyları ifade etmek üzere çokça kullanılmaktadır. Zira İslam’ın geliş gayesiyle iman ve ibadetlerden hedeflenen şeyler, güzel ahlaktan başkası değildir. Ahlakla dinin münasebeti, ahlakın olmadığı yerde dinden söz edilemeyeceği kadar sıkıdır. Eğer bir benzetme yapılacak olursa iman kalbin, amel beden, ahlak ise ruh da dâhil tüm varlığın eylemidir. Bir diğer deyişle ahlak, iman ve amelin tüm uzuvlara ve varlığa olan yansımasını ifade etmektedir. İman bir ağacın köküne, amel de gövdesine benzetecek olursak, bu durumda ahlak o ağacın meyvesi mesabesinde kalacaktır.

³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, İhyâü ulûmî'd-dîn (Beyrut: Dâru'l-Ma'rif, ts.), 2/357.

⁴ Talip Özdeş, “Ahlak-Vahiy ilişkisi ve Kur'an'da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 6. 5-21

⁵ Mehmet S. Aydın, “Ahlak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/10.

Bu sebeple çalışmada, Kur'an'ın ahlaka yüklediği anlam üzerinden ahlakın iman ve amel ile münasebeti ele alınacak, bunun yanında Kur'an'ın gösterdiği ahlaklı bireyler yetiştirme hedefine vurgu yapılmaya çalışılacaktır.

1. Kur'an'da Ahlak

Kur'an'da ahlak kelimesi, “خُلُق” “*huluk*” şeklinde müfret / tekil formuyla iki yerde geçmektedir. Bunlardan biri “âdet ve gelenek”,⁶ diğeri de “ahlak”⁷ anlamında kullanılmıştır. Bu durum, Kur'an'da, ahlaka vurgu yapan ayetlerin az olduğu anlamına gelmemektedir. Zira Kur'an'ın birçok ayetinde ifade edilen “*amel*” sözcüğüyle, ahlaklı olmaya sık sık işaret edilmekte ve imandan amele, hukuktan sosyal hayatın rutin işlerine kadar ortaya koyulan tüm ilkelerde, güzel ahlaklı bireyler yetiştirmek hedeflenmektedir.

İnsanoğlu *halk* ve *huluk* şeklinde ifade edilen beden ve ruh gibi iki ana unsurdan meydana geldiği gibi ahlaki durum açısından da iyi ve kötü şeklinde tarif edilmesi mümkün olan ikili bir yapıya sahiptir. Bu durum Kur'an'da, “فَأَلَّهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا” “*Ona kötülük yapma ve kötülüğten sakınma kabiliyeti veren (Allah'a yemin olsun) ki...*” (eş-Şems 91/8) şeklinde ifade edilmiş ve insanın hem iyilik hem de kötülük yapma kabiliyeti olduğuna işaret edilmiştir. Bununla beraber, “قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا * وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا” “*Nefsini temizleyip arındıranlar kurtuluşa ermiş, onu kirletip kötülüklere boğanlar ise hüsrana uğramıştır.*” (eş-Şems 91/9-10) ayetinde de görüleceği üzere nefislerini tezkiye ederek kötülüğten uzaklaşanların kurtuluşa ereceği, kirletenlerin ise zarara uğrayacağı belirtilmiş, böylece insanoğlundan manevi bünyesini arındırmak suretiyle ahlakını güzelleştirmesi istenmiştir.

Kur'an'ı vahiy yoluyla alıp ezberleyen, ashabına öğretip anlamlarını açıklayan ve içeriğini bizzat yaşayarak gösteren ve Kur'an'ın, “وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ” “*Hiç şüphesiz sen yüce bir ahlak üzeresin.*” (el-Kalem 68/4) buyurarak ahlakını övdüğü Hz. Peygamber, ahlaka dair oldukça önemli beyanlarda bulunmuştur. Hz. Âişe'ye (ö. 58/678) Hz. Peygamber'in (sas) ahlakı sorulduğunda, “Siz hiç Kur'an okumuyor musunuz? Onun ahlakı Kur'an'dır.”⁸ cevabını vermesi, hem İslam ahlakının kaynağının Kur'an olduğunu göstermesi hem de Hz. Peygamber'in Kur'an'ın canlı bir modelini oluşturduğunu anlatması açısından önemlidir. Hz. Peygamber, “Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim.”⁹ buyurarak peygamber olarak gönderiliş gayesinin güzel ahlak olduğunu

⁶ bk. eş-Şuarâ 26/137.

⁷ bk. el-Kalem 68/4.

⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 41/148, 42/183, 43/15.

⁹ Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Esbehî. *el-Muvatta'*; thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Zâyed b. Sultân Âli Nehyân, 1425/2004), “Hüsnü'l-Huluk”,

nu bildirmiş, “Sizin en hayırlı olanınız, ahlakı en güzel olanlarındıdır.”¹⁰ ifadesiyle de insanları güzel ahlaka teşvik etmiştir.

Hâsılı ahlak, Kur'an'ın ilk önceliği verdiği ve tüm ilkeleriyle insanları ahlaklı olmaya çağırdığı bir olgudur. Bu sebeple ahlakın, Kur'an'ın ana konularını oluşturan iman ve amel ile münasebetini belirlemek, geçmişte olduğu gibi günümüzde de Müslümanların önünü aydınlatan bir kandil mesabesinde olacağı açıktır.

2. İman - Amel - Ahlak İlişkisi

Kur'an'ın ahlak örgüsü, içeriğinde sıklıkla vurgulanan iman ve ibadetlerle iç içe olacak şekilde kurgulanmıştır. Zira Allah, Kur'an'ın elli ayetinde “الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ...” “İman edip iyi ve faydalı işler yapanlar...” şeklinde açık bir beyanda bulunmuştur. Bu ayetlerin tamamında, iman ve salih amel, yani faydalı ve güzel işler yapmak, birbirinin tamamlayıcı unsurları olarak tanımlanmıştır. İman ve salih amel varsa ahlak vardır, eğer yoksa ahlak da yoktur şeklinde bir manayı da içerisinde barındıran bu durum, Kur'an'ın, iman – amel – ahlak ilişkisiyle alakalı tutumunu özetler mahiyettedir.

2.1. İman ve Ahlak İlişkisi

Hz. Peygamber'in, “Sizin iman bakımından en mükemmeliniz, ahlakı en güzel olanıdır.”¹¹ şeklindeki açıklaması, iman - ahlak ilişkisinin çok veciz ve en anlaşılabilir lafızlarla vurgulanmış bir ifadesidir. Zira iman, Allah'a güven noktasında hür bir iradenin ortaya koyulması suretiyle tahakkuk eder ve bu iradenin arkasında her şeyi yaratan, sayısız nimetlerle ikram eden ve öldürüp diriltmeye kadir olan Allah'a duyulan minnet ve şükrün ifadesi, sevgi ve saygının izharı vardır. Bu sebeple, gerçek manada bir imana sahip olmak için her biri birer ahlaki davranış biçimi olan itimat, teslimiyet, şükür, saygıyla boyun eğme gibi unsurlara ihtiyaç vardır. Bunun yanında imanın kalpte gerçek manada oluşması için inat, kibir ve istiğna / minnetsizlik gibi olumsuz durumları da aşmak gerekmektedir. İradelerini iman noktasında ortaya koyamayan inkârcıları tanımlayan Kur'an tabirleri de yine gayriahlaki birtakım kavramlarla ifade edilmektedir ki bunlar; nankörlük, kibir, bencillik gibi gayriahlaki birtakım özelliklerdir.¹² Dolayısıyla imanın tahakkuku, kişinin ortaya koyduğu ahlaki tavırla başlamakta ve yine ahlaklı olmayla devam etmektedir.

8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/513.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993), “Edeb”, 38.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/364, 16/114, 478, 40/242, 41/213; Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “İmân”, 6.

¹² İlhami Güler, “İman ve İnkârın Ahlakî ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, *İslâmiyât* 1 (1998), 16.

Kur'an'da iman edenlerin özelliklerinden bahsedilirken, onların faydasız işlerden ve boş sözlerden uzak durduklarından,¹³ iffetlerini koruduklarından,¹⁴ kendilerine verilen emanetlere ve verdikleri sözlere riayet ettiklerinden¹⁵ bahsedilmek suretiyle iman etmenin kişilere kazandıracak ahlaki donanımlara vurgu yapılmakta ve imanla ahlak arasındaki ilişkiye dikkat çekilmektedir. Bu birkaç ayetten, kişilerin iradelerini iman etmekten yana kullanmaları sonucunda elde edecekleri ahlaki kazanımları açıkça görmek mümkündür. Kur'an'da, inkâr etmeyi seçenler bu tercihleri sebebiyle gayriahlaki bazı özelliklerle anılmakta ve şöyle buyrulmaktadır:

وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزَؤُونَ

“Onlar iman edenlerle karşılaştınca ‘Biz de sizin gibi inanıyoruz’ derler, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında da ‘Aslında biz sizinle beraberiz, biz onlarla sadece alay ediyoruz derler.’” (el-Bakara 2/14).

Bu ayette de çok açıkça görülmektedir ki, inkâr edenler, bu tavırları sebebiyle ikiyüzlülük yapmak ve insanlarla alay etmek gibi gayriahlaki bazı tutumlarıyla öne çıkmaktadırlar. Dolayısıyla inkâr etmek, kişileri itikadî açıdan yanlış yollara sürüklediği gibi ahlaki açıdan da rezillğe sürüklemektedir.

Kur'an, nüzul ortamında hazır bulduğu birtakım kavramları, içini ahlaki unsurlarla doldurmak suretiyle zenginleştirme yoluna gitmiştir. Bir diğer deyişle Kur'an, İslam öncesi kullanımda olan bazı kavramları, asli anlamlarından koparmadan, kendi anlam dünyasında Allah'a ve ahirete imanla irtibatlandırarak yeni manalarla buluşturmuştur. Bu duruma örnek olarak verilebilecek pek çok kavram mevcuttur. Bunlardan takva kelimesini ele alarak kelimenin Allah'a iman çerçevesinde kazandığı yeni anlam üzerinde durmak konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

İslam öncesi dönemde de kullanımda olan “تَقْوَىٰ” *“takvâ”* kelimesi, kişiler için tehdit oluşturan zararlı bazı şeylere veya durumlara karşı kişinin kendini koruma içgüdüyle savunma mekanizması oluşturmalarını ifade ederken; aynı sözcük, Allah'a ve ahiret gününe iman ile beraber değerlendirilmeye başlayınca yeni bir anlam içeriğine sahip olmuştur. Buna göre kelime, dışardan gelebilecek bir tehlikeden korunup sakınmayı değil de, Allah'ın azabını hak etmeye sürükleyecek olan haramlardan ve günahlardan sakınma duygusunun sebep olduğu saf dindarlık duygusunu ifade etmeye başlamıştır.¹⁶ Bu örnekte de açıkça görülebileceği gibi, iman söz konusu olduğunda,

¹³ bk. el-Mü'minûn 23/3.

¹⁴ bk. el-Mü'minûn 23/5; el-Me'âric 70/29.

¹⁵ bk. el-Mü'minûn 23/8; el-Me'âric 70/32.

¹⁶ Toshiohiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 20-21.

ahlaki ilkeler de devreye girmekte, böylece imanın varlık sebeplerinden bir tanesinin de ahlak olduğu ve imanın kişileri ahlaklı olmaya davet ettiği ortaya çıkmaktadır.

Hülasa Allah'a ve diğer iman esaslarına inanma, kişisel bir tercih ve isteğe bağlı bir olgu olsa da tercihi bu noktada ortaya koymak, birtakım ahlaki değerleri de harekete geçireceği için aynı zamanda ahlaki bir olaydır ve müminler için pek çok ahlaki kazanımların kapısını açmak durumundadır. Bu sebeple iman etmekle ahlaklı olmak arasında sağlam ve kopmaz bir bağ mevcuttur. Bu bağın koparılması veya iman ettiği halde gayriahlaki tavır ve davranışlar sergilenmesi, imanın değersizleşmesine yol açar ve kabul edilebilir olmasını engeller.

2.2. Amel ve Ahlak İlişkisi

Yukarıda, Kur'an'daki "*İman edip iyi ve faydalı işler yapanlar...*" şeklinde ifade edilen ayetlerin, iman ve salih amel ikilisine dikkat çektiğinden bahsedilmişti. Bu ayetlerde amel, imanı besleyen bir olgu olarak sunulmaktadır. Dolayısıyla iman, ahlaki sonuçlar ortaya çıkaran bir olgu, salih amel de ahlaki davranışların bizatihi kendisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

İki sözcükten oluşan "*amel-i sâlih*" kavramı, iyi ve faydalı işler yapmayı ifade etmektedir. Zira Allah'a kulluk olgusunun gerçekleşmesi için yapılması gereken faaliyetleri ifade eden "*amel*" kelimesi lügatte; "meşguliyet, davranış, hareket, iş, çaba, fiil, çalışma" gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷ Bu sözcük, canlı varlıkların bir gayeye matuf olmak üzere niyetli ve planlı olarak yaptıkları eylemlerini anlatmaktadır.¹⁸ "*Amel-i sâlih*" kavramını oluşturan ikinci kelime ise, "*sâlih*" sözcüğüdür. Söz konusu sözcük lügatte "her türlü fesat, bozukluk ve yanlıştan arınma; faydalı, iyi, doğru ve güzel olan; işe yarar, ıslah edici, barışçıl ve uyumlu"¹⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Kelimenin kökü "*sulh / salâh*" sözcüğünden gelmektedir ve *salâh*, fesadın zıddı olan yapıcılık ve ıslahatçılık; *sulh* ise barışmak ve insanlar arasındaki anlaşmazlıkları ve nefreti gidermek demektir.²⁰ Bu anlamların ifade ettiği tüm içerikler, ahlak ile alakalı hususlardır ve bu tür salih ameller, güzel ahlakın alt yapısını oluşturmaktadır.

¹⁷ İbn Manzûr, "aml", 11: 474-475; Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîd*, thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), "aml", 1036.

¹⁸ Râgıb el-İsfahânî, "aml", 587.

¹⁹ İbn Manzûr, "slh", 2/516-517; Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürçânî, "slh", *Kitâbü't-ta'rîfât*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1403/1983), 131; Zebîdî, "slh", 6/547-548.

²⁰ Râgıb el-İsfahânî, "slh", 489-490.

2.2.1. İbadetler ve Ahlak ilişkisi

Kur'an'a göre güzel ahlakın, imanla olduğu gibi ibadetlerle de çok yakın bir ilişkisi vardır. Namaz, oruç, hac ve zekât gibi temel ibadetler müstakil olarak incelendiğinde bunların hikmetleri içerisinde kişileri ahlaki olgunluğa ulaştırmak gibi gayelerin olduğu görülecektir. Bunun en bariz örneği, namazın müminlerin güzel ahlaklı olmaları noktasında yapacağı etkiye dair olan ayettir. Allah, bu hususta Kur'an'da şöyle buyurmuştur:

اٰتٰلُ مَا اُوْحِيَ اِلَيْكَ مِنَ الْكِتٰبِ وَاَقِمِ الصَّلٰةَ اِنَّ الصَّلٰةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُوْنَ

“(Ey Peygamber!) Sana vahyedilen kitabı oku ve namazı hakkıyla kılmaya devam et. Çünkü namaz, hayâsızlıktan ve kötü işlerden alıkoyar. Bil ki Allah’ı anmak, en büyük ibadettir. Allah yaptığınızı her şeyi bilir.” (el-Ankebût 29/45).

Namaz, kulların yaratıcılarıyla buluşmalarına ve O’nun huzuruna kabul edilme-lerine vesile olan önemli bir ibadettir. Zira O, zamana ve mekâna bağlı olmaksızın yarattıklarını dinler, yardım istediklerinde hemen icabet eder.²¹ Bu ibadet, Hz. Peygamber’den (sas) öğrenilerek tevatür yoluyla nesilden nesle aktarılmış ve Müslümanlar tarafından asırlardır uygulanagelmıştır. Bu durum, müminlerin Allah ile kesintisiz bir iletişim kurmalarının önünü açarken aynı zamanda onların ahlaki olgunluğa erişmeleri konusunda da önemli katkılar sunmuştur. Zira kulun namaz vesilesiyle her şeyden haberdar olan yaratıcısı ile buluşup O’na iyi ve faziletli bir birey olacağına dair söz vermesi ve bu sözünün şuurunda olması, onun ahlaki yönden kemale doğru yol almasını sağlayacaktır.

Müfessirler, bu ayet vesilesiyle yaptıkları yorumlarda, insanları kötülüklerden alıkoymayan namazın, onları sadece Allah’tan uzaklaştıracağını belirtmişler.²² Böylece namaz ibadetinin kazandıracığı ahlaki boyuta ve bu ibadetin emredilmesinin gayelerinden birinin de insanları yanlış ve kötü işlerden uzaklaştırıp ahlaki olgunluğa eriş-tirmek olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bunun sonucunda müminler, namaz ibadetinin

²¹ bk. el-Bakara 2/186.

²² Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî, *Tefsîru Abdîrrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419), 3/7; Muhammed b. Cerîr et-Ta-berî, *Câmiu’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru Hec-er, 1422/2001), 18/408; Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *Tefsîru’l-Mâverdî (en-Nüketü ve’l-uyûn)*, thk. İbn Abdilmaksûd b. Abdîrrahîm (Beyrut: Dâ-ru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 4/284; Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tef-sîru’l-basîf*, thk. Heyet (Suudi Arabistan: Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1430), 17/531; Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb / Tefsîru’l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâ-si’l-Arabî, 1420), 25/61.

çok yönlü faydalarıyla hem kendilerine kattığı değerlerin farkına varmışlar hem de ahlakın olmadığı yerde insanın da bir değerinin olmayacağı gerçeğini öğrenmişlerdir.

Temel ibadetlerden bir diğeri olan zekâtın da hikmet ve gayeleri arasında, müminlere ahlak ve edep öğretmek olduğu yaygın olarak bilinen bir hakikattir. Zira zekât, mümin olmanın gereklerinden bir tanesidir ve müminlerin maddi ve manevi arınmalarına vesile olan bir ibadettir. Bu husus ayette şöyle bildirilir:

حُذِّ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلَّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

“(Ey Peygamber!) Onların mallarından bir kısmını, sadaka olarak al ki, bu aldığın ile onları arındırmış ve temize çıkarmış olursun. Onlar için dua et, çünkü senin duan onlara huzur verir. Allah her şeyi çok iyi işitmekte ve bilmektedir.” (et-Tevbe 9/103).

Ayetten açıkça anlaşılacağı üzere zekâtın müminlere kazandıracığı en önemli husus, onların olumsuz duygulardan temizlenip günahlarından arınarak ahlaki kazanımlar elde etmeleridir. Yine ayetlerin işaretiyle,²³ zekât, veren açısından bir borç, alan açısından ise bir hak olduğu gerçeğinden yola çıkarak verilir, böylece yardımlaşma ahlakı öğretilir. Bunun sonucunda yardımlaşırken insan onurunu kırmamanın, yardım edilen kişiyi incitmemenin önemi kavranır.

Zekât ibadetinin hikmetleri arasında, mala olan düşkünlüğü ve malın tek elde toplanmasının önüne geçerek toplumsal adaletin tesisine önemli katkılar sunmak da vardır. Bu sayede fakir - zengin arasında yakınlaşma sağlanarak zenginlere dua eden muhtaçlarla muhtaçları hor hakir görmeden kucaklayan zenginlerin oluşmasına zemin hazırlanır.

2.2.2. Sosyal Hayat ve Ahlak İlişkisi

Kur'an, insanların birbirleriyle sağlıklı ve adalet temelli ilişkiler kurmalarını ister ve aralarında adaleti ve eşitliği koruma, komşuluk ilişkilerine saygı gösterme, yardımlaşma ve cömertlik gibi ahlaki değerlerin mevcudiyetini önemser. İnsanlar arası ilişkilerde dürüstlük, sadakat, hoşgörü ve sabır gibi ahlaki değerleri teşvik eder. Ayrıca insanların kendi aileleriyle de iyi ilişkiler içinde olmaları, anne-baba hakkına saygı göstermeleri ve çocuklara iyi bir eğitim vermeleri gerektiğini vurgular.

Kur'an'ın sosyal hayatla ahlak arasında kurduğu ilişki, insanların Allah'a karşı sorumluluklarının farkında olarak yaşamaları noktasına odaklanır ve sahip olunması gereken bireysel ahlaki değerlerin yanında toplumsal ahlaki sorumlulukların da üzerinde durur. Zira toplumların bütünlüğünün ve devamlılığının sağlanmasında bu değerlerin rolü oldukça büyüktür ve insanlar arası ilişkilerin güzelliği de buna bağlıdır.

²³ İlgili ayetler için bk. ez-Zâriyât, 51/19; el-Meâric, 70/24-25.

Kur'an sosyal hayata dair düzeni, kardeşlik esası üzerine tesis etmiş ve müminlerin birbirlerine karşı güzel sözler söylemesi, kırıci ve incitici tavır ve davranışlardan kaçınmaları konusunda ilkeler ortaya koymuştur.²⁴ Müminlerinde yaşadığı bir toplumda gruplar arasında bir anlaşmazlık baş gösterdiğinde, problemin çözümü için müminlere görev vermiş ve sorumluluklarını şu ifadelerle bildirmiştir:

وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

“Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa aralarını bulup düzeltin. Eğer bunlardan biri söz dinlemez ve diğerinin hakkına tecavüz ederse, saldırgan tarafa karşı Allah’ın emrine boyun eğinceye kadar savaşın. Eğer saldırganlıktan vazgeçerlerse, aralarındaki anlaşmazlığı adaletle çözüme bağlayın ve herkese hakkını verin. Zira Allah, adaletli olanları sever.” (el-Hucurât 49/9).

İnsanların birbirlerini kardeş gördükleri bir toplumsal hayatta, eğer bu ilkeye uymayıp haddini aşanlar olursa, toplumun diğer üyelerinin veya toplum ahlakının sistemleşmiş hali olan yasaların adaletle bu anlaşmazlıkları çözüme kavuşturması, ayetin dikkat çektiği bir husustur. Hz. Peygamber, Mekke’den Medine’ye hicret ettiğinin henüz ilk günlerinde, oradaki farklı ırk ve din mensubu tüm grupları bir araya getirerek sosyal hayatın huzur ve düzeni için bir sözleşme yapmıştır. Tarihin en önemli hukuk metinlerinden biri olarak kayıtlara geçen bu metin, kaynaklarda “Medine Sözleşmesi” olarak yer almış²⁵ ve böylece Kur’an’ın öngördüğü barış ve huzur ortamı, onun mübelliği ve müfessiri tarafından tesis edilmiştir.

Hülasâ Kur’an’ın kurmak istediği toplumsal hayat, ahlaki ilkelerle kaimdir. Kur’an’da mevcut olan ilkeler ve Hz. Peygamber’in uygulamaları bunun en önemli kanıtıdır.

²⁴ İlgili ayetlerden bazıları için bk. el-Bakara 2/83, 264; el-İsrâ 17/53; el-Hucurât 49/10; el-Hümeze 104/1.

²⁵ Medine Sözleşmesi metninin içeriğiyle ilgili bk. Cemâluddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye li'bni Hişâm*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (Mısır: Şeriketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1375-1955), 1/501-504; Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdillâh el-Herevî, *Kitâbü'l-emvâl*, thk. Halîl Muhammed Herrâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 259-266; Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru ihyâ't-türâs el-Arabî, 1408/1988), 3/273-276; Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyasi - İdari Belgeleri*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, ts.), 63-72.

2.2.3. Hukuk ve Ahlak ilişkisi

İnsanlar, topluluklar halinde yaşamak durumunda olan sosyal bir varlıktır ve yaşadığı toplumda karmaşa ve başıbozukluktan kendini koruyacak kurallara ihtiyaç duyar. Bu kuralların sistematik olarak düzenlenmiş hali olan hukuk, toplumun devamlılığını sağlayan ve bir arada yaşamanın zorunlu sonucu olarak ortaya çıkmış olan bir kurumdur. Zira insan, kargaşa ve anarşinin egemen olduğu, hukuksuzluğun cari olduğu bir ortamda barınamaz. Bu sebeple de can, mal, ırz, namus, akıl ve din güvenliğinin teminat altında olduğu bir düzenin mevcut olduğu yerlerde yaşamak ister.

Hukukun, sosyal düzenin ihtiyaçlarına cevap verecek bir düzeyde işlevini sürdürmesi, ahlaki ilkelerle bezenmiş olmasıyla yakından alakalıdır. Kur'an, bu hususa oldukça önem vermiş ve toplumsal hayatın adalet üzere kaim olmasının değerine sıklıkla vurgu yapmıştır.²⁶ Bunlardan bir tanesinde adaletin tesisi ve toplumsal huzurun teminine yönelik olarak müminlere görevleri hatırlatılarak şöyle buyrulmuştur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِنَّ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَاقِرًا فَإِنَّهُ يَكُنُ مِنْكُمْ فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَى أَنْ تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلُوتُوا أَوْ نَعِرْضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا

“Ey iman edenler! Kendinizin, ana babanızın, akrabalarınızın aleyhine bile olsa Allah için şahitlik ederek adaleti ayakta tutan kimseler olun. Hakkında şahitlik yaptığınız kimse ister zengin ister fakir olsun, asla adaletten ayrılmayın. (Zira adaletten ayrılmamak, bu kişilerin hatırını gözetmekten daha önemlidir ve) Allah, onların haklarını daha iyi gözetir. Öyleyse siz boş arzu ve hevesinize uyarak adaletten ayrılmayın. Eğer gerçeği çarpıtır veya şahitlikten kaçırırsanız bilin ki, Allah yaptığınız her şeyden haberdardır.” (en-Nisâ 4/135).

Kur'an'ın sosyal hayatın huzuruna yönelik ortaya koyduğu önemli hukuk ilkelerinden bir tanesinin gündeme getirildiği bu ayette, adil bir hukuk sisteminin ve adaleti tesis edecek görevlilerin yanında hâkimlerin doğru karar verebilmesi için olaya şahitlik edenlerin şهادetlerini hakkaniyete uygun yapmaları üzerinde durulmaktadır. Zira hâkimler kararlarını eldeki delillere göre vermek durumundadırlar. Kişilerin adaleti yanıtacak beyanlarda bulunarak yalancı şahitlik yapması veya şahitlikten kaçınması, toplumsal hayatın düzenini bozacaktır. Allah'ın adaletine güvenen müminler de yakınlarını korumak adına, başkalarının hakkını gasp edecek tavırlar içerisine girmemeli ve şahitliklerini, adaletin tesisi adına doğru yapmalıdırlar.

²⁶ İlgili ayetlerden bazıları için bk. en-Nisâ 4/58, 135; el-Mâide 5/8; el-En'âm 6/152; en-Nahl 16/90.

Sahabeden birinin yapmış olduğu bir hırsızlık sebebiyle o kişinin kavminden ileri gelenlerin, Hz. Peygamber'i yanıltıcı beyanda bulunması sebebiyle nazil olan²⁷ bir ayette şöyle buyrulmuştur:

إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَىكَ اللَّهُ وَلَا تَكُنْ لِلخَائِنِينَ خَصِيمًا

“İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği şekilde hüküm veresin diye sana hak ve hakikat içeren bir kitap indirdik. Sakın hainlerden taraf olma!” (en-Nisâ 4/105).

Hz. Peygamber, ayetin inzalinden ve kendisine hitaben *“Sakın hainlerden taraf olma!”* şeklinde bir ifadeyle uyarılınca insanları, toplumsal ahlaka riayet ederek hukuksal yanıltmamaya ve adaletin tesisine katkı yapmaya çağırarak şöyle buyurmuştur: “Siz bana birtakım davalarla geliyorsunuz, hâlbuki ben de sadece bir beşerim. Olur ki biriniz delilini daha güzel ifade eder de ben, ondan işittiğime dayanarak onun lehine karar veririm. Her kim hakkında hükmeder de kardeşine ait bulunan bir hakkı veririm sakın onu almasın; çünkü ona ateşten bir parça vermiş olurum!”²⁸

Hz. Peygamber, bu rivayette, kendisinin bir beşer olduğunu bildirmiş ve her beşer gibi insanların sunduğu ve elde bulunan delillere göre hüküm verebileceğini beyan etmiştir. Bu şartlarda yanlış karar verirse herhangi bir sorumluluğu da yoktur. Burada sorumlu olanlar adaleti yanıltarak yanlış beyanda bulunanlardır. Dolayısıyla hukuksal ahlak oldukça önemlidir. Eğer insanlar bu konuda ahlaki davranmayıp yanlış beyanda bulunurlarsa, Allah'ın toplumsal huzurun en önemli ilkesi olarak bildirdiği adalet ilkesi zedelenir ve adaletin kaim olmadığı toplulukların da huzurlu, mutlu ve uzun ömürlü olması mümkün değildir.

Sonuç

Ahlak, insanların kişiliğini oluşturan değerler, davranışlarına şekil veren duygu ve düşünceler, iradeli olarak ortaya koyduğu eylemler şeklinde tarif edilebilir. Aynı

²⁷ Olayın ayrıntısı için bk. Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *Es-bâbü nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Âsım b. Abdilmuhsin el-Humeydân (ed-Dammâm: Dâru'l-İslâh, 1412/1992), 181; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/458; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/561-562; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/211; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), 5/191-192.

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/445-446, 44/95, 308; Buhârî, “Şehâdât”, 27; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374/1955), “Akziye”, 4; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “Ahkâm”, 5; Tirmizî, “Ahkâm”, 11; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, tsh. Heyet (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1348/1930), “Âdâb”, 13, 33.

zamanda ahlakın, doğuştan verilen ve fitrat olarak bilinen bazı donanımlar olduğunu söylemek de mümkündür. Allah, Kur'an'da da ifade buyurduğu gibi insanları hem iyilik hem de kötülük yapabilecek bir yetenekte yaratmış, onları peygamberler ve kitaplar vasıtasıyla hayır ve iyiliklere yönlendirmiş, bu hususta muhtaç oldukları akıl ve irade gibi donanımları da onlara lütfetmiştir. Bundan sonra da onlara “Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere boğan da ziyan etmiştir” buyurarak onlara yaratılıştan gelen fitrî özelliklerini kontrol edip kendilerini ahlak üzerinden inşa edeceklerinin mesajını vermiştir.

Kur'an'da ahlak kelimesinin tekil formu olan “*huluk*” sözcüğü, iki yerde geçmekte ve bunlardan bir tanesi, ahlak anlamında kullanılmaktadır. Her ne kadar Kur'an'da ahlak kelimesi çok az geçiyor olsa da, onda, ahlakın içeriğini oluşturan davranışlara çokça atıf yapılmaktadır. Zaten Kur'an'ın tüm emir ve yasakları, ahlaklı insanlar yetiştirmeye yöneliktir. Bu sebeple Hz. Peygamber'in ahlakının nasıl olduğuna dair bilgi isteyenlere Hz. Âişe'nin, “Siz hiç Kur'an okumuyor musunuz? Onun ahlakı Kur'an'dı.” şeklindeki cevabı, Kur'an'ın, ahlaklı insanlar yetiştirme hedefine işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in, “Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim.” mealindeki beyanı da bu hususu teyit eden bir söz ve ahlak olmadan dinin tamamlanamayacağını ifade eden bir hakikattir.

Hâsılı Kur'an, bünyesinde barındırdığı emir ve yasaklar itibarıyla muhataplarının şahsiyetini, ahlak üzerinden inşa etmeyi gaye edinmiş bir kitaptır. Bu sebeple Kur'an; iman, amel ve ahlakı birbirinden ayırmadan bir bütün olarak değerlendirir ve bu üç olgunun birbirinin ayrılmaz parçası olduğunu her vesileyle öne çıkarır. Bu hakikati, iman esaslarından amelî hükümlere varıncaya kadar Kur'an'ın tüm ilkelerinde ayrı ayrı müşahede etmek mümkündür. Nitekim Kur'an'da, müminlerin, tamamı ahlaki esaslar olan olumlu özellikleri sayılarak bu özelliklerin kişilerin kalbini imana açtığından bahsedilmektedir. İnkâr edenler için de aynı durum söz konusudur ve onlar da Kur'an'da birtakım olumsuz özellikleriyle anılır ve bu özelliklerinin kendilerini iman etmekten alıkoyduğuna işaret edilir. Böylece iman ve güzel ahlak arasındaki açık ilişkiye dikkat çekilir.

Bunun dışında Kur'an'da emredilen temel ibadetlerin, kişilerin ahlaki olgunluğa ulaşmalarında önemli katkılarının olduğu ve bu ibadetlerin tamamının ahlaklı insanlar yetiştirme hikmet ve gayesine matuf olduğu hatırlatılır. Sosyal hayatın huzurlu ve mutlu olması için güvene dayalı toplumlar oluşturma'nın da temelinde ahlak olduğu, yine Kur'an'ın haber verdiği gerçeklerden bir tanesi olduğu bildirilir. Kur'an'ın ahlak ile ilişki kurulması gereken bir yapı olarak sunduğu ve sosyal hayatın kurallarını sistematik hâle gelmesiyle oluşan hukuk yasaları hakkında da ahlakı öne çıkardığı ve hukukun ahlaktan soyutlanması durumunda, istenen faydaların elde edilemeyeceğini

beyan ettiği müşahede edilir. Tüm bunlar göz önüne alındığında da iman, amel ve ahlak arasında kopması mümkün olmayan bir bağ olduğu ortaya çıkmış olur.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 45 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Aydın, Mehmet S. "Ahlak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/10-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1414/1993.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali. *Kitâbü't-ta'rîfât*. thk. Heyet. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüga*. thk. Muhammed Avd Mür'ib. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Ferâhîdî, Ebû Abdirrahman el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. b.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-muhîd*. thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1426/2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Güler, İlhamî. "İman ve İnkârın Ahlakî ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri", *İslâmiyât* 1 (1998), 7-24.
- Hamidullah, Muhammed. *el-Vesâiku's-siyâsiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, ts.
- Herevî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdullah. *Kitâbü'l-emvâl*. thk. Halîl Muhammed Herrâs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Hişâm, Cemâlüddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye li'bni Hişâm*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. 2 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1375-1955.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1408/1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddin. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Esbehî. *el-Muvatta'* thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Zâyed b. Sultân Âli Nehyân, 1425/2004.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Tefsîru'l-Mâverîdî (en-Nüket ve'l-uyûn)*. thk. İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374/1955.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*. tsh. Heyet. 8 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1348/1930.
- Özdeş, Talip. "Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur'an'da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 5-21.
- Râğb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtîhu'l-gayb / Tefsîru'l-kebir*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'. *Tefsîru Abdürrezzâk*. thk. Mahmûd Muhammed Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. b.y.: Dâru Hecer, 1422/2001.
- Tirmizî, Muhammed b. İshâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşâr Awwâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-basîf*. thk. Heyet. 25 Cilt. Suudi Arabistan: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1430.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî. *Tacû'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî, 1385-1422/1965-2001.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.

Oturum Başkanı:

Doç. Dr. Abdulkadir KARAKUŞ Hocamıza teşekkür ediyoruz. Son olarak da "Tevekkülde İstikamet" başlıklı tebliği ile sözü Metin ÖZDEMİR Hocamıza bırakıyorum. Buyurun Sayın Hocam.

TEVEKKÜLDE İSTİKAMET

Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR *

Özet

İnsan, bir eyleme geçmeden önce onun hakkında düşünür; onu niçin yapması gerektiği ve nasıl yapacağı hakkında bir fikir sahibi olur. Sonra onu gerçekleştirmeye niyet eder ve imkânları ölçüsünde bu niyetine uygun olarak harekete geçer. Bu itibarla düşüncelerimizin ve inançlarımızın, davranışlarımız, dolayısıyla da onların sonuçları üzerinde büyük etkisi vardır. Konuya İslam inancı açısından baktığımızda, örneğin, insan hem rızık elde etmek için çalışmaktan hem de Allah'a tevekkül etmekten sorumludur. Ancak İslam düşüncesi geleneğine baktığımızda, Müslümanların en çok kafa karışıklığı yaşadığı kavramlardan birisinin tevekkül olduğu görülmektedir. Bu durum tevekkül anlayışımızın ve inancımızın, hayatımızın gidişatını etkileyen davranışlarımız üzerinde olumlu ya da olumsuz birtakım sonuçlarının olduğunu açıkça göstermektedir. Bu açıdan baktığımızda, tevekkülde istikamet/doğru tevekkül anlayışının tespiti meselesi büyük önem arz etmektedir.

THE RIGHT ATTITUDE IN THE RELIANCE ON GOD/TAWAKKUL

Abstract

Before a person takes an action, he thinks about it; he gets an idea of why he should do it and how to do it. Then he intends to carry it out and acts in accordance with this intention to the extent of his possibilities. As such, our thoughts and beliefs have a great influence on our behaviour, and therefore on their consequences. When we look at the issue from the point of view of Islamic belief, for example, human beings are responsible both for working to obtain sustenance and for trusting in Allah. However, when we look at the tradition of Islamic thought, it is seen that one of the concepts that Muslims are most confused about is tawakkul. This clearly shows that our understanding of trust and our belief have some positive or negative consequences on our behaviours that affect the course of our lives. From this point of view, the

* ASBÜ İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi ve Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi.

issue of determining the istiqamah/the correct understanding of trust in Allah is of great importance.

Giriş

Bu tebliğimizde, imanda yakînin bir göstergesi olan tevekkülde istikametın kelâmî açıdan bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

İnsan, bir eyleme geçmeden önce onun hakkında düşünür; onu niçin yapması gerektiği ve nasıl yapacağı hakkında bir fikir sahibi olur. Sonra onu gerçekleştirmeye niyet eder ve imkânları ölçüsünde bu niyetine uygun olarak harekete geçer. Bu itibarla düşüncelerimizin ve inançlarımızın, davranışlarımız, dolayısıyla da onların sonuçları üzerinde büyük etkisi vardır. Konuya İslam inancı açısından baktığımızda, örneğin, insan hem rızık elde etmek için çalışmaktan hem de Allah'a tevekkül etmekten sorumludur. Ancak İslam düşüncesi geleneğine baktığımızda, Müslümanların en çok kafa karışıklığı yaşadığı kavramlardan birisinin tevekkül olduğu görülmektedir.

Bu hakikati görebilmek için aşağıda yapılan tevekkül tanımlarına bakmak bile yeterlidir. Yukarıda işaret ettiğimiz üzere düşünce-eylem ilişkisini dikkate aldığımızda, tevekkül anlayışımızın ve inancımızın, hayatımızın gidişatını etkileyen davranışlarımız üzerinde olumlu ya da olumsuz birtakım sonuçlarının olacağı açıktır. Bu itibarla, tevekkülde istikametın/doğru tevekkül anlayışının tespiti meselesi büyük önem arz etmektedir.

Tebliğimizde, bu çerçeveyi dikkate alarak önce bazı tevekkül tanımlarını aktaracağız. Ardından tevhit-tevekkül ilişkisine değinecek, sonra da tevekkülde istikametın kelâmî açıdan bir değerlendirmesini yapacağız.

1. İslam Düşüncesi Geleneğinde Öne Çıkan Bazı Tevekkül Tanımları

Tevekkül, kelime anlamı itibarıyla güvenme, kadere razı olma, kişinin kendi işini bir başkasına havale etmesi, bırakması gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise onun pek çok farklı tanımları yapılmıştır. Tevekkül, en genel anlamıyla “Allah’a güvenmek, işlerin (sonucunu) O’na havale etmek”¹ anlamına gelir. Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/858) tevekküllü, “(Allah’tan başka) bütün ilahları terk edip (sonucu da) sebeplerden (ümit etmeyi) kesmektir.” şeklinde tanımlar.² Seyyid Şerif Cürçânî de tevekkülün, kısaca “Allah’tan (gelecek olana) bel bağlayıp insanların ellerinde olandan ümidi kesmek.” anlamına geldiğini söyler.³

¹ Ebu’l-Berekât en-Nesefî, *Tefsir* (İstanbul: Ravza Yayınları, 1984), 1/191.

² bk. Nesefî, *Tefsir*, 1/191. “*Hal’u’l-erbâb ve kat’u’l-esbâb*”.

³ bk. *Kitâbu’t-Ta’rîfât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1405 H), 97.

Sûfiler tarafından yapılan başka tevekkül tanımları da vardır. Onlardan bir kısmı, tevekkülü, “rızkı [elde etmek] için sebeplerle meşgul olup Allah’ı ihmal etmemek ve bir farz olarak rızkın Allah’tan geldiğini kabul etmektir.” şeklinde tanımlamışlardır. Bununla birlikte onlar, “kim çalışmayı terk edip halkın elindekilere gözünü dikerse, onun mütevekkil değil; bir asalak olduğuna” dikkat çekmişlerdir. Onlardan diğer bir kısmı ise tevekkülü, “yapılan antlaşmaların [yerine getirilmesi] konusunda Allah’a güvenmek” olarak tanımlamışlardır. Bu güvenin, hangi düşünce ve inanç üzerine kurulacağı ise şöyle ifade edilmiştir: Allaha güven, “bütün dünya karşına dikilse de senin için mukadder olanın mutlaka sana ulaşacağına; kısmetinde olmayan hiçbir şeyi ise çaba ve gayretinle elde edemeyeceğine iman etmendir.”⁴

Diğer taraftan bazı âlimler ve gruplar, kendi anlayış seviyelerine ve bakış açılarına uygun tanımlar yapmışlardır. Bunları da kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

“Tevekkül, aza-çoğa, elinde bulunana ve kaybettiklerine karşı tutumunun senin nazarında bir olmasıdır.”

“Tevekkül, [rızkı vb.] göndermenin tamamen Allah’a ait olduğuna [inanmaktır]. Nitekim o, [rızkı vb.] dilediği şekilde gönderir.”

“Tevekkül, [hiçbir şeyi] Allah’tan başkasından ümit etmemen, O’ndan başka hiç kimseden korkmamandır.”

“Mütevekkil, Hak olan [Allah’a] güvenen kişidir. Böylece sen, Hakk’ın yaptığı her şeyden razı olur, onların hiçbirinden şikâyetle bulunmazsın. Diğer bir ifadeyle hem zahiren/davranışların itibarıyla hem de bâtinen/duygu ve düşüncelerin yönüyle [Hakk’a] teslim olursun.”

Bu bağlamda, Ebû Musâ’dan⁵ nakledilen şu söz dikkat çekicidir: “Vahşi hayvanlar ve yılanlar, seni sağından ve solundan kuşattığında, sakın onlardan korkarak başını bile kımlatma!” Bu pratiğin arkasında yatan inanç ise şöyle ifade edilmiştir: “Tevekkül, arzu ve istekleri Allah’tan başkasına yöneltmeyi bütününüyle ortadan kaldırıp, ödül ve ceza vaadinde Allah’a tam manasıyla itimat etmendir.”⁶

Tehânevî (ö. 1158/1745’ten sonra), yukarıda aktardığımız tanımları verdikten sonra, tevekkülün bir azimet bir de ruhsat boyutunun bulunduğuna dikkat çeker. Azimet durumunda, yani tevekkülün en yüksek derecesinde kişi tedaviyi bile terk eder. Doktorların tavsiye ettiği ilaçları almak ise ruhsattır. Ancak ruhsata sarılmak azimete aykırı

⁴ Tehânevî. *Mevsû’atü Keşşâfû İstılâhâtî’l-fünûn ve’l-’ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 1/533.

⁵ Bu sözü aktaran Tehânevî, söz konusu şahsın açık kimliği hakkında bilgi vermemiştir.

⁶ Tehânevî, *Mevsû’atü Keşşâfû İstılâhâtî’l-fünûn ve’l-’ulûm*, 1/533.

bir durum değildir. Çünkü Hz. Peygamber: “Ey Allah’ın kulları, tedavi olunuz!”⁷ buyurmuştur. Bir başka hadiste ise şu ifade yer almaktadır. “Ölüm hariç ilacı olmayan hiçbir hastalık yoktur, ancak bunu bilen bilir, bilmeyen bilmez.”⁸

Tehânevî, bu noktada azimetle ruhsat arasındaki sınırı belirlemeye çalışır. Ona göre bir zararı ortadan kaldırmanın, kat’î/kesin, vehmî⁹ ve zannî olmak üzere üç yolu vardır. Susuzluğun giderilmesi için su içmek ve açlığın giderilmesi için ekmek yemek gibi hususlar, zararı önlemenin kesin yollarıdır. Dolayısıyla zararı kesin olarak ortadan kaldıran sebeplere sarılmayı terk etmek hiçbir surette tevekkül olarak görülemez. Zira bunları vaktinde terk etmek ölüme sebep vereceğinden haramdır. Dağlatmak ve rukye yaptırmak gibi hususlar vehmîdir. Bunları terk etmek tevekkülün şartları arasında sayılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber, dağlatmayı ve rukye yaptırmayı terk etmeyi mütevekkilin özellikleri arasında saymıştır. Kan alma, hacamat, müşhil vb. tıp ilminin önerdiği diğer tüm ilaçlar ise zannî olan sebepler kategorisindedir. Tedavi olmak maksadıyla bu tür ilaçları kullanmak, tevekküle aykırı bir durum değildir.

Tasavvuf ilminin önemli teorisyenlerinden birisi olan Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) de, tedavi olmayı ruhsat ve genişlik, tedaviyi terk etmeyi ise azimet ve darlık olarak görmüştür. Allah ruhsata sarılmayı sevdiği gibi, azimete sarılmayı da sever. Ancak tevekkülün zirvesi, tedavi etrafında dönüp dolaşmamaktır. Bu husus, sadece mükâşefe ehli veya sabırlı büyük sevaplara kavuşmak isteyen sabır ehli ya da günahlarından korktuğu için acısını ve hastalığını unutan kimseler açısından kolaydır.¹⁰

Yukarıda tevekkülün tanımlarını verirken parantez içi ifadeler kullanma ihtiyacı hissettik. Çünkü bazı tanımlar ya da ifadeler, kendilerine özgü bağlamlarından yani dile getirildikleri doğal ortamlarından bağımsız olarak ele alındıklarında çoğu kez yanlış anlaşılabilirlerdir.

⁷ Ebû Dâvûd, “Tıb” 1.

⁸ Ali b. Ebi Bekr, *Mecme’u’z-zevâid ve Menbe’u’l-Fevâid* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987), 5/84.

⁹ Vehmiyyât: Vehim kuvvetinin tasdik etmeyi zorunlu kıldığı önermelerdir. Ancak bu durum, vehim kuvvetinin hükmünün mahsûsâtın [yani cüzî, münferit olayların] dışında olmaması şartıyla gerçekleşebilir. Aksi takdirde vehim kuvvetinin hükmü yanlış/kâzib olur. Örneğin, mahsûsâtın yola çıkarak, “her mevcûd kendisine işaret edilebilendir” şeklinde bir hüküm vermek gibi. bk. Âmidî, *Mantık, Felsefe ve Kelam Terimleri Sözlüğü*, çev. B. Taşkın, O. N. Demir (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 88. Tehânevî, yukarıda alıntıladığımız metinde, vehmî kavramının ikinci anlamını kastetmektedir. Yani beş duyuyla algılanamayan nesneler hakkında tamamen varsayıma dayanarak verilen hükümler, vehmîdir. Dolayısıyla bu tür hükümler, yanlış ve yanıltıcıdır.

¹⁰ Tehânevî, *Mevsû’atü Keşşâfü ıstılâhâtü’l-fünûn ve’l-’ulûm*, 1/533. Geniş bilgi için bk. Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2004), 3/93 vd.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, özellikle mutasavvıflar kendi mertebelerine uygun tanımlar yapmışlardır. Ancak genel olarak zararları ortadan kaldıran sebeplere sarılmanın tevekküle zarar vermediği görüşü ağırlık kazanmıştır.

2. Tevhit-Tevekkül İlişkisi

Tevhit, lügatte, bir şeyin tek olduğuna hükmetmek, onun tek olduğunu bilmek anlamına gelir. Tevhidin terim anlamı ise, Allah'ın zatını, akıllarda tasavvur edilen, ve-himlerde ve zihinlerde hayal edilen her şeyden tenzih etmektir. Tevhit, üç kısımdan oluşur: Bunlar Allah'ın rubûbiyyetini/ilahlığını bilmek, O'nun bir olduğunu ikrar etmek ve tüm eşleri ve denkleri O'ndan nefyetmektir.¹¹

Tevhit konusunda durum böyle olmakla birlikte, İslam düşüncesi tarihinde, tevekkül gibi konularla ilişkisi kurulduğunda ona farklı anlamlar yüklendiği görülmektedir. Örneğin, Gazzâlî (ö. 505/1111), “tevekkülün aslı olan tevhidin hakikati” başlığı altında, tevhidin mertebelerinden bahsettikten sonra şöyle der:

“Tevhidin özü, Allah’tan başka fail olmadığını bilmendir. Yaratıklar, rızık, ihsanda bulunma, mahrum kılma, hayat, ölüm, zenginlik, fakirlik vb. kendisine isim verilen her mevcudun eşsiz bir şekilde yaratılıp meydana getirilmesinde tek olan Allah Teâlâ’dır. Bu hususta O’nun ortağı yoktur. Bunu bildiğin takdirde, gözünü başkasına dikme! Aksi-ne korkun O’ndan, ümidin, güvenin ve tevekkülün O’na olsun. Zira tek fail, başkası değil, sadece O’dur. O’nun dışındaki her şey, O’nun emrine amadedir. Onlardan hiçbirisinin tek başına göklerin ve yerin melekû-tundan bir zerreyi bile yerinden oynatma salahiyeti yoktur. Mükâşefe kapısı sana açıldığı zaman, bu gerçek, sana göz ile müşahade edilen şeyden daha açık bir şekilde görünür.”¹²

Görüldüğü üzere, vahdet-i vücûdçu sûfîlerin lisanında, “la mevcûde illallah/Allah’tan başka mevcut yoktur şekline dönüşen tevhit, onun en üst mertebesinde bulundukları iddia edilen mükâşefe ehlinin lisanında, “lâ faile illallah/Allah’tan başka fail yoktur” şekline dönüşmüştür.

Gazzâlî, bu noktadan hareket ederek, gerçek tevhidin tüm sebeplerin ortadan kaldırılıp tek gerçek sebep olarak Allah'ın görülmesi gerektiği sonucuna ulaşır. Nitekim O, Ankebût suresinin, “Onlar bir gemiye bindikleri zaman (fırtına korkusuyla), kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla Allah’a yakarırlar; fakat onları sağ salım karaya çıkardığında, bakarsın ki yine Allah’a ortak koşuyorlar.” şeklindeki 65. ayetini yorumlarken şunları söyler: “Bu ayetin, onların “rüzgâr durulmasaydı, kesinlikle kurtulamazdık” demeleri

¹¹ S. Şerif Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 69.

¹² Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1982), 4/247.

anlamına geldiği söylenmiştir. Âlemin durumu kime olduğu gibi görünürse, o, rüzgârın havadan ibaret olduğunu, havanın da kendisini bir hareket ettiren olmadan tek başına hareket edemeyeceğini, söz konusu hareket ettiricinin de bir başka hareket ettiriciye dayandığını, böylece [sebepler zincirinin], bir hareket ettiricisi bulunmayan İlk Muharrik'e kadar gittiğini, ancak aziz ve celil olan bu İlk Hareket Ettirici'nin de kendi özü itibarıyla hareket etmediğini bilir. Dolayısıyla kulun, kurtuluşa rüzgâra iltifat etmesi, kraldan kendisini affettiğini bildiren ve hürriyetine kavuşturan imzalı bir belge alan mahkûmun, söz konusu imzalı belgenin yazılmasına vesile olan mürekkep, kâğıt ve kalem ile meşgul olmasına benzer. Nitekim o mahkûm şöyle der: "İşte bu kalem olmasaydı, asla kurtulamazdım." Böylece o, kurtuluşunu, söz konusu kalemi hareket ettirenden değil; kalemden bilir. İşte bu cehaletin son haddidir. Her kim, kalemin kendi özünde bir hükmü bulunmadığını, onun sadece kâtibin elinde emre amade bulunduğunu bilirse, kaleme iltifat etmeyi bırakıp, yalnızca kâtime teşekkür eder. Belki kurtuluş, onu fazlasıyla mutlu eder de aklına, kalemi, mürekkebi, diviti, ayı, güneşi, yıldızları, yağmuru, bulutu ve yeryüzünü getirmeden doğrudan krala ve kâtime teşekkür eder. Tüm canlılar ve cansızlar, kalemin kâtibin elinde emre amade olması gibi [Allah'ın] kudret elinde emre amadedir. Belki bu da senin, belgeyi imzalayan kralın, imzayı atan kâtip olduğunu sanmandan dolayı sana yönelik bir temsildir. Hâlbuki gerçekte o belgeyi imzalayan kâtip de Allah'tır. Nitekim O, şöyle buyurmuştur: "Attığın zaman sen atmadın. Ancak Allah attı."¹³

Bu yaklaşım doğrultusunda hareket edildiğinde varılacak sonuç bellidir: "Kuşkusuz iyi ve kötü takdir edilmiştir. Takdir edilen şeyler ise, ilahi iradenin sabık takdirinin ardından zorunlu olarak meydana gelirler. Hiç kimse, Allah'ın hükmüne karşı durmaz; hiç kimse O'nun hükmünü ve emrini geri çeviremez. Hatta küçük ve büyük her şey yazılıdır, bilinen ve beklenen ölçüde meydana gelir. 'Sana isabet edecek bir şey, isabet etmeyecek değildir, isabet etmeyecek bir şey de isabet edecek değildir.'¹⁴

Bu paragraftan açıkça anlaşıldığı üzere Gazzâlî, Allah tarafından bütün yönleriyle takdir edilmiş ilahi bir düzenin işlediğini, bu yüzden insanın hiçbir endişeye kapılmadan Allah'a güvenmesi gerektiğini savunur. Bu bağlamda onun amacı, Allah'a tevekkül etmeyi sağlam bir zemine oturtarak okuyucularını şüphe ve tereddütten uzaklaştırmak ve Allah'a olan bağlılıklarını pekiştirmektir. Kısacası, ona göre kadere iman eden herkes, her hâlûkârda Allah'a güvenmek mecburiyetindedir. Bu yaklaşımın, tasavvuf yolunun önde gelenlerinin ortak bir dili olduğu anlaşılmaktadır.

¹³ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, 4/247-248.

¹⁴ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, 4/259.

Gazzâlî, tevhit-tevekkül ilişkisini anlattığı söz konusu bölümde, taraftarlarıyla muhalifleri arasında uzun süre devam eden büyük bir tartışmayı başlatan şu ünlü ifadesini de dile getirir:

“Gerçekten de imkân alanında [mevcut düzenden] daha güzeli, daha kusursuz olanı ve daha mükemmeli yoktur. Eğer olsaydı ve O bunu yaratma kudretine sahip olduğu halde esirgeyip böyle yapmaya tenezzül etmeseydi, bu, ilahî cömertliğe zıt düşen bir cimrilik ve ilahî adaletle çelişen bir haksızlık olurdu. Diğer taraftan buna muktedir olmasaydı, bu da ilahlığa ters düşen bir acizlik olurdu.”¹⁵

Gazzâlî’nin muhalifleri, Allah’ın kudretini sınırlandırdığı ve ona belli şeyleri yapmayı zorunlu kıldığı gerekçesiyle, onun bu görüşü Mu’tezile’den ve filozoflardan aldığı iddia etmiş, buna karşılık onun bazı taraftarları, bu tür görüşlerin onun eserlerine kendisini yıpratmak isteyen muhalifler tarafından derç edildiğini ileri sürmüş, diğerleri ise üstatlarını haklı çıkarmak için söz konusu ifadeleri tevil etme yoluna gitmişlerdir.¹⁶

İşin aslına bakıldığında, Gazzâlî’nin bu tür şeyleri söylemesi için ne Mu’tezile’ye ne de filozoflara ihtiyacı yoktur. Bu fikrin köklerine baktığımızda, Eş’arî kelâmının temel kabullerini görmek mümkündür. Eş’arîlere göre Allah, her şeyin nasıl olacağını ezelî bilgisiyle kuşattığı için, onları bu bilgisine uygun olarak takdir etmiştir. Dolayısıyla dünyada olup biten herhangi bir şeyin, O’nun bu ezelî bilgisine aykırı olarak gerçekleşmesi düşünülemez. Çünkü bu takdirde Allah’a acziyet nispet edilmiş olur. Diğer taraftan mülk Allah’ındır ve O, mülkünde dilediği gibi tasarruf hakkına sahiptir. Bu itibarla O’nun eylemleri hakkında adaletsiz davrandığını söylemek mümkün değildir. Zira Eş’arîlere göre ilahi adalet, Allah’ın mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunmasından ibarettir.¹⁷ Mu’tezile ve Mâtürîdîler, ilahi adaleti, Allah’ın her şeyi yerli yerinde yapması ve her hak sahibine hakkı ulaştırması¹⁸ olarak tanımladıklarından, Eş’arîlerin bu yaklaşımına itiraz etmişlerdir.

Bu söylemlerden hangisini tercih edersek edelim, aslında farklı yollardan aynı sonuca ulaşmış olmaktayız. Şöyle ki Eş’arîler, meseleye ilahi takdir açısından bakarken, Mu’tezile ve Mâtürîdîler, insanın sorumluluğu açısından bakmaktadırlar. İstisnasız bütün Eş’arîler, insanın eylemlerinden sorumlu olduğunu kabul etmektedirler. Bununla birlikte onlar, her şeyin ilahi takdire uygun olarak gerçekleştiğini söylemektedirler. Bu

¹⁵ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmî’d-dîn*, 4/258.

¹⁶ Bu tartışmalar için bk. Eric Lee Ormsby, *İslam Düşüncesinde ‘İlahi Adalet’ Sorunu* (Teodise), trc. Metin Özdemir (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001), 43 vd.

¹⁷ Şehristânî, *el-Mile ve’n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, ts.), 1/42.

¹⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, thk. B. Topaloğlu, M. Aruçi (Ankara: İSAM Yayınları, 2003), 487.

durum, ilk bakışta bir çelişki gibi gözükmemektedir. Hâlbuki onlara göre ilahi takdir, Allah'ın her şeyi kuşatan bilgisine uygun olarak tecelli etmektedir. Bunun açık anlamı şudur: Allah hangi fiillerin cebir, hangilerinin ise insanın hür seçimleriyle gerçekleşeceğini bilmektedir. İşte O, her şeyi Levh-i mahfûz'a, bu bilgisine uygun olarak yazmıştır. Dolayısıyla, herhangi bir kimse kendi hür seçimiyle bir fiili gerçekleştirdiğinde, bunu Allah'ın takdirinden dolayı değil; kendi hür seçimi dolayısıyla gerçekleştirmiş olmaktadır. Bu yüzden de o, yaptığı bu eyleminden sorumludur.

İşin aslına bakılırsa, Ehl-i sünnet'e göre her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Diğer bir deyişle, yaratma fiili sadece Allah'a mahsustur. Dolayısıyla herhangi birisi, bir fiili gerçekleştirmek istediğinde, Allah o kimsenin fiilini isteğine uygun olarak yaratır. Ancak söz konusu fiilin, iyi ya da kötü olması, Allah'ın o fiili yaratmasından dolayı değil; kulun tercihinden dolayıdır. Yani Allah, kulun tercihi olmadan, onun elinde kendiliğinden iyi ya da kötü bir fiili yaratmamakta, aksine kulun tercih ettiği fiili, tamamen kulun tercihine uygun olarak yaratmaktadır. Yaratma konusunda, Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasında bir fark yoktur. Bu konuda Mu'tezile, onlardan ayrılarak kulun kendi fiilini yarattığını düşünür. Çünkü onlara göre, kulun başka türlü gerçek anlamda kendi fiilinin faili olarak görülmesi mümkün değildir. Hâlbuki Ehl-i sünnet'e göre, kulun kesbi/fiile yönelmesi veya cüzî iradesi/belli bir fiile yönelttiği iradesi, gerçek anlamda fail sayılabilmesi için yeterlidir. Kısacası, Ehl-i sünnet'e göre, sadece yoktan var etme anlamında, tek tür bir yaratma söz konusudur.¹⁹ Mu'tezile'ye göre ise, biri yoktan var etme, diğeri ise hâdis/yaratılmış bir kudret ile bir eylemi gerçekleştirme anlamında olmak üzere iki tür yaratma vardır. Yoktan var etme anlamındaki yaratma, sadece Allah'a mahsustur. Onlar diğer anlamıyla kulu da yaratıcı olarak görürler.²⁰ Ancak Mu'tezile'nin de neredeyse tamamı Ehl-i sünnet gibi Allah'ın her şeyi ezelî bilgisiyle kuşattığını kabul eder.²¹ Bu itibarla, kader konusunda Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasındaki fark, özde değil, lafızlara yüklenen farklı anlamlar dolayısıyla oluşmuş gözükmemektedir.

Allah'ın bilgisiyile ilahi takdir arasındaki ilişki meselesi, çok derin ve dakik bir konudur. Bu tebliğimizin hacmi söz konusu meseleyi ayrıntılı bir şekilde ele almaya yeterli olmadığından bu bağlamda bu kadarıyla yetinmeyi uygun buluyoruz.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, tevhit-tevekkül ilişkisi bağlamında hem Eş'arîlerin hem de Gazzâlî'nin söylemiş olduğu hususlar, sebep-sonuç ilişkisinin cari olduğu bir dünyada, sebeplere sarılmanın gereksiz olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine

¹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 351 vd.

²⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhîr bi't-Teklîf*, thk. es-Seyyid Azmi (Kahire: ed-Dârul Mısıriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.), 352.

²¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü'l-vehibe, 1965), 160.

bizlere, tevhit inancının sebeplere sarılmakla birlikte sonuçlar konusunda sebeplere değil, her şeyin yaratıcısı olan Allah'a dayanıp güvenmeyi gerekli kıldığını hatırlatmaktadır. Çünkü insan, sadece sebeplere güvenip dayanırsa, her daim Allah'a muhtaç olduğu şuurundan uzaklaşır. Böylece o, bencilce davranmaya, daha da kötüsü yeryüzünde azgınlaşıp zulmetmeye başlayabilir. Nitekim her şeyi kendi ilmi ve becerisiyle elde ettiğini düşünmeye başlayan Kârun,²² tam da böyle bir ruh haline bürünmüştü.

3. Tevekkülde İstikamet

Tevekkülün tanımları ve problematik boyutlarıyla ilgili aktardığımız hususlar dikkate alındığında, onun yanlış anlaşılmaya en müsait kavramlardan biri olduğu görülecektir. Nitekim onun üzerinde ashâb-ı kirâm döneminde bile ihtilaf edilmiştir. Hz. Peygamber'in, "Deveni bağla, ondan sonra tevekkül et!"²³ uyarısı, onun yanlış anlaşılmaya müsait olduğuna dair en açık göstergelerden birisidir. Hz. Ömer ile Hz. Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh (ra) arasında geçen bir tartışmaya baktığımızda, Hz. Peygamber'in bu uyarısının ne kadar yerinde olduğu görülecektir. Bir keresinde Hz. Ömer, ordusuyla birlikte Şam yolu üzerinde iken, Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh'tan, orada veba salgını olduğu haberini alınca, ordusuna hemen Medine'ye geri dönme emrini verdi. Bunun üzerine Hz. Ebu Ubeyde, Hz. Ömer'e, "Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?" diye itiraz etti. Hz. Ömer de ona, "Evet Allah'ın kaderinden yine O'nun kaderine kaçıyoruz" diyerek kararlı olduğunu gösterdi. Bu esnada tartışmaya tanıklık eden Hz. Abdürrahman b. Avf, Hz. Peygamber'in veba salgınıyla ilgili bir uyarısını hatırlatarak, Hz. Ömer'in ne kadar doğru bir tevekkül anlayışına sahip olduğunu gösterdi. Bu uyarısında Hz. Peygamber, "Bir yerde veba salgını olduğunu duyarsanız sakın oraya gitmeyin; eğer sizin bulunduğunuz yerde veba salgını çıkarsa, sakın kaçmak için oradan ayrılmayınız." demektedir.²⁴

Bu hadiseden anlaşıldığı üzere, Hz. Ebu Ubeyde, kaderden kaçmanın mümkün olmadığını düşündüğü için, "sebepleri ve farklı alternatifleri dikkate almadan her durumda Allah'a güvenmek gerektiği" şeklinde bir tevekkül anlayışına sahipti. Hâlbuki Hz. Ömer, sebeplerle sonuçlar arasındaki ilişkiyi dikkate alarak farklı alternatiflere yönelmenin de kaderin bir parçası olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden söz konusu tartışma esnasında, Hz. Ebu Ubeyde'ye, biri çorak, diğeri yeşillik olan iki yamaca sahip bir vadi örneğini vermişti. Ona, deve sahibinin önünde iki seçenek bulunduğunu, onun bunlardan hangisini seçerse seçsin hepsinin kader içerisinde yer aldığını anlatmaya çalışmıştı.

²² el-Kasas 79/28.

²³ Tirmizî, "Kıyâmet", 60.

²⁴ Buhârî, *Sahih*, "Tıb" 30; Müslim, *Sahih*, "Selam", 32.

Ashabı kiram arasında tevekkül konusuna dair daha başka çarpıcı örnekler de vardır. Biz bunlardan önemli gördüğümüz birkaçını zikretmekle yetineceğiz. Hz. Peygamber, müşriklerle savaşmak üzere Bedir'e geldiğinde, denk geldikleri ilk kuyunun başında konaklama emri verdi. İyi bir asker olan Hazreç'li Hubâb İbn el-Münzir, düşmana en uzak kuyulardan birisinin yanında konaklamanın son derece sakıncalı olduğunu bildiği için Hz. Peygamber'e gelerek "Ey Allah'ın Resûlü, bu konakladığımız yerden ne ilerleyip ne de gerilemeden durmamızı Allah mı sana emretti, yoksa bu senin görüşün ve savaş stratejin mi?" dedi. Hz. Peygamber, bunun sadece kendi görüşü olduğunu söyleyince, Hubâb devam etti: "Burada konaklamayalım. Ey Allah'ın Resûlü! Düşmana yakın kuyuların en büyüklerinden birinin yanına varıncaya kadar ilerleyelim. Orada konaklayalım, diğer bütün kuyuları kapatıp, kendimiz için bir sarnıç hazırlayalım. O zaman düşmanla karşılaştığımızda bizim içecek suyumuz olur, onlarınsa suyu olmaz." deyince Hz. Peygamber hiç itiraz etmeden bu görüşü kabul etti ve Hubâb'ın planını aynen onun önerdiği şekilde uyguladı. Etraftaki bütün kuyular kapatılarak bir sarnıç hazırlandı ve herkes su kırbasını bu sarnıçtan doldurdu.²⁵ Görüldüğü üzere Hz. Peygamber burada tedbirin sonuca tesir etmede ne kadar etkili olduğunu gösteren çarpıcı örneklerden birini sunmuştur. Nitekim O, Hubâb'ın çok haklı olduğunu görünce, hiç itiraz etmeden gerekli tedbirleri almada gecikmemiştir.

Bir diğer örnek ise, katıldığı hiçbir savaşı kaybetmeyen Halid b. Velid ile ilgilidir. Halid b. Velid, Mute Savaşı'nda bayrağı eline alınca, daha önce şehit olan diğer üç sahâbî komutan gibi hemen düşmanın üzerine hücum etmeyi düşünmedi. Stratejik aklı kullandı. Sağ taraftaki askerleri sola, soldakileri sağa, yine arkadakileri öne, öndekileri de arka tarafa alıp düşmana sert bir hücumda bulundu. Düşman ordusu, Hz. Muhammed'in (sas) ordusuna dışarıdan destek geldiğini zannederek bir an için bozgun durumu yaşayıp kısmen geri çekildi. Çok iyi bir asker ve komutan olan Halid b. Velid, bu durumu fırsat bilip düşmanın üzerine gitmedi. Karanlık bastığında, doğruca Medine'nin yolunu tuttu. Onun bu tutumu Ashabı kiramdan bazıları tarafından eleştirildi. Onlar Halid b. Velid'i savaştan kaçmakla suçladılar. Ancak durum Hz. Peygamber'e intikal edince, o bu suçlamaları yerinde bulmadı.²⁶ Gerçekten de Halid b. Velid, askerî stratejiyi çok iyi bilen zeki bir komutandı. Çünkü o, çok iyi biliyordu ki kendi ordusundan otuz kat daha fazla olan bir düşmanı mağlup etmesi, askerî strateji açısından mümkün değildi. Eğer o, "gün doğmadan neler doğar" diyerek sabahı bekleyip düşmana tekrar hücum etmeyi düşünseydi muhtemelen üç bin kişilik ordunun tamamını telef edebilirdi. Ama yarınlar için savaşıacak yiğitlere ve erlere ihtiyaç vardı.

²⁵ Martin Lings, *Hız. Muhammed'in Hayatı*, çev. Nazife Şişman, 4. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), 208.

²⁶ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 22. Baskı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 1/433-434.

Yukarıdaki örnekler, Kur'an ve onun beyanı ve pratiği konumundaki sahih sünnetle anlatılan tevekkülde istikametın sınırları konusunda bize önemli ipuçları vermektedir. Kur'an'da, tevekküle dair pek çok ayet bulunmaktadır.²⁷ Bununla birlikte tevekkülde istikametın keyfiyeti sorulduğunda, aklımıza gelebilecek ilk ayetlerden birisi şudur: "... İş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever."²⁸

Bu ayette, açık bir şekilde bir işe girişmeden önce istişarede bulunmak, o iş hakkında gerekli bütün vesileleri hazırlamak ve sonuçta onu gerçekleştirmek üzere kesin bir karar verildikten sonra, sonuç hakkında Allah'a güvenmek, emir ve tavsiye buyurulmaktadır.²⁹ Bu bağlamda tevekkül, bize işin gerçekleştirilme sürecinde manevi bir destek sağlamaktadır. Elbette her işimizi mutlaka başarıyla tamamlayamayabiliriz. Ancak biz, hiçbir yılgınlığa ve tereddüde düşmeden Allah'a güvenirsek, işimizi tamamlama konusunda her türlü çabayı ortaya koyma azim ve kararlılığımızda bir motivasyon düşüklüğü yaşamayız. Sonuçta eğer işimizi tamamlamayı başarabilirsek, Allah'a hamd ederiz. Aksi bir durum söz konusu olduğunda ise Allah'ın bize ilerde bundan daha hayırlısını vereceği ümidiyle yorulup usanmadan yeni bir işe girersek, manevi ve ruhsal bir çöküntü yaşamadan iç huzuruyla hayatımıza devam edebiliriz. Bu açıdan bakıldığında, sebeplere tevessül ettikten sonra yapılan tevekkülün, bize özellikle manevi açıdan büyük bir güç, moral ve motivasyon kaynağı olacağını söyleyebiliriz.

Kur'an-ı Kerim'de, tevekküle dair zikredilen tüm ayetleri, söz konusu bu ayet doğrultusunda anlamak ve yorumlamak gerektiği kanaatindeyiz. Biz burada tebliğimizin sınırlarını aşmamak için onlardan yalnızca birisini zikretmekle yetineceğiz. *"(Ey Peygamber!) dedi: 'Allah'ın bizim için yazdığından başkası bize asla erişmez. O bizim mevlâımızdır. Onun için müminler yalnız Allah'a dayanıp güvensinler.'"*³⁰ Bu ayet, bağlamından kopuk olarak ele alındığında yanlış anlaşılmaya müsait gözükmektedir. Hâlbuki bu ayetin hemen sonrasında, savaşa katılan müminlere iki hayırdan, yani gazilik ya da şehitlikten birisinin isabet edeceğinden söz edilmektedir. Dolayısıyla bu ayetten, savaşta tedbir almanın sonucu değiştirmeyeceği çıkarımında bulunmak doğru değildir.

Aslında bu bağlamda kutsal kitaplar ortak bir dil kullanır. Nitekim Mezmurlar'da aynı düşünce şöyle ifade edilmektedir: "Evi Rab yapmazsa, yapıcılar boşuna didinir. Kenti Rab korumuzsa, Bekçi boşuna bekler."³¹ Elbette bu sözlerden, "ev yapma ya da kentlerin güvenliğini sağlama işini terk edip kendi sorumluluklarımızı bütünüyle

²⁷ bk. Âl-i İmrân 3/153, 166; en-Nîsâ 4/78-79; el-Hadîd 57/22; et-Teğâbün 64/11.

²⁸ Âl-i İmrân 3/159.

²⁹ *Kur'an Yolu Tefsiri*, haz. H. Kahraman, M. Çağrıncı vd. (Ankara: DİB Yayınları, 2012), 1/704-705.

³⁰ et-Tevbe 9/51.

³¹ bk. *Kutsal Kitap*, Yeni Çeviri (İstanbul: 2002), *Mezmurlar*, 127/1.

Allah'a havale etme" anlamı çıkarılamaz. Aksine o, bize, Rabbe rağmen hiçbir işi başaramayacağımızı gösterir. Çünkü onun lütfu ve yardımı olmadıkça hiç kimse kendisini evinde ve yurdunda güvende hissedemez.

Yukarıdaki örnekler, bize tevekkül anlayışı ile kader anlayışı arasında sıkı bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Söz konusu örnekler, sonucu tayin etmek mutlak surette insanın elinde olmasa da tedbirin sonuca tesir ettiğini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla kadere rıza göstermek, asla tedbir almamıza mâni değildir. Hatta Hz. Ömer örneğinde olduğu gibi, tedbir almayı da kaderin bir parçası olarak görmek gerekir. Bu itibarla bazı sufilerin, zahirleri itibarıyla cebir ifade ediyor gibi gözüken sözlerinin de kader-tedbir ilişkisi bağlamında değerlendirilmesi icap eder. Sufilerin önde gelenlerinden birisi olan Abdülkâdir Geylânî (ö. 562/1166), tevekküle dair makamlardan söz ederken şunları söylemektedir: "Seni Allah'ın lütfundan ve O'nun nimetleriyle başlamakta alıkoyan; halka, sebeplere, sanatlara ve kesbe dayanmaktan başka bir şey değildir."³² Bu yüzden Geylânî, Allah'ı bırakıp da her şeyi halktan ümit edenlerin, halkı Allah'a şirk koştuklarını söyler. O bu konuda o kadar hassastır ki, insan yukarıda zikredilen halinden tövbe edip kendi elinin kazandığıyla yetinmeye çalıştığı takdirde bile, Allah'ın lütfunu unuttuğu sürece şirk içindedir. Hatta bu, ona göre birinciye nispetle daha tehlikeli gizli bir şirktir.³³

Bu söylemlerin hiçbirisinde amaç, insanların çalışmayı ve helal kazanç uğruna kendilerini yormayı bırakmalarını sağlamak değildir. Tam aksine, insanları bütün ümitlerini kendi gayretlerine bağlayıp Allah'ın lütfunu unutmaktan alıkoymaktır. İnsan elde ettiği her hayrın yalnızca kendi aklının ve hünerlerinin bir sonucu olduğunu düşünmeye başladığında, merhamet, şefkat ve yardım gibi duyguları körelmeye başlayacak, daha da kötüsü belli bir güce ulaştıktan sonra azgınlaşma ve tiranlaşma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilecektir. Hâlbuki ona verilen akıl, hüner, sağlık ve afiyet, onun başarısına katkıda bulunan birer ilahi lütuftur. Dünyadaki imtihanın gereği, insanlardan bir kısmı bu nimetlerin fazlasına, bir kısmı da çok azına sahiptir. Elbette bu nimetlerden ister azına ister çoğuna sahip olsun, herkes kendi imkânları ölçüsünde meşru şekilde çalışmak mecburiyetindedir. Kur'an'ın açık ifadesiyle herkes dünya ve ahrette kendi çalışmasının karşılığını görecektir.³⁴ Bununla birlikte hiç kimse, Allah'a rağmen sonucu istediği gibi belirleme imkânına sahip değildir. Her bireyin bütün imkânları ve hareketleri Allah tarafından bilinmekte ve kontrol edilmektedir. Herkes kendisine verilen bu imkânı kullanıp kullanmama hususunda hür bırakılmıştır. Bu dünyadaki her bir avantaj ve mahrumiyet, ahretteki büyük mahkemede, insanın niyet ve çabaları ölçüsünde

³² bk. *Fütûhu'l-Gayb*, çev. İlyas Aslan, Derya Çakır (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2007), 45.

³³ bk. a.g.y.

³⁴ en-Necm 53/39.

lehine ya da aleyhine olmak üzere adil bir şekilde değerlendirileceğinden, hiç kimse buradaki adaletsizlik ve eşitsizliği kendi sorumsuzluğuna ya da tembelliğine mazeret olarak kullanma hakkına sahip değildir. O hâlde bu dünya hayatında bize düşen, kendi imkânlarımız ölçüsünde iyi niyet besleyip yalnızca Allah'ın rızasını hedefleyerek çalışmaktır. Çünkü bâkî olan ahret yurdunda, zerre miktarı iyilik ya da kötülük işleyen karşılığını görecektir.³⁵ Bu itibarla yukarıda zikredilen tasavvufi yaklaşımları, aceleci bir tavırla, bir tür miskinlik ve atalet halinin ifadesi olarak görmemek gerekir. Tam aksine, onları, insanı daima kendisini ön plana çıkararak Rabbini unutturabilecek bir tutum içerisinde oyalanmaktan korumayı amaçlayan uyarılar olarak görmek lazımdır.

Sonuç

İmanda yakînin açık göstergelerinden birisi olan tevekkül, bütün sorumluluklarımızı Allah'a havale edip miskinlik ve ataleti birer fazilet olarak görmek değil, tam aksine, tüm gücümüzle aklımızı, bilgeliğimizi, imkân ve kabiliyetlerimizi kullanmak, ama sonuç için bütün yüreğimizle Allah'a güvenerek Onun karşısında acziyetimizi ve fakrımızı/her daim Ona muhtaç oluşumuzu itiraf etmektir. İşte ahlâkî yükselişinde bu ruh halini yakalayan mümin, her yaptığı işte Rabbini anacak, böylece bütün güç ve kuvvetin Ondan geldiği şuuruyla iç huzuruna erecektir.

³⁵ ez-Zilzâl 99/7-9.

KAYNAKÇA

- Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 22. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Ali b. Ebi Bekr, *Mecme'u'z-zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Âmidî, *Mantık, Felsefe ve Kelam Terimleri Sözlüğü*, çev. B. Taşkın, O. N. Demir. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Cürcânî, S. Şerif, *Kitâbu't-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405 h.
- Eric Lee Ormsby, *İslam Düşüncesinde 'İlahi Adalet' Sorunu* (Teodise), trc. Metin Özdemir. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001).
- Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1982.
- Geylânî, Abdülkâdir *Fütûhu'l-Gayb*, çev. İlyas Aslan, Derya Çakır. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2007.
- Kadî Abdülcebbar, *el-Muhît bi't-Teklîf*, thk. es-Seyyid Azmi. Kahire: ed-Dâru'l Mısıriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.
- Kâdî Abdülcebbar, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü'l-vehibe, 1965.
- Kur'an Yolu Tefsiri*, haz. H. Kahraman, M. Çağrı vd. Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- Kutsal Kitap*, Yeni Çeviri. İstanbul: 2002.
- Martin Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Nazife Şişman, 4. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.
- Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. B. Topaloğlu, M. Aruçi, Ankara: İSAM Yayınları, 2003).
- Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2004.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât *Tefsir*. İstanbul: Ravza Yayınları, 1984.
- Şehristânî, *el-Mile ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Tehânevî. *Mevsû'atü Keşşâfî İstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk. Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.

Oturum Başkanı:

Böylelikle bugünkü ikinci oturumumuzun da sonuna gelmiş bulunuyoruz. Ben değerli katılımcılarımıza, tebliğ sunan hocalarımıza, buraya iştirak edip bizi dinleyen değerli hocalarımıza, akademisyenlerimize, bugün tebliğ günü olmamasına rağmen baştan itibaren bizi takip eden hocalarımız var, onlara; siz değerli misafirlerimize can-u gönülden teşekkür ediyorum. Yarın saat 10.00'da tekrar ikinci günde, üçüncü oturumumuzda Allah nasip ederse tekrar görüşmek üzere, ben teşekkür ediyorum. Allah hepinizden razı olsun.

Sunucu:

Değerli konuklar, hocalarımıza katılım belgeleri verilecektir. Arz ederim.

III. OTURUM
İMAN VE İSTİKAMET
REHBERİ OLARAK
HZ. PEYGAMBER

Oturum Başkanı
Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI
Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanı

Sunucu:

Değerli Misafirlerimiz!

Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenen “Peygamberimiz İman ve İstikamet” konulu uluslararası sempozyumumuza hepiniz hoş geldiniz. Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun.

Şimdi de “İman ve İstikamet Rehberi Olarak Hz. Peygamber” başlıklı üçüncü oturumumuzun başkanlığını yapmak üzere Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanımız Sayın Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI Hocamızın sahneyi teşriflerini arz ederim.

Tebliğlerini sunmak üzere Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Doç. Dr. İlyas UÇAR, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA, Nijerya Abuja Üniversitesinden Doç. Dr. Beşir Abdullah İsmail hocalarımızı sahneye davet ediyorum.

Oturum Başkanı:

Bismillâhırrahmânırrahîm. –Hamdele ve salveleden sonra- Çok kıymetli misafirler, hepinizi saygı ve sevgiyle selamlıyorum: Esselâmu aleyküm ve rahmetullahi ve berakâtuh. Hani derler ya, “İşte bütün mesele...” Bütün mesele istikamet aslında. Bu kavram öyle bir kavram. Dolayısıyla, istikametle ilgili ne yapsak, ona ihtiyaç var. Çünkü Müslümanların epey zamandan beri ciddi bir istikamet ihtiyacı var. Bu ihtiyacın bir miktar anlaşılması, bir miktar da karşılanması ve içinin doldurulması konusunda bu sempozyumumuz Mevlid-i Nebi Haftamız, Din Görevlileri Haftamız vesilesiyle yapmış olduğumuz çalışmalar, inşaallah hem bizim dünyamızda hem de ind-i ilâhî’de bir yer doldurur. O açıdan, Sayın Genel Müdürümüzü ve Başkanlığımızı tebrik ediyorum, teşekkür ediyorum; konuyu tercih etmeleri açısından. Bu oturumumuzda daha çok iman ve istikamet üzerinde duracak arkadaşlarımız. İki arkadaşımız buradan katılacak, iki arkadaşımız da inşaallah internet aracılığıyla katılacaklar. Malum, Hz. Peygamber (sas) mümini zaman zaman bazı şeylere benzetmiştir. Bunlardan birisi de iman açısından mümini hurma ağacına benzetiyor, biliyorsunuz. Hurmanın kökleri müminin imanına benzetilir ve onu sağlam ve sabit tuttuğu gibi iman da mümini böylece tutar. Dallarını, meyvelerini beslediği gibi iman da müminin ahlakını ve amelini besler şeklinde hadis-i şerifimiz var. İnşaallah ondan da örnek olarak hadis-i şerifleride arkadaşlarımız bahsedecekler. Önce arkadaşlarımızı dinleyelim, güzel tebliğlerinden istifade edelim. Gerekirse yine birkaç şey söyleriz. Birinci tebliğimiz, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden, Doç. Dr. İlyas UÇAR sunumuyla “İman ve İstikamete Çağrı: Hz. Peygamber’in İslam’a Davetinin Hazırlık Safhası”. Buyurun.

İMAN VE İSTİKAMETE ÇAĞRI: HZ. PEYGAMBER'İN İSLAM'A DAVETİNİN HAZIRLIK SAFHASI

Doç. Dr. İlyas UÇAR*

Özet

Sözlük anlamıyla, “emn (emân)” kökünden türeyen “iman,” güven duygusu içinde tasdik etmek ve inanmak anlamına gelir. İslam inancına göre ise iman, Allah’a, melek-lere, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe ve kaderin Allah’ın bilgisiyle yaratıldığına inanmayı içerir. Bu, Müslümanlar için yaşamın temel taşıdır ve Allah’a teslimiyetlerini ifade eder. İman, ibadetlerde ve ahlaki davranışlarda temel motivasyon kaynağıdır ve Müslümanlara dünyada iyi bir hayat sürmenin yanı sıra, ahirette de ebedî mutluluğa ulaşma fırsatı sunar. Öte yandan, sözlük anlamıyla “kavm” kökünden türeyen “istikamet”; doğruluk, dürüstlük, adalet, itidal, itaat, sadakat ve dürüstçe yaşama gibi anlamları içerir. İslam inancına göre ise istikamet, iman sahibi olmanın ardından doğru yolda ilerlemek, Allah’ın emirlerini takip etmek ve haramlardan kaçınmayı ifade eder. İstikamet, dünya hayatında doğru kararlar almayı, dürüstlüğü, adaleti, sadakati ve ibadetlerde sürekli bir istikrar ve tutarlılık içinde olmayı içerir. İstikamet sahibi olmak, Müslümanların günlük yaşamlarında ahlaki değerlere uygun şekilde hareket etmelerini ve Allah’ın rızasını kazanmalarını sağlar.

Bu iki kavram, birbirini tamamlayıcıdır ve birbirini güçlendirir. İman, doğru istikameti gösteren bir rehber gibidir. İstikamet sahibi olmak ise, imanın pratik hayatta uygulanmasıdır. Müslümanlar, imanlarını güçlendirdikçe ve doğru istikamette ilerledikçe, hem dünya hayatında huzur ve mutluluk yaşayabilirler hem de ahirette Allah’ın rahmetine ulaşabilirler. Hz. Peygamber’in Mekke’deki zorlu davet dönemi, bu iman ve istikametle Müslümanların zihin ve gönül dünyasında pekiştirilmesinde büyük bir öneme sahiptir. İşte biz, bu tebliğde davetin neliğini iyi kavrama/kavratma, muhatabın psikolojik ve sosyolojik durumunu teşhis etme, ikna kabiliyeti, delillere dayalı konuşma gibi ilmi seviyede, güçlülere dayanabilme, yorulmama, basit sebeplerle yıpranmama, davetin her türlü yükünü taşıma gibi nitelikler gerektiren bu görevi, Hz. Peygamber’in örnekliğiyle birlikte, ruhen, bedenlen ve maddeten nasıl hazır olunması gerektiğini ele alıyoruz.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hz. Peygamber, İman, İstikamet, Mekke, Davet

ISLAM'S CALL TO FAITH AND DESTINATION: THE PREPARATORY STAGE OF THE INVITATION OF PROPHET MUHAMMAD

Abstract

In dictionary terms, “îmân (faith)” derived from the root “emn (emân),” means to confirm and believe with a sense of trust. According to Islamic belief, îmân encompasses believing in Allah, angels, books, prophets, the Day of Judgment, and that destiny is created by Allah’s knowledge. This serves as the cornerstone of life for Muslims and signifies their surrender to Allah. Îmân is the fundamental source of motivation in worship and ethical behavior, offering Muslims the opportunity to not only lead a good life in this world but also attain eternal happiness in the hereafter. On the other hand, according to its dictionary definition, “istikamet (destination)” derived from the root “kavm,” includes meanings such as truth, honesty, justice, moderation, obedience, loyalty, and living honestly. In Islamic belief, istikâmet signifies progressing on the right path after having îmân, following Allah’s commands, and refraining from forbidden acts. It encompasses making correct decisions in worldly life, upholding honesty, justice, loyalty, and maintaining a continuous consistency and steadfastness in worship. Being on the path of istikâmet enables Muslims to live in accordance with ethical values in their daily lives and earn Allah’s pleasure.

These two concepts complement and strengthen each other. Îmân is like a guiding compass towards the right path, while being on the path of istikâmet represents the practical implementation of îmân in daily life. As Muslims strengthen their îmân and progress on the right path, they can experience peace and happiness in this world and, in the hereafter, attain Allah’s mercy. The challenging period of the Prophet Muhammad’s call in Mecca played a significant role in solidifying these concepts in the minds and hearts of Muslims. In this discourse, we discuss how to understand and convey the essence of the call, diagnose the psychological and sociological state of the addressee, possess the ability to persuade, speak based on evidence at an academic level, endure difficulties, remain tireless, not be worn down by trivial reasons, and bear the burden of the call in line with the example set by the Prophet Muhammad, both spiritually, physically, and materially.

Keywords: Islamic History, Prophet Muhammad, Faith, Destination, Mecca, Invitation

* Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı

Giriş

Hz. Peygamber'in İslam'a davetinin ilk yılları İslam tarihinde oldukça önemli bir dönemi temsil eder. Bu dönem, İslam'ın temellerinin atıldığı ve Müslüman topluluğun oluşmaya başladığı bir zaman dilimini kapsar. İman ve istikamete çağrı olarak adlandırığımız İslam'a davet döneminin en önemli noktaları en yalın hâliyle şu şekilde ifade edilebilir:

İlk Vahiy (610): İslam'ın başlangıcı, Hz. Muhammed'in (sas) Mekke yakınlarında Hira Mağarası'nda inzal edilen ilk vahiy ile başlar. Bu olay, İslam'ın Peygamberi olarak kabul edilen Hz. Muhammed'e (sas) Allah'ın mesajlarını iletmeye başladığı anı temsil eder.

Gizli Davet (610-613): Hz. Muhammed (sas), vahyin henüz başlarındaki dönemde öncelikle yakın ailesine ve çevresine İslam'ı gizlice tebliğ etti. Bu dönemde İslam topluluğu çok küçüktü ve inançlarını açıkça ifade etmek tehlikeliydi; çünkü Mekke'deki putperest toplum bu yeni inanca karşı düşmandı.

Açıktan Tebliğ ve Mücadele (613-619): Daha sonra Hz. Muhammed (sas), İslam'ı açıkça yaşadığı topluma duyurmaya başladı. Ancak Mekke toplumu, İslam'ın tebliğ edilmesini ve putperestlikten vazgeçilmesini istemiyordu. Bu dönemde Müslümanlar zulme maruz kaldılar, işkence gördüler ve boykot edildiler.

Mekke'den Medine'ye Hicret (622): Hz. Muhammed (sas) ve Müslümanlar, Mekke'deki zulümlerden kaçarak Medine'ye hicret ettiler. Bu olay, İslam tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır ve İslam takvimi için de başlangıç tarihi olarak kabul edilir.

Medine Dönemi (622-630): Medine'de, Hz. Muhammed (sas) bir devlet lideri olarak görev yapmaya başladı ve İslam topluluğu büyümeye devam etti. Muahât, Medine Sözleşmesi gibi önemli anlaşmalar yapıldı ve Müslümanlar savunma pozisyonuna geçtiler.

Mekke'nin Fethi (630): Hz. Muhammed (sas) ve Müslümanlar, Mekke'ye dönerek şehri barışçıl bir şekilde fethettiler. Bu olay, İslam'ın zaferini temsil eder ve İslam'ın yayılmasının hız kazandığı bir dönemin başlangıcını işaret eder.

Hz. Peygamber, 23 yıl süren bu iman ve istikamete çağrı dönemi boyunca insanları delaletten hidayete, zulmetten nura, küfürden imana davet etmek için çaba gösterdi. Hz. Peygamber'in insanları Allah'ın yoluna, kurtuluşa daveti rastgele bir davet değildi. O, İslam'ı tebliğ ederken çeşitli önemli noktalara dikkat etti. Allah'ın Resûlü'nün takip ettiği metodu, bugünkü davetçiler olarak bizlerin öğrenmesi son derece önemlidir. Çünkü o, her alanda olduğu gibi bu konuda da bize üsve-i hasenedir (el-Ahzâb 33/21). Bugün insanlara İslam'ı anlatmak ve kurtuluş yoluna davet etmek istiyorsak, bunu sadece onun örnekliliğine başvurarak gerçekleştirebiliriz.

1. Kur'an ve Sünnet Ekseninde İslami Davetin “Ne”liği

Da'vet (الدعوة) kelimesi, Arapçada bir mastar olarak kabul edilmekte olup sözlük anlamı itibarıyla “çağırarak, bağırarak, seslenmek, adlandırmak, sevk etmek, ziyafete çağırarak, propaganda yapmak” gibi farklı anlamlara gelmektedir. Hatta aldığı harf-i cerlere göre dua veya beddua etmek gibi zıt manaları ihtiva etmektedir.¹

Bu kelime, Kur'an-ı Kerim'de altı ayette geçmektedir ve aynı kökten gelen farklı türevleri ise 205 defa kullanılmıştır. Hadis metinlerinde de çeşitli vesilelerle yer almıştır. Davet kelimesi ve bu türevleri, İslam'a ve İslami ilkelerin uygulanmasına çağrıda bulunmanın yanı sıra Allah'a yakarış, insanların kabirlerinden çağrılması, yemek ve ziyafete çağırma gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Terim olarak, davet kelimesi özellikle “İslam'a ve İslam esaslarının uygulanmasına çağrı” anlamına gelir. Kur'an-ı Kerim'de geçen bazı ifadeler,² davetin İslami inanç ve değerlerin kabul edilip uygulanmasını teşvik eden bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, bu kavramlar arasında sık sık birbirinin yerine kullanılan terimler arasında yer almaktadır; bu terimler arasında tebliğ, irşat, vaaz, nasihat, inzâr, tebşîr, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker gibi sözlük anlamları bakımından farklılıklar olmasına rağmen, uygulama ve amaçları açısından benzer veya yakın anlamları ifade etmektedirler.³

Hz. Peygamber, Kur'an'da “Allah'ın davetçisi” (**dâiyallah**) olarak nitelendirilmiştir.

“يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَآمِنُوا بِمَا يَعْزِفُ لَكُمْ مِنْ دُئُوبِكُمْ وَيُجِزْكُمْ مِنْ عَذَابِ الْهِمِّ”

“Ey halkımız! **Allah'ın davetçisine** uyun ve ona iman edin ki, Allah günahlarınızı bağışlasın ve sizi acılı azaptan korusun.” (el-Ahkâf 46/31).

Hz. Peygamber'e verilen davet görevi, “davet et” (ادع) emrinin yanı sıra “tebliğ et” (بلغ), “hatırlat” (ذكر), “ikaz et” (أنذر) gibi başka kelimelerle de ifade edilmiştir.⁴ Ayrıca, birçok ayette Hz. Peygamber'in görevinin sadece “belâğ” olduğu belirtilmektedir.

¹ Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. İbrâhim Sâmerrâî - Mehdî Mahzûmî (Beyrut: Dâru ve Mektebetü Hilâl, 1988), 2/221; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisâ-nü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1414), “d'av”, 14/258 vd.

² İlgili ayetler ve ifadeler için bk. “Kur'ân-ı Kerim Meali”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim* (Çevrimiçi), “İslâm'a çağrı” (es-Saff 61/7), “imana çağrı” (el-Hadîd 57/8), “Allah yoluna çağrı” (en-Nahl 16/125), “Allah'ın kitabına çağrı” (Âl-i İmrân 3/23), “hakka çağrı” (er-Ra'd 13/14), “hayra çağrı” (Âl-İmrân 3/104), “kurtuluşa çağrı” (el-Mü'min 40/41), “hayat kaynağına çağrı” (el-Enfâl 8/24), “esenliğe çağrı” (Muhammed 47/35).

³ Mustafa Çağrırcı, “Da'vet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/16.

⁴ Halis Albayrak, “Tebliğ ve Davet Kavramlarının Analizi”, *Kutlu Doğum 2003: İslam'ın Güncel Sunumu*, 2006, 43-52.

“Eğer seninle tartışmaya girerlerse, de ki: ‘Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah’a teslim ettim.’ Ehl-i kitaba ve ümmîlere, ‘Siz de Allah’a teslim oldunuz mu?’ de! Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir. Yok, eğer yüz çevirdilerse, sana düşen yalnızca bildirimde bulunmaktır. Allah kullarını çok iyi görmektedir.” (Âl-i İmrân 3/20).

“Allah’a itaat edin, peygambere de itaat edin ve tedbirli olun. Eğer yüz çevirirseniz bilin ki elçimizin görevi açık biçimde tebliğ etmekten ibarettir.” (el-Mâide 5/92).

“Onlara haber verdiğimiz azabın bir kısmını sana ister gösterelim, ister (bundan önce) seni vefat ettirelim, senin görevin sadece tebliğ etmektir; hesaba çekmek bize aittir.” (er-Ra’d 13/40).

“Tebliğ” ile aynı kökten gelen “belâğ” terimi, yukarıdaki üç ayette genellikle “davet” anlamını taşımakta ve İslam dinini yaymanın temel yolunun davet ve tebliğ olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, Kur’an-ı Kerim’de Hz. Peygamber’e “dâî (davetçi)”, “beşîr (müjdeleyici)”, “nezîr (uyarıcı)” gibi sıfatlarla atıfta bulunularak, onun misyonunun temel olarak davet etme ilkesine dayandığı vurgulanmıştır. Özellikle Hz. Peygamber ve genel olarak Müslümanlar için önemli bir rehberlik kaynağı olan bir ayette, *“Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla müzakereni en iyi şekilde sürdür.”* (en-Nahl 16/125) hükmüyle davetin barışçıl yöntemlerle gerçekleştirilmesi teşvik edilmiştir.

İslam’dan önce Arap Yarımadasının tamamını tek bir bayrak altında toplayan siyasi model bulunmadığından tek bir dinî yapı hâkim olmayıp, siyasi parçalanmışlığın bir sonucu olarak farklı dinî inançlar tezahür etmişti. Daha açık bir ifadeyle bu dönemde farklı dinlerin yayılma imkânı bulduğu çoğulcu dinî yapı hâkimdi. Dolayısıyla İslami davet dönemi başlamadan önce, Mekke başta olmak üzere Arabistan’da ilkel inançlarla birlikte Putperestlik, Yahudilik, Hristiyanlık, Sabîilik, Mecûsîlik gibi dinler yayılmıştı.⁵ Hz. Peygamber bu gerçekliğin farkındaydı. Örneğin, Bizans İmparatoru Heraklius’a, Mısır Mukavkıs’ına ve İran kirasına gönderdiği mektuplarında «أدعوك بدعاية الإسلام»⁶ diyerek söze başlaması da onun hem yakın hem uzak çevresinde karşı bir davetçi olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Hz. Peygamber’in bu örnek davetini belirleyen bazı temel ilkeler⁷ bulunmaktadır:

Dinden zorlama yoktur: İnsan zorla hiçbir düşünceyi kabul etmez ve benimsemez. İnsan, düşünce ve inançlarını özgür iradesiyle seçer, bu da onun fitri eğilimine

⁵ Hakan Temir, *Arap Yarımadasında Kabile Hayatı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 332 vd.

⁶ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî el-Himyârî Abdürrezzâk San’ânî, *el-Musannef fi’l-hadîs*, thk. Habîburrahman A’zamî (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1403), 5/343.

⁷ Mahsum Aytepe, “İslâmî Davette Davetçi Problemi ve Bunu Aşmanın Koşulları”, *EKEV Akademi Dergisi* 21/71 (2017), 186-196.

saygı gösterilmesi gerektiğini vurgular. Bu fitri eğilim, insanın değerini oluşturan temel bir ontolojik yapıdır. İnsan, inançlarını özgürce seçtiğinde, varlık bütünlüğüne uygun bir değer sistemini inşa edebilir. İslam, insanın bu doğal eğilimine uygun bir din olarak kabul edilir. Bu ilke Kur'an'ın da en temel ilkelerinden birisidir: *“Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi iştir ve bilir.”* (el-Bakara 2/156).

Müminler kardeşir: İman, insan ile Allah arasındaki dikey bir ilişkiyi simgeler. Bu ilişkinin yatay düzlemdeki ilk yansımalarından biri, inananların birbirlerine karşı sevgi ve dayanışma hislerini paylaşmalarıdır. İman bağı, farklı dilleri, ırkları, cinsiyetleri, coğrafyaları veya kişilikleri olan insanları, bu ilahi armağan sayesinde kardeş olarak görmek anlamına gelir ve bu, maddi çabalarla elde edilemeyecek bir kutsal bir lütfur. Bu ilke de Kur'an'da yer almaktadır: *“Müminler ancak kardeşirler, öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin, Allah'a itaatsizlikten sakının ki rahmetine mazhar olasınız.”* (el-Hucûrât 49/10).

Tutarlı olmak: Tutarlılık, insanın fitri yapısını etkileyen bir öneme sahiptir ve inançların etkileyciliği, bu inançları temsil edenlerin tutarlılıklarından kaynaklanmaktadır. İnsanların fikirlerini pratiğe dönüştürme yeteneği, düşüncenin mahiyeti problemine meydan okumakta ve inançların etkileyciliğine katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda, İslam davetçileri için, inancın içsel tutarlılığını Allah'ın teminat altına aldığına dair teorik iddiayı, kişisel tecrübelerle desteklemeleri gerekmektedir. Bu süreçte, peygamberlerin yaşamları, Hz. Peygamber'in örnekliği ve tarihteki diğer modeller, davetçilere ilham kaynağı olabilir ve inançlarını ahlaki bir şekilde temsil etme sorununa yardımcı olabilir. Bu, her Müslümanın temel sorumluluğu olmasına rağmen, ahlaki tutarlılık, davetçilerin kişisel kimliklerini inşa etmeleri ve inançlarını ahlaki bir düzeyde temsil etmeleri açısından özel bir öneme sahiptir. Aksi halde bu çirkin bir davranış olarak görülmektedir. Bu ilkenin Kur'anî yansıması ise şu ayettir: *“Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır.”* (es-Saf 61/2-3).

İşte bu tebliğ özellikle nebevî davet sürecinin hazırlık safhalarını bu ilkeler ışığında konu edinmektedir.

2. Hz. Peygamber'in Davet Metodu

H. Peygamber'in risaletini tebliğe ilk kez “يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ. قُمْ فَأَنْذِرْ” yani “Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar!” (el-Müddessir 74/1-2) emriyle başlamış “وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ” yani “Yakın akrabaları uyar.” (eş-Suara 26/214) hitabıyla da davetini devam ettirmiştir. Davete ilk icabet eden kişi kıymetli eşi Hz. Hatice olmuştur. Hz. Ebubekir, Hz. Ali, Hz. Zeyd gibi kişilerle devam eden ve yaklaşık 23 yıl süren davet süreci Veda Haccı'nda hepsi de bu

kutlu iman ve istikamet çağrısına icabet ederek Müslüman olmuş muazzam kitleye karşı kullandığı “أَلَا هَلْ بَلَّغْتُ؟” yani “Dikkat edin, tebliğ ettim mi?”⁸ sözüyle son bulmuştur.

Hz. Peygamber’in 23 yıl süren daveti boyunca kullandığı metotları, çeşitli açılardan incelemek mümkündür. Hz. Peygamber’in; iyi ahlak ve örnek davranışları, sabır ve hoşgörüsü, güvenilir oluşu, ikna edici konuşmaları, davette aceleci davranmaması, iletişim becerisi (diyalog ve tartışma becerisi), İslam’ı yaymak için yaptığı yolculuklar İslam’ın hızla yayılmasına ve Müslüman topluluklarının büyümesine katkı sağladı. Çok kapsamlı olan bu yöntemler hakkında ülkemizde oldukça önemli çalışmalar da kaleme alınmıştır.⁹ Onlardan bir tanesi de hiç şüphe yok ki merhum Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL’ın *Rasûlullah’ın İslâm’a Davet Metodu* kitabıdır. O bu konuda üçlü bir tasnife giderek şunları söylemiştir:

Resûlullah Efendimizin davet metodunu, bölüm pörçük malumat ve dağınık bilgiler halinde sunmak yerine, derli-toplu, şümüllü ve toplayıcı üç ana bölümde incelemek istiyoruz:

A- Resulullah’ın gayeye ulaşmak için takip ettiği merhaleler açısından davet metodu,

B- Psikolojik unsurları açısından Resûlullah’ın davet metodu

C- Sosyal müesseselerle irtibatı açısından Resûlullah’ın davet metodu.¹⁰

Bu sınıflandırmadan da anlaşılacağı üzere, davetin hazırlık, oluşum ve gelişim süreçleri oldukça karmaşık ve çok yönlü bir niteliğe sahiptir. Bu nedenle, bu çalışmada “iman ve istikamet” temasıyla bağlantılı olması açısından davetin hazırlık aşamasını ele almaya karar verdik. Çünkü iman ve istikamet belki de en zorlu dönem olan bu hazırlık sürecinin temel unsurlarını oluşturur. Hz. Peygamber, ruhsal/zihinsel, fiziksel ve maddi açıdan bu hazırlık dönemini nasıl geçirmiş olabilir? Bu soruya yanıt aramak, çalışmamızın merkezinde yer almaktadır.

⁸ Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervez Abdullâh b. Mübârek, *el-Müsned*, ed. Subhî el-Bidârî (Riyad: Mektebetü’l-Mearif, 1407), 146; Ebu Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd Vâkîdî, *Kitâbu’l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: y.y., 1989), 3/1111; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menîr el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 2/141.

⁹ Bu konuda derli toplu bir çalışma için bk. Ali Aksu, “İslam’da Da’vet ve Da’vet Kitapları Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 7-33.

¹⁰ Ahmet Önkâl, *Rasûlullah’ın İslâm’a Davet Metodu*, ts., 77.

2.1. Ruhsal/Zihinsel Hazırlık

Modern dünyada bir işe/göreve ruhsal yönden hazırlanmak, işinizi yaparken içsel denge, motivasyon ve mental sağlığını korumak ve işin zorluklarına karşı psikolojik olarak hazır olmak anlamına gelir. Ruhsal hazırlık, işe başlamadan önce kendinizi ruhsal olarak sağlamlaştırma ve iş sürecindeki zorluklarla daha iyi başa çıkabilme yeteneğini içerir. Bu, işinizi daha verimli bir şekilde yapmanıza yardımcı olabilir ve stresle daha etkili bir şekilde başa çıkmanıza olanak tanır. Ayrıca ruhsal hazırlık şu başlıkları da ihtiva etmektedir: Kendi kendini tanıma, stres ve kaygı yönetimi, amaçlılık ve kararlılık, olumlu (pozitif) düşünce, empati ve iletişim.

Ruhsal hazırlık, herhangi bir işe/göreve başlamadan önce kendinizi hem duygusal hem de zihinsel olarak daha iyi bir şekilde hazırlamanıza yardımcı olabilir. Bu, işin zorluklarına karşı daha dirençli olmanızı ve iş performansınızı artırmanızı sağlayabilir. Peki, modern dünyada durum böyleyken nübüvvet gibi işin metafizik boyutu da olan oldukça ağır bir görev için Hz. Peygamber'in yaşayacağı ruhsal hazırlığı hiç tasavvur ettik mi? Hz. Peygamber, doğumundan itibaren şirkin ve Cahiliye'nin her türlü pislik ve ahlaksızlıklarından korunmuştur. Kavmi arasında ahlaki ve davranışlarıyla takdirler kazanarak **"el-Emin"** vasfına layık görülmüş ve peygamberliğinden sonra da en azılı düşmanları tarafından bile takdir edilmiştir. O zaman bu bağlamda başlıkları yeniden ele almak faydalı olacaktır.

Kendi kendini tanıma: Yüce Allah'ı tanıma görevi olan kul, aynı zamanda kendi varlığını da anlamalıdır. Bu şekilde, insan, kendi varlığının bilincinde olarak Allah'ın ebedî varlığını anlayabilir. İlk kez İhvân-ı Safa (344-373/945-985) Risaleleri'nde, Hz. Peygamber'in hadisi olarak anılan "Nefsini en iyi bileniniz, Rabb'ini en iyi bileninizdir" sözü de belki geleneğimizde bu nedenle çok meşhur olmuştur.¹¹ Nübüvvet öncesi sık sık Hira Mağarası'nda uzlete çekilmesi de hem kendini hem de Rabbini tanıma isteği olarak düşünülebilir.¹² Kur'an'da bu husus bir ikaz şeklinde yer almaktadır:

"Allah'ı unutan, bu yüzden Allah'ın da onlara kendilerini unuttuğu kimseler gibi olmayın." (el-Haşr 59/19).

Stres ve kaygı yönetimi: Her insan gibi Peygamber Efendimizi de yaptığı işi ve üstlendiği görevi en güzel şekilde yerine getirmek istemiştir. Davet döneminde yaşadığı haksızlıklar, işkenceler, sözlü/fiili saldırılara rağmen davasından vazgeçmemiştir. Bununla beraber müşriklerin Kur'an'a inanmamalarından ve ona karşı gösterdikleri

¹¹ Yusuf Açıkel, "Nefsini bilen Rabb'ini bilir' hadis mi, kelim-i kibar mı?", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1999), 179.

¹² Uzlet için burayı seçmesindeki diğer sebeplerle ilgili olarak ayrıca bk. Ünal Kılıç, "Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi uzlet için Hira Mağarası'nı seçmesi üzerine bazı mülâhazalar", *İSTEM* 24 (2014), 3-11.

düşmanca tavırdan dolayı Hz. Peygamber üzülmüştür. Evladını kaybettiğinde soyunun kesildiği yönündeki iddialar, İsrâ ve Miraç hadisesinde çoğu kimsenin onunla dalga geçmesi, ilk zamanlarda vahyin belirli bir süre kesilmesi (fetretü'l-vahy) bir insan olarak Hz. Peygamber'in üzüntü, korku, endişe, kaygı ve stres gibi psikolojik duygu durumlarını yaşamasına neden olmuştur. Fakat o her seferinde Allah'a sığınmış ve inen şu ayetler ile huzur ve sakinete bulmuştur.

“İman etmiyorlar diye neredeyse kendini helâk edeceksin!” (eş-Şuarâ 26/3).

“Durum böyleyken bu son kitaba inanmazlarsa arkalarından üzülererek neredeyse kendini helâk edeceksin!” (el-Kehf 18/6).

“Kötü işleri hoşuna gidip de onları güzel bulan kimse (ile böyle olmayan bir) mi? Allah dilediğini sapkınlık içinde bırakır, dilediğini de doğruya iletir. O halde onlar için üzülererek kendini helâk etme. Allah onların yaptıklarını elbette biliyor.” (Fâtır 35/8).

Allah'a sığınarak yaşadığı stres, kaygı ve üzüntü durumlarını iyi yönetmesini bilen Hz. Peygamber, davet süreci boyunca bu konuda arkadaşlarına da iyi bir örnek olmuştur. Mekke'de yaşanan onca olaydan sonra bir gün Hz. Ebû Bekir ile Mekke'den ayrılarak Sevr mağarasına sığınmışlardı. Müşrikler ise onları her yerde aramaktaydı. Bu sırada mağaranın üzerinde dolaşan bir grup müşrik, içeriden Ebû Bekir'in ayaklarını görmüş ve endişeli bir şekilde “Şayet aşağı eğilip ayaklarını görseler, bizi bulurlar” demişti. Hz. Peygamber, her an Allah'a tam bir güven ve tevekkül içindeydi ve bu durumda Ebû Bekir'i teselli etmişti. Ona, “Ey Ebû Bekir! Düşünsene, iki yoldaş ki Allah onların üçüncüsüdür, artık endişe edilir mi?” demişti.¹³ Kur'an-ı Kerim de bu olayı anlatırken bu güveni şu şekilde ifade etmektedir: *“Üzülme, endişelenme, çünkü Allah bizimledir.”* (et-Tevbe 9/40).

Amaçlılık ve kararlılık: Hz. Peygamber'in hem gizli davet dönemi hem de açıkta tebliğ ve mücadele döneminde tek bir amacı vardı. Amacı olmayan ve bu amaç doğrultusunda kararlı bir şekilde ilerleyemeyen bir kişinin başarılı olması mümkün değildir. Hz. Peygamber ruhsal olarak bu duruma hazır olmasaydı yaşadığı zorlu durumlarda başarısızlığa uğrayabilirdi. Yüce Allah'ın şu emirleri kararlılığın esasını oluşturmaktadır:

“De ki: “Allah bize ne yazmışsa başımıza ancak o gelir, O bizim mevlâmızdır.” Müminler yalnız Allah'a güvenip dayansınlar.” (et-Tevbe 9/51).

Müşriklerin olanca kin ve nefretine rağmen mücadeleye devam eden Resûlullah'ın bu konuda ne denli kararlı olduğunu gösteren bir başka yet ise şu şekildedir:

¹³ Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 3/1061.

“Buna (davetine) rağmen yüz çevirirlerse de ki: ‘Allah bana yeter, O’ndan başka ilah yoktur, ben yalnız O’na güvenip dayanırım; O, büyük arşın sahibidir.’” (et-Tevbe 9/129).

Olumlu (pozitif) düşünce: Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’in (sas) tebliğ görevini yerine getirirken ruhsal durumunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Durum böyleyken bu son kitaba inanmazlarsa arkalarından üzülererek neredeyse kendini helâk edeceksin!” (el-Kehf 18/6).

H. Peygamber için en zorlayıcı durum, muhataplarının kendisine anlattığı gerçeği ve hakikati duymadan sırtlarını dönüp gitmeleriydi. Ancak Allah Teâlâ, Resulüne şöyle bir teselli vererek bütün Müslümanlara önemli bir tebliğ prensibini hatırlatmaktadır:

“(Ey Resulüm!) Buna rağmen eğer onlar senden yüz çevirirlerse artık sana düşen, sadece açık seçik duyurmaktır.” (en-Nahl 16/82).

Bu ayetler gösteriyor ki Hz. Peygamber üzerine düşen vazifeyi yerine getirmiş ve sonucunu Allah’a havale etmiştir. Negatif ve olumsuz düşünceden Allah’a sığınmıştır. Belki de bu konuda en meşhur olay Taif’te yaşananlardır. Rivayetlere göre Hz. Peygamber, hüznü dolu bir dönemde içine ferahlık ve olumlu gelişmeler umuduyla Tâif’e gittiğinde, kabul görmek yerine hakaretlere maruz kalarak kovuldu. Hz. Âişe, bir gün Hz. Peygamber’e, Uhud Savaşı gibi zor bir gün yaşayıp yaşamadığını sorduğunda, Hz. Peygamber ona şu cevabı verdi:

“Evet, senin kavminden çok kötülük gördüm. Bu kötülüklerin en fenası, onların bana Akabe günü yaptığıdır. Tâif’li İbn Abdülyâfîl’e sığınmak istemiştin, ancak beni kabul etmemişti. Ben de geri dönüp üzüntü içinde yürümeye başladım. Karnüsseâlib adlı yere gelince, kendime gelememişim. Orada başımı kaldırıp baktığımda, beni gölgeleyen bir bulut gördüm. Daha yakından baktığımda ise bulutun içinde Cebrail’i fark ettim.” Yanında dağlar meleğinin de olduğu ifade edilen Cebrail: “Yâ Resûlullah! Eğer istersen, bu iki dağı onların başlarına geçirelim.” dediğinde, Hz. Peygamber, bu teklife karşılık şöyle cevap verdi:

“Hayır, ben Allah’a sadece O’na ibadet edecek ve O’na hiçbir şeyi ortak koştırmayacak insanlar çıkarmasını dilerim.”¹⁴ Hz. Peygamber, asıl üzüntüsünü insanların hakka yönelik duyarsızlığına ve onun tebliğ ettiği gerçeği kabul etmeyerek reddetmelerine değil, halkın onu kabul etmeyeşine dikkat çekmektedir. Yaşadığı hadiseyle üzülsün de Addas’ın İslam’a yönelik ilgisiyle sevinmiş ve bu anı, yaşadığı zorlukların aniden sona

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavkî’n-Necât, 1422/2001), “Bed’u’l-Halk”, 7; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi’u’s-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), “Cihâd”, 111.

erdiği bir an olarak görmüştür. Hz. Peygamber her zaman geleceğe umutla bakmış, Allah'ın rahmetine güvenmiş ve olumsuz olaylara olumlu bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Bu, pozitif bir psikolojik ve manevi donanımın, olumlu bir tavır geliştirmek için çok önemli olduğunu göstermektedir.

Empati ve İletişim: Hz. Peygamber toplumda yaşayan her bireyin özelliklerini dikkate alarak iletişim kurmuştur. Onlarla anlayabilecekleri kadar ve seviyelerine göre konuşmuştur. Örneğin eşinin doğurduğu siyah çocuğun kendisinden olmadığı iddiasıyla reddetmek isteyen bir bedevî ile aralarında şöyle bir diyalog geçmiştir:

“Benim eşim siyah bir çocuk doğurdu. Ben bu çocuğu reddetmek istiyorum.”

“Senin develerin var mı?”

“Evet.”

“O develerin renkleri nasıldır?”

“Kırmızıdır.”

“Bunların içinde beyazı siyaha çalan boz deve var mı?”

“Evet, onların içinde boz renkli develer elbette vardır.”

“Öyleyse bu boz renklerin nereden geldiğini düşünüyorsun?”

“Ya Resûlullah bu soyunun damarıdır, ona çekmiştir.”

“Belki bu oğlan da eski bir soy köküne çekmiştir (yani ona benzemiştir).”¹⁵

Bu yaklaşımıyla Hz. Peygamber, bedevînin anlayacağı dilden, yaşadığı hayattan bir benzetme ile seviyesini dikkate alarak konuşmuş ve onu ikna etmiştir.

Davate en yakınlarından başlayan Hz. Peygamber'in Safa Tepesi'nde akrabalarını toplayarak onlarla şu diyalogu gerçekleştirmesi de iletişimde konusunda nasıl bir olgunluğa eriştiğini göstermesi açısından önemlidir:

“Ey Kureyş cemaati! Ben size, şu dağın eteğinde veya şu vadide düşman atlıları var; hemen size saldıracak, mallarınızı gasp edecek desem, bana inanır mısınız?” Onlar da hiç düşünmeden: “Evet inanırız! Çünkü şimdiye kadar seni hep doğru olarak bulduk, senin yalan söylediğini hiç işitmedik!” dediler.

2.2. Bedensel Hazırlık

Hız. Peygamber, Rabbine yönelik ibadet ve itaat ile kendisine verilen görevleri yerine getirebilmek için her türlü zorluğa, sıkıntıya, zahmete dayanabilen, yıpranmayan, yorulmayan, davetin tüm yükünü taşıyabilecek güçlü ve sağlıklı bir beden gerekliliğini bilmekteydi. Bu yüzden hem beden temizliği ve sıhhati konusunda ümmetine örnek olmuştur. Çevrenin ve elbiselerin temiz tutulmasını emretmiştir. Ayrıca “Kuvvetli

¹⁵ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "İ'tisâm", 12.

mümin, zayıf müminden Allah katında daha hayırlı ve daha sevimlidir.”¹⁶ sözüyle, Müslümanları bedenlen ve bünye olarak davete hazır olmaya teşvik etmiştir. Hatta “Temizlik, imanın yarısıdır.”¹⁷ buyurarak davetin önemli bir aşamasına vurgu yapmıştır.

“*Allah'ın içi dışı temiz olanları sevdiğini...*” (el-Bakara 2/222) her fırsatta ümmetine hatırlatan Hz. Peygamber, abdestli yaşamaya, misvak kullanmaya, tırnak bakımı ve tıraş gibi temizliği sağlayan unsurlara çok dikkat etmiştir.

“Her Müslümanın haftada bir defa başını ve vücudunu yıkaması onun üzerinde bir hakktır.”¹⁸ “Misvak kullanın, çünkü misvak, hem ağzı temizler, hem de Rabb'in rızasını kazandırır.”¹⁹ “Dört şey peygamberlerin sünnetlerindendir; hayâ (utanma duygusu), güzel koku kullanma, nikâh (evlenme) ve misvak kullanma.”²⁰ “Fitrat beştir veya şu beş şey fitrattandır: Sünnet olmak, kasıklardaki kılları tıraş etmek, tırnakları kesmek, koltuk altı kılları yolmak ve bıyıkları kısaltmak.”²¹ şeklindeki hadisler de bunu ümmetine tavsiye ettiğini göstermektedir.

H. Peygamber, fiziksel görünüş ve giyim açısından insanlar arasında en güzel olanıydı. Arkadaşlarını, giyim temizliğine özen göstermeleri konusunda teşvik ederdi. Bir gün, kirli elbiselerle dolaşan bir adamı gördüğünde, şunları söyledi: “Bu kişi elbiselerini temizlemek için bir şey bulamıyor mu?”²² Bu sözüyle H. Peygamber (sas), Müslümanları temiz ve düzgün giyinmeye teşvik ediyor ve kirli giysiler giymemelerini öneriyordu. Bu hadiseye benzer şekilde saçları omuzlarına kadar uzanan bir sahâbi için saçlarına ikramda bulun²³ saçları darmadağınık başka bir sahâbi için “Saçlarını düzletecek bir şey bulamadın mı?”²⁴ diyerek bireylerin kişisel bakımlarına dikkat etmeleri gerektiğini vurgulamış ve gerektiğinde müdahalede bulunmuştur.²⁵ H. Peygamber, evlerin temizliğine de büyük bir önem atfetmiş ve şu şekilde ifade buyurmuşlardır:

¹⁶ Müslim, “Kader”, 34; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (y.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, t.s.), “Zühd”, 41.

¹⁷ Müslim, “Taharet”, 1.

¹⁸ Buhârî, “Cum'a”, 12; Müslim, “Cum'a”, 9.

¹⁹ İbn Mâce, “Taharet”, 7.

²⁰ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.), “Nikâh”, 1.

²¹ Buhârî, “Libâs”, 63.

²² Süleyman b. Eş'as Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.), “Libâs”, 14.

²³ Ebû Dâvûd, “Tereccül”, 3.

²⁴ Ebû Dâvûd, “Libâs”, 17.

²⁵ Bedene yönelik diğer müdahale örnekleri için ayrıca bk. İlyas Uçar, “Hz. Muhammed (s.a.v.) Döneminde Medine'de Bedene Yönelik Müdahaleler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2019), 173-187.

“Allah güzel ve güzeli takdir eder, cömerttir ve cömertliği hoşnutlukla karşılar, kerimdir ve kerem sahibini sevmiştir, temizdir ve temizliği hoşnutlukla karşılar. Evlerinizin çevresini temiz tutun.”²⁶

Kur’an-ı Kerim temizlik konusunda hem Hz. Peygamber’e hem de tüm Müslümanlara yönelik bazı hatırlatmalarda bulunmuştur: Kalp temizliği manasındaki temizlik: **“Bu hem sizin kalpleriniz hem de onların kalpleri için daha temizdir.”** (el-Ahzâb 33/53).

Fuhuş ve zinadan sakınma manasındaki temizlik: **“Lût ailesini şehrinizden çıkarın. Çünkü onlar, temiz kalmak isteyen (zina ve fuhuş yapmayan) kimselerdir.”** (en-Neml 27/56).

Malın haramla kirlenmemesi için temizlik: **“Onların mallarından, kendilerini temizleyeceğin ve yücelteceğin bir sadaka al.”** (et-Tevbe 9/103).

Putlara tapma ve yalan pisliliğinden temizlik: **“Ey peygamber! Ağızlarıyla ‘inandık’ dedikleri hâlde, kalpleri inanmamış olanlardan küfürde yarış edenler seni üzmesin. Yahudiler arasında da yalana kulak veren, sana gelmemiş olan bir kavme kulak verenler vardır. Kelimeleri konuldukları yerlerden çıkarıp tahrif ederler. ‘Eğer size bu verilirse alın, bu verilmezse sakının!’ derler. Allah birini şaşırtmak isterse, sen onun için Allah’a karşı hiçbir şey yapamazsın. Onlar öyle kimselerdir ki Allah, onların kalplerini temizlemek istememiştir. Onlar için dünyada rezillik var ve yine onlar için ahirette de büyük bir azap vardır.”** (el-Mâide 5/41).

Hz. Peygamber sağlıklı ve helal yaşamanın da bedensel hazırlığın bir parçası olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Kur’an-ı Kerim’de bu konuya dair de pek çok ayet bulunmaktadır:

“Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin.” (el-Bakara 2/172).

“Ey Âdemoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin; yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.” (el-A’râf 7/31).

Hz. Peygamber, İslam ibadetlerinin düzenli bir şekilde spor etkinliklerini içermesi gerektiği konusunda önerilerde bulunmuş; ayrıca güreş, atletizm, yüzme, atıcılık ve binicilik gibi spor faaliyetlerini tavsiye etmiştir.²⁷ Bu sayede ibadetlerin zorlayıcı veya yorucu olmaktan ziyade enerji verici ve canlandırıcı olmalarını teşvik etmiştir. Onun Hz. Aişe ile çeşitli zamanlarda yaptığı iki koşu müsabakasını kaynaklarımız bize bildirmektedir. Bunlardan birincisinde Hz. Aişe yarışı kazanmış, ikincisinde ise aldığı kilolar nedeniyle Hz. Aişe ikinci olmuştur. Bunun üzerine kıymetli eşine latife yaparak “Şimdi

²⁶ Tirmizî, “Edeb”, 41.

²⁷ “Atınız ve bininiz. Bence atmanız, binmenizden daha hayırlıdır.” Müslim, “İmaret”, 169; Ebû Dâvûd, “Cihad”, 23; Nesai, “Hayl”, 8; İbn Mâce, “Cihad”, 19; Darimi, “Cihad”, 14.

ödeştik” demiştir.²⁸ Ok atışı, at ve deve yarışı gibi dönemin en çok rağbet edilen eğlence çeşitleri olmanın yanı sıra savaşlara hazırlık için bir talim aracı sayılmıştır. Hatta daha sonraları yarışlar için Medine’de iki ayrı yer tahsis edilmiştir. Bunlardan birisi Hafya’dan Seniyyetü’l-vedâ’ya kadar olan 5-7 mil uzunluğundaki alan, diğeri de Seniyyetü’l-Vedâ ile Zuraykoğulları Mescidi arasındaki 1 mil uzunluğundaki alandır.²⁹

Hz. Peygamber: “Hastalarınıza zorla yedirmeyin, içirmeyin”³⁰ gibi genel ilkelerin yanında her bir hastalık için ayrı şifa yolları ve yöntemleri uygulayarak bedensel hazırlık aşamasına dair daha sonra adına tıbb-ı Nebevî denecek bazı önlem ve tedbirler almıştır. Bu tedbir ve önlemler insani/vicdani sınırlar dâhilinde uygulamaya koymuştur.³¹ Ayrıca “başımıza geldi ne yapalım”, “kaderimiz böyleymiş” vb. ümitsizlik ve yılgınlık barındıran anlayıştan uzak durulmasını göstermiştir.

2.3. Maddi Hazırlık

İslami davetin ruhsal ve bedensel hazırlık kısmı tamamlanmış olsa bile hedefe ulaşma noktasında maddi hazırlıkların da olabileceği göz ardı edilmemelidir. “Allah’ın ve sizin düşmanlarınızı ve onların gerisinde olup sizin bilmediğiniz, ama Allah’ın bildiklerini korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın. Allah yolunda harcadığınız her şeyin karşılığı, zerrece haksızlığa uğratılmadan size tastamam ödenecektir.” (el-Enfâl 8/60) ayeti bu gerçeği yansıtan önemli bir ikazdır. Ayette geçen “güç” kavramı günümüze yansıyan anlamıyla “en uygun, maksadı gerçekleştirmede en etkili olan silahlar ile diğer araç gereçler, askerî eğitim, savunma ve savaş stratejisi gibi savunma ve zafer için gerekli olan her türlü askerî güç ve imkânlar” demektir.

Hz. Peygamber’in bi’setin ilk yıllarında Mekke’de İslamiyet’i tebliğ etmek için bulunduğu Dâru’l-erkâm, bu maddi hazırlık safhasının en önemli örneklerinden birisidir. Burada kalanların yeme içme masrafları, her şeyini feda ederek İslam dinini benimseyenlerin en temel ihtiyaçları daha sonraları gazve seriyyelere katılacak ordu ve askerinin temel gereksinimleri, ok, yay, mızrak, kılıç, zırh, kalkan gibi silah alet ve edevat hep bu maddi hazırlık safhası içinde yer almıştır. Hatta sefere çıkan kişilerin ailelerine olan maddi-manevi desteği de hiçbir zaman aksatmamıştır. Hz. Peygamber, infak ve yardımlaşma duygusunu güçlendirme yoluyla tüm eksiklikleri tamamlamaya gayret göstermiştir. Özellikle davetin ilk yıllarında Müslümanlar maddi zorluk yaşamışlardır.

²⁸ Ebu Dâvûd, “Cihad”, 61; İbn Mâce, “Nikâh”, 50.

²⁹ İlyas Uçar, *Hz. Muhammed Zamanında Medine’de Gündelik Hayat Mekânın Üretimi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2019), 126.

³⁰ Tirmizî, “Tıbb”, 4; İbn Mâce, “Tıbb”, 4.

³¹ İlyas Uçar, “Hz. Peygamber Zamanında Medine’de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (30 Eylül 2017), 208 vd.

H. Osman, H. Ebu Bekir, H. Ömer gibi maddi açıdan daha varlıklı olan sahabiler bu konuda fedakârlık yapmaktan çekinmemişlerdir. Yine bu zenginlerden Abdurrahman bin Avf'ın başından geçenleri anlattığı şu rivayet bu maddi zorlukların acı bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır:

Oruçlu olduğu bir gün, iftar sofrasına birkaç çeşit yemek konulmuştu. Abdurrahman, birden hüznünlendi ve gözyaşları içinde şöyle dedi: “Mus’ab bin Umeyr aklıma geldi. O, Uhud Savaşı’nda şehit edildi. O benden daha faziletli idi. Ama kefen olarak bir hırkadan başka bir şeyi yoktu. Onunla da başı örtülse ayakları, ayakları örtülse başı açık kalıyordu. Şimdi ise bize dünyalık olarak her şey verildi. Doğrusu hayırlarımızın karşılığının dünyada verilmiş olmasından korkuyorum.”³² Daha sonra Abdurrahman b. Avf'ın mahzun bir şekilde sofrayı terk ettiği ifade edilir. Bir zamanlar zenginlik ve refah içinde yaşayan Mus’ab b. Umeyr'in şehit edildiğinde onu örtecek bir örtü dahi bulunamaması³³ H. Peygamber'in davet döneminde maddi hazırlığa neden önem verdiğinin başka bir boyutu olarak düşünülebilir.

H. Peygamber, Müslüman aile yapısını oluşturma noktasında evliliği hem teşvik etmiş hem de evlenmek isteyenlere aynî, nakdî veya psikolojik destekte bulunmuştur. Evlenmeyi arzulayan bireylerden, mehir verecek malı olmayanlar geldiğinde, H. Peygamber, ellerindeki imkânları kullanarak veya gerektiğinde çevresinden yardım isteyerek destek olmuştur. Ayrıca maddi-manevi sebepler yüzünde evliliği sürdüremeyenlere de yardım etmiştir.³⁴ Eğer ne kendisinin ne de çevresindekilerin böyle bir imkânı yoksa bu kişilere bir iş bulma veya ganimet elde ederek evlenme masraflarını karşılama fırsatı sunmuştur. Bu şekilde, evlenmeyi isteyenlere yardım etmek için çeşitli yolları kullanmış ve toplumun bu önemli değeri gerçekleştirmelerine yardımcı olmuştur.³⁵ Mesela babası vefat ettiği için kardeşlerinin sorumluluğunu alan Câbir b. Abdullah'a evlilik konusunda rehberlik yaparak maddi yardımda bulunmuştur.³⁶

³² Buhârî, “Cenâiz”, 27.

³³ M. Salih Gündüz, “Mus’ab b. Umeyr'in Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017), 135; Recep Erkocaaslan, “H. Peygamber'in Gençlere Verdiği Değer: İslâm'ın İlk Muallimi Mus’ab b. Umeyr Örneği”, *2. Uluslararası Güneş Sempozyumu Ahlak Sorunlar Gençlik ve Değerler Eğitimi*, (2018), 308.

³⁴ Yavuz Selim Göl, “H. Peygamber'in (sav) Aile Kurumunun Devamına Yönelik Tutumu”, *II. Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu*, (2019), 484 vd.

³⁵ Müslim, “Nikâh”, 75.

³⁶ Buhârî, “Büyû”, 34.

Sonuç

Bu metinde Mevlid-i Nebi haftasının 2023 yılı teması olan “İman ve istikamet” kavramları bağlamında, Hz. Peygamber’in risaletini, tebliğ etme süreci ve bu sürecin; psikolojik, ruhsal, bedensel ve maddi hazırlıkları ele alınmıştır. Buna göre:

Davet kavramının mahiyeti, Kur’an’daki benzer kullanımları ve Hz. Peygamber’in davetçi oluşuyla ilgili ayetler incelenmiştir.

H. Peygamber’in İslam’ı nasıl tebliğ etmeye başladığıyla ilgili bilgiler sunulmuştur. Risaletin başladığı ilk ayetin yanı sıra davetin süreci, ilk müminler ve sonunda Veda Haccı’nda büyük bir kitlenin Müslüman olması gibi önemli aşamalara vurgu yapılmıştır.

H. Peygamber’in davet metodu çok çeşitli unsurları içermekte ve bu unsurların başında iyi ahlak, örnek davranışlar, sabır, hoşgörü, güvenilirlik, ikna edici konuşmalar, aceleci davranmama, iletişim becerileri ve seyahatler gelmektedir. Bu faktörler, İslam’ın hızla yayılmasına ve Müslüman topluluklarının büyümesine büyük katkı sağlamıştır.

Ruhsal ve zihinsel hazırlık, H. Peygamber’in tebliğ sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Kendi iç dünyasını tanıma, stres ve kaygı yönetimi, amaçlılık ve kararlılık, olumlu düşünce, empati ve iletişim gibi konulara özellikle vurgu yapılmıştır.

Bedensel hazırlık da dikkate alınmıştır. H. Peygamber, temizlik, kişisel bakım, hijyen, sağlıklı yaşam ve spor gibi bedensel konulara büyük önem vermiştir. İslam’ın fiziksel olarak sağlıklı ve temiz bir yaşam tarzını teşvik ettiği görülmektedir.

Bir diğer önem hazırlık safhası da maddi hazırlıktır. İslam’ın yayılması için maddi kaynaklara ihtiyaç olduğu anlatılmıştır. Maddi hazırlık, İslam toplumunun kurulması ve desteklenmesi için önemlidir. Bu konuda hem H. Peygamber hem de arkadaşları büyük bir özveri göstermişlerdir. H. Peygamber’in davet metodunun farklı yönleriyle incelenmesi ve bu yöntemlerin günümüzdeki uygulamalara nasıl dönüştürülebileceği konusunda araştırmalar ve çalışmalar yapıldığına işaret edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervez. *el-Müsned*. ed. Subhî el-Bidârî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1407.
- Abdürrezzâk San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Mu-sannef fi'l-hadîs*. thk. Habîburrahman A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403.
- Açıkel, Yusuf. “‘Nefsini bilen Rabb’ini bilir’ hadis mi, kelam-ı kibar mı?” *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1999), 173-200.
- Aksu, Ali. “İslâm’da Da’vet ve Da’vet Kitapları Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 7-33.
- Albayrak, Halis. “Tebliğ ve Davet Kavramlarının Analizi”. *Kutlu Doğum 2003: İslâm’ın Güncel Sunumu*. 43-52, 2006.
- Aytepe, Mahsum. “İslâmî Davette Davetçi Problemi ve Bunu Aşmanın Koşulları”. *EKEV Akademi Dergisi* 21/71 (2017), 181-198.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi’u’s-sahîh*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Çağrı, Mustafa. “Da’vet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/16-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.
- Erkocaaslan, Recep. “Hz. Peygamber’in Gençlere Verdiği Değer: İslâm’ın İlk Muallimi Mus’ab b. Umeyr Örneği”. *2. Uluslararası Güneysu Sempozyumu Ahlaki Sorunlar Gençlik ve Değerler Eğitimi*, 292-316.
- Göl, Yavuz Selim. “Hz. Peygamber’in (sav) Aile Kurumunun Devamına Yönelik Tutumu”. *II. Uluslararası Mevlîd-i Nebi Sempozyumu*, 482-491.
- Gündüz, M. Salih. “Mus’ab b. Umeyr’in Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017), 107-141.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. İbrâhim Sâmerî - Mehdî Mahzûmî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü Hilâl, 1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. y.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, t.s.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Kılıç, Ünal. “Hz. Peygamber’in nübüvvet öncesi uzlet için Hira Mağarası’nı seçmesi üzerine bazı mülâhazalar”. *İSTEM* 24 (2014), 3-11.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi’u’s-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Önkâl, Ahmet. *Rasulullah’ın İslâm’a Davet Metodu*, ts.

Temir, Hakan. *Arap Yarımadasında Kabile Hayatı*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Muhammed Nâsiruddin El-bânî. Riyad: Mektebetü'l- Meârif, ts.

Uçar, İlyas. "Hz. Muhammed (s.a.v.) Döneminde Medine'de Bedene Yönelik Müdahaleler". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2019), 173-187. <https://doi.org/10.17120/omuifd.539471>

Uçar, İlyas. *Hz. Muhammed Zamanında Medine'de Gündelik Hayat Mekânın Üretimi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2019.

Uçar, İlyas. "Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (30 Eylül 2017), 196-218. <https://doi.org/10.17859/pauifd.337827>

Vâkıdî, Ebu Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd. *Kitâbu'l-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1989.

Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim. "Kur'ân-ı Kerim Mealî". Çevrimiçi. <https://kuran.diyaret.gov.tr/Tefsir/>

Oturum Başkanı:

Doç. Dr. İlyas UÇAR Hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Özlü bir sunum yaptı bizlere. Şimdi, konuşmacımız Nijerya'dan. Arkadaşlar bağlı mı internet acaba? Bağlantı henüz yok mu? Tamam. O zamanazardan devam edelim değil mi? “Sahabenin İman ve İstikamet Tasavvuru: Hz. Ali Örneğı” Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakóltesinden. Hocam buyurun; on beş dakikanız var sizin de...

SAHABENİN İMAN VE İSTİKAMET TASAVVURU: HZ. ALİ ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA*

Özet

Dinin hedefi insanları kendi iradeleri doğrultusunda iyi ve doğru olana yönlendirmektir. İnsanın bu yolculuğunda onlara rehberlik etmesi için peygamberler gönderilmiştir. Son Peygamber Hz. Muhammed (sas), her konuda olduğu gibi iman ve istikamet konusunda da Müslümanlar için en güzel örnek olmuştur. Onun örnekliğini müşahade ederek sonraki nesillere aktaran sahabe nesli bu açıdan büyük öneme sahiptir. Sahabenin, Hz. Peygamber'den gördüğü, algıladığı, anlamlandığı ve aktardığı şeyler onlardan sonraki nesiller için büyük değere sahiptir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'i doğru anlamının yolu sahabeyi doğru anlamaktan geçmektedir. Değerlerin tahrife uğradığı günümüz dünyasında "iman edip istikamet üzere yaşama" düsturunun toplumda canlı kalması için sahabe neslinin örnekliği önemlidir. Hz. Ali, iman ve istikamet denildiğinde sahabe arasında ilk önce akla gelen birkaç isimden birisidir. Allah'a bağlılığı, ömrünün büyük bölümünü Hz. Peygamber'in gözetim ve terbiyesinde geçirmesi, Hz. Peygamber'e karşı derin saygısı ve sahip olduğu geniş ilmi ile Hz. Ali, iman ve istikamet en güzel modelidir. Hayatı boyunca inandığı değerlerden taviz vermemiş, özellikle halifelik yıllarında en kritik zamanlarda bile doğru bildiğini yaparak istikametten ayrılmamıştır. Kaynaklarda siyasi, askerî, idari, ekonomik ve diğer açılardan onun iman ve istikametine örnek olabilecek çok sayıda olay mevcuttur. Bu olaylardan hareketle Hz. Ali'nin hayatı incelendiğinde, onun günümüz Müslümanları için iman ve istikamet bağlamında güzel bir örnek olabileceği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, İman, İstikamet, Sahabe, Hz. Ali.

THE SAHABA'S IMAGINATION OF IMAN AND ISTIQAMAH: MODEL OF ALI

Abstract

The goal of religion is to guide people to what is good and right in line with their own will. Prophets have been sent to guide people in their life. The Prophet Muhammad, the last prophet Muhammad, has been the best exemplar for Muslims in terms

* Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. gsenyayla@pau.edu.tr

of iman and istiqamah, as in everything else. The generation of Sahaba, who observed his guidance and passed it on to the next generations, is of great importance in this respect. What the Sahaba saw, perceived, interpreted and transmitted from the Prophet has great value for the generations after them. In this context, the way to understand the Prophet correctly is to understand the Sahaba correctly. In today's world where values are being distorted, the example of the Sahaba is important for keeping the maxim of "believing and living according to the right path" alive in society. Ali is one of the few names that first come to mind among the Sahaba when iman and istiqamah are mentioned. With his devotion to Allah, spending most of his life under supervision of Prophet, his deep respect for the Prophet and his vast knowledge, Ali is the best exemplar of iman and istiqamah. Throughout his life, he never compromised on the values he believed in, especially during his caliphate years, he consistently did what he believed to be right, even during the most critical times, without deviating from the istiqamah. There are many events in the sources that can be examples of his iman and istiqamah in political, military, administrative, economic and other aspects. When Ali's life is analyzed on these events, it is seen that he can be an exemplar for today's Muslims in terms of iman and istiqamah.

Keywords: Prophet, Iman, İstiqamah, Sahaba, Ali.

Giriş

Bir mümin için en büyük hedef dünya ve ahiret saadetine ulaşabilmektir. Yüce Allah bu hedefe ulaştıracak yolu peygamberleri aracılığıyla müminlere göstermiştir. Kısaca bu yol, iman ve onun yansıması olan istikamet üzere olmaktan geçmektedir. Allah bu yolu kurtuluşa erişmek isteyenler için bir vasıta kılmış ve buna tabi olmak gerektiğini birçok ayette belirtmiştir. İman ve istikamet in en güzel örneği Hz. Peygamber de bu iki kavramın birlikteliğinin önemine vurgu yapmış bu konuda ashabına örnek olmuştur.

İlke ve ölçüler bütünü olan hayat kitabı Kur'an'ın nasıl pratiğe aktarılacağı nın en güzel örneği Hz. Peygamber'dir. Bu pratikleri sonraki nesillere ulaştıran ise sahabe neslidir. Dinin pratiklerine dair pek çok konuyu anlamak için Hz. Peygamber'i görmüş ve onunla yaşamış sahabe nin örnekliği sonraki nesil ümmetler için büyük öneme sahiptir. Hatta sahabe nin örnekliği bizzat Hz. Peygamber'i görmüş olmaları dolayısıyla dinî pratikleri müşahhas kılma açısından birinci derecede kaynak konumundadır. Bu bağlamda sahabe nin iman ve istikamet tasavvurunun tespiti bu kavramların somut olarak anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

İman ve istikamet söz konusu olduğunda sahabe arasında öne çıkan isimlerin başında Hz. Ali (ö. 40/661) gelmektedir. Çünkü o, hayatının büyük bölümünü Hz. Peygamber'in hanesinde geçirme şansına sahip olmuş tek sahbedir. Beş yaşından itibaren

Hz. Peygamber'in evinde yaşamaya başlayan Hz. Ali, Medine'ye hicretin ikinci yılında Hz. Fatıma ile evliliğine kadar buradaki yaşamına devam etmiştir. Dolayısıyla Hz. Ali vahyin ocağında, Resûlullah'ın gözetiminde iman ve istikamet üzere yaşamış ve bu doğrultuda yetişmiş bir kişidir. Bu özelliği dolayısıyla onun iman ve istikamet tasavvuru, Hz. Peygamber'in bu konudaki sünnetinin yansımaları olarak görülebilir.

Altmış bir yıllık ömrü göz önünde bulundurulunca, Hz. Ali'nin bütün mücadelesinin iman ve istikamet üzere bir hayat yaşamaktan ibaret olduğu söylenebilir. Aile büyüklerinin iman etmeye yanaşmadığı bir dönemde henüz on yaşında bir çocuk iken babasından gizli iman etmiş, gençliğini Hz. Peygamber'in hizmetine adanmış, İslam uğrunda her türlü fedakârlığı yapmış, hiçbir tehdide aldırış etmeden Resûlullah'ın emrine amade olmuştur. İnandığı değerler yolunda mücadelesini sürdürmüş, doğruluğuna inandığı hiçbir konuda taviz vermemiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaşanan siyasi çalkantılar içerisinde en kritik zamanlarda bile istikametten ayrılmamış, doğruluğuna inandığı yoldan sapmamıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra İslam toplumunun içine düştüğü kargaşa ortamında halifeliği üstlenmiş, bu dönemde en kritik anlarda bile doğruluğuna inandığı değerlerden uzaklaşmamıştır. Hayatı boyunca bağlı kaldığı bu müstesna özellikleriyle Hz. Ali iman ve istikamet bütünlüğünün müşahhas örneği olmuştur.

Hz. Ali özelinde sahabenin iman ve istikamet tasavvurunun tespiti, Ehl-i Beyt sevgisinin yoğun olarak hissedildiği Anadolu coğrafyasında iman ve istikamet mefhumlarının hayat düsturuna dönüşmesi noktasında önemli tesirler oluşturabilir. Bu bildiride; temel kaynaklardaki veriler doğrultusunda, Hz. Ali'nin hayatındaki bazı olaylardan hareketle, onun iman ve istikamet tasavvuru üzerinde durulacaktır.

1. İman ve İstikamet

İnsanı en güzel şekilde yaratan, yeryüzüne halife kılan, onu akıl gibi bir nimetle donatan Yüce Allah, onu tarihin hiçbir döneminde yalnız bırakmamış ve gönderdiği elçiler aracılığıyla yolunu aydınlatmıştır. Bütün elçilerin mesajının özü iman etmek ve bunun gereği olarak istikamet üzere yaşamak olmuştur. Son kitap Kur'an da aynı yola çağırılmış, Hz. Peygamber de bu çizgide insanlığa rehberlik etmiştir. İmansız istikamet, istikamet olmadan da kâmil bir iman söz konusu olamaz. Bu iki kavramın birliktelik ve ayrılmazlığı İslam geleneğinde "sırat-ı müstakim" kavramıyla formüle edilmiştir.

Sözlükte "güvenmek, emin olmak, güven içinde bulunmak; inanılır, güvenilir olmak" anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen iman kelimesi "birine güvenmek, güven duygusu içinde birini, birinin sözünü doğrulamak, sözünün doğruluğunu onaylamak (tasdik)" demektir. Terim olarak ise genellikle "Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak" diye tanımlanmıştır. Bu inanca sahip bulunan kimseye mümin, inancının gereğini tam bir

teslimiyetle yerine getiren kişiye de Müslim denir. Ayrıca Türkçede Müslim kelimesinin Farsça kurala göre çoğulu olan Müslüman da (Müslimân) bu anlamda kullanılmaktadır.¹

Özü itibarıyla kabul ve tasdikten ibaret olan iman, sadece teorik bilgileri kabul ve tasdik etmenin ötesinde, samimiyet, teslimiyet ve inancın gereği salih ameller işlemeyi de içeren bilişsel ve varoluşsal boyutları olan bir tecrübedir. Bu bağlamda iman, kalbin bir eylemi iken; istikamet ise onun dışı yansımalarıdır. Kalbin eylemi olan imanın semeresi ise aklın ve dinin güzel gördüğü ameller işlemektir.² Böylece İslam inanç sisteminde iman ve istikamet kavramları birbiriyle sıkı bağları olan biri olmadan diğeri düşünülemeyen iki önemli kavram haline gelmektedir.

فَأَمَّ fiilinin mastar hali olan istikamet kelimesi ise sözlükte, doğru, düzgün, eğriliğin zıddı, dengeli, sabit ve kararlı olma anlamlarına gelmekte olup, kavramsal olarak “doğruluk, dürüstlük, adalet, itidal, itaat, sadakat ve dürüstçe yaşama, düz bir çizgi üzerinde olan yol, itidalli olmak,³ aklın gereğini yapmak, dik durmak, doğru, isabetli olmak, doğruluktan ve adaletten ayrılmamak, kıymet biçmek, denge kurmak, övmek, vezinli olmak”⁴ manalarında kullanılmaktadır.

İstikamet kavramına farklı anlamlar da verilmiştir. Buna göre istikamet, “herhangi bir yöne sapmadan itidal üzere daim olmak” demektir. Yine “ıfrat ve tefrite düşmeden inanç, amel ve ahlakta dosdoğru olmak, doğru yolda yürümek, vefalı olmak, adil olmak, Allah’ın emirlerine itaat etmek, yasakladıklarından uzak durmak suretiyle ona kul olmayı samimiyetle arzulamak”⁵ olarak da tanımlanmıştır. Şer’î ve örfî bağlamda ise istikamet, genellikle “dinî ve ahlaki hükümlere uygun bir hayat sürme, her türlü aşırılıktan sakınma, Allah’a itaat edip Hz. Muhammed’in sünnetine uyma, insanın

¹ Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 13/21; Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 22/212; Muammer Esen, “İman Kavramı Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/1 (Nisan 2008), 79-80.

² Esen, “İman Kavramı Üzerine”, 79-80.

³ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh fi’l-luğa*, nşr. Ahmed Abdulgafur Atar (Beyrut: Dâru’l-İlm, 1990), 5/2017; Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi’l-Kur’ân*, nşr. Safvân Adnân ed-Dâvudî (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1412/1991), 690-693; Mustafa Çağrı- Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/248; Hasan Bulut, “İstikâmet Üzerine Bulunmanın Tezahürleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (Haziran 2020), 108-109.

⁴ Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1634; İsfahânî, *Müfredât*, 692; Çağrı- Uludağ, “İstikamet”, 23/248.

⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1634; İsfahânî, *Müfredât*, 692; Ebû’l-Abbâs Ziyâüddin Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Kur’ân*, nşr. Ahmed Berdûnî-İbrâhîm Etfiş (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Misriyye, 1964), 15/358.

yaratıldığı İslam fıtratı üzere ilahi emirlere uyup yasaklarından kaçınarak hayatını şer'î kurallara uygun olarak sürdürmesi"⁶ şeklinde özetlenebilecek anlamlarda kullanılmıştır. Râgıb el-İsfahânî, istikamet kelimesinin düz bir çizgi gibi dosdoğru yol hakkında kullanıldığını ve bundan dolayı hak ve hakikat yoluna "sırât-ı müstakîm" denildiğini belirtmektedir.⁷ Kur'an'da ve hadislerde ise genel olarak "doğruluk, aşırılıklardan uzaklık, sebat ve kararlılık" gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁸

İslam mesajının özü niteliğinde sayılabilecek istikamet kavramının Hz. Peygamber'in hayatında merkezî noktayı teşkil ettiği görülmektedir. Sahabeden birinin Hz. Peygamber'den kendisine, başka bir öğüde ihtiyacı kalmayacak değerde bir öğütte bulunmasını istemesi üzerine Hz. Peygamber ona, "Allah'a iman ettim de sonra da dosdoğru ol!" demiştir.⁹ Kaynaklarda yer alan bir rivayete göre,¹⁰ Hz. Peygamber'in kendisini yaşlandırdığını belirttiği ağır yükümlülüklerden birisi de "Sana emredildiği şekilde istikamet sahibi ol!" (Hüd 11/112) buyruğu olmuştur. Bütün bunlar, bir mümin için istikamet ne kadar önemli bir konu olduğunu, istikamet ölçüsünün de Kur'an ve onu hayat şekline dönüştüren Hz. Peygamber'in sünneti olduğunu göstermektedir.

Tevhit odaklı bir inanç sistemi olan İslam'da iman olmadan amel makbul olmayacağı gibi salih amellerle desteklenmeyen iman da kâmil bir iman sayılmamıştır. Kâmil bir iman için, Allah'a imanla birlikte, Hz. Peygamber'in sünnetine uymak ve bu ölçülerin ışığında salih ameller işlemek gerekmektedir. Her ne kadar amel iman şartı değilse de o, kişide imanın varlığını gösteren bir işarettir. Dolayısıyla iman ve istikamet birlikteliği söz konusu olduğunda, bireyin kalbinde imanla oluşturduğu değişimleri amellerle dışa yansıtması, iman ile amelin dengeli ve uyumlu olması akla gelmektedir. Buna göre iman eden ve bu imanının bir gereği olarak söz ve davranışlarına yön verenler ideal müminler olmaktadır.

Hz. Peygamber, Kur'an'la hayat bulan sünnetiyle Cahiliye toplumundan sahabe neslini yetiştirmiştir. Sahabe, Hz. Peygamber'den fiili olarak görüp öğrendiği şekilde İslam'ı hayatına taşımış ve bu kapsamda örnek bir nesil olmayı başarmıştır. İnsan olmaları hasebiyle onların hataları olmuşsa da Hz. Peygamber'in istikamet merkezli hayatına şahitlik etmeleri onları derinden etkilemiş ve sahabe nesli tüm zamanlar için bu anlamda Müslümanlara örnek nesil olmuştur. Dinin nasıl yaşanacağını bizzat Hz.

⁶ Çağrııcı- Uludağ, "İstikamet", 23/348; Bulut, "İstikâmet Üzere Bulunmanın Tezahürleri", 108-109.

⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 692.

⁸ Bulut, "İstikâmet Üzere Bulunmanın Tezahürleri", 95-96.

⁹ Kurtubî, *Câmi'u'l-ahkâm*, 15/358.

¹⁰ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), "Tefsîr", 56 (No. 3297).

Peygamber'den öğrenen sahabe neslinin genel anlamda istikamet üzere hayat sürdüğü söylenebilir. Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve aynı zamanda damadı Hz. Ali ise hayat seyri açısından kuşkusuz sahabe içerisindeki en özel kişilerden birisidir.

2. Hz. Ali'nin İman ve İstikamet Örneği Hayatı

Temel kaynaklarda Hz. Ali'nin doğum tarihi, çocukluk-gençlik yılları ve hicretten önceki hayatı hakkındaki veriler oldukça sınırlıdır. Buna karşılık geç dönem kaynaklarında söz konusu dönemlerle ilgili pek çok menkıbevi anlatımlar mevcuttur. Muteber kaynaklardaki rivayetlere göre Hz. Ali, bisetten 9 veya 10 yıl önce, yani Miladi 599-600 tarihlerine denk düşen bir zaman diliminde dünyaya gelmiştir.¹¹ Babası Kureyş kabilesinin Hâşimoğulları boyundan ve aynı zamanda Hz. Peygamber'in amcası olan Ebû Tâlib, annesi ise Fâtıma bint Esed'dir. Beş yaşına kadar ailesinin yanında yaşayan Hz. Ali, beş yaşında iken Hz. Peygamber'in hanesine yerleşmiş, Hz. Fâtıma (ö. 11/632) ile evlendiği tarihe kadar yaklaşık yirmi yıl orada yaşamıştır.¹² Böylece Hz. Peygamber'in saadet ve bereket dolu hanesinde onun terbiye ve gözetimi altında bulunma şansını yakalamıştır.

İslam'ın ilk günlerinde ve henüz 10 yaşında bir çocuk iken ailesinden habersiz İslam'ı kabul etmiş ve ilk Müslümanlardan olmuştur.¹³ Hz. Peygamber'in hanesinde yaşadığı için sürekli onun etrafında bulunmuş, ilmini direk ondan almış, ona hizmet etmiş ve bu minval üzere vahyin ocağında büyümüştür. İman ettiği günden itibaren iman üzere sebat etmiş ve çocuk yaşta olmasına rağmen dönemin şartları gereği nasıl davranılması gerekiyorsa öyle davranmıştır. İslam davetinin gizlice yürütüldüğü bu safhada Hz. Peygamber'in talimatı üzerine inancını gizli tutmayı bildiği gibi Hz. Peygamber ve aile fertleriyle birlikte namazlarını kılmış ve ibadetten uzak kalmamıştır. Gizlice ibadet ettikleri bir esnada babası Ebû Tâlib'in onlara denk gelmesi ve şaşkınlık içerisinde ne yaptıklarını sorması üzerine "Allah'a ve Resûlü'ne iman ettiğini, onun getirdiklerini tasdik ettiğini, Allah için Peygamber'e uyup namaz kıldığını" hiç çekinmeden açıkça ifade etmiştir.¹⁴

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. Ali Muhammed Ömer (Medine: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 3/19.

¹² Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, nşr. Amr Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut. Dâru'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 2004), 1/120-121; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/96-97.

¹³ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1/163; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/19-21.

¹⁴ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1/163-164; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rsûl ve'l-mülûk*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y), 2/313-314.

“Yakın akrabaları uyar”¹⁵ ayeti nazil olunca Hz. Peygamber, yakın akrabaları Hâşimoğulları’nı yemeğe davet etmiş ve İslam’ı kabul ederek kendisine iman edip destek vermelerini istemiştir. Hz. Peygamber’in bu daveti üzerine hazır bulunanlar suskun kalmış kimseden ses çıkmamıştır. Bunun üzerine Hz. Ali, Hz. Peygamber’e yaklaşmış ve onun istediği şekilde kendisine yardımcı olacağını söyleyerek tereddüt etmeden Resûlullah’ın yardımcılığına talip olmuştur. Bulunduğu mecliste en küçük yaşta olan Ali, canından çok sevdiği Hz. Peygamber’in davetinin karşılıksız kaldığını görünce çok mahzun olmuş ve o ortamda Resûlullah’a yardımcı olmayı kabul etmiştir.¹⁶ Muhtemelen on iki veya on üç yaşlarında iken böyle bir tavır sergilemiş olması onun istikametinin ilk örneklerindendir.

Hız. Ali, Mekke döneminde Hz. Peygamber’in yanından hiç ayrılmamış ve bir anlamda onun bazı hizmetlerini yürüten manevi oğlu konumunda olmuştur. Himayesinde bulunduğu bu dönemde en kritik anlarda Hz. Peygamber’in en yakın destekçisi olmuş, onu âdetâ bir gölge gibi takip etmiştir. Hz. Peygamber’in yanında büyümüş olması Hz. Ali’ye Allah’ın bir lütfu olmuş, bu lütuf ona Hz. Peygamber’i en iyi şekilde bilme, tanıma ve tanıtmâ imkânını sağlamıştır. Takriben beş yaşından itibaren Medine’ye hicrete kadar, Hz. Peygamber’in himaye ve terbiyesi altında yaşamış olması Hz. Ali’nin her yönden en iyi şekilde yetişmesine fırsat vermiştir. Deyim yerindeyse karakter olarak, terbiye olarak ne alması ne görmesi ve ne öğrenmesi lazım ise onu sadece Hz. Peygamber ve Hz. Hatice’den görüp öğrenmiş, karakterinin şekillenmesinde, uzun yıllar içerisinde yaşadığı Hz. Peygamber’in hanesi belirleyici olmuştur.¹⁷ Karakterinin olgunlaşmaya başladığı yaşlardan itibaren uzun süre peygamber hanesinde yaşaması Hz. Ali’nin iman ve istikamet temeline dayalı bir hayat anlayışına sahip olmasını sağlamıştır. Daha sonraki hayatı da genel anlamda aynı şekilde istikamet üzere devam etmiştir.

Hicret öncesi müşriklerin kendisini öldürme kararından haberdar olan Hz. Peygamber, Medine’ye hicret etmek için gizlice hazırlıklar yapmıştır. O dönemde yirmi iki yaşında olan Hz. Ali’ye kendisini öldürmek amacıyla evini kuşatmaya gelecek olan müşriklere karşı evde olduğu kanaatini uyandırıp onları atlatmak için yatağında yatmasını, daha sonra da yanında bulunan emanetleri sahiplerine iade edene kadar Mekke’de kalıp akabinde kendilerine yetişmesini emretmiştir. Hz. Ali, her türlü hayati

¹⁵ eş-Şuarâ 26/214.

¹⁶ İzzüddin Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, nşr. Ebû’l-Fida Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987), 1/586-587; Ebû’l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, nşr. Muhammed Mu’tasibillah (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1999), 1/471-72.

¹⁷ Gencal Şenyayla, *Algı ve Gerçeklik Arasında Hz. Ali* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 52-59.

tehlikesine rağmen kendisinden istenileni en ufak bir tereddüt göstermeden yerine getirmiştir. Hz. Peygamber'in hanesinde onun yatağına yatarak büyük bir fedakârlık ve cesaret örneği sergilemiş, böylece müşrikleri atlatmış ve hayatını ölümle neticelenmesi muhtemel bir tehlikeye atmıştır.¹⁸ Çünkü Hz. Peygamber'i öldürme niyetiyle gelen bu insanların ne yapacakları belli değildi. Belki de uzaktan ok atıp onu da yaralayabilirler, kendilerini aldattığı için aynı öfke ile onun hayatına kastedebilirlerdi. Müşrikleri yanıltmak amacıyla bu şekilde Hz. Peygamber'in yatağına yatması onun cesareti ile açıklanabilirse de bu durum aynı zamanda onun Hz. Peygamber'e bağlılığı ile iman ve istikametinin en önemli göstergelerindendir.

Hz. Ali, Hz. Peygamber'i canından ve her şeyden daha çok seviyordu. Resûlullah'ın hayatı boyunca hep bu sevgi ile seven Hz. Ali, onun ve İslam'ın selameti için hayatını ortaya koymaktan bir an bile çekinmemiştir. Diğer taraftan böyle bir zor görev için Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi seçmesi, emanetleri ona teslim etmesi de anlamlıdır. Bu şekilde Hz. Peygamber de Hz. Ali'ye karşı duyduğu sevgi ve güveni göstermiş, o da hiçbir zaman kendisine duyulan bu güveni boşa çıkarmamış ve emanete ihanet etmemiştir.

Mekke döneminde Hz. Peygamber'i âdeta bir gölge gibi takip eden ve onun hizmetlerini yürüten Hz. Ali hicret sonrası dönemde de aynı şekilde onun yanında ve hizmetinde bulunmaya devam etmiştir. Hicretin ikinci yılında Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma ile evlenerek ona damat olmuş,¹⁹ bundan sonra da Hz. Peygamber'in hanesinden ayrılarak müstakil bir eve yerleşmiştir. Yaklaşık sekiz yıl süren bu evlilikten Hasan, Hüseyin, Muhassin, Zeyneb, Ümmügülsüm isimli çocukları dünyaya gelmiş,²⁰ Hz. Peygamber'in nesli bu evlilikten dünyaya gelen torunları Hasan ve Hüseyin vasıtasıyla devam etmiştir. Hz. Fâtıma hayatta iken başka kadınla evlilik yapamayan Hz. Ali, onun vefatından sonra yeni evlilikler yapmış bu evliliklerden de çok sayıda çocukları dünyaya gelmiştir.²¹ Hz. Fâtıma ile evleneceği zaman biricik mal varlığı olan zırhını bir Yahudiye rehin olarak vermek zorunda kalmış, ayrıca Kaynuka Yahudilerine izhir otu

¹⁸ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1/287; Ahmet b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eş-râf*, nşr. Süheyl Zekkar- Riyad Zirikli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 1/259.

¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/20; Belâzürî, *Ensâbü'l-eş-râf*, 1/402-403; İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, nşr. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 7/216.

²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/17, 6/399, 10/429-430; Belâzürî, *Ensâbü'l-eş-râf*, 1/404, 2/411-412; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 7/70, 7/134.

²¹ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1970), 7/288-289; Rıza Savaş, *Raşit Halifeler Döneminde Kadın* (İstanbul: Ravza Yayınları, 1996), 167-168.

satarak düğün yemeği masraflarını çıkarmaya çalışmıştır.²² Böylece başkalarına minnet etmemiş, elinin emeği alınının teriyle kazanç elde etmeye çalışmış başkasına yük olmamıştır.

Medine dönemi boyunca komutanlığını üstlendiği üç seriye görevi haricinde Hz. Peygamber'in yanından uzun süreliğine hiç ayrılmamış, Medine döneminde de aynı şekilde adım adım Hz. Peygamber'i takip etmiş ve onun hizmetlerini yürütmüştür. Bu dönemde müşrikler ve diğer unsurlarla yapılan gazvelerin hepsinde en önde yer almış ve büyük yararlılıklar göstermiştir.²³ Bedir, Uhud, Hendek ve Hayber gazvelerindeki katkılarının yeri ise çok daha özeldir. Bu gazvelerin hepsinde Hz. Ali, mübarezeye çıkan, ön saflarda çarpışan, kimsenin dövüşmeye cesaret edemediği kişileri mağlup eden, özellikle Uhud gününde olduğu gibi kendisini Hz. Peygamber'e siper yapan bir fedai konumunda olmuştur.²⁴

Hız. Ali hileye başvuramayacak kadar dürüst, mert ve yüksek seciye sahibi bir insandı. Uhud Savaşı'nda mübarezeye tutuştuğu müşriklerin sancaktarı Sa'd b. Ebî Talha'yı kısa sürede yere sermesine rağmen onu öldürmeden bırakmıştır. Niçin böyle yaptığını soranlara ise; onun yere düştüğü zaman avret mahallinin açıldığını ve ayrıca ona karşı akrabalık duygularının harekete geçmiş olmasından dolayı onu öldürmediğini söylemiştir.²⁵

Medine döneminde İslam devleti teşekkül etmeye başlamış ve bu doğrultuda bazı kurum ve görevler ihdas edilmiştir. Bunun sonucunda idari, siyasi ve askerî bazı görev şekilleri oluşmuş ve bu görevlere sahabe arasından atamalar yapılmıştır. Hz. Peygamber'in damadı olmasına rağmen Hz. Ali, siyasi, idari ve ekonomik hiçbir anlamda ondan menfaat temin edebileceği ayrıcalıklar beklemediği gibi Hz. Peygamber de ona böyle bir paye vermemiştir. Aksine hayati tehlike arz eden, fedakârlık gerektiren, zor ve meşakkatli olup çoğu insanın yüklenmekten çekinebileceği bazı işlerde genellikle Hz. Ali'yi ileri sürmüş, Hz. Ali de Resûlullah'ın verdiği hiçbir görevden imtina etmemiştir.²⁶ Hz. Ali'nin bu durumdan rahatsız olduğu veya şikâyetinde bulunduğu bir durum söz konusu olmamıştır.²⁷ Bu duruşuyla Hz. Ali, istikamet sahibi bir dava erinin Allah'ın ve

²² İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/479-480; Nûreddîn Ali b. İbrahim el-Halebî, *İnsânü'n-uyûn fî sîreti'l-emîni'l-me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*, nşr. Abdullah Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 2/281; Muhammed Abdülhay el-Kettâni, *Hız. Peygamber'in Yönetimi (I-II)*, çev. Ahmet Özel (İstanbul, İz Yayıncılık, 2003), 2/128.

²³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 2/345-350.

²⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/369; Taberî, *Târîh*, 2/426.

²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/48.

²⁶ Şenyayla, *Algı ve Gerçeklik Arasında Hız. Ali*, 191-193.

²⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/362; Taberî, *Târîh*, 2/423-425.

peygamberinin emir ve talepleri karşısında nasıl olması gerektiğinin de somut bir örneği olmuştur.

Hudeybiye Antlaşması'nı ihlal eden Mekkeli müşrikler, daha sonra yaptıklarına pişman olmuş ve ihlal ettikleri barışı yenilemek için Ebû Süfyan'ı Medine'ye göndermiştir. Bozdukları antlaşmayı yenileme niyetiyle büyük ümitlerle Medine'ye gelen Ebû Süfyan, doğrudan Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarak kendisiyle konuşmak istemiş, fakat Resûlullah Ebû Süfyan'dan yüz çevirmiş ve onunla hiç konuşmamıştır. Bunun üzerine Ebû Süfyan, önce Hz. Ebû Bekir'e (ö. 13/634) daha sonra da Hz. Ömer'e (ö. 23/644) müracaat etmiş ve onlardan da olumsuz cevap alınca son çare olarak Hz. Ali'ye müracaat etmiştir. Ebû Süfyan, Hz. Ali'den kendileri lehine Hz. Peygamber nezdinde aracı ve şefaataçı olmasını dilemiş ama Hz. Ali: "Resûlullah bir şeye kesin olarak karar verdikten sonra, ona bu hususta söz söylemek kudretine sahip değilim." diyerek onun ara buluculuk ümitlerini reddetmiştir.²⁸ İstikametın göstergelerinden birisi de Allah'ın ve peygamberinin sözünün üstüne söz söylememektir. Hz. Ali bu tavrıyla Hz. Peygamber'in sözünün üstüne söz söylenemeyeceğini göstermiştir.

Hz. Peygamber, kendisinden sonra yerine kimin geçeceğine dair açık bir söz söylemeden veya yazılı bir vasiyette bulunmadan vefat ettiği için, onun vefatıyla birlikte Müslüman toplumun gündemine giren en önemli şey ondan sonra devletin başına kimin geçeceği meselesi olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatı üzerine sahabenin yaşadığı şaşkınlık ortamında İslam devletinin başına kimin geçeceği konusu büyük bir problem olarak ortaya çıkmıştı. Ashabın önde gelenlerinin birikim ve tecrübeleriyle kısa sürede çözüme kavuşturdukları devlet başkanlığı (hilafet) konusunda, Hz. Peygamber'in en yakın akrabası olarak Hz. Ali de bu görev için istekli idi.²⁹ Fakat sonuçta Hz. Ali, bu görev için tercih edilmemiş, Kureys'in güçsüz boylarından Teymoğulları'ndan Hz. Ebû Bekir halife olmuştur. Buna karşılık Hz. Ali, her türlü asabiyet tahriklerine rağmen İslam ümmetini fitneye sürükleyebilecek hareketlere girişmediği gibi bu çeşit tahrikleri yapanlara da sıcak bakmamıştır.³⁰ Kureys boyları arasındaki asabiyet çatışmaları bağlamında çok hassas bu siyasi kriz ortamında İslam toplumunu kargaşaya sürükleyebilecek telkin ve kışkırtmalara aldırış etmeyerek toplumu büyük bir fitneden korumuş olması onun hayatındaki en önemli istikamet örneği kabul edilmelidir. Zira Hz. Ali isteseydi çok rahat bir şekilde bir askerî darbe ile Hz. Ebû Bekir'i devlet başkanlığı görevinden

²⁸ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîreti'n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 178.

²⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, nşr. Muhammed Mahmûd er-Râfiî (Kahire: Matba'a-tü'n-Nîl, 1904), 1/18-20; Taberî, *Târîh*, 3/218-223; M. Bahaüddin Varol, "Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İstem* 3/6 (Aralık 2005), 195-213.

³⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 2/271; Ahmed b. İshâk b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, nşr. Halil Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 2/126.

indirerek kendisi oraya geçebilirdi. Fakat Hz. Peygamber'den öğrendiği sorumluluk ahlaki onu böylesi bir hareketten alıkoymuştur.

Hız. Ali, kendisinden önceki üç halife döneminde görev üstlenmeyerek idari ve siyasi gelişmelerin dışında kalmıştır. Hız. Ebû Bekir Dönemi fetih hareketleri ve Ridde Olaylarında savaş meydanlarının bileği bükölmez kahramanı Hız. Ali'ye görev verilmiş veya kendisi görev almamıştır. Bununla birlikte her zaman bilgisi, tecrübesi, cesareti ve kabiliyeti ile istendiğı zaman Hız. Ebû Bekir'in yanında olmuş, ona her konuda danışmanlık yapmış, ilgi ve desteğini ondan ve Müslümanlardan esirgememiştir.³¹

Hız. Ömer'in halifeliğı döneminde de ilk halife döneminde olduğı gibi genel anlamda gelişmelerin dışında kalmaya özen göstermiştir. Hız. Peygamber'den sonra onun kabilesi olan Hâşimîler'in hilafette hak sahibi olduklarını iddia etmeleri Hız. Ömer'i halifeliğı boyunca bu aileye karşı siyasi tedbir almaya sevk etmiş, bundan dolayı da Hâşimîleri devlet yönetiminden uzak tutmuştur. Bu politikanın sonucunda Hız. Ebû Bekir döneminde olduğı gibi, Hız. Ömer döneminde de Hız. Ali dâhil Hâşimoğulları'na mensup bir ordu komutanı veya bir eyalet valisine rastlamak mümkün olmamıştır. Hız. Ömer döneminde İslam tarihinin en geniş çaplı fetih hareketleri başlatılmış ve dünyanın iki büyük devleti Bizans ve Sâsâniler'e karşı iki cephelede savaş açılmıştı. Bu cephelede cihat eden mücahitler arasında Bedir'in, Uhud'un, Hayber'in kahramanı Hız. Ali gibi bir cengâvere görev verilmemiştir. Her ne niyetle olursa olsun, Hız. Ömer döneminde Hız. Ali aktif siyasetin dışında bırakıldığı gibi, kendisine önemli bürokratik görevler de verilmemiştir. Bununla birlikte Hız. Ömer, Hız. Ali'nin fikhî ve hukuki birikiminden istifade etmeyi ihmal etmemiş,³² divan teşkilatını düzenlediğı zaman en büyük maaş alanların başına Hız. Ali'yi kaydettirmiştir. Hız. Ali bu dönemde toplumda fitne unsuru olabilecek hiçbir söylem ve eylemde bulunmamış, ilmi ve ahlakıyla Müslümanları irşat etmeye devam etmiştir.

Hız. Ali, başından beri hilafetin Hız. Peygamber'in yönetiminin devamı olduğunu ve bu konuda Hâşimoğulları'nın söz sahibi olması gerektiğini düşünüyordu.³³ Buna rağmen Hız. Osman halife seçilince diğer sahabiler gibi Hız. Ali de onun halifeliğini kabul edip ona biat etmiştir. Hız. Osman'ın halife seçilmesi ile İslam devletinin idari mekanizması Ümeyyeoğulları'nın eline geçmiş, bu durum Müslümanlar arasında bazı sosyal ve siyasal huzursuzlukların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Sonuçta, Müslümanlar

³¹ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, nşr. Müfid Muhammed Kumejhâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 5/1014; Ahmet Hilmi Şehbenderzâde, *İslam Tarihi* (İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971), 294.

³² Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *Ahbâru't-tivâl*, nşr. 'Abdülmün'am Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabî, 1960), 134.

³³ Adnan Demircan, *Ali-Muâviye Kavgası* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2002), 44.

arasında bir daha kolay kolay önüne geçilemeyecek fitne olayları vuku bulmuştur. Dolayısıyla değişen toplumsal özellikler ve beklentilerin ağırlaşan sorumluluğu karşısında, hilm ve hoşgörü özelliği ağır basan Hz. Osman'ın liderliği maalesef yeterli olmamıştır. Hz. Osman'ın yetersiz kalan idaresinden kaynaklanan problemler karşısında Hz. Ali, kendisine yapılan her türlü siyasi telkinlere rağmen, Halife Hz. Osman aleyhine herhangi bir fiili durum içerisinde olmamış, halifenin yönetiminden memnun olmayan bazı sahabiler gibi onun bazı icraatlarına karşı çıkmış ve tenkit etmiştir.³⁴ Diğer taraftan da eleştirdiği konular hakkında çözüm önerileri sunmuş ayrıca doğruluğuna inandığı icraatlarında halifeye destek olmaktan geri durmamıştır.³⁵ Dolayısıyla Hz. Ali'nin bu dönemdeki duruşu siyasi otoriteye karşı istikamet üzere bir muhalefetin nasıl olması gerektiğinin de bir cevabı niteliğindedir.

Hz. Osman'ın öldürülmesi üzerine Hz. Ali, İslam devletinin maslahatı adına önemli adımlar atmış ve halifelik görevini üstlenmiştir. Halifenin şehit edildiği böylesi bir kaos ortamında hilafeti üstlenmesi onu siyasi meşruiyet kriziyle karşı karşıya bırakmış bundan dolayı da kendi halifeliği döneminde büyük sıkıntılar yaşamıştır. Böylesine nazik bir ortamda kimsenin üstlenmeye yaklaşmadığı devlet başkanlığı görevini üstlenmiş olması farklı etkenlerle birlikte Hz. Ali'nin sorumluluk ahlakıyla izah edilebilir. O, İslam toplumundaki konumu, Hz. Peygamber'e yakınlığı, ilmi ve şahsiyetiyle o ortamda inisiyatif alması gereken ender kişilerden birisi olması nedeniyle üzerine düşeni yapmıştır.

Yaklaşık dört buçuk yıl süren halifeliği döneminde ilk defa Müslümanlar savaş alanlarında karşı karşıya gelmiş ve önce Cemel sonra Sıffin ve daha sonra da Hâriciler'le yapılan savaşlar sonucunda on binlerce Müslüman hayatını kaybetmiştir.³⁶ Müslüman kamuoyunun büyük bölümünün onayını alıp devlet başkanı olan Hz. Ali'ye bazı kesimler muhalefet etmiş ve bu muhalefet otoriteye isyan halini almıştır. Hz. Aişe'nin komuta ettiği Cemel ashabı ile çatışma yaşanmış çok sayıda insan ölmüştür. Bu çatışmanın yaşanmaması için elinden geleni yapmış, çatışma öncesi elçiler gönderip muhaliflerini anlaştırmaya davet etmiş, galip gelmesine rağmen savaş sonunda kendilerine esir muamelesi yapmamış ve onların onurlarını incitmemiştir. Hz. Ali, savaş alanındaki muhaliflerinin hukukunu da gözetmiş ve asla linç hareketine kalkışmamıştır. Ayrıca Hz. Ali, Cemel Olayı'ndan sonra Kufe'ye girdiği zaman valilik sarayında konaklamayıp

³⁴ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 5/48-60; Abdülhalık Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2004), 112-113; Âdem Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 136-178.

³⁵ Şenyayla, *Algı ve Gerçeklik Arasında Hz. Ali*, 219.

³⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, 128; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 7/69-73; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, nşr. Yusuf el-Bikâ'i (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2002), 1/498.

sarayın avlusunda konaklamayı tercih etmiştir. Hz. Ali, bunu yaparken de Hz. Ömer'in bu tür şatafatlı saraylarda konaklamayı hoş görmediğini hatırlatmıştır.³⁷

Hız. Ali'ye biat etmeyenlerin başında dönemin Şam valisi Muâviye (ö. 60/680) gelmekteydi. Muâviye, Hız. Ali'ye biat etmemiş ve kendi yerine Şam'a atadığı valiyi şehre sokmamıştır. Bu şekilde Muâviye'nin isyan etmek konusunda ısrarlı olduğunu gören Hız. Ali, onunla mücadele hazırlıklarına başlamış ve sonunda iki taraf büyük ordularla Sıffin'de karşı karşıya gelmiştir. Çatışma öncesinde taraflar hazırlıklar yaparken Muâviye önemli bir hamle yaparak Hız. Ali'nin ağabeyi Akıl b. Ebî Tâlib'i kendi safına çekmeyi başarmıştır. Kaynaklardaki bilgilere göre Akıl, Hız. Ali'den maddi destek talebinde bulunmuş ama karşılık alamamıştır. Aynı taleplerle kendisine müracaat ettiği Muâviye ise, onun bu talebine olumlu karşılık verip kendisine destek olunca Akıl, kendi öz kardeşi Hız. Ali'nin karşısında yer almıştır.³⁸ İslam devletinin başkanı olarak Hız. Ali, ağabeyini Muâviye'ye kaptırma pahasına da olsa kamunun kaynaklarını haksız yere kendi akrabalarından yana kullanırdmamıştır.

Sıffin'de savaş alanına daha önce yerleşen Muâviye kuvvetleri Fırat'a ulaşan tek yolu tutmuş ve Hız. Ali'nin ordusunun su almasına izin vermemiştir. Bundan dolayı da Hız. Ali'nin ordusu o geceyi susuz geçirmek zorunda kalmıştır. Ertesi gün ise Hız. Ali'nin gönderdiği bir müfreze bölüğü etkili bir saldırı düzenleyerek su yolunu ele geçirmiş fakat bu sefer Hız. Ali, Muâviye'nin yaptığını yapmayarak Şam ordusunun da su almasına müsaade etmiştir.³⁹

Tahkimi kabulünden dolayı Hız. Ali'yi eleştiren Haricîler, Allah'tan başkasının hükmü verme hakkının olmadığını belirtip, kendilerinin hata yaptıklarını ve kâfir olduklarını, Hız. Ali'nin de kendilerine uyararak hata yaptığını ve Muâviye gibi kâfir olduğunu, fakat kendilerinin bu hatadan tövbe ettiklerini dile getirerek, Hız. Ali ve ordusuna da iman tazeleme teklifinde bulunmuşlardır. Buna karşılık Hız. Ali, hakem olayının küfrü gerektiren bir olay olmadığını belirterek onların bu tekliflerini reddetmiştir. Bunun üzerine bu gruplar tahkim olayından sonra Hız. Ali'nin ordusundan ayrılarak Kûfe yakınlarında bulunan Harûra'da bir araya gelmişlerdir.⁴⁰ Ne yapılsa yapılsın ne söyleneirse söylene Hâriciler'i ikna etmek mümkün olmamış ve çatışma kaçınılmaz bir hal almıştır. Bundan dolayı da Hız. Ali, Hâriciler'e karşı kuvvet kullanmaya karar vermiş ve onlarla savaşmıştır. Yapılan bu çarpışmalar sonucunda ise pek azı hariç Haricîler

³⁷ Dîneverî, *Ahbâru't-tivâl*, 143.

³⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Meârif*, nşr. Servet Ukkâşe (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1969), 204; Ahmet Önkal, "Akıl b. Ebî Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/264.

³⁹ Dîneverî, *Ahbâru't-tivâl*, 157-158; Yakûbî, *Târîh*, 130; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 1/516-517.

⁴⁰ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 5/99-102; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 1/527-534.

kılıçtan geçirilmiştir. Hâriciler'e karşı giriştiği savaşlarda onların çoğunu ortadan kaldırmış fakat bu durum toplumun bu kesimlerinin kendisine düşmanlığını artırmıştır.⁴¹ Neticede bir sabah namazına çıktığı esnada kendisine aşırı düşmanlık besleyen Abdurrahman b. Mülcem isimli Haricî tarafından (hicri 40/ miladi 661 yılının Ramazan ayının 17'sinde) ağır şekilde yaralanmış, üç gün sonra da vefat etmiştir.⁴² Vefat etmeden önce Hz. Ali, çocukları ve akrabalarını şayet ölecek olursa kısas konusunda aşırı gitmemeleri uyarısında bulunmuştur. Buna rağmen katil İbn Mülcem yakılmak suretiyle en korkunç şekilde infaz edilmiştir.⁴³

Sonuç

Hz. Peygamber'i görmüş olmaları itibarıyla, sahabe neslinin örnekliği, İslam tarihi boyunca Müslümanlar için önemli bir konu olmuştur. Vahyin pratiğe aktarılışını görmüş olmaları, Hz. Peygamber'le uzun yıllar birlikte yaşamaları sahabe neslini özel kılmaktadır. İman ve istikamet üzere bir hayat yaşayan Hz. Peygamber, Cahiliye toplumundan örnek bir nesil yetiştirmiş, bu örnek nesil de Hz. Peygamber'in eğitim ve gözetimi altında bulunduğu için iman ve istikamet üzere yaşamıştır.

Hz. Peygamber'e iman eden ve onu büyük bir sevgi ile seven Müslümanlar, aynı şekilde onun kızı Fâtıma'yı, damadı Hz. Ali'yi, torunları Hasan ve Hüseyin ve onların soyundan gelenleri de sevmişler ve onları kendilerine örnek almışlardır. Hz. Peygamber'in kendisi de bizzat birçok defa Hz. Fâtıma, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'i övmüş, özellikle Hz. Ali'nin İslam'daki öncelik ve kıdemini vurgulamış ve onların sevilmesini teşvik etmiştir.

Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve damadı Hz. Ali, iman ve istikamet örneği hayatı ile sahabe içerisindeki en özel kişilerden birisidir. Henüz bir çocuk iken iman etmiş ve imanını açığa vurmaktan korkmamıştır. Aynı yaşlarda iken akrabalarının İslam davetine sırt çevirdiği ortamda çok sevdiği Hz. Peygamber'in üzümlü mahzun olmaması için onun yardımcısı olmaya talip olmaktan çekinmemiştir. Ölümü göze alarak hicret öncesi Hz. Peygamber'in yerine onun yatağına yatmış, Medine dönemindeki savaşlarda kendi bedenini Hz. Peygamber'e siper etmiştir. Her türlü fedakârlığına rağmen Hz. Peygamber'den maddi karşılığı olan hiçbir ayrıcalık beklememiş ve almamıştır.

⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/30; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 3/133-150; Taberî, *Târîh*, 5/72-93; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 5/99-102.

⁴² Taberî, *Târîh*, 5/143-144; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 5/107.

⁴³ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî'd-Dünyâ, *Rivayetlerde Hz. Ali'nin Şehit Edilmesi*, çev. Abdüsselam Yaşar Güngör (İstanbul: 2007), 29, 33, 71; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* 1/541; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, 2/177.a

Savaş meydanlarında bileği bükülemeyen bir kahraman olmasına rağmen, insaf, merhamet ve adaleti elden bırakmamış, hileye başvurmamıştır. Hz. Peygamber'e bu kadar yakın olmasına rağmen ona saygıda kusur etmemiş ve onun sözünün üstüne söz söylememiştir. Siyasi kriz ortamlarında toplumu fitneye sürükleyecek hareketlerden sakınmış sorumluluk ahlakıyla hareket etmiştir. Kendinden önceki halifeler döneminde siyasi ve idari alanlardan dışlanmış olmasına rağmen hayata küsmemiş, bilgi ve tecrübesini toplumla paylaşmıştır.

Fitne olaylarının zirvede olduğu Hz. Osman Dönemi'nde, istikamet üzere bir muhalefetin nasıl olması gerektiğinin örnekliğini sergilediği gibi, daha sonraki kaos ortamında sorumluluk ahlakının gereği olarak hilafet görevini üstlenmiştir. İdarede bulunduğu dönemde ağabeyi Akîl'i, rakibi Muâviye'ye kaptırma pahasına da olsa kamu bütçesinden yakınlarına tasarrufta bulunmamıştır. Savaş meydanlarında insani erdemlerden taviz vermemiş, hiçbir zaman lüks ve şatafata rağbet etmemiştir. Ölümüne vesile olan suikastı düzenleyen kişiye kisas konusunda aşırı gidilmemesini tavsiye etmiş, ölüm döşegindeyken bile istikametden ayrılmamıştır.

Ana hatlarıyla hayat seyri göz önünde bulundurulduğunda Hz. Ali'nin hayatının iman ve istikametten ibaret olduğu rahatlıkla görülebilir. Altmış küsur yıllık hayatının yaklaşık olarak yarısını Hz. Peygamber'in dizinin dibinde geçiren Hz. Ali, sünneti en güzel şekilde öğrendiği gibi ilmini, ahlakını, fıkhnı ve istikamet anlayışını da Hz. Peygamber'den almıştır. Vahyin ocağında ömrünün yarısını geçirmiş olması onun istikamet yolunda yürümesini güçlendirip kolaylaştırmıştır. Hayatı boyunca doğru olduğuna inandığı konularda bildiği doğrudan ayrılmamıştır. Hz. Peygamber'le uzun yıllar geçirmiş olması, onun ahlakıyla ahlaklanması, geniş ilmi, cesaret ve kahramanlığı, züht ve takvaya dayalı hayat anlayışı, dünyaya aşırı meylinin olmayışı; onu istikamet üzere yaşatan temel etkenler olmuştur. Genelde sahabenin özel olarak ise Hz. Ali'nin iman ve istikamet örneği hayatlarının bilinmesi ve örnek alınması, istikametten uzaklaşmış kitlelere güzel örnek olabilecek, önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Apak, Âdem. *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Bakır, Abdülhalık. *Hz. Ali ve Dönemi*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2004.
- Belâzürî, Ahmet b. Yahya b. Câbir el-. *Ensâbü'l-eşrâf*. nşr. Süheyl Zekkâr- Riyad Zirikli. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1996.
- Bulut, Hasan. "İstikâmet Üzere Bulunmanın Tezahürleri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (Haziran 2020), 93-110.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-. *es-Sihâh fi'l-luğa*. nşr. Ahmed Abdulgafur Atar. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1990.
- Çağrı, Mustafa- Uludağ, Süleyman. "İstikamet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/ 348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Demircan, Adnan. *Ali-Muâviye Kavgası*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd ed-. *Ahbâru't-tivâl*. nşr. 'Abdümün'am Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, 1960.
- Esen, Muammer. "İman Kavramı Üzerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/1 (Nisan 2008), 79-91.
- Halebî, Nûreddîn Ali b. İbrahim el-. *İnsânü'l'uyûn fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*. nşr. Abdullah Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Abdürrabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-ferîd*. nşr. Müfid Muhammed Kumeyhâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Ebî'd-Dünya, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *Rivayetlerde Hz. Ali'nin Şehit Edilmesi*. Çev. Abdüsselam Yaşar Güngör. İstanbul: 2007.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *Cevâmi'u's-sîreti'n-nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. nşr. Amr Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 2004.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. nşr. Muhammed Mu'tasimbillah. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1999.
- İbn Kuteybe. *el-İmâme ve's-siyâse*. nşr. Muhammed Mahmûd er-Râfiî. Kahire: Matba'atü'n-Nîl, 1904.
- *el-Meârif*, nşr. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1969.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. Ali Muhammed Ömer. Medine: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. nşr. Ebû'l-Fida Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

- *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. nşr. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. nşr. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412/1991.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay el-. *Hiz. Peygamber'in Yönetimi (I-II)*. çev. Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Kurtubî, Ebû'l-Abbâs Ziyâüddin Ahmed b. Ömer el-. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Berdûnî-İbrâhîm Ettîş. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1964.
- Mes'ûdî Ali b. Hüseyin el-. *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*. nşr. Yusuf el-Bikâ'i. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Önkâl, Ahmet. "Akıl b. Ebî Tâlib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/264. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-. *el-Musannef*. nşr. Habîburrahmân el-A'zamî. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1970.
- Savaş, Rıza. *Raşit Halifeler Döneminde Kadın*. İstanbul: Ravza Yayınları, 1996.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Şehbenderzâde, Ahmet Hilmi. *İslam Tarihi*. İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971.
- Şenyayla, Gencal. *Algı ve Gerçeklik Arasında Hz. Ali*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Beşşâr Awvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Varol, M. Bahaüddin. "Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *İstem* 3/6 (Aralık 2005), 195-213.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer el-. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. nşr. Halil Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.

Oturum Başkanı:

Çok teşekkür ediyoruz Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA'ya. İstikamet örneklerine hakikaten ihtiyacımız var, burası açık, kesin. Onun için hem Hz. Peygamber'in hayatını okumaya hem de sahabenin hayatını okumaya, anlamaya çok ciddi manada ihtiyacımız var. Yani teorinin pratiğe geçmesi çok kolay bir şey değildir. Ancak pratik örneklerden olur o da. Onun için pek çok konuda önümüzde örneği olmadığı için ne yapacağımızı bilemiyoruz, koptu çünkü bu halkalar. Tekrar bu işi yaşamış olanların hayatlarından alacağımız örnekler çok önemli. İnşaaallah, hocamın sunumu bu konuda çok faydalı oldu.

Nijerya'dan arkadaşımız bağlı mı arkadaşlar? Tamam. O zaman, "Hadislerde Kamil İman Kavramı ve Bu Kavramın Amel ve Ahlakla İlişkisi" sunacak olan, Nijerya Abuja Üniversitesinden Doç. Dr. Beşir Abdullah İsmail - Arapça olarak - Hocam, sesimi duyuyor musunuz? Esselâmu aleyküm, süreniz on beş dakika, buyurun.

مفهوم الإيمان الكامل في الأحاديث النبوية وعلاقته بالعمل والأخلاق

الدكتور بشير عبدالله إسماعيل*

الملخص:

فهذه الورقة عبارة عن تقصي الأحاديث النبوية الشريفة الدالة على عدم كمالية الإيمان عند القصور عن بعض الأعمال الفاضلة الشريفة والأخلاق النبيلة الكريمة.

والأحاديث في هذا المنوال - مع كثرة طرقها وتعدد مفرداتها واختلاف رواها - فإنها كلها تنصب في مصب واحد، وهو نفي الإيمان الكامل التام الحقيقي لمن لم يتصف بصفات حميدة نفيسة ولم يتخلق أيضا بأخلاق إيمانية جليلة.

لذلك نجد في القرآن الكريم العلاقة الوطيدة بين الإيمان والأخلاق، وهناك آيات كثيرة توضح هذه العلاقة العظيمة، فعندما يطالب الله عز وجل الناس بالعدل، يذكر قبل الطلب وصف الإيمان للإشارة إلى أن الإيمان يقتضي العدل فيقول: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاَنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾، (المائدة، ٨/٥). وعندما يأمر الله تعالى أيضا بالصدق يقول: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾، (التوبة، ١١٩/٩). فحينما يأمر بالقول السديد يربط بينه وبين الإيمان، يقول الله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾، (الأحزاب، ٧٠/٣٣). وحين يأمر المؤمن أن يجتنب الظن السيئ والغيبة يبين أن من مقتضى الإيمان ترك تلك الأخلاق السيئة: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا﴾، (الحجرات، ١٢/٤٩).

وهكذا نجد في كتاب ربنا أن بين الإيمان والأخلاق ترابطا قويا لا ينفصل عنها بحال، يقول الله تعالى: ﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّيَ عَلَيْهِمْ إِلَّا تَشْرَكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِّنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ

* أستاذ مشارك، جامعة أبوجا، نيجيريا

الله إلا بالحق ذلكم وصاكم به لعلكم تعقلون ﴿١٥٣﴾ ولا تقربوا مال اليتيم إلا بالتي هي أحسن حتى يبلغ أشده وأوفوا الكيل والميزان بالقسط لا نكلف نفساً إلا وسعها وإذا قلتم فاعدلوا ولو كان ذا قرى وبعهد الله أوفوا ذلكم وصاكم به لعلكم تذكرون ﴿١٥٤﴾ وأن هذا صراطي مستقيماً فاتبعوه ولا تتبعوا السبل فتفرق بكم عن سبيله ذلكم وصاكم به لعلكم تتقون ﴿١٥٥﴾، (الأنعام، ١٥١/٦-١٥٣). ذلك هو الميثاق الأخلاقي الشامل الذي يلتزم به المؤمن اتباعاً لصراط الله المستقيم، فهو إذن جزء من العقيدة مرتبط بها ارتباطاً أساسياً لا ينفصل عنه بحال.

نعم؛ أصل الإيمان يحصل لمن لم يكن بهذه الصفات، ولكن لا يكون تاماً كاملاً حتى يضم إلى إسلامه: «حب الرسول عليه الصلاة والسلام أكثر من حبه هو لنفسه» لا يكون تاماً كاملاً «حتى يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لا يكون تاماً كاملاً حتى «يسلم جاره بوائقه» لا يكون تاماً كاملاً حتى «لا يحب المرأ إلا لله» لا يكون تاماً كاملاً «حتى يكون هواه تبعاً لما جاء به محمد ـ صلى الله عليه وسلم ـ» لا يكون تاماً كاملاً حتى....

وكان مفهوم الشرط في هذه الأحاديث مبيناً في بعض الروايات التي تفسره نصاً بـ: «لا يبلغ العبد حقيقة الإيمان...»، ومفهوم الشرط في تلك الأحاديث هو نفس مفهوم الأخلاق والأعمال التي بمجموعها داخلية في مسمى الإيمان وفي تعريف الإيمان عند جماهير أهل السنة والجماعة. ولا يخفى للقارئ الكريم فيما سبق أن هناك علاقة وطيدة بين الإيمان والعمل والأخلاق، فهذه العلاقة الأخلاقية هي التي جاء بها نبي الرحمة والتي يكررها دائماً بقوله: «إنما بعثت لأتمم مكارم الأخلاق»¹.

ظهر الخلاف في مسمى الإيمان عندما اشتد النزاع بين الخوارج وحكام بني أمية، وكان شعار الخوارج حين ذاك؛ تكفير العصاة وجميع من خالفهم زاعمين أن ليس هناك واسطة بين الكفر والإيمان، فمن أقر الإسلام ولم يعمل بما جاء به الإسلام كان كافراً. وفي مواجهة هذا الغلو المفرط ظهر الإرجاء ردة فعل لتلك الآراء الغالية، وهو القول بأن الإيمان تصديق بالقلب وإقرار باللسان فقط ولا دخل بالأفعال في حقيقة الإيمان، وبالحاصل لا يضر مع الإيمان معصية كما لا يضر مع الكفر طاعة، إذ الإيمان لا يزيد ولا ينقص.

فهنا تبين أهمية بحثنا هذا، وسنرى ـ إن شاء الله ـ في معالجتنا لهذه القضية الخلافية من خلال الأسطر كيف فرقت الأحاديث الشريفة بين الإيمان الكامل والإيمان الناقص.

الكلمات المفتاحية: الإيمان ـ الأحاديث ـ الأعمال ـ الأخلاق ـ الطاعات.

1 البخاري، الأدب المفرد، باب حسن الخلق، 273. والبيهقي، شعب الإيمان، 7978. وأحمد، المسند، (8595) والحاكم، المستدرک علی الصحیحین، (4221) وقال: "هذا حديث صحيح على شرط مسلم، ولم يخرجاه".

المدخل:

إن من المقاصد الكبرى لدين الإسلام إتمام صالح الأخلاق وإكمالها، قال الله تعالى: ﴿لقد من الله على المؤمنين إذ بعث فيهم رسولا من أنفسهم يتلو عليهم آياته ويزكيهم ويعلمهم الكتاب والحكمة وإن كانوا من قبل لفي ضلال مبين﴾، (آل عمران، ٣/١٦٤). وعن أبي هريرة - رضي الله عنه - أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «إنما بعثت لأتمم صالح الأخلاق»^٢.

فالأخلاق أمرها في الشريعة عظيم، وشأنها كبير، فبقدر ما للإنسان من طيب الأخلاق، وكرام السجيا والآداب، بقدر ما يكون معه من استقامة الدين، فالدين كله خلق، فمن كان في الأخلاق أحسن كان في الدين أقوم. فحسن الخلق دين وهدى ومما تربي عليه سيد البشر، قال الله تعالى في وصفه: ﴿وإنك لعلی خلق عظیم﴾، (القلم، ٤/٦٨). فحسن الخلق هو صفة عباد الله المتقين، وبه تحصل الدرجات، وترفع المقامات، وتتحقق المقاصد والغايات.

ويتوضح لنا فيما سبق أن الإيمان القوي يلد الخلق القويم، والسلوك المستقيم، وأن أي اختلال في أخلاق الناس، أو نقص في آدابهم يرجع إلى ضعف الإيمان، وقلة الدين. ومما يبين الارتباط الوثيق بين سوء الخلق وضعف الإيمان والدين ما يلي:

. فالرجل الذي يكذب في أقواله وأعماله ليس صادقا في إيمانه، فإن الكذب يهدي إلى الفجور، وإن الفجور يهدي إلى النار.

. والرجل الذي يؤذي جيرانه ويرميهم بالسوء، قال فيه النبي - صلى الله عليه وسلم - : «والله لا يؤمن، والله لا يؤمن، والله لا يؤمن، قيل: من يا رسول الله؟ قال: الذي لا يأمن جاره بوائقه»^٣.
. والرجل الذي أطلق للسانه العنان يتكلم في الأعراض ويؤذي العباد بالغيبة والنميمة والفحش وسيئ القول لم يحقق إيمانه، «من كان يؤمن بالله واليوم الآخر، فليقل خيرا أو ليصمت»^٤.

. والرجل الذي عبس وجهه، ومحا عن وجهه البسمة الرقيقة الحانية، ورسم عليه النظرات المريية، والكثرة القبيحة، لم يبلغ درجة المؤمن الصادق في إيمانه ودينه، «لا تحقرن من المعروف شيئا، ولو أن تلقى أخاك بوجه طلق»^٥.

2 . انظر المرجع السابق

3 البخاري، كتاب الأدب، باب إثم من لا يأمن جاره بوائقه (6016)، ومسلم، كتاب الإيمان، باب إنباء الجار، (68) والحديث متفق عليه من حديث أبي شريح. رضي الله عنه -

4 . البخاري، كتاب الأدب، باب إثم من لا يأمن جاره بوائقه (6018)، ومسلم، كتاب الإيمان، باب الحث على إكرام الجار ولزوم الصمت....، (173)، والحديث متفق عليه من حديث أبي هريرة. رضي الله عنه. -

5 مسلم، كتاب البر والصلة والآداب، باب إستحباب طلاقة الوجه عند اللقاء، (2026)، من حديث أبي ذر - رضي الله عنه.

. «والكلمة الطيبة صدقة»⁶.

. والرجل الذي بخل بالسلام وأخلى قلبه من محبة أهل الإسلام وملاؤه بالحق والغل والآثام، لم يحقق الإيمان، يقول - صلى الله عليه وسلم - : «لا تدخلوا الجنة حتى تؤمنوا، ولا تؤمنوا حتى تحابوا، ألا أدلكم على شيء إذا فعلتموه تحاببتم؟ أفشوا السلام بينكم»⁷.

وهكذا يمضي الشرع الإسلامي في بناء الأخلاق وغرس الفضائل، معتمدا في ذلك على صدق الإيمان بالله تعالى، فكلما زادت الفضائل والأخلاق المستقيمة في العبد، كان ذلك دليلا على صحة إيمانه، وسلامة دينه، كما قال النبي - صلى الله عليه وسلم - : «إن من خياركم أحاسنكم أخلاقا»⁸، وقال - صلى الله عليه وسلم - أيضا : «أكمل المؤمنين إيمانا أحسنهم خلقا»⁹. فالإيمان والدين والأخلاق والآداب عناصر متماسكة، لا يستطيع أحد تمزيق وشائجها وصلاتها.

والقاعدة الكبرى التي تنبثق منها فضائل الأخلاق، وتصدر عنها مكارم الآداب¹⁰، ومن ذلك نيل المرام وهو الإيمان الكامل، هي قول الله تعالى: ﴿خذ العفو وأمر بالعرف وأعرض عن الجاهلین﴾، (الأعراف، ١٩٩/٧). وقوله عليه الصلاة والسلام: : «إنما بعثت لأتم صالح الأخلاق»¹¹.

تعريف الإيمان لغة:

أما بالنسبة للإيمان لغة، فالإيمان تارة يتعدى بنفسه، فيكون معناه التَّأمين، أي: إعطاء الأمان، وأَمْنَتُهُ ضد أخَفَّتُهُ، وفي الكتاب العزيز: ﴿وَأَمَّنْهُمْ مِنْ خَوْفٍ﴾، (قريش، ٤/١٠٦). فالأمن ضد الخوف، وفي الحديث الشريف، قال - صلى الله عليه وسلم - : «النجوم أمانة للسماء، فإذا ذهب النجوم أتى السماء ما توعد، وأنا أمانة لأصحابي، فإذا ذهب أتى أصحابي ما يوعدون، وأصحابي أمانة لأمتي فإذا ذهب أصحابي أتى الأمة ما توعد»¹². وفي الكتاب العزيز: ﴿وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ﴾، (التين، ٣/٩٥). أي: الأمن، وقال تعالى أيضا: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ﴾، (الدخان، ٤٤/٥١). وتارة تتعدى هذه الكلمة بالباء، فيكون معناها التصديق، كما في قوله تعالى: ﴿وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا

6 البخاري، كتاب الأدب، باب طيب الكلام، (2989) ومسلم، باب بيان أن اسم الصلوة...، (2382)، من حديث أبي هريرة - رضي الله عنه - .

7 . مسلم، كتاب الإيمان، باب بيان لا يدخل الجنة إلا المؤمنون، (٤٥) من حديث أبي هريرة - رضي الله عنه

8 . البخاري، كتاب المناقب، باب صفة النبي - صلى الله عليه وسلم -، (3295)، ومسلم، كتاب الفضائل، باب كثرة حياته - صلى الله عليه وسلم -، (2321)، من حديث عبد الله بن عمرو بن العاص - رضي الله عنه - .

9 . أبو داود، كتاب السنة، باب الدليل على زيادة الإيمان ونقصانه، (4682)، أحمد (7095)، والترمذي، كتاب الإيمان، (1082)، من حديث أبي هريرة - رضي الله عنه - ، وقال الترمذي: «حسن صحيح».

10 . خالد بن عبد الله المصلح، «الارتباط الوثيق بين الأخلاق والدين»، على الرابط التالي:

<https://www.almosleh.com/ar/s/954> (29.08.2023): الوصول.

11 سبق ترجمه.

12 مسلم، كتاب فضائل الصحابة، باب بقاء بيان أن النبي - صلى الله عليه وسلم - أمان لأصحابي...، (2531).

وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ» (يوسف، ١٢/١٧). أي: وما أنت بمؤمن أي: وما أنت بمصدق، تقول: آمنت بكذا، أي صدَّقْتُه، هذا تعريف الإيمان في اللغة.

تعريف الإيمان شرعاً:

الإيمان شرعاً، ذهب عامة أهل السُّنَّة إلى أنَّ الإيمان الشرعي هو اعتقاد وقول وعمل، قال محمد بن إسماعيل بن محمد الفضل التيمي الأصبهاني: «والإيمان في لسان الشرع هو التصديق بالقلب، والعمل بالأركان»^{١٣}. وقال الإمام البغوي: «اتفق الصحابة والتابعون ومن بعدهم من علماء السنة على أن الأعمال من الإيمان، وقالوا إن الإيمان قول وعمل، وعقيدة»^{١٤}. ونقل الإمام هبة الله اللالكائي عن الإمام الشافعي في كتاب الأم قوله: «وكان الإجماع من الصحابة والتابعين ومن بعدهم ممن أدركنا أن الإيمان قول وعمل ونية لا يُجزئ واحد من الثلاثة عن الآخر»^{١٥}.

وروى الإمام اللالكائي أيضاً عن البخاري أنه قال: «لقيت أكثر من ألف رجل من العلماء بالأمصار فما رأيت واحداً منهم يختلف في أن الإيمان قول وعمل يزيد وينقص»^{١٦}.

حقيقة الإيمان:

أما حقيقة الإيمان فهو مشتق من الأمن الذي هو ضد الخوف، كما قال الله عز وجل: ﴿فَإِنْ خِفْتُمْ فِرْجَالاً أَوْ رُكْبَاناً إِذَا أُمِنْتُمْ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ... الآية﴾ (البقرة، ٢/٢٣٩). كما ذكر ذلك الإمام البيهقي في كتابه الجامع لشعب الإيمان: «..... ومعناه والغرض الذي يراد به عند إطلاقه هو التصديق والتحقيق لأن الخبر هو القول الذي يدخله الصدق والكذب والأمر والنهي كل واحد منهما قول يتردد بين أن يطاع قائله وبين أن يعصى فمن سمع خبراً فلم يستشعر في نفسه جواز أن يكون كذباً واعتقد أنه حق وصدق فكأنما آمن في نفسه باعتقاد ما اعتقد فيما سمع من أن يكون مكذوباً أو ملبساً عليه ومن سمع أمراً أو نهيًا فاعتقد الطاعة له فكأنما آمن في نفسه باعتقاد ما اعتقد فيما سمع من أن يكون مظلوماً أو مستسخراً أو محمولا على ما لا يلزمه قبوله والانقياد له فمن ذهب إلى هذا أنزل قول القائل آمنت بكذا والمراد آمنت نفسي منزلة قولهم وطنت نفسي أو حملت نفسي على كذا أو يكون تركهم ذكر النفس في قولهم آمنت اختصاراً لكثرة الاستعمال كما يقال بسم الله بمعنى بدأت أو أبداً بسم الله قال وفيه وجه آخر وهو أن يكون معنى آمنت أي آمنت مخبري أو الداعي لي من التكذيب والخلاف بما صرحت له به من التصديق والوفاء ثم الإيمان الذي يراد به التصديق لا يعمد إلى من يضاف إليه ويلصق به إلا بصلة وتلك الصلة قد تكون باء وقد

13 . النووي، المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج، (1/146)

14 . البغوي، شرح السُّنَّة، (1/38-39)

15 . اللالكائي، شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة، (5/886)

16 . المرجع السابق، (1/176)

تكون لاما وقد ورد الكتاب بكل واحد منهما فالإيمان بالله عز وجل ثناؤه إثباته والاعتراف بوجوده والإيمان له القبول عنه والطاعة له»^{١٧}.

وكما أن طاعة الله ورسوله داخلية في حقيقة الإيمان، يقول الإمام البيهقي: «وكل ذلك إيمان وإسلام وطاعة لله عز وجل ولسوله - صلى الله عليه وسلم - إلا أنه إيمان لله بمعنى أنه عبادة له وإيمان للرسول بمعنى أنه قبول عنه دون عبادة له إذ العبادة لا تجوز من أحد وتراجع لأنها خطأ إلا لله عز وجل قال والإيمان بالله ورسوله أصل وهو الذي ينقل من الكفر والإيمان لله ولسوله - صلى الله عليه وسلم - فرع وهو الذي يكمل بكماله الإيمان وينقص بنقصانه الإيمان ومعنى هذا أن أصل الإيمان إذا حصل ثم تبعته طاعة زائدة زاد الإيمان المتقدم بها لأنه إيمان انضم إليه إيمان كان يقتضيه ثم إذا تبعته تلك الطاعة طاعة أخرى ازداد الأصل المتقدم والطاعة التي تليه بها وعلى هذا إلى أن تكمل شعب الإيمان قال ونقصان الإيمان هو انفراد أصله عن بعض فروعه أو انفراد أصله وبعض فروعه عما بقي منها مما اشتمل عليه الخطاب والتكليف لأن النقصان خلف الزيادة فإذا قيل لمن آمن وصلى زاد إيمانه وجب أن يقال لمن آمن ووجبت عليه الصلاة فلم يصل إنه ناقص الإيمان وأنه صار بتركها مع القدرة عليها فاسقاً عاصياً وعلى هذا سائر الأركان فأما ما يتطوع به الإنسان مما ليس بواجب عليه بمعنى تصديق العقد والقول بالفعل موجود فيه فيزداد به الإيمان وتركه بالإضافة إلى من لم يتركه يجوز أن يسمى نقصاناً لكن لا يوجب لتاركة عصياناً هذا معنى قوله قال وإذا أوجبنا أن تكون الطاعات كلها إيماناً لم نوجب أن تكون المعاصي الواقعة من المؤمنين كفراً وذلك أن الكفر بالله وبرسوله مقابل للإيمان به فإذا كان الإيمان بالله وبرسوله الاعتراف به والإثبات له كان الكفر جحوده والنفي له والتكذيب وأما الأعمال فإنها إيمان لله وللرسول بعد وجود الإيمان به والمراد به إقامة الطاعة على شرط الاعتراف المتقدم فكان الذي يقابله هو الشقاق والعصيان دون الكفر»^{١٨}.

علاقة العمل بالإيمان:

فقد سبق أن أعمال الجوارح داخلية في الإيمان ومنها العبادات والطاعات، فمن الأدلة على ذلك، قول الله تعالى: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ﴾، (البقرة، ١٤٣/٢). هذه الآية نزلت في قوم صلُّوا إلى غير مكة وماتوا قبل نزول تحويل الصلاة، فقال بعض النَّاس: ضاعت صلاتهم، لأنهم لم يصلوا إلى مكة، فأنزل الله تعالى: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾، (البقرة، ١٤٣/٢). فسمَّى الصلاة إيماناً، فتثبت أن الصلاة إيمانٌ مع أنها عمل.

دليل آخر في دخول العمل في مسمى الإيمان أيضاً قوله تعالى: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾، (الأنفال، ٢/٨).

17 . البيهقي، الجامع لشعب الإيمان، (1/36).

18 . المرجع السابق، (1/3738).

«يتوكلون» هذا عمل القلب، ثم قال: ﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيَمْنُنَ رَزَقَتَهُمْ يُنْفِقُونَ﴾ (١) أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا، (الأنفال، ٨/٣-٤). إذا الصلاة والإنفاق داخلية في الإيمان، وهي أعمال، فهذه إشارة إلى أن جميع الأعمال المذكورة من واجبات الإيمان؛ لأن قوله: «إنما المؤمنون»، هذه إنما معناها تدل على إثبات المذكور ونفي ما عداه، وقال صلى الله عليه وسلم: «أمركم بالإيمان بالله وحده، هل تدرّون ما الإيمان بالله وحده؟ قالوا: الله ورسوله أعلم، قال: شهادة أن لا إله إلا الله، وإقام الصلاة، وإيتاء الزكاة، وأن تعطوا من الغنائم الخمس»^{١٩}. فهذا دليل على أن الأعمال داخلية في الإيمان، وقال عليه الصلاة والسلام: «لا إيمان لمن لا أمانة له»^{٢٠}. فلولا أن الأمانة داخلية في الإيمان لما قال هذه العبارات: «الطهور شطر الإيمان»^{٢١}، وقوله: «حسن العهد من الإيمان»^{٢٢}، وقوله: «من أعطى الله، ومنع الله، وأبغض الله، وحب الله، وأنكح الله، فقد استكمل إيمانه»^{٢٣}. فهذه كلها تدل على أن هذه الأعمال داخلية في الإيمان، وأن الطاعات جميعها ومنها أعمال الجوارح داخلية في مسمى الإيمان، وأن الإخلال والتقصير بها يضر الإيمان^{٢٤}.

الطاعات كلها إيمان:

يقول الحافظ البيهقي في بيان هذه القضية: «قال الله عز وجل في وصف المؤمنين: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا...﴾ إلى قوله أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا...» (الأنفال، ٨/٢-٤). فأخبر أن المؤمنين هم الذين جمعوا هذه الأعمال فدل ذلك على أنها من جوامع الإيمان قال الحليمي رحمه الله تعالى إذا ثبت لك أن الموصوفين في هذه الآية إنما استوجبوا اسم المؤمنين حقا لمكان الأعمال التي وصفهم الله تعالى بها ولم تكن الأعمال المتعبد بها هذه وحدها صح أن المراد بذكرها هي وما في معناها من الأعمال المفروضة أو المندوب إليها فالصلاة إشارة إلى الطاعات التي تقام بالأبدان خاصة والإنفاق مما رزق الله إشارة إلى الطاعات التي تقام بالأموال ووجل القلب إشارة الاستقامة من كل وجه ويدخل فيها إقامة الطاعات والانزجار عن المعاصي قال والآية فيمن إذا ذكر الله وجل قلبه وليس ارتكاب المعاصي ومخالفة الأوامر من أمارات الوجل والآية فيمن إذا تليت عليه آيات الله زادت إيمانا وليس التخلف عن الفرائض والقعود عن الواجبات للواز من زيادة الإيمان بسبيل فصح أن الذين نفينا أن يكونوا مؤمنين حقا وأوجبنا

- 19 . البخاري، كتاب الإيمان، باب أداء الخمس من الإيمان، (7556).
- 20 . البيهقي، الجامع لشعب الإيمان، (4352)، والسنن الكبرى، (6/288) وحسنه. والنسائي، السنن، (13065). وأحمد، المسند، (12567). وابن حبان، المسند الصحيح، (194). والألباني، صحيح الجامع الصغير، (13135).
- 21 . مسلم، كتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، (534).
- 22 . الطبراني، المعجم الكبير، (18978). والبيهقي، الجامع لشعب الإيمان (8701). والألباني، صحيح الجامع الصغير، (3819).
- 23 . الترمذي، السنن، (2521). وأحمد، المسند، (15617). وحسنه الألباني في صحيح الترغيب والترهيب، (3028).
- 24 . محمد صالح المنجد، «الإيمان، مفهومه وشروطه»، على الرابط التالي: <https://almunajjid.com/> (الوصول: 29.08.2023).

أن يكونوا ناقصي الإيمان غير داخلين في الآية قال الله عز وجل: ﴿...ولكن الله حبيب إليكم الإيمان وزينه في قلوبكم وكره إليكم الكفر والفسوق والعصيان...﴾، الحجرات، (٧/٤٩). فقابل بين ما حبه إلينا وبين ما كره إلينا ثم أفرد الإيمان بالذكر فيما حبه وقابله بالكفر والفسوق فيما كره فدل ذلك على أن للإيمان ضدين أو أن من الإيمان ما ينقضه الكفر ومن الإيمان ما ينقضه الفسوق وفي ذلك ما أبان أن الطاعات كلها إيمان ولولا ذلك لم يكن الفسوق ترك الإيمان والله أعلم قال الحافظ أبو بكر البيهقي رحمه الله وفصل بين الفسق والعصيان وفي ذلك دلالة على أن من المعاصي ما لا يفسق به وإنما يفسق بارتكاب ما يكون منها من الكبائر أو الإصرار على ما يكون منها من الصغائر واجتناب جميع ذلك من الإيمان وبالله التوفيق»^{٢٥}.

هل الإيمان يزيد وينقص؟

أجمع أهل السنة والجماعة على أن الإيمان يتفاضل، وجمهورهم على أنه يزيد وينقص، والأدلة على ذلك فكتيرة جدا في نصوص الكتاب والسنة، منها قوله تعالى: ﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا﴾، (الفتح، ٤٨/٤). ﴿وَإِذَا ثَلِثْتَ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا﴾، (الأنفال، ٢/٨). ﴿وَيَزِدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾، (المدثر، ٣١/٧٤). ﴿فَاحْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾، (آل عمران، ١٧٣/٣).

وأما بالنسبة للأحاديث فكتيرة أيضا، ومنها يعني الإيمان يتفاوت ودرجات ومراتب، قوله صلى الله عليه وسلم: «يخرج من النار من قال لا إله إلا الله وفي قلبه وزن شعيرة من خير، ويخرج من النار من قال لا إله إلا الله وفي قلبه وزن برة من خير، ويخرج من النار من قال لا إله إلا الله وفي قلبه وزن ذرة من خير»^{٢٦}. وفي رواية للبخاري «من إيمان»^{٢٧}. بدل «من خير»، إذا عرفنا أنه هو، هو المقصود «ذرة من إيمان» و«برة من إيمان» و«شعيرة من إيمان»، والبخاري عنون عليه «زيادة الإيمان ونقصانه»، وقوله: «وذلك أضعف الإيمان»^{٢٨}. يدل على أنه فيما هو أزيد منه وأقوى وأعلى، وقوله: «أكمل المؤمنين إيمانا أحسنهم خلقا»^{٢٩} يدل كذلك على الزيادة، أن هناك أكمل وهناك أنقص، وبناء على ما سبق، وبالنص عن بعض الصحابة، مثل: عبد الله بن مسعود قال: «اللهم زدنا إيمانا و يقيناً وفقها»^{٣٠}. وأبو الدرداء قال: «الإيمان يزداد وينقص»^{٣١}. وأبو هريرة قال: «الإيمان

25 . البيهقي، الجامع لشعب الإيمان، (46-1/44) .

26 . البخاري، كتاب الإيمان، باب زيادة الإيمان ونقصانه، (44). ومسلم، كتاب الإيمان، باب أدنى أهل الجنة منزلة فيها، (317).

27 . . نفس المرجع

28 . مسلم، كتاب الإيمان، باب بيان كون النهي عن المنكر من الإيمان.. (49).

29 . سبق تخريجه.

30 . ابن حجر، فتح الباري، (1/48).

31 . البيهقي، الجامع لشعب الإيمان، (1/53).

يزيد وينقص»³².

إذاً هذه النصوص وغيرها عن الصحابة والتابعين، وتابعيهم، وأئمة المذاهب، ومن بعدهم، وجمهور السلف تُبين أن الإيمان يزيد وينقص، بل ولم يُعرف مخالف من الصحابة لقضية زيادة الإيمان ونقصانه³³.

حديث شعب الإيمان ومفهومه:

(أ) روايات الحديث³⁴:

عن أبي هريرة . رضي الله عنه . عن رسول الله . صلى الله عليه وسلم . قال: «الإيمان بضع وستون أو سبعون شعبة فأرفعها قول لا إله إلا الله وأدناها إمطة الأذى عن الطريق والحياء شعبة من الإيمان»³⁵.

(ب) مفهوم شعب الإيمان في الحديث:

أما عن مفهوم شعب الإيمان فقد قال الإمام النووي: «وقال الإمام الحافظ أبو حاتم بن حبان بكسر الحاء: تتبع معنى هذا الحديث مدة، وعددت الطاعات، فإذا هي تزيد على هذا العدد شيئاً كثيراً، فرجعت إلى السنن فعددت كل طاعة عدها رسول الله . صلى الله عليه وسلم . من الإيمان، فإذا هي تنقص عن البضع والسبعين، فرجعت إلى كتاب الله تعالى فقرأته بالتدبر وعددت كل طاعة عدها الله تعالى من الإيمان، فإذا هي تنقص عن البضع والسبعين، فضممت الكتاب إلى السنن، وأسقطت المعاد، فإذا كل شيء عده الله تعالى ونبيه . صلى الله عليه وسلم . من الإيمان تسع وسبعون شعبة لا يزيد عليها ولا تنقص، فعلمت أن مراد النبي . صلى الله عليه وسلم . أن هذا العدد في الكتاب والسنن»³⁶.

وأما قوله: «الإيمان بضع وسبعون شعبة»³⁷ الإيمان في هذا الحديث يراد به الأعمال، بدليل أنه ذكر فيه أعلى الأعمال، وهو قول: «لا إله إلا الله»، وأدناها، أي: أقربها، وهو إمطة الأذى، وهما عمالان، فما بينهما من قبيل الأعمال. وقد قدمنا القول في حقيقة الإيمان شرعاً ولغة، وأن

32 . نفس المرجع، (1/54).

33 . محمد صالح المنجد، «الإيمان، مفهومه وشروطه»، على الرابط التالي: <https://almanajid.com/> (الوصول: 29.08.2023).

34 . هناك روايات مختلفة للحديث بألفاظ متقاربة انظر: البخاري، كتاب الإيمان، باب أمور الإيمان، (9)، ومسلم، كتاب الإيمان، باب شعب الإيمان، (35)، وأحمد، المسند، (445 - 2/414)، وأبو داود، السنن، (4676)، والترمذي، السنن، (2614)، والنسائي، السنن، (8/110). وابن ماجه، السنن، (57).

35 . مسلم، كتاب الإيمان، باب شعب الإيمان، (35).

36 . النووي، المرجع السابق. وانظر أيضاً مقالة بعنوان: «إسلام ويب»، عدد شعب الإيمان، وتنفيذ شبهة الاختلاف في لفظ الحديث» على الرابط التالي: <https://www.islamweb.net/ar/> (الوصول: 23/20/2023).

37 . سبق تحريجه.

الأعمال الشرعية تسمى إيماناً مجازاً وتوسعا، لأنها عن الإيمان تكون غالباً. والبضع والبضعة واحد، وهو من العدد بكسر الباء، وقد تفتح وهو قليل، ذكره الجوهري. فأما من بضع اللحم فبفتح الباء لا غير، والبضعة من اللحم، بالفتح القطعة منه، واستعملت العرب البضع في المشهور من كلامها، فيما بين الثلاث إلى العشر، وقيل إلى التسع، وقال الخليل: «البضع، سبع، وقيل هو ما بين اثنين إلى عشر، وما بين عشر إلى عشرين، ولا يقال في أحد عشر، ولا في اثني عشر، وقال الخليل أيضاً «هو ما بين نصف العقد، يريد من واحد إلى أربع. ومقصود هذا الحديث، أن الأعمال الشرعية تسمى إيماناً، وأنها منحصرة في ذلك العدد، غير أن الشرع لم يعين ذلك العدد لنا ولا فصله. أما تكلف بعض المتأخرين تعديد ذلك؛ فتصفح خصال الشريعة وعددها، حتى انتهى بها - في زعمه - إلى ذلك العدد، ولا يصح له ذلك؛ لأنه يمكن الزيادة على ما ذكر، والنقصان مما ذكر ببيان التداخل، والصحيح ما صار إليه أبو سليمان الخطابي وغيره أنها منحصرة في علم الله تعالى، وعلم رسوله، وموجودة في الشريعة، مفصلة فيها، غير أن الشرع لم يوقفنا على أشخاص تلك الأبواب، ولا عين لنا عددها، ولا كيفية انقسامها، وذلك لا يضرنا في علمنا بتفاصيل ما كلفنا به من شريعتنا ولا في علمنا إذ كل ذلك مفصل مبين في جملة الشريعة، فما أمرنا بالعمل به عملناه، وما نهيها عنه انتهينا، وإن لم نخط بحصر أعداد ذلك»^{٣٨}.

مفهوم الإيمان الكامل في الأحاديث النبوية وعلاقته بالعمل والأخلاق:

من المقرر في الإسلام أن كل أموره المشروعة لا تقوم إلا على أصل الإيمان بالله؛ فإذا انتفى الإيمان انتفى العمل، ومن ذلك الأخلاق، وإذا تتبعنا الأخلاق الإسلامية لوجدناه - صلى الله عليه وسلم - يربطها جميعها بالإيمان الصادق حتى تؤدي ثمارها في العمل الإسلامي في شتى جوانبه، ويبين الرسول الكريم في كثير من أحاديثه هذه العلاقة القوية بين الإيمان والأخلاق، وفي ذلك يقول أنس - رضي الله عنه - : «ما خطبنا رسول الله صلى الله عليه وسلم إلا قال: «لا إيمان لمن لا أمانة له، ولا دين لمن لا عهد له»^{٣٩}. «والنبي - صلى الله عليه وسلم - يفصح عن علاقة الإيمان القوي بالأخلاق، لأن الإيمان قوة عاصمة عن دنيا الأمور، دافعة إلى المكرمات، فضعف الخلق دليل قاطع على ضعف الإيمان، وقد يؤدي إلى فقدانه.

والرجل ينكب جيرانه ويرميهم بالسوء، فيقسم الرسول - صلى الله عليه وسلم - هذا القسم يحكم عليه الدين بأنه لا إيمان له، فيقول فيه: «والله لا يؤمن، والله لا يؤمن، والله لا يؤمن، قيل: من يا رسول الله؟ قال: الذي لا يأمن جاره بوائقه»^{٤٠}، فهذا يبين بجلاء تام العلاقة الوطيدة بين الأخلاق

38 . أبو العباس القرطبي، المفهم لما أشكل من تلخيص كتاب مسلم، (216).

39 . أحمد، المسند، (12383). والألباني، صحيح الترغيب والترهيب، (77/4).

40 . سبق ترجمته.

والإيمان^{٤١}.

وحين يقول: «من كان يؤمن بالله واليوم الآخر فليحسن إلى جاره»^{٤٢}.

وحين يقول . عليه الصلاة والسلام - : «ليس بمؤمن من يشبع وجاره إلى جنبه طاو»^{٤٣}. فهو يؤكد نفس المعنى. ويبين النبي صلى الله عليه وسلم للمؤمنين كثيرا من الجوانب الأخلاقية ويربطها بالعقيدة والإيمان فيقول . عليه الصلاة والسلام - : «لا يؤمن العبد الإيمان كله حتى يترك الكذب من المزاحمة ويترك المرء وإن كان صادقا»^{٤٤}. ويبين أن من كمال الإيمان أن يحب المرء لأخيه ما يحب لنفسه من الخير بل للناس، قال . عليه الصلاة والسلام: «والذي نفسي بيده لا يؤمن عبد حتى يحب لأخيه ما يحب لنفسه من الخير»^{٤٥}. وقال: «لا يؤمن أحدكم حتى يحب لأخيه ما يحب لنفسه»^{٤٦}. وقال: «لا يؤمن أحدكم حتى يحب للناس ما يحب لنفسه وحتى يحب المرء لا يحبه إلا لله»^{٤٧}.

كما ربط الرسول صلى الله عليه وسلم بين الإيمان والحياء، «الحياء والإيمان قرنا جميعا فإذا رفع أحدهما رفع الآخر»^{٤٨}. وقال: «الحياء شعبة من شعب الإيمان ولا إيمان لمن لا حياء له»^{٤٩}. روى البخاري في صحيحه: (عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صلى الله عليه وسلم - مَرَّ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْأَنْصَارِ وَهُوَ يَعِظُ أَخَاهُ فِي الْحَيَاءِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صلى الله عليه وسلم - : «دَعُهُ فَإِنَّ الْحَيَاءَ مِنَ الْإِيمَانِ»^{٥٠}. وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صلى الله عليه وسلم - : «الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسَبْعُونَ أَوْ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً فَأَفْضَلُهَا قَوْلُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَدْنَاهَا إِمَاطَةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ، وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ»^{٥١}. وفي سنن الترمذي: (عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صلى الله عليه وسلم - : «أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا وَخَيْرُكُمْ خِيَارُكُمْ لِنِسَائِهِمْ خُلُقًا»^{٥٢}.

41 . عبدالله بن سليم القرشي، مقالة بعنوان: «العلاقة الوطيدة بين الأخلاق والعقيدة»، على الرابط التالي:

[\(https://www.islamweb.net/ar\) \(الوصول: 29.08.2023\).](https://www.islamweb.net/ar)

42 . البخاري، كتاب الأدب، باب إثم من لا يأمن جاره بوائقه (6018)، ومسلم، كتاب الإيمان، باب الحث على إكرام الجار ولزوم

الصمت.... (173)، والحديث متفق عليه من حديث أبي هريرة. رضي الله عنه - .

43 . البزار، المسند، (7429). والبيهقي، الجامع لشعب الإيمان، (20160).

44 . أحمد، المسند، (8630). والحديث ضعيف.

45 . الألباني، صحيح الجامع، (7085).

46 . البخاري، كتاب الإيمان، باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه، (1/14). ومسلم، كتاب الإيمان، باب الدليل على أن من

خصال الإيمان أن يحب لأخيه المسلم ما يحب لنفسه من الخير، (1/67).

47 . البخاري، كتاب الأدب، باب الحب في الله، (6041).

48 . سبق تخريجه.

449 . سبق تخريجه.

50 . البخاري، كتاب الأدب، باب الحياء، (6117). ومسلم، كتاب الإيمان، باب شعب الإيمان، (37). والحديث متفق عليه.

51 . سبق تخريجه.

52 . سبق تخريجه.

ومن كمال الإيمان أن يكون المرء المسلم رحيما للصغير والكبير عارفا لكل واحد منهما حقه؛ إذ الرحمة معهما تدل على خلق عظيم نابع من إيمان صادق، ففي الحديث: «ليس منا من لم يرحم صغيرنا ويعرف شرف كبيرنا»⁵³. ومن كمال الإيمان أن يكون المؤمن صابرا راضيا بقدر الله فلا يتبرم ولا يتسخط بل يسلم ويرضى هذا التسليم خلق عظيم، منبعه الإيمان بالله مما يدل على ارتباط الإيمان بالأخلاق. قال - عليه الصلاة والسلام - : «ليس منا من لطم الخدود وشق الجيوب ودعا بدعوى الجاهلية»⁵⁴.

وقال - عليه الصلاة والسلام - : «عجبا لأمر المؤمن إن أمره كله خير، وليس ذاك لأحد إلا للمؤمن؛ إن أصابته سراء شكر فكان خيرا له، وإن أصابته ضراء صبر فكان خيرا له»⁵⁵. عن عمرو بن عبسة قال قلت يا رسول الله: ما الإيمان؟ قال: «الصبر والسماحة» قلت: فأني الإيمان أفضل؟ قال: «خلق حسن»⁵⁶. وعن جابر بن عبد الله قال سئل النبي صلى الله عليه وسلم عن الإيمان قال: «الصبر والسماحة»⁵⁷. وقد نهي الإسلام أن يكون بين المؤمن وأخيه تشاحن وهجران؛ ذلك لأن العلاقة بينهما علاقة إيمانية فلا يحق لمن كان هذا حالهم أن يتهاجروا، لذلك جعل الرسول الكريم - صلى الله عليه وسلم - من مقتضى الإيمان ترك الهجر فوق ثلاثة أيام: «لا يحل للمؤمن أن يهجر أخاه فوق ثلاثة أيام»⁵⁸. بل حتى الكلام يجب أن يكون ضمن المنظومة الأخلاقية؛ إذ من مقتضى الإيمان بالله أن يكون كلام الشخص طيبا فلا فحش ولا لغو ولا سب ولا شتم؛ لأن الإيمان يحتم عليه الانضباط ضمن أمر الشرع وحكمه قال - عليه الصلاة والسلام - : «من كان يؤمن بالله واليوم الآخر فليقل خيرا أو ليصمت»⁵⁹. قال ابن رجب عند هذا الحديث: «فقوله - صلى الله عليه وسلم - : «من كان يؤمن بالله واليوم الآخر»⁶⁰.

فليفعل كذا وكذا ويدل على أن هذه الخصال من خصال الإيمان»⁶¹. وقال: «المسلم من سلم

53 . أبو داود، السنن، (4943). والترمذي، السنن، (1920)، وأحمد، المسند، (6733). والألباني، صحيح الترغيب والترهيب، (100).

54 . البخاري، كتاب الجنائز، باب ليس منا من شق الجيوب، (1294). ومسلم، كتاب الإيمان، باب تحريم ضرب الخدود وشق الجيوب، (103)، والحديث متفق عليه.

55 . مسلم، كتاب الزهد والرفاق، باب المؤمن أمره كله خير، (7500).

56 . أحمد، المسند، مسند الكوفيين، (19435).

57 . الطبراني، المعجم الكبير، باب مكارم الأخلاق، (31). والألباني، سلسلة الأحاديث الصحيحة، (1495).

58 . البخاري، كتاب الأدب، باب ما ينهي عن التحاسد والتدابير، (6065). ومسلم، كتاب البر والصلة والآداب، باب النهي عن التحاسد والتباغض والتدابير، (2558). والحديث متفق عليه.

59 . سبق تخريجه.

60 . سبق تخريجه.

61 . ابن رجب الحنبلي، جامع العلوم والحكم، (15/332).

المسلمون من لسانه ويده»⁶².

ومن كمال الإيمان أن يكون المرء كريما سخيا لأن الإيمان والبخل لا ينبغي أن يجتمعا في قلب مؤمن. قال - عليه الصلاة والسلام - : «ومن كان يؤمن بالله واليوم الآخر فليكرم ضيفه»⁶³.

وإن من كمال الإيمان أن يتعد المؤمن عن الأخلاق الدنيئة من زنا وشرب خمر وسرقة ولعن؛ لأنها خصال تنقص الإيمان ولا تصلح للمؤمن. قال - عليه الصلاة والسلام - : «لا يزني الزاني حين يزني وهو مؤمن، ولا يسرق السارق حين يسرق وهو مؤمن، ولا يشرب الخمر حين يشربها وهو مؤمن، ولا ينتهب ثوبه ذات شرف يرفع المؤمنون إليه فيها أبصارهم حين ينتهبها وهو مؤمن»⁶⁴. وإنما أراد - والله أعلم - «وهو مؤمن» مطلق الإيمان لكنه ناقص الإيمان بما ارتكب من الكبيرة وترك من الانزجار عنها ولا يوجب ذلك تكفيرا بالله - عز وجل. إذا زنى العبد خرج منه الإيمان فكان فوق رأسه كالظلة فإذا خرج من ذلك العمل عاد إليه الإيمان⁶⁵. وإننا نجد أن الأخلاق الحسنة من مكملات عقيدة المؤمن مما يدل على الارتباط الوثيق بينهما. قال - عليه الصلاة والسلام - : «أكمل المؤمنين إيمانا أحسنهم خلقا»⁶⁶.

قال شيخ الإسلام ابن تيمية: «فجعل كمال الإيمان في كمال الخلق»⁶⁷. وقد جعل الرسول - صلى الله عليه وسلم - من تمام إسلام المرء ومن واجبات الإيمان وحقوقه وخصاله كف اليد واللسان وأداء الحقوق للآخرين في الدم والمال وهي قيم أخلاقية عظيمة مما يدل على ارتباطها بالإيمان⁶⁸. قال - عليه الصلاة والسلام - : «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده والمهاجر من هجر ما نهى الله عنه»⁶⁹. وزاد الترمذي والنسائي: «والمؤمن من آمنه الناس على دمائهم وأموالهم»⁷⁰. وقال ابن القيم: «حسن الخلق هو الدين كله وهو من حقائق الإيمان وشرائع الإسلام... وقال الدين كله خلق ومن زاد عليك في الخلق زاد عليك في الدين»⁷¹. قال أبو العتاهية:

62 . البخاري، كتاب الإيمان، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده، (10). ومسلم، كتاب الإيمان، باب بيان تفاضل الإسلام وأي أموره أفضل، (40). والحديث متفق عليه.

63 . سبق تخريجه.

64 . ومسلم، كتاب الإيمان، باب بيان نقصان الإيمان بالمعاصي ونفيه عن المتلبس بالمعصية، عل إرادة نفي كماله، (202).

65 . ابن رجب الحنبلي، المرجع السابق، وانظر أيضا: عبدالله بن سليم القرشي، مقالة بعنوان: «العلاقة الوطيدة بين الأخلاق والعقيدة»، على الرابط التالي: <https://www.islamweb.net/ar> (الوصول: 29.08.2023).

66 . سبق تخريجه.

67 . ابن تيمية، الزهد والورع والعبادة، (ص91).

68 . عبدالله بن سليم القرشي، مقالة بعنوان: «العلاقة الوطيدة بين الأخلاق والعقيدة»، على الرابط التالي:

<https://www.islamweb.net/ar> (الوصول: 29.08.2023).

69 . البخاري، كتاب الرقاق، باب الانتهاء عن المعاصي، (6484).

70 . الترمذي، السنن (2627). والنسائي، السنن، كتاب الإيمان، باب صفة المؤمن، (4995).

71 . ابن القيم، مدارج السالكين، (2/294).

ليس دنيا بغير دين وليس الدين إلا مكارم الأخلاق^{٧٢}

الخاتمة:

من المعلوم أن هناك ارتباطاً واضحاً بين الإيمان والأخلاق في شريعتنا الإسلامية الغراء، حيث يظهر ذلك بشكل واضح وجلّ في كتاب ربنا سبحانه وتعالى وسنة نبينا . صلى الله عليه وسلم . ففي القرآن الكريم نجد العديد من الآيات القرآنية تتحدث عن ذلك، منها على سبيل المثال، يقول سبحانه: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾، ثم يذكر - بعد - ما يكلفهم به: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ﴾، (التوبة، ١١٩/٩). وقوله: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا ﴿يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ﴾﴾، (الأحزاب، ٧١.٧٠/٣٣). وقوله: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾، (المائدة، ٩٠/٥). والقرآن الكريم مليء بالآيات التي تربط بين الاثنين، ولا يكاد يذكر أحدهما إلا ملازماً لصاحبه؛ لينتبه المسلم إلى أهميتهما معاً، فلا يهتم بأحدهما ويهمل الآخر؛ ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًا﴾، (مريم، ٩٦/١٩). ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا﴾، (طه، ١١٢/٢٠). ﴿وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى﴾، (طه، ٧٥/٢٠). وهذا هو منهج القرآن الكريم حيث يربط دائماً الإيمان بالخلق الفاضلة.

وفي السنة النبوية الشريفة نجد العديد من الأحاديث النبوية التي تتحدث عن ارتباط الإيمان بالأخلاق، فقد حدّد رسولنا . صلى الله عليه وسلم . الغاية الأولى من بعثته، فقال - عليه الصلاة والسلام - : «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»^{٧٣}، كما أكّد . صلى الله عليه وسلم . على الترابط الوثيق بين الإيمان وحسن الخلق، فقال - عليه الصلاة والسلام - : «أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا، وَخِيَارُهُمْ خَيْرُهُمْ خُلُقًا»^{٧٤}، فإذا حسّنت الأخلاق واستقامت وصلّحت كانت دليلاً واضحاً على قوة الإيمان. «إِنَّ الْمُؤْمِنِينَ لَيَدْرِكُ بِحَسَنِ خُلُقِهِ دَرَجَةَ الصَّائِمِ الْقَائِمِ»^{٧٥}.

لقد حتّ الإسلام على الأخلاق الحسنة ووجوب التحلّي بها، وجمع بين الإيمان وحسن الخلق، كما جاء في قوله - عليه الصلاة والسلام - : «إِنْ مِنْ خِيَارِكُمْ أَحْسَنُكُمْ أَخْلَاقًا»^{٧٦}، ومن حسن الخلق: طلاقة الوجه وبذل المعروف وكفّ الأذى عن الناس والدعوة إلى التآلف والحبّ والإيثار، لأن سوء الخلق يؤدي إلى الحقد والكراهية والحسد.

72 . أبو العتاهية، الديوان، (ص: 299).

73 . سبق ترجمه.

74 . سبق ترجمه.

75 . أبو داود، السنن، (4799). وأحمد، المسند، (27517).

76 . سبق ترجمه.

فما أحوج الناس في هذه الأيام إلى الأخلاق الفاضلة التي تعمل على بناء المجتمع على أسس سليمة وقوية قائمة على الإيمان والقيم والأخلاق الحسنة⁷⁷.

يقول مجدي الهلالي: «التربية الإيمانية لها جناحان لا تكتمل إلا بهما، وهما: أعمال القلوب، وأعمال الجوارح. أو بعبارة أخرى: الإيمان والعمل الصالح، ولئن كان الإيمان محل القلب، فإن العمل الصالح محل الجوارح، ولكي يثمر العمل الصالح زيادة في الإيمان لابد وأن ينطلق من حالة إيمانية (استثارة واستجاشة لمشاعر الرغبة تجاه القيام بالعمل)، فالعلاقة بينهما كالعلاقة بين البذرة والماء، لا وجود للنبات بدون أحدهما. فلو انصب الاهتمام على أعمال القلوب، ولم يهتم بالعمل الصالح سيكون الإيمان محدوداً، ولن يستفاد بوجوده الاستفادة الحقيقية، وفي المقابل، لو قفزنا على العمل الصالح دون وجود الإيمان في المشاعر، ودون استثارة هذا الإيمان قبل العمل فسيكون الناتج ضعيفاً، إن لم يكن معدوماً. فلا بد من الأمرين معاً، عمل القلب وعمل الجوارح، الإيمان والعمل الصالح»⁷⁸.

ومن هنا يتضح لنا أهمية الاهتمام ببناء الإيمان الحقيقي الذي يتناول جميع المشاعر، على ألا يهمل العمل الصالح، بل يقرن دائماً بأعمال القلب، ويجهتد المرء في تحسينه وحضور المشاعر معه، فمن فعل ذلك فهو السابق حقاً. فالإيمان أولاً والعمل الصالح ثانياً، لتكون النتيجة تحسن ملحوظ في الخلق والسلوك، والمتأمل في التربية الربانية للجيل الأول يجد أنها كانت تركز على أعمال القلوب، وزيادة الإيمان في القلب قبل تشريع العبادة، فكما قيل بأن الإسلام قد بدأ «بمشاعر، ثم شعائر، ثم شرائع»⁷⁹.

وقال ابن سعدي: «ومن ثمرات الإيمان الصادق أن يقوي الرغبة في فعل الخيرات والتزود من الأعمال الصالحات ويدعو إلى الرحمة والشفقة على المخلوقات وذلك بسبب داعي الإيمان وبما يحتسبه العبد عن الله من الثواب الجزيل. (ومن ثمراته أيضاً أنه ينهى عن الشرور والفواحش كلها ما ظهر منها وما بطن ويحذر من كل خلق رذيل.. فهذه الأخلاق الحميدة هل يتوصل إليها بغير الإيمان وهل يعصم العبد من الانحلال الأخلاق المؤدية إلى الهلاك إلا الإيمان؟»⁸⁰.

يقول عبد الله بن سليم: «وهل أودت بكثير من الخلق الأمور المادية والشهوات البهيمية والأخلاق السبعية، وهبطت بهم إلى الهلاك إلا حين فقدت روح الإيمان؟ وهل تؤدي الأمانات والحقوق الواجبة بغير وازع الإيمان؟ وهل تثبت القلوب عند المزعجات وتطمئن النفوس عند الكريهات إلا بعدة

77 . يوسف جمعة سلامة، الخطبة بعنوان: بالإيمان والأخلاق تبني الأم، على الرابط التالي :

<https://www.yousefsalama.com> (الوصول: 29.08.2023).

78 . مجدي الهلالي، كتاب نظرات في التربية الإيمانية، ص: 56.

79 . مجدي الهلالي، المقالة بعنوان: «التلازم بين الإيمان والعمل الصالح»، على الرابط التالي : <https://www.islamweb.net/ar>

(الوصول: 29.08.2023). نقلاً من كتاب: حقيقة العبودية لمجدي الهلالي.

80 . المرجع السابق.

الإيمان؟ وهل تقنع النفوس برزق الله وتتم لها الراحة والحياة الطيبة في هذه الدار إلا بقوة الإيمان؟ وهل يتحقق العبد بالصدق في أقواله وأفعاله ومعاملاته ويكون أميناً شريفاً معتبراً عند الله وعند خلقه إلا بالإيمان؟ فكل أساس تنبني عليه هذه الأمور الجليلة سوى الإيمان فهو منها، وكل رقي مادي لا يصحبه الإيمان فهو هبوط ودمار. ألا وإن الإيمان يحمل العبد على الصبر على قضاء الله، والشكر لنعم الله، والشفقة على عباد الله، والتخلق بكل خلق جميل والتخلي عن كل خلق رذيل... والمؤمن يكون متصفاً بصفة التواضع للخلق والحق.. سليم القلب من الغش والغل والحق، صدوق اللسان حسن المعاملة، وصفة الحلم والوقار والسكينة والصبر والرحمة والوفاء والثبات... فهذه الخصال الجميلة من عقائد صادقة وأخلاق راقية وآداب سامية هل يمكن أن يتصف بها إلا المؤمن حقاً؟ وهي من أكبر البراهين على أن الدين بعقائده وأخلاقه هو الدين الحق...»⁸¹.

وهكذا إذا تتبعنا آيات القرآن الكريم التي تنادي المؤمنين، نجد أن الله سبحانه يربط الإيمان بالتكليف، سواء كان في العبادات أو المعاملات أو الأخلاقيات أمراً كان أو نهياً، لأن تنفيذ هذه الأمور التكليفية مناطها الإيمان الصادق، وعنوانها الأخلاق النابعة من الإيمان، ويضبط هذا المعنى قوله . صلى الله عليه وسلم : «أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً»⁸².

المصادر والمراجع:

– المسند؛

أحمد بن حنبل، أبو عبد الله الشيباني المروزي (ت. 855/241).
منشورات جاغرى، إسطنبول، 1992/1413.

– السنن؛

ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (ت. 887/273).
تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، منشورات جاغرى، إسطنبول، 1992.

– لسان العرب؛

ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم (ت. 1311/711). دار صادر، بيروت، 2004.

– السنن؛

أبو داود، سليمان بن الأشعث السجستاني الأزدي (ت. 889/275).
منشورات جاغرى، إسطنبول، ٢٠٩١.

81 . عبد الله بن سليم القرشي، مقالة بعنوان: «العلاقة الوطيدة بين الأخلاق والعقيدة»، على الرابط التالي :

[\(الوصول: 29.08.2023\)](https://www.islamweb.net/ar).

82 . سبق ترجمه.

- الجامع الصحيح؛
البخارى، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل الجعفي (ت. 870/256).
منشورات جاغرى، إسطنبول، 1992.
- السنن؛
الترمذى، أبو عيسى محمد بن عيسى (ت. 892/279).
منشورات جاغرى، إسطنبول، 1992.
- الجامع الصحيح؛
مسلم بن الحجاج أبو الحسين القشيري (ت. 875/261).
منشورات جاغرى، إسطنبول، 1992.
- السنن؛
النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي (ت. 915/303).
منشورات جاغرى، إسطنبول، 1992.
- المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج؛
النووى، أبو زكريا يحيى بن شرف الدين بن مري (ت. 1277/676).
مدارج السالكين بين منازل إياك نعبد وإياك نستعين؛
ابن القيم، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين بن قيم الجوزية (ت. 751هـ).
تحقيق محمد المعتصم بالله البغدادي، دار الكتاب العربي - بيروت الطبعة
الثالثة، 1416 هـ - م 1996.
- سلسلة الأحاديث الصحيحة وشيء من فقهها وفوائدها؛
الألبانى، أبو عبد الرحمن محمد ناصر الدين بن الحاج نوح (ت. م 1999).
مكتبة المعارف للنشر والتوزيع، الرياض - الطبعة الأولى، م 1992.
- سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة وأثرها السيئ في الأمة؛
الألبانى، أبو عبد الرحمن محمد ناصر الدين بن الحاج نوح (ت. م 1999).
مكتبة المعارف للنشر والتوزيع، الرياض - الطبعة الأولى، م 1992.
- الزهد والورع والعبادة؛
ابن تيمية، تقى الدين، أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام
(ت. 1328هـ/م 1992).
- تحقيق حماد سلامة محمد عويضة، مكتبة المنار، الأردن، الطبعة: الأولى 1407هـ.
- الأدب المفرد؛

البخارى، أبو عبد الله، محمد بن إسماعيل الجعفي (ت. 870/256هـ).
تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي، المطبعة السلفية ومكتبتها - القاهرة، الطبعة الثانية،
م 1379.

- المستدرك على الصحيحين؛
الحاكم، أبو عبد الله محمد بن عبد الله الحاكم النيسابوري، (ت. 504هـ). دراسة وتحقيق
مصطفى عبد القادر عطاء، دار الكتب العلمية - بيروت، الطبعة الأولى، 1411هـ - 1412م.
- الجامع لشعب الإيمان؛
البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين، (ت. 483هـ - 854هـ). حققه وراجع نصوصه وخرج
أحاديثه د. عبد العلي عبد الحميد حامد [ت. 344هـ]، أشرف على تحقيقه وتخريج
أحاديثه مختار أحمد الندوي [ت. 841هـ]، صاحب الدار السلفية ببومباي - الهند، مكتبة
الرشد للنشر والتوزيع بالرياض بالتعاون مع الدار السلفية ببومباي بالهند، الطبعة الأولى،
344هـ - 345م.

- السنن الكبرى؛
البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (ت. 384هـ - 458هـ). المحقق، محمد
عبد القادر عطاء، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان، الطبعة الثالثة، 1441هـ - 344م.
- شرح السنة؛
البغوي، محيي السنة، أبو محمد الحسين بن مسعود بن محمد بن الفراء الشافعي. (ت.
710هـ)

تحقيق شعيب الأرنؤوط - محمد زهير الشاويش، المكتب الإسلامي - دمشق، بيروت،
الطبعة الثانية، 341هـ - 389م.
- شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة؛
اللالكاشي، أبو القاسم هبة الله بن الحسن بن منصور الطبري الرازي (ت. 814هـ)
تحقيق أحمد بن سعد بن حمدان الغامدي، دار طيبة - السعودية، الطبعة الثامنة، 341هـ /
342م.

- صحيح ابن حبان؛
ابن حبان، أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد التميمي البُستي، (ت. 404هـ). تحقيق
محمد علي سونمز، خالص آي دمير، دار ابن حزم - بيروت، الطبعة الأولى، 341هـ - 342م.

- صحيح الجامع الصغير وزياداته؛
الألباني، أبو عبد الرحمن محمد ناصر الدين، بن الحاج نوح بن نجاتي بن آدم، الأشقودري
(ت. ١٤٤١ هـ). المكتب الإسلامي. ٢٩٩١ م.
- صحيح الترغيب والترهيب؛
الألباني، أبو عبد الرحمن محمد ناصر الدين، بن الحاج نوح بن نجاتي بن آدم، الأشقودري
(ت. ١٤٤١ هـ). المكتب الإسلامي. ٢٩٩١ م. مكتبة المعارف للنشر والتوزيع - الرياض، الطبعة
الأولى، ١٤٤١ هـ - ٢٠٠٢ م.
- فتح الباري بشرح البخاري؛
ابن حجر، أحمد بن علي بن حجر العسقلاني (ت. ٢٧٧٠ - ٨٥٨ هـ). رقم كتبه وأبوابه وأحاديثه
محمد فؤاد عبد الباقي، قام بإخراجه وتصحيح تجاربه: محب الدين الخطيب، المكتبة
السلفية - مصر، الطبعة «السلفية الأولى»، ١٤٣١ - ١٤٣١ هـ.
- المفهم لما أشكل من تلخيص كتاب مسلم؛
القرطبي، أبو العباس أحمد بن عمر بن إبراهيم (ت. ٨٧٥ - ٦٥٦ هـ). دار ابن كثير، دمشق -
بيروت، ودار الكلم الطيب، دمشق - بيروت، الطبعة الأولى، ٧١٤١ هـ - ٦٩٩١ م.
- مسند البزار المنشور باسم البحر الزخار؛
البزار، أبو بكر أحمد بن عمرو بن عبد الخالق بن خلاد بن عبيد الله العتكي المعروف
بالبزار (ت. ٢٩٢ هـ). المحقق: محفوظ الرحمن زين الله وآخرون، ٩٠٠٢ م.
- المعجم الكبير؛
الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم، (ت. ٦٢٣ هـ).
تحقيق حمدي بن عبد المجيد السلفي، مكتبة ابن تيمية - القاهرة، الطبعة الثانية، و (دار
الصميعي - الرياض / الطبعة الأولى، ٥١٤١ هـ - ٤٩٩١ م).
- جامع العلوم والحكم في شرح خمسين حديثاً من جوامع الكلم؛
ابن رجب، زين الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن شهاب الدين البغدادي ثم الدمشقي
الشهير بابن رجب (ت. ٦٣٧ - ٥٩٧ هـ). المحقق: شعيب الأرنؤوط - إبراهيم باجس، مؤسسة
الرسالة - بيروت، الطبعة السابعة، ٧١٤١ هـ - ٧٩٩١ م.
- ديوان أبو العتاهية؛

أبو العتاهية، إسماعيل بن القاسم بن سويد، (ت. ٥١١٢/٢٤٨م)، بيروت - دار صادر للنشر والتوزيع، ٨٩١م.

- نظرات في التربية الإيمانية؛

مجدي الهلالي، مؤسسة اقرأ للنشر والتوزيع والترجمة، القاهرة، ٢٠١٢م.

- حقيقة العبودية؛

مجدي الهلالي، مؤسسة اقرأ للنشر والتوزيع والترجمة، القاهرة، ٢٠١٢م.

المصادر الانترنتية:

إسلام ويب، مقالة بعنوان: «عدد شعب الإيمان، وتفنيد شبهة الاختلاف في لفظ الحديث» على الرابط التالي: <https://www.islamweb.net/ar/> (الوصول: 29.08.2023).

خالد بن عبدالله المصلح، «الارتباط الوثيق بين الأخلاق والدين»، على الرابط

التالي: <https://www.amosleh.com/ar/s/1954/>

(الوصول: 29.08.2023).

عبدالله بن سليم القرشي، مقالة بعنوان: «العلاقة الوطيدة بين الأخلاق والعقيدة»، على

الرابط التالي: <https://www.islamweb.net/ar/>

(الوصول: 29.08.2023).

مجدي الهلالي، المقالة بعنوان: «التلازم بين الإيمان والعمل الصالح»، على الرابط التالي:

<https://www.islamweb.net/ar/>

(الوصول: 29.08.2023).

محمد صالح المنجد، «الإيمان، مفهومه وشروطه»، على الرابط التالي: <https://almunajjid.com/>

(الوصول: 29.08.2023).

يوسف جمعة سلامة، الخطبة بعنوان: بالإيمان والأخلاق تبني الأم، على الرابط التالي: [https://www.yousef-](https://www.yousef-salama.com)

[salama.com](https://www.yousef-salama.com)

(الوصول: 29.08.2023).

Oturum Başkanı:

(Arapça olarak) Kıymetli sözleriniz için çok teşekkür ederim. Size ve Nijerya'daki kardeşlerimize selam olsun. Evet, kendisine çok teşekkür ediyoruz. Böylece vaktimiz de doldurmuş olduk; birkaç dakika da geçmiş olduk. İman ve istikamet irtibatında bu oturumda ve bundan sonraki oturumda da devam edecek konu, gördüğüm kadarıyla. Ama Hz. Peygamber'in, mümini hurma ağacına benzetmesi, hakikaten konu o merkezde önemli. İstikamet konusu da öyle. İnşaallah bir sonraki oturumda görüşmek üzere Allah'a emanet olun. Katılımınızdan dolayı hepinize teşekkür ediyorum.

Sunucu:

Hocalarımıza çok teşekkür ediyoruz. Katılımcılara katılım belgeleri takdim edilecektir.

IV. OTURUM
MODERN DÜNYADA İMAN
VE İSTİKAMET

Oturum Başkanı
Prof. Dr. İbrahim Hilmi KARSLI
Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

Sunucu:

Değerli misafirlerimiz, Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenen “Peygamberimiz İman ve İstikamet” konulu uluslararası sempozyumumuza hepiniz hoş geldiniz. Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerine olsun.

“Modern Dünyada İman ve İstikamet” başlıklı dördüncü oturumumuza başkanlık etmek üzere, Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Prof. Dr. İbrahim Hilmi KARS-LI Hocamızın sahneyi teşriflerini arz ederim. Bu oturumda tebliğlerini sunmak üzere; Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Prof. Dr. Cağfer KARADAŞ, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR, Gaziantep üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Prof. Dr. Mustafa ÜNVERDİ, Diyanet İşleri Başkanlığı Başkanlık Vaizi Dr. Ayşe BAYRAKTAR BARIŞ Hocalarımızı sahneye davet ediyorum.

Oturum Başkanı:

Bismillâhirrahmânirrahîm. –Hamdele ve salveleden sonra- Değerli hocalarım, değerli misafirler; ülkemizin değişik yerlerinden, sempozyumumuza katkı sağlamak üzere gelen hocalarımız, teşkilatımızın değerli mensupları, ilçe müftülerimiz, hepinize saygı ve muhabbetlerimi sunuyorum. Allah’ın rahmeti, bereketi, lütfu, ihsanı ve ikramı hepinizin ve hepimizin üzerine olsun. Evet, orada da görüldüğü üzere aslında beş tane tebliğcimiz vardı fakat Prof. Dr. Bilal KUŞPINAR Bey, Washington Din Hizmetleri Müşavirimiz, bir engel söz konusu, katılamadılar. Belki diğer dört hocamızı biraz daha dinlemek açısından, dertlerini, düşüncelerini, bizimle paylaşmaları açısından bir fırsat oluştu. Mamafih, yine de biz konuşmacılarımızın on beş dakika içerisinde konuşmalarını tamamlamalarını kendilerinden rica ediyoruz.

Değerli Misafirler, Değerli Hocalarım!

Hepimizin bildiği bir ayet-i kerime, Bakara suresinin son ayeti; nasıl bitiyor o ayet-i kerime, *“Fensurnâ ale’l-kavmi’l-kâfirîn...”* *Bunu meallere baktığımız zaman nasıl tercüme ediliyor? “Yâ Rabbi, kâfirlere karşı bize yardım eyle.”* Yaygın meal bu, tercüme bu... Fakat Hamdi Yazır’ın mealinden baktığımız zaman, orada şöyle bir tercüme yaptığını, meal verdiğini görürüz; *“Yâ Rabbi, kâfirlere karşı bizi muzaffer eyle.”* Ve şunu da ilave ediyor; *“Kahrolsun kâfirler!”* Allah Allah, dedim yani şimdi burada hocalarımız bunun Arapçadan tercümesini yapabilecek durumda. Fensurnâ ale’l-kavmi’l-kâfirîn...” ilave ettiği cümlede, *“Kahrolsun kâfirler”* ifadesini kullanıyor. Bu benim çok dikkatimi çekmişti. Zaman zaman da konuyla ilgili arkadaşlarla, hocalarımla konuşurken de bunu paylaşıyorum. “Yâ Rabbi, bizlere kâfirlere karşı yardım eyle” demek, ardından da “Kahrolsun kâfirler.”

Aslında tercüme tekniği açısından da enteresan bir şey yani. Pek böyle kimsenin cesaret edemeyeceği bir meal verilmiş, bir tercüme yapılmış. Evet, işin tercüme boyutu böyle fakat hakikaten biz barış içerisinde bu ülkede yaşayan insanlarız. Kur'an'a baktığımız zaman da sürekli bir hak-batıl mücadelesi; İslam'a inananlarla inanmayanlar arasında... Böyle bir mücadele baştan sona Kur'an'da bizim dikkatimizi çekiyor. Acaba neden böyle diye soruyorduk, soruyoruz. İnsanın aklına gelen bir soru... Fakat yani sadece son günlerde yaşadığımız Filistin hadisesi değil; dünya gerçekliğinde de Müslümanların çok ciddi bir bastırma-sindirme operasyonu ile karşı karşıya kaldıklarını görüyoruz. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'deki o hak-batıl mücadelesi, bugünkü realiteye baktığımız zaman, hakikaten çok daha anlamlı oluyor. Biz bundan otuz sene, kırk sene, elli sene evvel Müslümanlar üzerinde bu kadar bir bastırma-sindirme, yok etme operasyonu bu kadar göremiyorduk. Ama bugün artık, küfrün ve kâfirlerin entrikaları, ihanetleri ve hıyanetleri hepimizin gözü önünde çok daha açık bir şekilde cereyan ediyor. Ve Kur'an'da şu dua cümleleri, az önce okuduğuma ilave olarak; **“Rabbimiz! Bizi, inkâr edenler için bir sınama konusu yapma. Bizi bağışla ey Rabbimiz! Çünkü kudret ve hikmet sahibi olan sensin.”** (el-Mümtehine 60/5) **“Rabbimiz! Bizi o zalimler için imtihan aracı kılma!”** (Yûnus 10/85). Kur'an bize bu duaları öğretiyor. Yani tabii ki dua edeceğiz. Aslında ülke sathında Müslümanlara, dinî duyarlılığı olan insanlara böyle bir farkındalık oluşturmak görevimiz var. Fakat dua etmenin yanında, aslında mevcut dünya ile Müslümanlar arasında çok ciddi bir boşluk var. Bizim dünyayı okuyamama, son yüz elli-iki yüz senedir; insanlığın gidişatını analiz edememe gibi bir sorunumuz var. Bir başka ifadeyle bir medeniyet sorunumuz var. Bu noktada da tabi burada üniversiteden hocalarımız var. Hepimiz aynı görev istikametinde görev yapıyoruz. Büyük bir sorumluluğumuz var. Hemen şunu söyleyerek sözlerimi bitiriyorum; arkadaşlara sözü bırakacağım. Sanki bizler, İslami ilimlerle iştigal eden, İmam-Hatip, ilahiyat tahsil eden, ayet ve hadislerle ilgilenen, okuyan, yazarlar olarak, toplumun bizden beklediği rehberliği ne kadar yapabiliyoruz? Bu anlamda bir aksiyon eksikliğimiz olduğunu düşünüyorum. Dinî-toplumsal konularda yeterince tavır ortaya koymadığımızı ifade etmek istiyorum. Kitaplar, makaleler yazıyoruz, çiziyoruz ama toplumsal konularda dinî ve toplumsal meselelerde bir tavır koymama sorunumuz olduğunu düşünüyorum. Bunu da siz değerli hocalarımızla, misafirlerimizle bu vesileyle paylaşmak istiyorum. Evet, şimdi buradaki sıralamaya göre Prof. Dr. Cağfer KARADAŞ Hocamız, kendisiyle kurulda da beraber çalıştık. Oradan da bir dostluğumuz, hukukumuz var. Tabi çok önemli bir konu; “Modern Zamanlarda Sağlam İnanç, Emrolunan İstikamet”... Evet, hocam seni dikkatlice dinliyoruz, buyurun. On beş dakika içerisinde inşaallah şöyle toparlayalım.

MODERN ZAMANLARDA SAĞLAM İNANÇ EMROLUNAN İSTİKAMET

Prof. Dr. Cağfer KARADAŞ*

1. Modern Zamanlar

Modern zamanlar değerlerin alt üst olduğu, müesses dinlerin zorlandığı, yeni yetme/ayrıkçı düşünce ve inançların revaç bulduğu bir dönemin adıdır. Bu çağ, Tanrı'nın hayattan çıkarılarak şirazenin dağıldığı, insanın bütün aidiyetlerinden kopararak merkezî konuma taşındığı, toplumsal yapıların parçalanıp bireysel yaşamın öne çıkarıldığı bir süreçtir. Bu süreç, kişiye yalnızlığı, bireye bencilliği ve değerlere hiçliği getirdi. Yalnızlığını doğayla ve doğanın içindeki varlıklarla gidermeye çalışan insan, kendisini nereye koyacağını bilemedi, nerede olduğunu kestiremedi, durduğu yeri anlayamadı; zirve sandığı yerden boşluğa savruldu ve değerler sınıfında dibe doğru düşüşe geçti. Sanal özgürlük ve değişim vesvesesine kanan insan, arzularının peşinden giderek ve sürekli değişerek daha mutlu olacağını zannetti. Bu gidiş, onu daha fazla yalnızlaştırdı, ulaşacağını zannettiği hedefin hep uzağına düştü, tatmin edeceğini sandığı arzuları her gün biraz daha kabardı. Böylesi gerilim ve tatminsizlik bazılarında boş vermişliği, yılgınlığı ve kötümserliği doğurdu, bazılarını ise çılgınlığa, azgınlığa ve sapkınlığa sürükledi; benliğinden, biyolojisinden ve psikolojisinden vazgeçme noktasına evirildi, kendine yabancılaştı ve kendini bulamaz oldu. Kimi zaman vücuduna tuval muamelesi yaptırdı kimi zaman bir heykeltıraşa teslim etti. Ne vücuduna yapılan resimler onu memnun etti ne de heykeltıraşın tasarımları istediği gibi aynalara yansıdı. O masadan bu masaya her bıçağın altına yattı ve geri dönülmez kalıpların içine hapsoldü. Özgürlük, değişim ve zevke erişim gibi hep elmanın kızarmış, olgunlaşmış ve haz tarafını gösteren modern zamanlar; kuralları, değerleri, gelenekleri ve toplumsal yapıları hayatın dışına itti.

İnsanın bugün geldiği nokta kendi beşerî gerçekliğinin boyutlarını kavramaktan aciz olmasına karşın aşırı bir öz güven yüklenmesi, bencillik aşılınması ve sanal özgürlük yanılgısına itilmesi sonucu Allah yokmuş gibi bir yaşantı içine girmiş olmasıdır. Bu aşırı öz güven, bencillik ve özgürlük sarmalı içindeki insanı çevresine tepeden bakma, otorite kurma, değerleri yok sayma, doğal olanı tahrip etme hatta kendi kişiliğini

* Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

aşındırma ve inkâr etme noktasına savurmuştur. Bu gidişat başta Batı toplumları olmak üzere bütün dünyada umumi salgına dönüşmüştür. Bu çağın dindarı/Müslümanı da bundan nasibini almış, ya aşırılığa yönelmiş ya da inkâra kaymıştır.

Müslüman dindar çevrelerde ortaya çıkan aşırılıklar, hem dine hem de müstakim ve mutedil dindarlara zarar vermenin yanında, nispeten dine mesafeli olan kişileri **ateizm** ve **deizme** doğru kaymalarına neden olmaktadır. Bunun bir başka etkisi ise dindarlık adına ortaya çıkan birtakım dünyevi çıkar ve şöhet peşindeki kişilerin saf ve bilgi düzeyi düşük ama gerçek anlamda dinine bağlı kişileri aldatmalarıdır. Bu aldatma, fark edilebilir bir boyuta ulaştığında yukarıdaki etkinin yanında dindar kesim içerisinde de bu tür akımlara kaymalara veya en azından zihin bulanıklıklarına neden olmaktadır. Allah ile konuştuğunu, Hz. Peygamber'den rüyada ve uyanırken talimat aldığı, melekleri ve cinleri gördüğünü iddia eden bir kısım insanlar, doğrudan dini tahrip ederken, dolaylı olarak inanç karşıtı akımlara katkı sağlamaktadırlar. Bir taraftan sahih planda Yüce Allah'ın bu dünyada görülmesinin ve Hz. Peygamber'in öldükten sonra tasarrufunun söz konusu olmadığı, meleklerin ve cinlerin ise gâib yani görünmeyen varlıklar olduğu inancını benimser görünürken diğer yandan bunun tam tersi iddialarla ortaya çıkan insanların toplumda itibar görmesi, bu konulardaki inancın ne kadar sağlıklı olmaktan uzak ve çelişkili olduğunu göstermektedir. Bu kişilerin yanlışlıklarını, "Allah dilerse olur" mantığı üzerine bina etmeleri ise zımnen Allah'ın iradesinin nasıl çalıştığını bildiklerini ve ilahi iradenin istekleri doğrultusunda işlediğini iddia ve ima etmektedir.

İbadet hayatındaki gevşeme ve ibadetten uzak bir yaşama tarzına yönelme ise bir başka sorunu gündeme getirmektedir. Bu yönelmede, ibadeti zorlaştırma ve abartma ile ibadetin tarihsel ve gereksiz olduğu şeklindeki iki zıt anlayışın büyük etkisinin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu zıt ve çelişkili tutum, ekonomik veya siyasi kriz zamanlarında tavan yapmakta, fırsatçılık âdeti en geçerli akçe konumuna yükselmektedir. Söz gelimi namazıyla, orucuyla, sakalıyla, eşinin başının örtüsüyle ve hiç yalan söylemediğiyle dindar olduğunu ifade eden bir kişinin; makam, mansıp ve maddi çıkar söz konusu olduğunda, yukarıda sergilediği dindarlık görüntüsüyle taban tabana zıt davranışlar ve beyanlar ortaya koyabildiği bir vakıdır. Mâlik b. Nebî'nin ifadesiyle bu dönem insanı, cami ve sokak arasında bölünmüş şahsiyete dönüştü. Camideki şahsiyeti ile sokaktaki şahsiyeti arasında derin uçurumlar oluştu.¹

Demek ki modern zaman dindarı iki boyutlu bir krizle yüz yüzedir. Bir tarafta iç bünyede ortaya çıkan inanç, ibadet ve ahlak yozlaşması, diğer yanda ise İslam'a yönelik çok yönlü eleştiri ve saldırılar. Müslüman toplumlar bu her iki boyutlu krize yönelik

¹ Mâlik b. Nebî, *Milâdü mücteme'i şebeketi'l-alâkâti'l-ictimaiyye*, çev. Abdussabur Şahin (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 98.

birlikte mücadele etmenin zorunluluğu ve zorluğu içindedir. Bu hususları doğru teşhis sorunun da çözümün de odak noktasında insan olduğudur. Öyleyse insandan yola çıkarak insana ulaşmak, kendini tanımak, sınırlarını kavramak çözümün başlangıcıdır; yaratıcısını bilmek ve kul olduğu bilincine ermek ise sağlam inanç kulpuna tutunmaktır.

2. Sağlam İnanç: Güven ve Samimiyet

Sağlam inanç, evrenin ve içindekilerin yegâne yaratıcısı ve hükümranı olan Yüce Allah'a güvenle başlar. Yüce Allah'a güvenmenin nasıl olması gerektiği, *“Allah'ın dışında güvenilecek şeyleri (tağût) inkâr eden ve sadece Allah'a inanan, asla kopmayacak sağlam bir kulpa tutunmuş olur”*² mealindeki ayette belirtilmiştir. Nitekim her Müslüman *“Biz sadece sana ibadet eder ve sadece senden yardım dileriz”*³ duasını beş vakit her rekâta söyleyerek güven tazelemektedir. Burada ifade edilen “Sadece Allah'a yönelmek” dünyayla alakayı koparmak değildir. Çünkü insan, Allah'ın yarattığı ve düzenlediği dünyada yaşamaktadır. Bunun gereği olarak, Yüce Allah'ın dünyaya koyduğu düzeni gözetmesi, hazırladığı şartları dikkate alması ve tanıdığı imkânları gereği gibi kullanması gerekir. Öte yandan Yüce Allah'ın kurduğu doğal düzeni gözetmek, dolaylı olarak Allah'a güvenmek anlamına gelir. Yoksa Allah'a güvenmek adına dünyada var olan düzeni, şartları ve imkânları göz ardı etmek doğru değildir. Aynı yaklaşım hemcinslerimiz insanlarla ilişkide de geçerlidir. Böylece insan hem doğal hem de beşerî çevreyle güvene dayalı bir ilişki kurmuş olur.

Yüce Allah'a olan bu güvenin altında samimiyetin bulunması imanının derinliği ve kök salmışlığıdır. Bu samimiyet, kişinin Allah'a ve koyduğu kevnî ve şer'î düzene herhangi bir zorunluluk gereği değil, kendinden bir yönelişle uymasındır. Söz gelimi bir kişinin kış geldiğinde üşümemek için kalın elbise, yazın da bunalmamak için ince elbise giymesi her ne kadar şartların zorlaması olarak görülse de bunun tersine davranış her zaman mümkündür. Kişinin şartlara göre davranması ve iradesini o yönde kullanması hem kendi yararına hem de Allah'ın rızasına uygundur. Çünkü dinin korunmasını emrettiği beş husustan biri olan “canın korunması” sağlığın korunmasına bağlıdır. Böylesi içten davranış, kişinin Rabbine ve kendisine karşı samimiyetidir. Benzer bir gerçeklik insan fiilleri konusunda görülmektedir. Her ne kadar fiilleri yaratan Yüce Allah olsa bile imtihan gereği özgürlüğün sağlanması ve adaletin tesisi için bu yaratma kişinin iradesine bağlanmıştır. Bu iradenin fiile dönüşmesi ise Yüce Allah'ın oluşturduğu şartları gözetmeye ve imkânlarla göre hareket etmeye bağlıdır. Şartlar Yüce Allah'ın doğaya koyduğu kanunlar, imkânlar ise insana verdiği güç ve özelliklerdir. Bunu eskiler “fiil-den önce bulunan güç” (الاستطاعة قبل الفعل) olarak nitelemişlerdir. Bu demektir ki bir

² el-Bakara 2/256.

³ el-Fâtiha 1/4.

fiilin gerçekleştirilmesi de yine Yüce Allah'ın kanunları (عادة الله) olan şartlar ve imkân-lara bağlıdır. İslam'daki kader inancı işte bu gerçeği dile getiren temel inanç ilkesidir.

Demek ki Yüce Allah'ın koyduğu tabiat kanunlarını gözetmek ve onlara uymak kul-luk bilincine ermenin, Yaratıcıya ve yaratılmışa karşı samimi olmanın bir göstergesidir. İnsanın bu samimiyetinin ölçülmesi sadece doğa kanunlarına uyulmasıyla gerçekleş-mez, bunun için şartların zorlamadığı ve ortamın gerektirmediği birtakım ödevlerle insanoğlunun sınanması gerekmektedir.

Nitekim Yüce Allah, koyduğu düzenin ve verdiği nimetlerin kıymetinin bilinip bi-linmediğini sınamak için tabiat kuralları dışında insana ibadet türünden birtakım ek ödevler yüklemiştir. Bu ödevler, kulun Allah'a karşı samimiyetinin testten geçirilmesi-dir. Nitekim Yüce Allah kullarına şöyle sesleniyor: “**Muhakkak ki ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur. Bana ibadet et ve beni hatırlamak için namaz kıl.**”⁴ Sonraki ayette ise Allah'ın kıyamet günü insanlara samimiyetlerinin sonuçlarını göstereceği ve kimin imtihanı kazanıp kimin kazanmadığını ilan edeceği bildiriliyor. Ayetin devamında da Allah'ın ölüm vakti ile kıyamet saatini gizlediği haber veriliyor.⁵ Öyleyse insanlar sami-mi bir şekilde, dini sadece Allah'a ait kılarak inanır ve güzel işler yaparsa, imtihanda başarı sağlamış olurlar.⁶ Bu başarıyı sağlasınlar diye Yüce Allah peygamberler gönder-miş ve kitaplar indirmiştir. Eğer Allah insanların sınavı kaybetmesini isteseydi, hiçbir peygamber göndermezdi ve hiçbir kitap indirmezdi. Nitekim Allah'ın son peygamber olan Hz. Muhammed (sas) için “**Seni ancak âlemlere rahmet olsun diye gönderdik.**”⁷ buyurması bunun en açık delilidir.

Bütün bunlara rağmen bugünün dindar çevrelerinde bulunan dinin amelî bo-yutuyla inanç ve ahlak boyutu arasındaki açıklık/çelişki samimiyet ve güven azlığı-na işaret etmektedir. Samimiyet ve güven sadece Allah'a yönelik değil; hem Allah ile insan hem de insan ile çevresi arasında olması gerekir. Bunlardan birinde meydana gelecek eksiklik aynıyla diğerine yansır. Onun için halk arasında “**kuldan utanmayan Allah'tan korkmaz**” diye inanılır. Kişi eğer çevresindeki insanlardan utanmıyorsa onun Allah korkusu da kusurlu demektir. Dolayısıyla hiç kimse ona karşı bir güven duymaz ve samimiyetine inanmaz. Bugün İslam toplumlarında eksik olan işte bu samimiyet ve güvendir. Bu yüzden de şiddet, hiddet, kavga, gürültü ve gözünü kırpmadan birbirini öldürme gibi korkunç olaylar meydana gelebilmektedir. Bu tablo günümüz Müslüman toplumlarının İslami bilinçten ne kadar uzaklaştığının yani İslam'ın teorisıyla pratiği arasındaki irtibatı nasıl koparıldığının bir göstergesidir.

⁴ Tâhâ 20/14.

⁵ Tâhâ 20/15-16.

⁶ ez-Zümer 39/11, 14.

⁷ el-Enbiyâ 21/107.

3. Emrolunan İstikamet

İstikamet, Allah'ın peygamberleri aracılığıyla bildirdiği vahiyle belirlenmiş, rızasına uygun ve ucu cennete çıkan yol demektir. Fâtîha suresindeki açıklamayla **“kendilerine Yüce Allah'ın nimet verdiği kimselerin gittiği yoldur.”** Allah'ın nimet verdiği kimseler ise **“peygamberler, sıddıklar, şehitler ve salihlerdir.”**⁸ Sözü edilen nimet verilmiş kişilerle olan yol arkadaşlığını Yüce Allah “ne güzel yoldaşlık” diye nitelemiştir. Bu seçkin kişilerin temel özeliği Allah'a ve Hz. Peygamber'e itaattir.⁹ Demek ki nimet verilenlerle arkadaşlığın öncelikli şartı Yüce Allah'ın kitabına ve Elçisinin sünnetine uymaktır. Bu da dinin kendisi ve tamamı demektir. **“Bugün sizin dininizi kemale erdirdim, size olan nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslam'ı beğendim.”**¹⁰ ayeti bu gerçeğe işaret etmektedir. Ayrıca Yüce Allah **“İslam'dan başka bir dini kabul etmeyeceğini”**¹¹ açıkça bildirmiştir.

İslam'da üç temel unsur bulunmaktadır: Birincisi dinin temelini oluşturan inanç esasları; ikincisi dinin pratik yönü olan ibadetler, muameleler ile yaptırımları içine alan amelî hususlar; üçüncüsü ise vicdani değerleri ifade eden ahlaki ilkeleridir. Buna göre istikamet, dinin temelini oluşturan inanç boyutunun genelde amel özelde ise ibadet ve ahlak ile takviye ve tahkim edilmesiyle gerçekleşecek bir yol tutmanın adıdır. Zaten Kur'an'ın ve sünnetin bütünü göz önünde bulundurulduğunda dinin bu üç boyutunun birlikte ele alındığı aşikârdır. Ancak her üç boyutun da emrolunan şekil ve muhtevada olması önemlidir. Her ne kadar inanç zihinde bulunan ilkeler ve ahlak da vicdanda oluşan değerler olsa da bunların da kitap ve sünnete uygun düşecek şekilde dışa yansması yani inancın ifade edilmesi ve ahlakın davranışa dönüşmesi gerekir. Kişinin zihnindeki inancı ve vicdanındaki merhameti bilme imkânımız olamayacağına göre dış değerlendirmeler daha çok ifade, üslup ve davranış bakımından olacaktır. Özellikle ibadet söz konusu olduğunda şeklin ihmali muhtevanın ihmali kadar sorun teşkil eder. Nitekim Bakara suresi 177. ayeti ile Cibril hadisi bu gerçeği açık ve net bir şekilde bize bildirmiştir. Her iki nasta da başta inanç esasları zikredildikten sonra amel ve ahlak boyutuna vurgu yapılır. Her ne kadar İslam toplumunda önemli bir kesimin görüşü “amel, imanin parçası değildir” şeklinde ise de bu görüş sahiplerinin ameli ve ahlaki dışladıkları düşünülemez. Nitekim onların sözlerinden, yazdıklarından ve eylemlerinden iman, amel ve ahlaki bir bütün olarak Müslüman hayatının vazgeçilmezi saydıkları bir gerçektir.

⁸ en-Nisâ 4/69.

⁹ en-Nisâ 4/69.

¹⁰ el-Mâide 5/3.

¹¹ Âli İmrân 3/85.

3.1. İman Boyutu

İman dinin temelini oluşturur, bu yüzden iman olmadan amelin veya ahlakın varlığı da tartışmaya açıktır. Çünkü inanç, kişinin akıl ve irade tarafının takviyesi için öncelikli yere sahiptir. Allah'ın varlığından haberdar olmayanın kendi beşerî gerçekliğini bilmesi söz konusu olamaz. Her ne kadar seküler ahlaktan söz edilse de bunun da dayanak noktasını vicdani değerler oluşturmaktadır. Bu vicdani değerlerin de içinde bulunduğu kültüre, kültürün de dine dayandığı inkâr edilemez bir gerçekliktir. İngiliz şair Eliot'un dediği gibi "Kültür, aslında herhangi bir toplumun dininin vücut bulmuş bir şeklidir."¹² Öyleyse vicdani değerleri din, inanç ve kültürden bağımsız düşünmek pek mümkün görünmemektedir.

Allah inancının yanında amentünün diğer ilkelerinden olan melek inancı, evrenin görünenden ibaret olmadığı, insanın görüş ve duyuş alanının dışında varlıkların bulunduğu gerçeğini bize bildirir. Ayrıca bu inanç evrenin, insanın bilgi ve iradesine göre değil, yaratıcı olan Yüce Allah'ın bilgi ve iradesine göre şekillendiğini, insanın bu gerçeğe göre kendi konumunu tanıması ve ona uygun bir tutum içinde olmasına işaret eder. Bu gerçek göz ardı edildiğinde veya çarpıtıldığında, insan kendisini meleklerle yarışır bir havaya sokmakta ve cinleri dahi emri altına alacağı hülyasına kapılabilmektedir. Öte yandan görünmediği için meleğe ve cine inanmayan insanların varlıkları konusunda kesin kanıt bulunmayan ve spekülasyondan ibaret olan uzaylılara çok kolayca inanabildikleri görülmektedir. Kadim Mecusilik ve Hristiyanlıktan hareketle, şeytanı Tanrı'nın rakibi gibi görmek eğilimi bu yanlış anlayışın en uç noktasını oluşturmaktadır. Kötülüklerin daha çok olduğunu düşünen bir kişi, kötülüğün kaynağı olarak gördüğü şeytanın Tanrı'dan daha güçlü olduğu zannına kapılarak **satanizme** kolayca kayabilmektedir.

Hâlbuki İslam, insanın fıtratına/yaratılış kodlarına uygun bir şekilde Yüce Allah'ı tek tanrı, onun dışındaki **melek, insan, cin, şeytan, dünya ve ahiret** gibi bütün varlıkları **yaratılmış** varlık türleri kabul eden bir inancı temsil etmektedir. Bozulmuş din ve inançlarda tanrı gibi güçlü gösterilen şeytan, İslam inancında insanın mukabili ve ancak onunla mücadele etme gücü ve yeteneği bulunan bir kötülük figürüdür. Kur'an'da belirtildiği gibi insanla mücadelesi de kötülük telkini anlamına gelen vesveseden ibarettir.¹³ Üstelik şeytanın vesvesesinin etkili olması tamamen insanın ona karşı tutumuna ve direncine bağlıdır. Şeytanlar bu yönüyle vücudumuzda bulunan ve ancak direncimiz düştüğünde bizi hastalandıran mikrop veya virüsler gibidir. Biyolojik yapısı güçlü olan kişiye nasıl ki mikrop ve virüsler etki edemiyorsa; inancı güçlü ve dirençli

¹² T. S. Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, çev. Sevim Kantarcıoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987), 20.

¹³ bk. el-A'râf 7/20; İbrahim 14/22; Tâhâ 20/20; en-Nâs 114/5-6.

olan kişiye de şeytanın vesvesesinin etki etmesi ve onu kötülüğe sürüklemesi söz konusu olamaz.

İlahi kitap ve peygamberlik inancının olmaması veya azalması, kişiyi yine aşırı özgürlük ve öz güvene sürüklemekte ve Tanrıyı hayatından dışlayan **deizm** anlayışına savurabilmektedir. Ahiret inancının yokluğu ise eskilerin ibaha dedikleri günümüzde ise **hazcılık** adı verilen her şeyin insan arzu ve isteklerine göre mubah ve erişilebilir olduğu anlayışını zihinlere sokabilmektedir. Kader inancı konusundaki bilgisizlik ve bilinçsizlik, sözde bilim astrolojinin anlamsız katı kaderciliğine ve karanlığına insanları itebilmektedir.

3.2. İbadet Boyutu

İnanç, zihnin istikametini sağlayan ilkeler; ibadet ise bedenın istikametini düzene koyan eylemler bütünüdür. “**Gözden irak olan gönülden de irak olur**” halk deyişii gereği görünür ve somutluktan tamamen çıkarılmış bir dinin sadece zihinsel bir tasavvur olarak sürdürölmesi söz konusu olamaz. Tarihî veriler ve güncel gerçekler bu tespiti destekler mahiyettedir. Nitekim geçmişte var olup da görünürlükleri bir şekilde engellenmiş olan dinlerin, yaşaması söz konusu olmamıştır. Bu tespit, insana ait olan kültür, medeniyet ve diller için de geçerlidir. Öyleyse bir dinin yaşaması için görünürlüğünün ve somut yönünün sürdüröllebilir halde tutulması ve tahkim edilmesi zaruret arz etmektedir. Burada bireysel planda namaz ve oruç, toplumsal planda zekât ve hacın önemi yadsınamaz bir gerçekliktir. Namaz ve oruç bireysel planda kişileri bilinçlendirirken zekât ve hac toplumsal planda maşeri vicdanın oluşmasına katkı sağlar niteliğe sahiptir.

Modern zamanlarda ibadet için iki tehlike söz konusudur. Birincisi ibadetlerin tarihî bir gerçeklik olduğu ve bugüne hitap etmediği düşüncesinin gündeme gelmesi, ikincisi ise var olan ibadetlere keyfî eklemelerde bulunularak insanların ibadetlerden bıktırılması durumu. Bu iki tehlike ibadet hayatının gevşemesine ve kişilerin ondan uzaklaşmasına yol açmaktadır. Burada asıl olanın Kitap ve sünnette belirtilen şekliyle ibadetlerin muhafaza edilmesidir. Buharî'nin Kitâbü'l-ıman'da aktardığı iki hadis bu konuda bize ışık tutacak niteliktedir. Her iki hadiste de mealen şunlar denilmektedir: Din kolaylıktır. Kim dinle mücadeleye kalkışırsa yani dini zorlarsa ve abartırsa, bilsin ki din karşısında o kişi yenilgiye mahkûmdur.¹⁴ Bir başka hadiste ise dinde aşırılığın insanı helake götüreceği uyarısında bulunulmuştur.¹⁵ Çünkü din yoldur ve usulüne uygun bir şekilde o yolda gidilir. O yolda gitmenin usulü ise, istikamet üzere olmak ve orta yolu tutmaktır. Dini zorlaştırmak yerine onu sevdirmek gerekir. İbadetler, günlük

¹⁴ Buharî, “İmân”, 29.

¹⁵ İbn Mâce, “Menâsik”, 63.

aktiviteleri engelleyici değil, bilakis motive edici; insanların bütün vaktini işgal eden değil, sabah, akşam ve gecenin bir vaktinde kısıtlı ve belli vakitleri kapsayan, insana zamanı kullanma bilinci veren itici bir güçtür.

Öte yandan ibadetler, insanın bela ve musibetler karşısında sabır gücünü artıran ve Allah ile manevi anlamda irtibata geçmesini sağlayan bir fonksiyon icra eder. Nitekim Yüce Allah Kur'an'da "*sabır ve dua ile benden yardım dileyin*" buyurmuş,¹⁶ bunları yerine getirerek iman, istikamet ve iktisat üzere yaşayanları ahirette kat kat sevapla mükâfatlandıracağını açıkça bildirmiştir. Bu noktada insanın üzerine düşen gücünün yettiği kadar sorumluluk altına girmesi, gücünü aşan hususlarda Allah'a sığınmasıdır. Kişinin gücünü ve haddini aşacak bir şekilde ibadet yapmaya kalkışması, bir yandan Allah'ın rahmet hazinesini küçümseme, diğer yandan ise Allah'ı bir nevi zorlayarak bıktırma işine girmesi anlamına gelir. Öyleyse kişiye düşen gücü miktarınca ve Hz. Peygamber'in öğrettiği ve uyguladığı şekilde Rablerine ibadet ve itaatte bulunmaktır. Çünkü ilahi rızayı kazandıracak en iyi amel az da olsa sürekli yapılandır.¹⁷ Zaten Kitap ve sünnetin bütünlüğü dikkate alındığında birincisi ibadetin dinde vazgeçilmez olduğu, ikincisi ise kişinin ibadeti Allah'ın emrettiği ve Hz. Peygamber'in uyguladığı şekilde yapmasıdır.

Asr suresinden yola çıkıldığında, dinin sadece kişisel boyutla sınırlı olmadığı, aksine toplumsal boyuta tekabül eden bir yönünün bulunduğu gözlerden kaçmaz. Bu surede kişiyi hüsrandan kurtaranın iman ve salih amel olduğu vurgulandıktan sonra, hak ve hakikatin toplumun diğer fertlerine tavsiye edilerek toplumsal şuurun harekete geçirilmesi istenmektedir. Bu tavsiyeler içinde özellikle bela ve musibet zamanlarında daha bir önem kazanan *sabır*, ilk sıralarda yer almaktadır. Çünkü insanlar, en çok bela ve musibetlere maruz kaldıkları zamanlarda birbirlerine ihtiyaç duyarlar. Aslında burada toplumsal dayanışmaya yönelik tavsiye ve emir boyutunun önemine işaret edilmektedir. Zaten surenin sahabe asrında toplantıların sonunda okunmasının mana ve maksadı da bu olsa gerektir.¹⁸

Toplumsal dayanışmanın sürekli hâle getirilmesinin bir başka yolu ise ırşat, infak ve cihat unsurlarını yerli yerinde kullanmaktır. ırşat bir bilgilendirici ve şuurlandırıcı faaliyet, infak maddi planda bir dayanışma, cihat ise toplumsal savunmanın ve korunmanın adıdır. Ancak başta cihat olmak üzere bu kavramlar çağımızda oldukça yıpratıldıkları, değersizleştirildikleri hatta çarpıtıldıkları için maalesef yeterince etkin kullanılamamaktadır. Yardımlaşma adı altında infak faaliyetinin biraz canlandığı görülsede henüz İslam ülkelerinin yaşadığı bela, musibet ve yoksullukların üstesinden gelecek

¹⁶ el-Bakara 2/153.

¹⁷ Buharî "İmân", 32, Müslim "Müsaafirîn", 221.

¹⁸ bk. el-Asr 103/1-3.

nitelikte ve nicelikte olduğu söylenemez. Cihat; ekonomik, siyasal veya askerî olarak her tür baskı ve saldırılara karşı, düşmanın silahına ve yöntemine uygun düşecek şekilde topyekûn bir savunma ve mukavemet aracı iken, sadece ölme ve öldürme aracı olarak görülmesi büyük bir talihsizliktir. İrşat ise artık camilerle sınırlı kalmış veya oralara hapsedilmiş bir görüntü vermektedir. Bu mekânlarda yapılan irşadın bile niteliği ve niceliği tartışmaya açıktır. Ancak özellikle Diyanet İşleri Başkanlığının imkânlarını zorlayarak bireyden topluma, aileden gençliğe ve çocuktan yaşlıya kadar oluşturmaya ve yapmaya çalıştığı irşat faaliyetinin desteklenmesi, bu faaliyetlerin daha derinlikli ve nitelikli hâle gelmesini sağlayacağı izahtan varestedir.

3.3. Ahlak Boyutu

Bakara suresi 177. ayetin sonunda dikkat çekilen *takva* ve Cibril hadisinde ifade edilen *ihsan* hâli, aslında bir müminin davranışının nasıl ve ne şekilde olması gerektiğini anlattığı gibi davranışlarının gerisindeki gerçek samimiyeti dile getirir. Bir başka deyişle sadece Allah'ı hesaba katarak, yani O'na olan saygı ve sevgiyi içinde hissederek yaşamının gereği ve değerini bildirir. İslam ahlakının temelini, naslarda zikredilen Allah'ın rızasını ve rahmetini elde etme umudu ve keskin adaletin caydırıcı korkusu oluşturur. Rıza, kişide umut duygularını artırırken, Allah korkusu günah ve yasaklara karşı âdeta fren vazifesi görür. Bu ikilinin, insanın içindeki karşılığı irade ve akıldır. İrade kişide arzu ve istekleri kamçılarken; akıl, tehlike karşısında frenlemeye, ölçülü yaşamaya ve doğruya yönlendirir. Öyleyse inançta rıza-korku dengesi ve karar verirken irade-akıl dengesi çok önemlidir. Çünkü bunların kişiye yansımaları ya rahmete kavuşmak ya da adaletin kestiği cezaya katlanmak şeklinde olacaktır. Aslında insanın fitratı korunmuş olsa bu denge doğal olarak insanda vardır. İnsanın fitrat üzere yaratılması ile İslam düşüncesinde baskın görüş olarak var olan iyi ve kötünün akıl tarafından bilinebileceği düşüncesi tam da bunu ifade eder. Buna göre mümin, başkasından korkarak değil, yegâne ve nihai yargılama gücüne sahip Rabbinden korkarak ve O'nu gücendirmeye endişesiyle hayatını düzenleyen ve sürdüren kişidir. Allah korkusu olmadığı takdirde insanda ikiye bölünmüş veya çok katmanlı bir hayat tarzı gelişir. Bu hâl, kişiye o kadar yapışır ki kendisi ve hatta çevresi bunu artık normal görmeye başlar.

Günümüzde yapılan dindarlık araştırmaları, yüzeysel ve görüneneye göre yapıldığı için çoğu kere aldatıcı sonuçlar vermektedir. Bu aldatıcı sonuçlardan kurtulma ve gerçek olanı tespit etme ancak çapraz araştırmalarla mümkün olabilir. Nitekim dindar görünen bir toplum fertlerinin, dünyevi veya şahsi çıkarları söz konusu olduğunda tam tersi bir davranış ortaya koymaları ve tepki gösterdikleri müşahade edilen bir gerçektir. Bu durumu tespit eden sosyologlar “gösterişçi dindarlık” adında bir kavramsallaşmaya gitme ihtiyacı hissetmişlerdir.

Dindarların bu çelişkileri, dindar olmayan çevrelerin yaşantılarını daha bir tahkim etmekte ve onları dinden ve dinî alandan uzaklaştırıcı bir etken ve gerekçe işlevi görmektedir. Günümüzde deist veya ateist olduğunu iddia eden kişilerin bu yöne gitmesindeki temel etkenlerin, dindarlar tarafından sergilenen bu ahlaki çelişkiler olduğu kendi beyanlarından anlaşılmaktadır. Onların bu çelişkileri sürekli görmeleri, kendi ateist ve deist duruşlarını da pekiştirmektedir. Böylece takva boyutunu yakalayamamış Müslüman kişi, yaşantısıyla doğrudan dinine zarar verdiği gibi, din karşıtı akımların güçlenmesine ve insanların oralara doğru kaymasına dolaylı katkı sağlamaktadır.

4. Dinin Doğru Anlatımı ve Uygulaması

Dinin doğru anlatılması ve uygulaması son derece önemlidir. Çünkü topluma huzur ve mutluluk getirmesi gereken dinin kuralları ve değerleri yanlış uygulanırsa tam tersi sonuçlar verebilir. Bu noktada uygulayıcı ve uygulama biçimi/yöntemi önemlidir. Çünkü bir kural veya değer ne kadar sahih olursa olsun yanlış bir uygulayıcının elinde ters sonuçlar doğuracak şekilde tezahürü söz konusu olabilir. Nitekim İslami esasların Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'ndeki uygulamasıyla daha sonra gelen yöneticilerin uygulaması arasındaki fark, uygulayıcı yetersizliğinden ve uygulama yanlışından kaynaklanmıştır. Yüce Allah'ın ilahî bildirimleri peygamberler eliyle göndermesi, uygulayıcı insan unsurunun ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir. Uygulayıcı sadece kuralları değil, insanları, şartları ve imkânları da gözeterek hareket etmesi gerekir. Ne olursa olsun kuralı olduğu gibi uygulamaya kalkışan bir yönetici, yönettiği kişilerin durumlarını gözetmediği için eziyet ve zulme varan sonuçlar doğmasına sebep olabilir.

Demek ki modern zamanlarda toplumsal planda dini zayıflatan hususların önüne geçme ve din karşıtı akımlara cevap verme noktasında yapılacak çalışmalar içinde öncelikli olan dini doğru ve sağlıklı bir şekilde anlatmaktır. Bugün bütün dünyada İslam'ın önündeki en büyük engel veya Müslümanların en büyük açmazı yanlış İslam algısıdır. Bu yanlış, İslam algısının oluşmasında maalesef yukarıda sayılan Müslümanların kusurları baş etken olarak ortada durmaktadır. Çünkü insanlar, dini öncelikle müntesipleri üzerinden tanırlar ve ona göre dine karşı tavır alırlar. İslam'ın yayılmasında kişisel tavır ve davranışlar yani temsiliyet ne kadar önemliyse, İslam'ın engellenmesinde de aynı oranda öneme sahiptir. Bugün Batı'da İslam, "bir terör ve vahşet kaynağı ve örneği" olarak görünüyorsa, başta İslam dünyası olmak üzere selevi veya radikal birtakım Müslüman kişi veya kitlelerin yaptığı kanlı eylemlerin bunda payı büyüktür. Bu kişi veya kitlelerin emperyalistler tarafından kandırılması, onların tarafından finanse edilmesi ise Müslüman dünyanın başka bir zaafını ele vermektedir. Yüce Allah, İblis tarafından kandırıldığında Hz. Âdem'i ve Havva'yı mazur görmemiş ve görmediğini Kur'an'da defaatle bizlere bildirmiştir. Bu aşırı grupların yaptıkları vahşeti, emperyalist

güçlerin yönlendirmesine veya finanse etmesine sığınarak izah etmek, devletlerarası politikada bir geçerliliği olabilir; ancak kolayca kandırılabilen bir müntesip kitlesine sahip olduğumuz gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Sonuç

Sonuç olarak sağlam inanç, sahih ve ölçülü ibadet, samimi yöneliş ve tutarlı ahlak çizgisini benimsemiş bir Müslüman hem dünyada hem ahirette güzel sonuçlar almayı hak etmiş demektir. Zaten dünyada Müslüman için nihai başarı, hayatın iman ile son bulması, ahirette Allah'ın rahmetine erişmesidir.

Bu bildiriden çıkarılabilecek sonuçları şöylece sıralamak mümkündür:

1. Sağlam inanç, evrenin ve içindekilerin yegâne yaratıcısı ve hükümranı olan Yüce Allah'a güvenmek ve bu güveni de samimiyetle takviye etmektir.
2. İstikamet, Allah'ın peygamberleri aracılığıyla bildirdiği vahiyle belirlenmiş, rızasına uygun ve ucu cennete çıkan yoldur. Bu istikamet başta peygamberler olmak üzere, şehitleri ve salihleri örnek almakla ve yoldaş edinmekle mümkündür.
3. İnanç zihnin istikametini sağlarken; ibadet bedeninin istikametini düzene koyar. Bunun anlamı, inanç olmadan ibadetin hükmü olmadığı gibi; ibadet olmadan da inancın muhkemliğinden söz edilemezdir.
4. Ahlak, sadece Allah'ı hesaba katarak yani O'na olan saygı ve sevgiyi içinde hissederek yaşamaktır. İslam ahlakının temelini ve mahiyetini, naslarda zikredilen Allah'ın rızasını ve rahmetini elde etme umudu ile O'nun keskin adaletinin caydırıcı korkusu oluşturur.
5. Dinin doğru anlatılması ve uygulaması son derece önemlidir. Çünkü topluma huzur ve mutluluk getirmesi gereken dinin şayet kural ve değerleri yanlış uygulanırsa tam tersi sonuçlar verebilir. Bu noktada uygulayıcı ve uygulama biçimi/yöntemi önemlidir. Çünkü bir kural veya değer ne kadar sahih olursa olsun yanlış bir uygulayıcının elinde ters sonuçlar doğuracak şekilde görüntüler verebilir. Bunun olmaması için uygulama zihnindeki sağlam inanca uygun biçimde ve emrolunan istikamet doğrultusunda olmalıdır.

Oturum Başkanı:

Teşekkür ederim Cağfer Hocam; gayet güzel irticali özet yaptınız bize. Konuşmanın girişinde tanıtılan, önümüze serilen dünya ile bir de bu dünyanın gerçekliği nedir? Biz de bir laf var ya, efendim, “Takke düştü kel göründü.” İşte Batı’nın takkesi düştü; efendim o demokrasi, özgürlük, insan hakları, yüz senedir, yüz elli senedir insanların beynini bunlarla yıkıyorlar. Ama sonuç ortada. İnsanların haklarını savunacak, sığınabilecekleri, haklarını arayabilecekleri ve alabilecekleri bir kurumun var olmadığı da gayet açık bir şekilde ortaya çıktı. Tabi, imanın derinliği olduğunu söyledi. Bu son derece önemli. Yani ilim-irfan meselesi. Yani herhâlde bilginin irfana dönüşme meselesi. Bu da tabii ki hocam onu anlatmak istedi, benim anlayabildiğim kadarıyla; bu da tabii ki tefekkürden geçiyor, Kur’an’daki ayetler üzerinden, kâinattaki ayetler üzerinden... Yoksa imanda derinlik başka şekilde kazanılamaz. Ve Kur’an’ın anlaşılması üzerinde durdu. Ve yine Bakara suresinde Hz. Âdem’den (a.s.) bahsederken, **“Allah ‘Şüphesiz ki, ben sizin bilmediğinizi bilirim’**” (el-Bakara 2/30) buyurdu. Meleklerle böyle cevap veriyor Allah Teâlâ. Yani siz, insan yeryüzünde kan akıtacak, bunu bildiniz bir şekilde ama sizin bilmediğiniz konular var. Nedir onlar? İnsanlık, medeniyet kurma, insani değerler üretme, erdem ve fazilette ortaya koyacağı etkinlikler; siz bunları bilmiyorsunuz. Nitekim insanlık tarihi boyunca insanlık çok önemli aşamalar kaydetti ki bunun öncüleri de peygamberler olmuştur. Yani siz bunu bilmiyorsunuz. Siz sadece kan akıtan yönüne işaret ediyorsunuz. Ama tarih boyunca Allah’ın gönderdiği peygamberler önderliğinde insanlık bir fazilet ve erdem yarışında da olmuştur; bundan sonra da olacaktır, yani ayetin zımnında böyle bir yorum da söz konusudur. Ben teşekkür ediyorum. Şimdi ikinci konuşmacımız, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR Bey, Hocam buyurun.

GENÇLERİN OTORİTE ALGISI VE HZ. MUHAMMED'İN (SAS) OTORİTE KULLANMA ÖRNEKLİĞİ

Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR*

Özet

Günümüz toplumunda, sadece dinî otoritenin değil, gençler arasındaki tüm otorite türlerinin rolü ve etkisi üzerine derin bir anlayış geliştirmek önemlidir. Gençlerin dinî otoriteye yönelik tutumları, modernleşme, sekülerleşme, bireyselleşme, bilgi erişimi, toplumsal çeşitlilik, siyasi bağlam ve bilimsel düşünce gibi faktörlerin karmaşık etkileşimiyle şekillenmektedir. Modernleşme ve sekülerleşme, geleneksel dinî otoritenin gençler üzerindeki etkisini azaltmıştır. Gençler, bilimsel açıklamalara ve farklı dünya görüşlerine daha fazla maruz kaldıkları için dinî inançları sorgulayabilmektedirler. Ayrıca bireyselleşme ve özerklik vurgusu, bilgi teknolojilerinin artması, siyasi bağlam, dinî çoğulculuk ve toplumsal adalet meseleleri, gençlerin kendi inançlarını daha kişisel bir düzlemde deneyimlemelerine yol açabilmektedir. Bu çalışmada sosyolojik olarak gençler örneğinde otorite algısı ve Hz. Muhammed'in (sas) otorite kullanma örnekliliği ele alınacaktır. Çalışmanın amacı gençlere örneklik olması bağlamında Hz. Peygamber'in otorite kullanımını a) güvene b) benimsemeye c) yaptırımlara d) töreye e) bilgiye ve f) kişisel otoriteye dayanan çeşitleri bağlamında anlamaktır. Çalışma bu anlamda anlayıcı yaklaşım ve dökümantasyon tekniğini kullanmıştır. Gençler arasındaki dinî otoriteye mesafeli yaklaşım, modern toplumun etkileşimlerinin bir sonucudur. Bu olgunun anlaşılması, dinî otoritelerin gençlerle daha iyi iletişim kurmalarına ve manevi ihtiyaçlarına daha iyi yanıt vermelerine yardımcı olabilir. Görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in otoritesi, güvene, bilgiye, benimsetmeye, inanç, adalet, gerektiğinde yaptırımlara, töreye bilgiye ve kişisel otoriteye dayanan örneklik gibi unsurları bir araya getirerek insanları doğru yola yönlendirmesini sağlayan karmaşık ve etkili bir liderlik tarzıyla şekillenmiştir. Onun, dinî otoritesini kullanımı, İslam'ın temel öğretilerine dayalı olarak toplumsal düzeni oluşturmuş ve değerleri şekillendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din sosyolojisi, Otorite Çeşitleri, Gençlik, Hz. Muhammed (sas)

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri.

Abstract

In today's society, it is important to develop a deep understanding of the role and influence not only of religious authority, but of all types of authority among young people. Young people's attitudes towards religious authority are shaped by the complex interaction of factors such as modernization, secularization, individualization, access to information, social diversity, political context and scientific thinking. Modernization and secularization have reduced the influence of traditional religious authority on young people. Young people are able to question religious beliefs as they are more exposed to scientific explanations and different worldviews. Moreover, the emphasis on individualization and autonomy, the rise of information technologies, the political context, religious pluralism and social justice issues can lead young people to experience their faith on a more personal level. This study will sociologically examine the perception of authority in the case of young people and the example of Prophet Muhammad's (PBUH) use of authority. The aim of the study is to understand the Prophet's use of authority in the context of a) trust b) adoption c) sanctions d) custom e) knowledge and f) personal authority. In this sense, the study utilized an understanding approach and documentation technique. The distanced approach to religious authority among young people is a result of the interactions of modern society. Understanding this phenomenon can help religious authorities to better communicate with young people and better respond to their spiritual needs. As can be seen, the Prophet's authority was shaped by a complex and effective leadership style that enabled him to guide people to the right path by combining elements such as trust, knowledge, adoption, faith, justice, example based on sanctions when necessary, customary knowledge and personal authority. His exercise of religious authority shaped the social order and shaped values based on the fundamental teachings of Islam.

Keywords: Sociology of religion, Types of authority, Youth, Prophet Muhammad (PBUH)

Giriş

Modern dönemin etkileri altında büyümüş bireyler için otorite (hükümet, egemenlik, etki) terimi genellikle olumsuz anlamlar taşır. Özellikle siyasi, yönetsel ve zorlayıcı baskıları, despotizmi, keyfiyeti, hoşgörüsüzlüğü ve katılığı çağrıştırır; otoriter yönetim ise baskıcı baba, denetleyici öğretmen, otoriter dünya görüşü gibi. Bu anlamlar ve duygular, tarihsel gerçekler olmalarının yanı sıra aynı zamanda yanıltıcıdır (Kara, 2001, 6). Çünkü toplumsal yaşamın her aşamasında, otoriteyi uygulayan kişiler olduğu gibi bu bir zarurettir. Bu kişiler, ailede baba, okulda öğretmen, ülkede devlet başkanı, iş yerinde yönetici gibi pozisyonlarda yer alır ve emir verme yetkisine ve gücüne sahiptirler. Bu kişiler genellikle diğerlerine göre daha fazla bilgi, güç ve yetkiyle donanmıştır.

Bu kişilerin otorite olarak kabul edilmesinde önemli bir faktör, içinde yaşanılan toplumsal yapıdır. Dolayısıyla, toplumsal yapı özellikleri, bireylerin üzerinde otoritenin etki alanını oluşturur.

Otorite kavramı, modern toplumlarda bireysel hak ve özgürlüklerin arttığı, hoşgörü ve müsamahakâr bir sosyal ahlakın geliştiği bağlamda karmaşık ve tartışmalı bir durumdur. Bazı görüşlere göre otorite, modası geçmiş, gereksiz ve baskıcı olarak algılanmaya başlanmıştır. Ancak bu olumsuz yaklaşımlar, otorite savunucularını, onun tekrar gündeme gelmesi gerektiği konusunda harekete geçirmiştir (Odabaşı, 2020). Bu savunucular, otoritenin evde, okulda, iş yerinde ve yönetimde zayıflamasının düzensizlik, istikrarsızlık ve sosyal çözülme riskini beraberinde getirebileceği düşüncesindedir.

Bireyin otorite anlayışı, genellikle farkında olmadan, farklı yaş dönemlerinde alınan eğitimin etkisiyle şekillenir. Bu şekillenme sürecinde toplumsal yapı birincil bir etken olarak öne çıkar (Soylu, 2011). Daha sonra bu yapıyı şekillendiren inançlar, gelenek-görenekler ve yasalar etkili olur. İnsanlarda otorite duygusu, çocukluk döneminde biçimlenen ve yetişkinlik döneminde devam eden otorite imgelerinden meydana gelir.

İnsanlar bir birey veya gruba ait emirlere veya yönergelerle körü körüne itaat ettiğinde, bunları yerine getirdiğinde veya kabul ettiğinde otorite ile ilişki oluşur (Amit ve Michael, 2005, 147). Bu ilişki; uzmanlık, yasal roller, sosyal statü, kişisel ilişkiler ve genel itaate dayalı inançlar, değerler ve eğilimlerle ilişkilendirilen meşru ve geçerli otorite ilişkilerinin bir sonucudur (Kim, 2007, 482).

Bugün, otorite kalıplarını ve bireysel yaşam algılarını biçimlendiren gönüllü razı olma durumlarının meşruiyet kaynağı oldukça çeşitlidir. Otorite siyasal anlamda genellikle iktidarın kendisine aittir. Ancak aynı zamanda egemen sınıflar, medya veya cemaat yapılanmaları da otorite kaynağı olabilir. Otorite, inançlarımızın, çıkarlarımızın, korkularımızın, utançlarımızın, törelerimizin, sosyal medya kültürümüzün, bağımlılık larımızın ve bencilliklerimizin meşrulaştırdığı her şeyi içerebilir (Eşgin, 2020, 110-111).

Otoritenin türleri; siyasi, manevi, bilimsel gibi etki alanlarına göre çeşitlilik gösterebilir. Otorite sistemi, toplumsal ve tarihsel gerçekliğin gelişimi için önemli bir unsur olarak kabul edilir (Bigeç, 1984, 3681). Bir otoritenin sahip olması gereken nitelikler arasında güvenilirlik, üstün yargılama yeteneği, disiplin uygulama kabiliyeti ve korku yaratma kapasitesi bulunur. Otorite, iktidarla karşılaştırıldığında zorlama veya manipülasyon yerine, kabul edilen bir itaat yükümlülüğüne dayanır. Bir kişinin otorite sahibi olması için mutlaka iktidar sahibi olması gerekmez. Otorite, iktidarla birlikte var olabileceği gibi iktidar olmaksızın da varlığını sürdürebilir (Kurt, 2013, 196).

Bilhassa gençler açısından otorite sorgulanan ve hoşla gitmeyen bir süreç olarak algılansa da günümüzün otorite sahipleri sosyal medya fenomenleridir. Sosyal medya platformlarında takipçi sayısı ve beğeni sayıları gibi niceliksel faktörler, fenomenlik

kavramının görünürlüğünü belirlemektedir. Son dönemde fenomenlerin yanı sıra influencerlar olarak adlandırılan bir grup da öne çıkmaktadır. Son dönemlerde sosyal medya platformlarında popüler olan etkileyici ve gündelik yaşama da etki eden bir otoriteyi kullanan kişiler, kanaat önderleri gibi algılanarak yeni bir tür “otorite” oluşturuyorlar. Bu durum yalnızca giyim, beslenme ve tüketim alışkanlıklarıyla sınırlı değil; dinî konularda da geçerli bir otorite haline gelebilmektedirler.

Bu anlamda “dinî otorite”, bir dinî inanç veya toplum içinde dinî konularla ilgili kararlar alma, öğretme veya rehberlik yapma yetkisine sahip olan kişiler, liderler, kutsal metinler veya kurumlar tarafından temsil edilen yetkiye atıfta bulunan bir terimdir. Dinî otorite, inananlar için dinî uygulamalara, inançlara ve ahlaki kurallara uygun davranışları belirlemede önemli bir rol oynar (Özbolet, 2015). Her din, kendi dinî otorite yapısına ve inançlarına göre bu otoriteyi nasıl tanımladığını ve nasıl temsil ettiğini farklı şekillerde düzenler.

Günümüzde bilhassa gençler olmak üzere her türden otoriteye karşı bir gevşeklik, isyan, görmemezlik ve başkaldırı algısı güçlü bir şekilde işlenmektedir. Hakikaten çalışmalarda gençlerin otorite karşısında oldukça isteksiz ve farklı tutumları kabullendikleri görülmektedir (Güngör, 2022). İşte bu çalışmada sosyolojik olarak gençler örneğinde otorite ve otoritenin sosyolojik boyutları itibarıyla çeşitlerinin Hz. Peygamber (sas) tarafından nasıl kullanıldığı anlaşılmaya çalışılacaktır. Çalışma bu anlamda anlayıcı yaklaşım ve dökümantasyon tekniğiyle yürütülecektir.

1. Otorite Kavramının Sosyo-Psikolojik Evreni

Türk Dil Kurumuna göre otorite kelimesi, “yaptırma, yasak etme, emretme, itaat ettirme hakkı veya gücü, yetke, sulta, velayet”, “siyasi veya idari güç” ve “çalışmalarıyla kendini kabul ettirmiş, başarılı kimse” (TDK, 2023) gibi anlamlara gelmektedir. Diğer yandan “otorite,” kelime anlamı olarak emretme, itaat ettirme hakkı, yetki, sulta ve velayeti ifade eden bir terimdir (Haluk vd., 2009, 1520; Bigeç, 1984, 3681). Genel anlamıyla, toplumda veya diğer sosyal sistemlerde kurumsallaşmış ve yasallaşmış güce “otorite” denilmektedir. Otorite, bir bireyin, bir görüş sisteminin veya bir organizasyonun belirli nitelikleri, aksiyonları ve hizmetleri sonucu ortaya çıkan ve genel kabul gören nüfuzunu ifade eden bir kavramdır (Kızılçelik ve Erjem, 1992, 315-316). Ayrıca, Arendt’e göre otorite, “insanların içinde özgürlüklerini muhafaza ettikleri bir itaat şekli” olarak da görülmektedir (Arendt, 2012, 145).

Otorite terimi günlük dilde genellikle belli bir derecede zorlama içerdiği anlamını taşır. En yaygın anlamı, itaati zorlayan bir güç olarak algılanır. Otorite ve itaat terimleri birbirine bağlıdır. Otorite tarafında üstünlük bulunurken, itaat eden tarafında bağımlılık vardır. Otorite, son sözü söyleme hakkına, nihai kararı verme yetkisine ve temyiz edilmeyen güce sahiptir. Otorite, kişisel ve öznel olarak kabiliyetleri ve prestiji olan

bireylere atfedilebildiği gibi, toplumda resmî bir fonksiyonu bulunan kişilere de objektif olarak atanabilir (Türkan, 2005, 5).

Otorite, bir iradenin güç kullanmaya, zorlamaya veya tehdide başvurmada etkisini yürütebilme yeteneğini ifade eder. Gerektiğinde güç kullanmanın haklı ve meşru olduğu durumlarda, otoritenin kullanıldığı kişiler tarafından kabul edilmiş olması gerekir (Kurt, 2013, 196). Otorite, yasalara uygun davranma ve itaat etme durumunu güç kullanmadan sağlayan bir yetenektir. Bu bağlamda otorite ve güç kavramları birbirinden ayrılır. Ancak pratikte, otorite ve güç arasındaki ayrım her zaman net olmayabilir (Özbolet, 2015, 6).

Otoritenin esasında gizemli bir durumu bulunmakta ve insan ruhunun bilinmeyen noktalarıyla ilişki kurduğu ifade edilmektedir. Otorite, saygınlığın ve gizemin varlığı olmadan işlevsel hâle gelemmez. Gizem, uzak durma ve uzaklaşma gibi öğeler, yönetici figürünü büyütme ve otoritesini “küçüklere” kabul ettirmeye yardımcı olur (Mendel, 2005a, 32–33). Bu özelliklerle idealize edilen arzuların yönetici üzerine yansıtılmasına izin verilir. Bu yönüyle otorite, toplumsal yapının önemli bir parçasına ışık tutar. Topluluk içinde belirli kişilere, diğerlerinden farklı statülerde olmaları nedeniyle itaat edilmesi gerektiği kabul edildiği belirli statüler ve bu statülerle ilişkilendirilmiş roller sistemi bulunduğunu vurgular. Otoritelerin kurumsal olduğu ifade edilir. Otorite sahibi kişinin, bu statüyü daha önce başkalarının da işgal ettiği ve gelecekte de başkaları tarafından işgal edileceği bir statüye bağlı olduğu açıklanır (Duverger, 2007, 136–137).

Otorite, uygulayan ile bu eyleme muhatap olan arasında gerçekleşen bir ilişki olduğundan, daha çok sosyolojik bir olgu olarak kabul edilir. Otoritenin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için ilgili ve ilgisiz olguların ayrımının yapılması gerekmektedir. Otorite, değişimin ve eylemin meydana geldiği yerlerde bulunur; değişimi gerçekleştiren kişiye aittir ve özünde edilgen değil; etkindir. Otoriter eylemler, yönlendiren kişi ile bu eylemlere maruz kalanlar arasında çelişki olmadan gerçekleşir. Örneğin, bir kişiyi camdan attığınızda düşmesi, sizin otoritenizle ilgili değildir. Ancak eğer kişi size itaat ederek kendini camdan atarsa, bu durumda “onun üzerinde bir otoriteye sahipsiniz” denilebilir (Kojeve, 2007, 13 vd).

Otoriteyi tanıyan bireyin, otoritenin kendisine yapılmasını veya inanmasını istediği şeyleri söyleme hakkına sahip olduğunu ve otoritenin bu isteklerini yapma veya inama nedeni olarak gördüğünü belirtelim (Lukes, 2002, 688 vd.) Otoriteyi kabul etmek, istenen şeyi incelemekten kaçınmayı ifade eder. Otorite, zorlama veya hileyle yönlendirme olmayan bir şekilde ortaya çıkar. İtaat etme, bir görev olarak kabul edilmesine dayanır.

“Otorite” terimi, temel olarak kişinin kendi bilgi, feraset ve uygulamalarını aşan bir başkasının görüş ve eylemlerine saygı duyması anlamını taşır. Bu, kişinin bu görüşlerin ve eylemlerin doğru olduğuna inanarak (bağımsızca) karar vermesini içerir. Otoritenin anlamı, başkalarının yorumlama ve anlama biçimlerine bağlı olarak ortaya çıkabilir.

Kısacası otorite, insanların kendi akıllarını kullanabilme ve otoriteyi eleştirebilme yeteneğine dayanmaktadır (Tatar, 2017, 73). Öte yandan, “otoriter” terimi, kendi yaklaşımını diğerlerine dayatmaya veya güç mekanizmalarını kullanarak onları bu yaklaşımı benimsemeye zorlayan kişi veya kurumu tanımlar. Bu nedenle, otorite kavramında diğerlerinin üzerinde herhangi bir kontrol mekanizması bulunmazken, otoriter yaklaşım sadece emretmekle kalmayıp aynı zamanda diğerlerinin uygulamalarını denetleyen kişi veya kurumu ifade eder.

Toplumlar sahip olduğu güç ve yaptırımları normlar üzerinden kontrol ederler. Çünkü sosyal kontrol mekanizmalarının etkin işleyişi, otoritenin varlığına dayanmaktadır (Dönmezer, 1999, 269). Sosyal kontrol mekanizmaları hem huzurlu bir yaşam ortamının hem de verimli bir iş ortamının sağlanmasında önemli bir işlevsel rol oynar. Otorite, bu mekanizmalar aracılığıyla ortak amaçlara ulaşmak için kolektif davranışlardan kaynaklanan bir çalışma atmosferi veya ortamı oluşturur (Eren, 2008, 385). Yine insanları bir araya getiren kolektif davranışın temelinde otorite bağı bulunmaktadır (Sennett, 2005, 207).

Öte yandan toplumun doğasında var olan hiyerarşik yapı, insanlar arasında asla yok edilemeyen “doğal bir eşitsizlik” sonucunu getirmektedir. Bu eşitsizlik, insan doğasının ve organik toplumsallığın köklerine dayanır ve bu nedenle toplum içinde iktidar, statü ve mülkiyetin her zaman eşit olmayan bir şekilde dağıldığı görülür. İnsanlar farklı yetenek ve becerilere sahip oldukları için, toplumsal eşitlik ideali hem doğal bir durum değildir hem de gerçekleştirilmesi olanaksız bir hedeftir. Toplumda, organizma gibi, farklı rolleri yerine getiren çeşitli organlar ve kurumlar bulunur ve bunlar arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi vardır. Ancak parmak ile beynin, ayak ile kalbin eşit olması gibi toplumda da işlev, konum, statü, servet gibi açılardan doğal bir farklılaşma ve bunun sonucunda doğal bir eşitsizlik bulunmaktadır. Hiyerarşi, eşitsizlik, mülkiyet ve otorite gibi unsurlar, organik toplumsal yapının zorunlu sonuçları olarak değerlendirilir (Duman, 2017, 150).

Weber, otoriteye meşruiyetin oynadığı rol açısından yaklaşarak, üç “saf” türü olduğunu ileri sürmektedir. Bunlar, yasal, geleneksel ve karizmatik otoritelerdir. Yasal otorite, meşruiyetin yasal olarak kurulmuş bir düzene dayandırıldığı ve normatif kuralların yasallığının sağladığı otorite türüdür. Geleneksel otorite, kadim bir geçmişe dayanan geleneklerin kutsallığına ve bu gelenekler çerçevesinde yetkiyi elinde bulunduranların meşruluğuna yönelik var olan yerleşik inançlarla oluşmaktadır. Karizmatik otorite ise bir bireyin vahyî dayanağından, kahramanlığından, örnek niteliklerinden, karakteristik özelliklerinden ve ideal kişiliğinden doğan otoritedir (Weber, 2005, 39-40; 2017, 332).

Weber’e göre; otorite, düzenin güç kullanmadan uygulanmasını sağlar ve bu durum belki yalnızca yasa gereği böyledir. Bu bağlamda Weber’e göre meşruiyet ile yasallık arasında bir karşıtlık yoktur ve her yasal iktidar meşrudur. Bu nedenle Weber’e

göre, bürokrasinin rutinliğine karşı mücadele etmek için gerekli temel dayanak meşruiyet değil, başka bir otoritenin -örneğin karizmatik bir liderin- otoritesinde (tahakkümünde) olacaktır. Bu lider, bürokrasinin otoritesine karşı çıkacaktır (Mendel, 2005, 39-40).

Foucault, otoriteyi belirli sosyal kurumlara, kurallara veya sistemlere bağlı olarak görmek yerine, iktidara dayalı insan ilişkilerini ve birbirine karşı tepkileri şekillendiren yapısal bir durum olarak irdelemiştir. Bu itibarla güç, toplum içinde her yerde mevcuttur ve tüm bireyler, onları çevreleyen çoklu sosyal güçlerden etkilenmektedirler. Bireyler, bu güç dinamiklerinin maskesini düşürme, onlara direnme veya onlarla ilişki içinde olma çabası gütmektedirler. Otoriteyi güç ilişkileri ve bunların oluşturduğu toplumsal koşullar açısından tanımlamak, otoritenin hem çevrimiçi hem de çevrimdışı farklı bireyler ve topluluklar üzerindeki etkisini tartışmanın ortak bir yolu haline gelmiştir (Campbell, 2021, s. 22).

2. “Otorite Sevmeyenler Kulübü” Olarak Z Kuşağı Gençleri

Sanal ve rahat ortamda yetişen ve kısmen aile, gelenek ve normların baskısından az etkilenen Z neslinin bilhassa kovit salgınıyla daha özgür ruhlu yetiştikleri görülmektedir. Yapılan çalışmalarda (Güngör, 2022) en dikkat çeken yanlarından birinin otoritenin her çeşidiyle aralarının iyi olmaması gösterilmektedir.

Bilgiye erişim kolaylığının artması ve küreselleşmenin etkisiyle, Z kuşağı gençler arasında fiziksel ve ruhsal gerilimlerin yanı sıra kendini keşfetme arayışları daha karmaşık hâle gelmiştir. Sosyal medya fenomenlerini takip etmenin ve onların yaşam tarzlarına özentili duymanın, gençleri içinden çıkılması güç bir içsel karmaşaya sürüklediği görülmektedir. Bu özentili, gençlerin sahip oldukları değerlere mesafe koymalarına yol açabilmektedir. Z kuşağının otoriteye karşı çıkmada altında yatan temel neden, kendi özgürlük algılandır ve bu, başkaldırının öncü bir duygusu olarak öne çıkmaktadır (Kurttekin, 2021, 791).

Teknolojinin hızla ilerlemesiyle, insanlar bu kaçınılmaz değişime ayak uydurmak zorunda hissediler. Bu süreç, insanların karakterlerini etkileme açısından ailelerinden daha etkili olabilir (Yapıcı, 2020, 15). Toplumsal yapıların geleneksellikten moderniteye ve sonrasında postmoderniteye doğru evrimi, bir “yeni insan” modelini beraberinde getirir ve bu yeni insanın din ve değerlerle ilişkisi önceki nesillerden farklıdır (Yapıcı, 2018, 83).

Bu farklılıkların en belirgin göstergesi, modernleşme ve sekülerleşme bağlamının etkisi altında gençlerin ibadet ritüellerine olan ilgisinde azalmadır. Ancak bireysel inanca olan hassasiyet devam etmektedir (Yapıcı, 2018, 92). Gençler, dinî bilgileri öğrenmek ve araştırmak için “Kur’an-ı Kerim, ilmiyal kitapları, internet siteleri” gibi güvenli kaynakları kullanırken, elde ettikleri bilgi birikimi ailelerinden daha fazla olabilir.

Bununla birlikte, yapılan mülakat görüşmeleri, gençlerin ibadet uygulamalarının ailelerine göre daha zayıf olduğunu da göstermektedir (Gökçe-Tekin, 2021, 202).

Yapılan araştırmalar, Z kuşağı gençlerinin İslam'ı "huzur ve mutluluğun" kaynağı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır (Yapıcı, 2018, 92). Bu nedenle, gençlik dönemlerinin tipik zorluklarına çözüm olarak dinin yardımcı olabileceği düşüncesiyle, Z kuşağı gençleri ergenlik döneminin getirdiği gerginlikleri ve kaygıları aşmak için dinî pratiklere yönelebilmektedirler (Güngör, 2022, 50).

Ayrıca, araştırmalar gençlerin üniversite sınavları gibi stresli durumlarla başa çıkmada veya travmatik olaylarla karşılaştıklarında dua ve ibadetin kaygı düzeylerini azaltıcı etkisi olduğunu belirtmiştir (Aydın, 2020, 30). Z kuşağı gençlerinin dini algılama ve yaşantılarını şekillendirmede etkili kaynaklar; aile, okul, arkadaşlar ve dijital eğitimciler olarak sayılabilir. YouTube kanalları ve güvenli içerik sunan internet siteleri, gençlerin dinî anlayışını etkilemede önemli bir rol oynar.

Eken (2020, 63), özellikle Amerika ve Avrupa'da yaşayan genç Müslümanların, 11 Eylül sonrası artan İslamofobi, ayrımcılık ve olumsuz söylemlere karşı dayanak ve güç oluşturmak amacıyla online platformlarda "sanal ümmet" anlayışını benimseyerek bir araya geldiğini ifade eder. Bu platformlar, ortak sorunları paylaşma ve birbirlerine destek olma amacıyla kullanılmaktadır.

Gençler arasında dinî otoritelere duyulan saygının azalmasının nedenleri çeşitli sosyolojik, psikolojik ve kültürel dinamiklerle açıklanmaktadır. Bu faktörler arasında sekülerleşme ve modernleşme süreçlerinin dinî etkinin azalmasına katkı sağlaması, bireyselleşme ve özerkliğin vurgulanması, bilgi erişimi ve şüpheciliğin artması, kültürel çeşitliliğin ve dinî çoğulculuğun yaygınlaşması, sosyal ve siyasi bağlamın etkisi, toplumsal cinsiyet ve kimlik dinamikleri, nesiller arası iletişim eksikliği, bilim ve rasyonalizmin yükselmesi, dinî skandallar ve ikiye bölünme iddiaları, alternatif anlam kaynaklarının çoğalması, bağımsızlık arayışı, eğitim sistemi ve öğretim yaklaşımlarının etkisi ve kültürel ve tarihsel faktörler bulunmaktadır. Bu faktörler, gençlerin dinî otoritelere olan ilgisizliğini ve bağımsızlık arayışını şekillendiren önemli etmenlerdir. Bu faktörleri göz önünde bulundurmak, dinî kurumların kuşaklar arası uçurumu kapatması ve gençlerle anlamlı bir etkileşim kurması için çok önemlidir.

Dinî otoritenin doğası, insanları zorlamak veya baskı yapmak değil, aksine onlara ilahi buyrukları iletmek ve özgür iradeleriyle tercih yapmalarına yardımcı olmak şeklinde olmalıdır. Dinî otorite insanları inanmaya zorlamamalı, aynı zamanda hem dinî hem de dünyevi alanlarda irade özgürlüğünü korumalıdır. Bu durum, insanları zorlamama ilkesini ve onların hem dinî hem de dünyevi tercihlerinde özgür olma hakkını vurgular.

Sonuç olarak, gençlerin otoriteye karşı mesafeli veya kayıtsız görünmesi, bir dizi karmaşık faktörün sonucu olarak ortaya çıkar. Bu faktörlerin anlaşılması, gençlerle

daha iyi iletişim kurma ve onların düşüncelerini anlama açısından önemlidir. Bu noktada Hz. Peygamber'in insanlarla ilişkisinde otoriteyi nasıl kullandığının anlaşılması oldukça önem arz etmektedir.

3. Hz. Muhammed (sas) ve Otoritesini Kullanma Şekli

Dinî otorite olarak peygamberler, doğrudan Allah'ın sahibi olduğu dinî otoriteyi yansıtır. Ancak peygamberler, Allah'ın buyruklarını insanlara ileten, uygulayan ve açıklayan elçiler oldukları için Kur'an'da dolaylı bir dinî otoritenin varlığına işaret edilmiştir (Yavuz, 2006, 29).

Pek çok ayette peygambere itaat etmenin Allah'a itaat etmek olduğu belirtilmiş, Allah'a ve peygamberine itaat edenler müjdelenmiş ve isyan edip muhalefette bulunanlar ise cehennemle tehdit edilmiştir (Âli İmrân, 3/32; Saff, 61/10-11; Nûr, 24/51; Ahzâb, 33/36; Fetih, 48/17). Bu ayetlerde Allah'a ve Peygamber'e itaatin vurgulanması, Peygamber'in dinî otorite sahibi olduğunu ifade eder. Bunun yanında Hz. Peygamber'in görevini ifa ederken kullandığı otoritenin sosyolojik boyutlarının altı şekilde ele alınabileceği görülmektedir.

3.1. Güvene Dayanan Otorite

Daha önceki başarıları ve geçmiş tecrübeleriyle doğru bir şekilde iş yapacağına inanılan kişilere karşı duyulan güveni temel alır. Bu tür kişilerin toplumsal yapı içinde büyük etki ve otoriteye sahip oldukları belirtilir. Bu yöneticiler, kararlarını kolayca kabul ettirme ve uygulama yeteneğine sahiptirler. Ancak bu tür otoritenin dezavantajı, etkinlik derecelerinin yeterince incelenmeden önerilerin kabul edilmesi olabilir.

Bu tür otoritenin olumlu etkisi, kendisine güvenen kişileri olumlu yönde etkilemesidir. Güvende hissetmeyen bir toplum üyesinin motivasyonu, çabası ve işe yönelik isteği azalabilir. Ancak bu endişelerden kurtulduğunda, daha yapıcı işlere odaklanabilir ve enerjisini verimli bir şekilde kullanabilir. Bu durum hem bireylerin yöneticiye itaatini artırır hem de otorite sahibi amirlerin takdir ve sevgisini kazanmasına yardımcı olur (Aydoğdu, 2001, 16; Şahin, 1999, 14).

Hz. Muhammed'in (sas) gençlik yıllarına bakıldığında çok net bir şekilde toplumun güvenini kazandığı görülmektedir. Öyle ki bu dönemde meydana gelen olumsuz olaylara karışmamış olması, toplumun ona olan güvenini daha da artırmıştır. Bu güvenin sonucunda, "Muhammed el-Emîn" olarak tanınan genç Muhammed, yaklaşık 25 yaşlarında iken Hz. Hatice'nin güvenini kazanmış ve onun kervanını Şam'a götürmüştür. Bu ticari faaliyetteki dürüstlüğü, Hz. Hatice'nin Hz. Muhammed'e evlilik teklifinde bulunmasına yol açmıştır. Bu ilişkide güvene dayalı bir otorite oluşmuş ve nihayet ömür boyunca bu güven devam etmiştir.

Diğer taraftan Hz. Peygamber, 35 yaşına geldiğinde yaşanan yoğun yağmurların neden olduğu hasar sonucu tahrip olan Kâbe'nin tamirinde Haceru'l-Esved'in yerine

konulması anlaşmazlığında hakemlik görevini üstlenmiştir. Bu hakemlik görevi, Kureyş toplumunu büyük bir kavgadan ve tehlikeden korumuş ve bu sayede Resûlullah, toplumun güvenini kazanmıştır. Kureyş'in bu hakemlik kararına rıza göstermesi ve sevinmesi, Hz. Peygamber'e duyulan güvenin bir yansımasıdır (İbn Hişâm, 2006, 1/209; İbn Hanbel, 1995, 3/425).

Hız. Peygamber'in aleni davetinin ilk günlerinde, Safa tepesinde topladığı kavmine, Allah'ın emirlerini açıkça dile getirmesi ve putperestlere aldırması gerektiğini bildiren (Hicr, 15/94) ayetin indirilmesinin ardından yaşanan olaylar dikkat çekicidir. Resûlullah, kavmini Safa tepesinde topladığında, "Size şu dağın ardından birtakım süvarilerin gelmekte olduğunu haber versem, beni tasdik eder misiniz?" deyince onlar: "Biz senin yalan söylediğini hiç bilmiyoruz." demişlerdir. Hız. Muhammed'in güvenilirliği ile toplumun gönlünü kazandığı, bazı ileri gelenlerin onun davetini engellemek için ellerinden geleni yaptığı ve hatta gerçek dışı iddialarda bulunduğu da bilinmektedir. Ancak Hız. Muhammed'in dürüstlüğünü bilen düşman kişilerin bu iddialara itiraz ettiği ve onun güvenilirliğini savunduğu görülmektedir. Örneğin Nadr b. El-Hâris'in, Hız. Muhammed'in (sas) dürüstlüğünü vurgulayarak, onun sihirbaz olmadığını ifade ettiği görülmektedir (İbn Hişâm, 2006, 1/320; 313-324).

Hız. Muhammed (sas), hayatı boyunca güvenin kaynağı ve temsilcisi olmuş ve her şartta insanlara güven vererek onların bağlılıklarını kazanmıştır. Örnek olarak, Mekk'e'nin fethi sırasında müşrik lideri Ebû Cehil'in oğlu İkrime'nin eşi İslam'ı kabul etmişti. Kocasını İkrime, korkusundan Yemen'e kaçtığı için eşinin affedilmesi ve Müslüman olarak kabul edilmesi konusunda Hız. Peygamber'den söz almıştı. İkrime, eşiyle birlikte Hız. Peygamber'in huzuruna getirildiğinde, Hız. Peygamber onu güler yüzle karşıladı ve "Hoş geldin, sefere katılan yolcu!" şeklinde ifadelerle onu iyi karşıladı. Böylece güven vererek onun itaatini kazanmış ve otoritesini güven üzerine inşa etmiştir. Aynı zamanda Hız. Muhammed (sas), çevresindeki sahabilere de İkrime'nin babası Ebû Cehil'e hakaret etmemeleri gerektiğini belirtti. Çünkü ölüye yapılan hakaretin hayatta olan kişiyi incitebileceğini ve saygısızlık olduğunu ifade etti (Sarıçam, 2004, 244).

3.2. Benimsemeye Dayanan Otorite

Gücün temelinde saygınlık ve önemsenme yatıyorsa, yani bireyler kendiliğinden bir ahlaki üstünlüğü benimsiyorsa, otoriteyi benimsemeye dayalı bir yapı ortaya çıkar. Bu durum zorlama bile olsa, üstü örtülü bir biçimde gerçekleşmez. Yani otorite, topluluk içinde tanınan bir kişinin saygınlığından kaynaklanır ve insanlar bu otoriteye saygılarından ötürü itaat ederler. Yöneticiler, toplumsal yapısının önemli bir rol oynadığı bağlamda, toplum içindeki grupların yapısını, özelliklerini, kültürünü ve normlarını bilerek hareket etmeleri durumunda özel bir etki oluşturabilirler. Ayrıca, toplum dışı ilişkiler, ortak düşünce ve değerler, semboller ve işaretler gibi unsurları kullanarak,

grup üyeleri arasında benimseme duygusu oluşturabilirler. Bu çabalar, güçlü bağlarla birbirine bağlı toplumsal yapının oluşmasına katkı sağlayabilir (Şahin, 1999, 14-15).

Medine döneminde, çevredeki kabileler İslam dinine katılırken Benû Hanife Kabillesi hâlâ İslam'a girmemişti. Bu kabilenin lideri olan Sumâme b. Usâl, Müslümanlar tarafından yakalanarak Hz. Peygamber'e getirildi. Resûlullah, Sumâme'nin mescidin direğine bağlanmasını emretti. Hz. Peygamber mescide giderek Sumâme'ye isteğini sordu. Sumâme, ya öldürülmesini ya da lütuflarla muamele görmesini teklif etti. Resûlullah üç gün boyunca aynı soruyu tekrarladıktan sonra onun serbest bırakılmasını emretti. Hz. Peygamber'in saygın, insan onuruna uygun nazik ve yumuşak tutumu Sumâme'yi derinden etkiledi. Sumâme, Resûlullah'ın huzuruna gelerek kelime-i şهادet getirdi ve İslam'a girdi. Sonrasında Hz. Peygamber'e hitaben, önceleri ona karşı duyduğu tiksintinin ve nefretin artık sevgiye ve saygıya dönüştüğünü ifade etti. Sumâme, Müslüman olduktan sonra Mekke'ye umre için gittiğinde İslam'ı açıkça ifade etmekten çekinmedi ve Mekkelilere, Yemâme'den hububat göndermeyeceğini ancak bu konuda Hz. Peygamber'den izin alması gerektiğini belirtti (Buhârî, "Megâzî", 70; Müslim, "Cihad", 59). Lidere duyulan derin saygı doğal olarak otoriteyi kabul etmekle sonuçlanmıştır.

H. Peygamber, Yahudilerden kendisine hizmet eden bir çocuğun hastalandığını duyunca onun ziyaretine gitti. Çocuğun başucuna oturarak Müslüman olmasını arzuladığını ilettil. Çocuk, babasına bakınca babası da H. Peygamber'i dinlemesini istedi ve sonuçta çocuk Müslüman oldu. H. Peygamber, genel yaklaşım olarak, bir kişinin onun aracılığıyla hidayet bulmasını, dünyevi zenginliklere sahip olmaktan daha değerli olduğunu ifade etmektedir. Bu olayda da çocuğun Müslüman olması üzerine sevincini ve memnuniyetini "Onu, benim vesilemlle ateşten kurtaran Allah'a hamd olsun" sözleriyle dile getirdi (Buhârî, "Cenâiz", 79; Ebû Dâvud, "Cenâiz", 5). Kendisinin onuruna ve kişiliğine saygı duyduğu bir çocuktan benzer bir tepki alması da saygı uyandıran otoriteyi örneklemektedir.

H. Ali'nin gözlemine göre, H. Peygamber (sas) beraber oturduğu insanlarla özenli bir ilgi ve alaka gösterir, her birine gerekli iltifatları yapardı. Bu durum her bir kişinin H. Peygamber'in en sevdiği kişi olduğu izlenimini yaratır ve onların yanında kendilerinden daha kıymetli birinin bulunmadığını düşünmelerine neden olurdu. Amr b. As'ın anlattığına göre, H. Peygamber toplumun en düşük tabakasındaki insanlarla dahi iletişim kurar ve onlarla güzel bir şekilde konuşurdu. Bu yaklaşım sebebiyle Amr b. As, kendisini toplumun en iyi insanı zannettiğini ifade etmiştir.

H. Muhammed'in iletişimde çevresindeki insanların akıl ve duygularına hitap ettiği de gözlemlenmektedir. Örneğin, bazı arkadaşlarının zenginlerin daha fazla sevap kazandığını düşünerek endişelerini dile getirdiği bir durumda, H. Peygamber onların duygularını anlamış ve onlara öğretici bir yaklaşımla cevap vermiştir. "Allah sizlere bağışlayacağınız bir şey vermedi mi zannediyorsunuz? Her tesbih her hamd her

tehlil her iyiliği emretmek ve her kötülükten sakındırmak da sevap kazandırır. Hatta birinizin eşyle cinsel ilişkide bulunması bile sevap kazandırır.” şeklinde ifadeleriyle, her olumlu davranışın sevap getireceği düşüncesini vurgulamıştır (Müslim, “Zekât”, 53). Bu davranışlar saygı duyan ve duyulan kişilik özelliklerini pekiştirmiştir.

3.3. Yaptırımlara Dayanan Otorite

Otoritenin hukuki kaynaklara dayandığı ve özellikle ödüllendirme ve cezalandırma gibi yaptırımlarla işleyen bir tür otorite biçimidir. Üst konumda bulunan yöneticiler, aslalarının davranışlarına olumlu ya da olumsuz tepkiler verebilme yetkisine sahiptirler. Bu tür otoritenin manevi ve psikolojik yönü zayıftır; çünkü dayandığı temel, yaptırımlar ve hukuki düzenlemelerdir. Grup içi veya dışında uygulanan yaptırımlar, kişilere yönelik farklı sonuçlar doğurabilir (Şahin, 1999, 15). Bununla birlikte, bu tür otoritenin korkuya dayanan bir yönü de vurgulanmıştır. Bu bağlamda toplum üyelerini korkutan unsurların otorite kaynağı olarak kabul edildiği ifade edilmiştir. Hem yöneticilerin bu tür kaynağa sahip olmaları hem de çalışanların bu kaynağı algılamaları, otoritenin etkisi açısından önemlidir (Aydoğdu, 2001, 18). Hayatın doğal hiyerarşisi içinde gerçekleşecek bu otorite tipinin Hz. Muhammed’in (sas) hayatında örnekleri de mevcuttur. Nitekim Kur’an’ın kendisinden beklediği hukuka ilişkin durum ve yaptırımlar da söz konusudur. Ancak burada yasal otoritenin ceza kısmında ahlakilik ve adillik çok önemli bir unsur olarak otoriteyi etkilemektedir.

Allah Resûlü, Veda Hutbesinde, “...Bilesiniz ki kişi ancak kendi işlediği suçtan sorumludur. Baba, evladının suçundan, evlat da babasının suçundan dolayı cezalandırılmaz.” buyurarak suçların bireysel olduğu anlayışının ashâbı arasında pekişmesini sağlamıştır (İbn Mâce, “Menâsik”, 76). Buradan hareketle yaptırıma dayalı otorite kullanımında bazı temel ilkelerin olduğu görülmektedir.

3.3.1. Suçun Şahsiliği İlkesi

Suç ve cezalarda “suçun şahsiliği” prensibi gözetilirdi. Yani, suçu işleyen kişi, suçun cezasını çekirdi. İslam’da suç ve cezalar önceden belirlenirdi ve başkasının suçundan dolayı kimse cezalandırılamazdı. Bu ilkeye göre suç işleyen kimse, suçun cezasını bireysel olarak çekirdi.

3.3.2. Cezaların Genelliği İlkesi

Cezalar genel olarak herkese aynı şekilde uygulanırdı. Din, dil, ırk veya cinsiyet ayrımı yapılmadan herkes aynı hukuki ilkelere tabi tutulurdu. Adaletin eşit şekilde dağıtılması esastı.

3.3.3. Delil ve İspat İlkesi

Suçun işlendiği, delillerle ispat edilmedikçe ceza uygulanmazdı. Hz. Peygamber, bir dava kendisine geldiğinde suçun ispatı olmadıkça sanığı cezalandırmazdı. Bu ilke, “beraat-i zimmet esastır/suçsuzluk esastır” ilkesi olarak benimsenmiştir.

3.3.4. İtirafın Etkisi İlkesi

Bir suçlu suçunu itiraf ederse ve suçun sabit olduğu kesinleşirse ceza verilirdi. Ancak suçlu suçunu inkâr ederse, suçun ispatı gereklidir. Örneğin, Mâiz b. Mâlik el-Eslemî'nin zina suçunu itiraf etmesi üzerine Hz. Peygamber, suçu kabul edip ceza uygulamıştır.

Bir dönemde, Mekke'nin fethi sırasında, bazı sahabiler, hırsızlık yapan Mahzûmoğulları kabilesinin önde gelenlerinden Fâtıma adlı bir kadın için Hz. Peygamber'den özel bir muamele talep etmişlerdi. Kureyşliler, kadına ceza verilmemesi gerektiği konusunda aralarında görüş alışverişinde bulundular. Ardından, Hz. Peygamber'in sevdiği sahabe Üsâme b. Zeyd'i aracı olarak göndermeye karar verdiler. Üsâme, Hz. Peygamber'e durumu aktardıktan sonra, Allah Resûlü şunları söyledi: “Allah'ın belirlediği cezaların birini talep etmek üzere aracı mı oluyorsun?” Daha sonra ayağa kalkarak şunları söyledi: “Ey insanlar! Allah, sizden önceki milletleri, soylu biri hırsızlık yapsa bırakılırken, zayıf biri hırsızlık yapsa cezalandırıldıkları için helâk etmiştir. Allah'a yemin olsun ki, Muhammed'in kızı Fâtıma hırsızlık yapsaydı, onun elini keserdim.” (Buhârî, “Ehâdîsu'l-Enbiyâ”, 54).

Bir başka olayda, sahabilerden Mâiz b. Mâlik el-Eslemî zina suçunu itiraf etti ve Hz. Peygamber'e “Ey Allah'ın Resûlü! Beni arındır” dedi. Ancak Hz. Peygamber ona şunları söyledi: “Yazıklar olsun sana! Git Allah'tan bağışlanma dile ve tövbe et.” Mâiz ısrarla geri gelince, “Bu durumda delilik mi var?” diyerek onu geri çevirdi. Mâiz tekrar geldiğinde, “Bu adam içki mi içti?” diyerek itirafını kabul etmedi. Mâiz suçunu tekrar itiraf ettiğinde, Hz. Peygamber bu sefer suçun sabit olduğu sonucuna vararak gereken cezayı verdi. Suçlu suçunu ikrar etmezse, suçun kesin olarak sabit olduğu durumda ceza uygulanırdı (Müslim, “Hudûd”, 22).

Hz. Peygamber, Ka'b bin Malik'in askerî bir sefere katılmayı ihmal etmesi nedeniyle onunla iletişimi kesmiş ve yüzüne dahi bakmamıştır. Bu durum, Ka'b bin Malik'i ve iki diğer kişiyi kapsamıştır. Bu sosyo-psikolojik baskı, gerçekte savaşa katılmayan Müslümanları cezalandırmayı amaçlamaktadır. Hz. Peygamber, kırıgın ve kızgın bir şekilde Ka'b bin Malik'e “Allah'ın hükmü gelinceye kadar kalk, git!” demiştir. Ka'b bin Malik, bu süre boyunca zor bir dönem yaşamış ve yeryüzü ona dar gelmiştir. Ancak elli günün sonunda, samimi tövbeleri üzerine Allah, onların affedildiğini bildiren bir ayet indirmiştir: “Üç kişinin de tövbelerini kabul etti. Yeryüzü, bütün genişliğiyle kendilerine

dar gelmişti. Canları sıkıldıkça sıkılmıştı. Tek çare olarak Allah'a sığınmak olduğunu anlamışlardı. Allah, tövbe edenleri kabul edendir, esirgeyendir.”

Bu olay, Hz. Peygamber'in toplumu yönlendirme ve öğüt verme şeklinin bir örneğidir. Aynı zamanda tövbe ve Allah'ın affediciliği konusunda da bir öğreti sunmaktadır (Buhârî, “Megâzi”, 79; Kur'an, Tevbe 9, 118).

3.4. Töreye Uygunluğa Dayanan Otorite

Bu tip, bireyin yaşayışını ve davranışlarını, bulunduğu toplumun değerleri, inançları, gelenekleri ve sosyal düzeninin gerekliliklerine uygun olarak yönlendiren bir tür otoritedir. Toplumsal düzenin içinde bu türden uygunluklar ve geleneklere uygun davranışlar önemlidir (Şahin, 1999, 15). Bu tür otorite, özellikle geleneklere büyük saygı gösterilen toplumlarda iş hayatında sıkça görülür (Aydoğdu, 2001, 20).

Hz. Peygamber, Cahiliye Dönemi Arap toplumunun kültürel yapısını ve değerlerini tamamen reddetmese de İslam'ın temel prensipleriyle uyumlu olan bazı unsurları benimsemiş ve bu unsurları desteklemiştir. Örneğin, Hz. Peygamber'in bir sahabeye yönelik sözleri, “Ey Sâib! Cahiliye Dönemi'nde yaptığın erdemli davranışları İslam döneminde de sürdür; misafiri iyi karşıla, yetime ikramda bulun ve komşuna iyi davran!” şeklinde olmuştur (Ahmed b. Hanbel, 2001, 24/258-259).

Aynı anlayışı yansıtan bir başka hadis ise, “Cahiliye Dönemi'nde insanların hayırlı bulduğu şeyler, İslam döneminde de hayırlıdır.” (Buhârî, “Menâkıb”, 1; Müslim “Birr”, 160) hadisidir. Bu hadis, özellikle toplumsal etkileşimlerde otoritesini kullanırken, gelenekte değerli kabul edilen unsurların teşvik edilerek daha da derinleştirilmesi amacını taşımaktadır. Hz. Peygamber'in töreye uygunluğa dayanan otorite örneklerini birkaç madde ile örneklendirmek mümkündür.

3.4.1. Sadaka ve Yardımlaşma Kültürü

Hz. Muhammed (sas), İslam'ın ilk dönemlerinde, Mekke toplumunda zaten var olan sadaka verme ve yardımlaşma kültürünü vurgulamıştır. İslam'ın yayılmasıyla birlikte bu kültürü daha da güçlendirmiştir.

3.4.2. Akraba İlişkileri ve Saygı

Hz. Muhammed (sas), akrabalık ilişkilerine büyük önem vermiş ve aile bağlarının güçlü tutulmasını öğütlemiştir. İslam'ın yayılmasıyla birlikte akrabalık ilişkilerinin korunması ve aile üyelerine saygı gösterilmesi teşvik edilmiştir.

3.4.3. Misafirperverlik

Hz. Muhammed (sas), Arap toplumunun önemli bir değeri olan misafirperverliği İslam'la birleştirerek devam ettirmiştir. Müslümanlar arasında misafirperverlik, bir

insanlık vazifesi olarak kabul edilmiş ve Hz. Muhammed'in (sas) örnek davranışları bu konuda rehberlik etmiştir.

3.4.4. Cömertlik ve Yardımseverlik

Hız. Muhammed (sas), Mekke döneminde ve sonrasında cömertlik ve yardımseverlik değerlerini teşvik etmiş, zenginlerin mallarını ihtiyaç sahipleriyle paylaşmalarını öğütlemiştir.

Hız. Muhammed (sas), Allah ile insanlar arasındaki statü ve rol farkına dikkat çekerek diğer peygamberler gibi ilahi bir görevle gönderildiğini ve tüm peygamberlerin sonuncusu olduğunu özellikle vurgulamıştır. Şu şekilde açıklamıştır: “Ben, peygamberler topluluğunun bir benzeriyim, şu kişinin durumu gibiyim: Birisi bir ev inşa etti, binayı tamamladı ve süsledi, ancak sadece bir tuğla eksik kaldı. İnsanlar binaya girip etrafı dolaşmaya başladılar ve eksik tuğlanın yerini görerek şaşkınlık içinde, ‘Eksik tuğla yerine konulsaydı ne güzel olurdu!’ dediler.” Bu benzetme sonrasında Hız. Muhammed (sas), “Ben o eksik tuğlayım, ben peygamberlerin sonuncusuyum.” ifadesiyle durumunu özetlemiştir (Buhârî, “Menâkıb”, 18; Müslim, “Fedâil”, 23). Bu anlatımda sıkça nebevî geleneği hatırlatarak, insanları Allah’a itaat etmeye teşvik etmeyi amaçlamıştır.

Ayrıca Hız. Peygamber, Kâbe’yi yıkarak, Hız. İbrahim’in temellerini attığı şekilde yeniden inşa etme niyetinde olmasına rağmen, toplumun olası tepkilerini göz önünde bulundurarak bu planından vazgeçtiği anlaşılmaktadır (Buhârî, “Hac”, 42; Müslim “Hac”, 399). Bu olay, Hız. Peygamber’in otoritesini koruma amacıyla insanların haklı tepkilerini dikkate aldığı göstermektedir.

3.5. Bilgisel Otorite

Bu otorite tipi, belirli bir konuda uzmanlık sahibi olmaktan kaynaklı ortaya çıkan bir tür güçtür. Bu tür otorite, sadece hiyerarşik düzene bağlı kalmaz, aynı zamanda kişinin akıl, zekâ, deneyim, öğrenme isteği gibi kişisel nitelikleriyle de yakından ilişkilidir (Şahin, 1999, 15). Bilgiye dayanan otorite, kişinin sadece akıl ve ferasetine değil; aynı zamanda bilgiye dayalı kabul edilmesiyle ilgilidir. Ancak bu bilgi, kişinin kendi yargılarını aşan ve üstün olan bir başkasının bilgisidir. Başka bir deyişle, bu tür otoritenin, kişinin kendisini aşan bir önceliği bulunmaktadır (Çınar, 2006, 235). Bilgisel otorite, deneyimlenmiş bilginin ve otoriteyi kabul eden kişileri tatmin etmenin gerekliliğini vurgular. Eğer bir kişinin bilgisel otoritesinden bahsedilecekse, bu bilginin yapıtları veya kanıtları üzerinden yargılandıktan sonra otorite olarak kabul edilebileceği belirtilmelidir (Mendel, 2005a, 24).

Kur’an’da itaat kelimesi elli beş ayette “uymak” anlamında olup, otuz beşi “gönülden seve seve, kendi isteği ile uymak” manasına gelirken, yirmisi “uymak” anlamını içermektedir (Akdemir, 2013, 427). Bu bağlamda Hız. Peygamber’in, bilhassa dinin

bağlayıcılığı kısmındaki otoritesi zorunluluk içerir ve Allah tarafından da bu emredilir. Bunun dışında bu otoriteyi kullanma biçimi ise önemlidir.

Hz. Muhammed'in (sas) doğrudan dinî olmayan konularda bilgi gücünü kullanmasının bir yönü, muhataplarının fikirlerine saygı duyması ve istişareye değer vermesidir. Kendisi fikir ayrılıklarına rağmen muhataplarının görüşlerini özenle dinlemiş ve çoğunluğun kararına uymayı tercih etmiştir. Bu yaklaşımın güzel bir örneği, Uhud Savaşı öncesinde müşriklerle yapılacak savaşın stratejisi konusunda ashabın fikirlerine başvurmasıdır. Bu durum, Hz. Peygamber'in liderliğindeki istişarenin bir yansımasıdır.

Uhud Savaşı öncesinde, savaşın mahiyeti hakkında yapılan istişarede, Hz. Muhammed (sas) çoğunluğun görüşünü benimsemeyi seçmiştir. Kendisinin, sonuçların olumsuz olacağına inandığına rağmen çoğunluğun, düşmanın Medine dışında karşılanması gerektiği görüşüne uyararak şehir içinde savunma yapmayı reddetmiştir. Bu olay, Hz. Muhammed'in liderlik tarzının, istişareye verdiği değeri ve toplumsal karar mekanizmalarına saygısını gösteren önemli bir örnektir.

Diğer bir örnek olarak, Hendek Savaşı'nda Gatafan Kabilesinin düşman birliklerine teklif ettiği şartlar konusunda, Hz. Muhammed (sas), Medine'nin hurma ürününün üçte birini teklif etmiştir. Ancak bu teklifin kabul edilip edilmemesi konusunda, hurmalıkların sahipleri olan Sa'd b. Muaz ve Sa'd b. Ubâde'nin görüşlerini öğrenmek amacıyla onlarla istişare etmeyi tercih etmiştir. Bu örnek, Hz. Muhammed'in liderlik tarzında demokratik bir yaklaşımı yansıtmakta olup, karar vermeden önce ilgili tarafların görüşlerine saygı gösterdiğini göstermektedir (Rahman, 1996, 3/355; Zengin, 2013, 171 vd.).

Hz. Peygamber'in (sas) sahabelere yönelik tavrı ve sağladığı ifade özgürlüğü, onların sürekli olarak dinamik ve düşünsel açıdan aktif olmalarını sağlamıştır. Hz. Peygamber, sahabelerinin farklı zihinsel yönleri olduğunu biliyor ve bu çeşitliliği anlayışla karşılıyordu. Bu nedenle sahabeler, onun körü körüne taklitçiliğine yönelmeyip, meseleleri anlamak ve iç yüzünü öğrenmek amacıyla sık sık sorgulama yolunu tercih etmişlerdir. Hz. Peygamber'in vahiyden kaynaklanan ifadelerine bağlı kalmışlar, ancak kişisel düşüncelerini sorgulamaktan çekinmemişler ve gerektiğinde kendi düşüncelerini ona ifade etmekten kaçınmamışlardır. Bu şekilde sahabeler, Hz. Peygamber'in öğretilerini sorgulama ve anlama özgürlüğüne sahip olarak, dinamik ve düşünsel olarak gelişim göstermişlerdir.

Hz. Muhammed (sas), insanlar arasındaki iletişimde bireysel farklılıklara da dikkat etmiştir. Bu duruma örnek olarak, eşi tarafından doğurulan siyah tenli bir çocuğunun kendi çocuğu olmadığı iddiasıyla reddetmeye çalışan bir bedevi ile yaşanan bir diyalog verilebilir. Şu şekilde gerçekleşmiştir:

Bedevi: "Benim eşim siyah bir çocuk doğurdu. Bu çocuğu reddetmek istiyorum."
Hz. Peygamber: "Senin develerin var mı?" Bedevi: "Evet." Hz. Peygamber: "Develerinin

renkleri nasıl?” Bedevi: “Kırmızı.” Hz. Peygamber: “Peki, bu kırmızıya çalan boz renkte deve var mı?” Bedevi: “Evet, boz renkte develer arasında elbette vardır.” Hz. Peygamber: “Öyleyse, bu boz renkteki develerin nereden geldiğini düşünüyorsun?” Bedevi: “Ey Allah’ın Resûlü, bu renk soyun damarından gelir, soyuna karışmıştır.” Hz. Peygamber: “Belki de bu oğlan da geçmiş bir soyun özelliklerini taşımış olabilir (yani ona benzemiştir).” Hz. Peygamber, bu tavrıyla bedevinin çocuğunu reddetme talebini kabul etmemiştir. O, peygamberlik otoritesine dayanarak şöyle demiştir: “Hayır, ben Allah’ın elçisi olarak size söylüyorum, bu çocuk senin çocuğundur.” (Buhârî, “İ’tisâm”, 12).

Bir başka örnekte, bir kadının annesinin hac yapmayı adadığını ancak ölmeden vefat ettiğini söylemesi üzerine, Hz. Peygamber’le aralarında geçen diyalogla kadına, annesinin adadığı hacı yerine getirmeyi teşvik etmiştir. “Evet, onun yerine haccedebilirsin. Eğer annenin borcu olsa onu ödemeyecek miydin?” şeklindeki sorusuyla, kadının düşüncelerine saygı göstermiş ve ardından Allah’ın hakkının da yerine getirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu örneklerde Hz. Peygamber, iletişimde insanların duygusal ve ahlaki hassasiyetlerine saygı göstermiş, anlayışla yaklaşmış ve öğretici bir rol üstlenmiştir (Buhârî, “Cezâu’s-Sayd”, 22).

3.6. Kişisel Otorite

Bu tür, karizmatik otorite olarak da adlandırılmaktadır ve bu otorite liderin kişisel değerine, kutsal veya örnek karakterine dayanmaktadır. Diğer yandan bu tür otoritenin temeli duygusal bağa dayanır ve lideri büyük bir görevi yerine getirecek kişi olarak görme eğilimi esastır (Mendel, 2005a, 26). Kişisel otorite, baskı veya korku gibi psikolojik faktörlere yaslanmaz; bunun yerine liderin manevi niteliklerine dayalıdır. Yönetimde etkili olabilecek başlıca kişisel özellikler, azim, his ve akıl arasındaki denge gibi özelliklerdir. Bu özellikler, bilgi otoritesiyle birleştirildiğinde itaat ettirme gücünün arttığı gözlemlenir (Şahin, 1999, 16).

Hz. Peygamber’in etkileyici kişiliği, onun doğallığına dayanmaktadır. Kendini ifade ettiği bazı ifadeleri şunlardır:

“Ben sadece bir tebliğciyim; hidayet ve doğru yolu göstermek Allah’a aittir.” (Ahmed b. Hanbel, 2001, 28/133) “Allah beni tebliğci olarak gönderdi; zorlayıcı değil.” (Müslim, “Talâk”, 35) “Ben güzel ahlaki tamamlamak için gönderildim.” (Mâlik b. Enes, “Hüsnü’l-Hulk”, 8).

Bedir Savaşı’na gitmeden önce, askerler arasında bulunan 70 deveyi paylaşma konusunda empatik bir tavır sergilemiştir. Kendisine ikram etmek isteyenlere, “Ne siz benden daha güçlüsünüz ne de ben sizin aldığınız sevaptan bağımsızım.” diyerek, insanlarla arasında eşitlik duygusu oluşturmuştur.

Bir genç zina yapmayı düşündüğünde, Hz. Peygamber onunla empati kurmuş ve temel duyguları üzerinden akılcı bir yaklaşımla konuşmuştur. Gençle duygusal bir bağ kurarak, hatasını anlamasına yardımcı olmuş, onun omzuna dokunarak şefkatle,

“Allah’ım, onun günahını affet; kalbini temizle ve günah işlemekten onu koru!” şeklinde dua etmiştir (Ahmed b. Hanbel, 2001, 36/545). Bu yaklaşımıyla Hz. Peygamber, genç adamın duygusal durumunu anlayarak onu aşağılamadan hatasını düzeltebilmiştir.

Allah’ın kendisine bahsettiği lütuflar sayesinde Hz. Peygamber, etrafında etkileyici bir nüfuz oluşturmuş ve insanları olağanüstü bir biçimde etkilemiştir. Hatta sahabele-
rin, onun yüzüne bakmaktan çekindiğini biliyoruz. Bu büyük etki ve enerji sebebiyle, Hz. Peygamber’in ölümü sonrasında bir tür şok yaşanmıştır. Bu durum, onun kişisel karizması ve etkileyiciliğinden kaynaklanmaktadır. Hz. Peygamber’in vefatında görülen sıradanlık, sahabe arasında tartışmalara sebebiyet vermiştir. Bu tartışmalar, onun etkileyici varlığının ve enerjisinin insanların zihninde yarattığı derin etkiden kaynaklanmıştır.

Sonuç

Otorite, bir bireyin veya bir grup insanın, belirli bir konuda yönlendirme, emir verme veya karar alma yetkisi olarak tanımlanırken, itaat ise bu emirleri yerine getirme veya kabul etme eylemini ifade eder. Otorite ve itaat, toplumsal düzenin sağlanması ve sürdürülmesi için önemlidir. Toplumsal yapı, aile, okul, iş yeri gibi kurumlar aracılığıyla otoritenin varlığını sürdürür. Otorite, toplumun düzenini sağlamak ve istikrarı temin etmek amacıyla ortaya çıkar. Özgürlük ile otorite arasındaki denge, toplumsal yapının sürdürülebilirliği açısından önemlidir.

Günümüz toplumunda, sadece dinî otoritenin değil; otorite şeklinde ifade edilebilecek tüm yapıların gençler arasındaki rolü ve etkisi üzerine derinlemesine bir anlayış geliştirmek, sosyal, kültürel ve psikolojik dinamikleri anlama açısından kritik öneme sahiptir. Gençlerin dinî otoriteye yönelik tutumları; modernleşme, sekülerleşme, bireyselleşme, bilgi erişimi, toplumsal çeşitlilik, siyasi bağlam ve bilimsel düşünce gibi faktörlerin karmaşık etkileşimiyle şekillenmektedir.

Öncelikle, modernleşmenin ve sekülerleşmenin toplumsal yapıları dönüştürme süreci, geleneksel dinî otoritenin gençler üzerindeki etkisini azaltmıştır. Gençler, bilimsel açıklamalara ve farklı dünya görüşlerine daha fazla maruz kaldıkları için dinî dogmaları sorgulayabilirler. Bu bağlamda, bireyselleşme ve özerklik vurgusu, bilgi teknolojilerinin artması, siyasal bağlam, dinî çoğulculuk, toplumsal adaleti sorgulayıcı durum ve olaylar, kimlik dinamikleri, eğitim sisteminin eleştirel yönü öne çıkarması, alternatif anlam kaynaklarının çeşitlenmesi, dinî alandaki skandal ve tutarsızlıklar gençlerin kişisel inançlarına öncelik verme eğilimini güçlendirebilir. Bu, yerleşik dinî otoritelerin doğrudan kontrolü yerine, gençlerin manevi arayışlarını daha kişisel bir düzlemde deneyimlemelerine yol açabilir.

Hz. Muhammed’in (sas) otorite kullanım biçimleri, onun liderlik ve yönetim tarzının orijinalliğini yansıtmaktadır. Hz. Peygamber, farklı otorite türlerini kullanarak

toplumunu etkilemiş ve yönlendirmiştir. Dinî otoritesi, İslam'ın temel öğretilerine dayalı olarak toplumsal düzeni oluşturmuş ve değerleri şekillendirmiştir. Kur'an ve hadisler aracılığıyla iletilen emirler ve öğretiler, toplumun yaşam biçimini belirlemiştir. Bu otorite biçimi, insanların geleneklere uygun davranışlar sergilemelerini sağlamış ve toplumsal düzeni korumuştur.

Haz. Muhammed'in (sas) gençlik yıllarından itibaren toplumun güvenini kazandığı görülmektedir. Dürüstlüğü, ticaretteki başarıları ve güvenilirliği, toplum içinde "Muhammed el-Emîn" olarak tanınmasını sağlamıştır. Haz. Muhammed (sas), saygınlık ve önemsenme üzerine kurulu bir otoriteye sahipti. Sahabiler arasında samimi ilişkiler geliştirerek her birinin kendilerini özel hissetmelerini sağlamıştır. Haz. Muhammed'in liderlik tarzında yaptırımlara dayanan otorite de önemli bir rol oynamıştır. İslam hukukunu uygulamada adil ve eşit bir yaklaşım sergilemiştir. Suçun bireyselliği ilkesine göre suç işleyen kişi cezasını çekerken, suçsuz olan başkaları etkilenmezdi. Delil ve ispat ilkesiyle suçların kesin olarak ispat edilmesi gerektiğine vurgu yapmış, itirafın ve yaptırımın adaletle ve mantıklı bir şekilde işlemesi gerektiğini göstermiştir.

Aynı zamanda, Haz. Peygamber bilgisel otoriteyi etkili bir şekilde kullanmıştır. Kendisinin İslam'a dair derin bilgisi ve deneyimi, onu toplumun dinî meselelerinde bir otorite figürü haline getirmiştir. Ancak bu bilgiye dayalı otoritesini insanların anlayabileceği ve kabul edebileceği bir şekilde iletmekte özen göstermiştir. Kişisel otoritesi ise Haz. Peygamber'in karizmatik liderlik tarzından kaynaklanmıştır. Doğallığı ve örnek karakteri, insanları ona duygusal bir bağla bağlamıştır. Onun dürüstlüğü, adil davranışları ve empatik yaklaşımı, insanların ona olan güvenini artırmıştır. Haz. Peygamber, liderlik tarzını farklı otorite türlerini bir araya getirerek kullanmıştır. Bu yaklaşım, toplumu hem dinî öğretilerle yönlendirmiş hem de insanların duygusal ve ahlaki hassasiyetlerini anlayışla karşılayarak onları etkilemiştir. O, bilgi, inanç, adalet ve örneklik gibi unsurları bir araya getirerek insanları doğru yola yönlendirmiştir.

Sonuç olarak, gençler arasındaki dinî otoriteye karşı mesafeli yaklaşım, modern toplumun karmaşık etkileşimleri sonucu ortaya çıkan bir olgudur. Bu olgunun anlaşılması, dinî otoritelerin gençlerle etkili bir iletişim kurmasına ve onların manevi ihtiyaçlarına daha iyi yanıt vermesine yardımcı olabilir. Bu açıdan, dinî otoritelerin insanları zorlamak veya baskı yapmak yerine özgür iradeleriyle tercih yapmalarına destek olma amacını benimsemesi önemlidir. Bu yönüyle Haz. Peygamber'in otoritesinin temelinde hem dinî kaynaklar hem de insanlarla kurduğu ilişkiler yattığını bilerek onu anlamaya çalışmak çözümlerden bir tanesidir. Görüldüğü üzere, Haz. Muhammed'in (sas) otorite kullanımı karmaşıktır ve farklı yöntemleri içerir. Güvene dayanan otorite, toplumun güvenini kazanmasını sağlarken; benimsemeye dayanan otorite, lideri saygın ve önemli bir figür olarak kabul etmelerini sağlamıştır. Yaptırımlara dayanan otorite ise adaletin sağlanması ve toplumun düzeninin korunması için önemli bir araç olmuştur.

Bu farklı otorite unsurları, Hz. Muhammed'in (sas) liderlik tarzını ve toplumu yönlendirme şeklini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akdemir, F. (2013). "Kur'an'da İtaat Kavramı ve Peygambere İtaatın Mahiyeti". *Kelam Araştırmaları*, 11(1), 425-442.
- Arendt, H. (2012). *Geçmişle Gelecek Arasında*, çev. B. S. Şener, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın, N. (2020). *Z Kuşağı ve Din*. İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aydoğdu, S. (2001). *Örgütlerde Yönetmelik Yetkenin Ast-Üst İlişkilerinin İyileştirilmesi Yönünden Analiz Edilmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kocaeli.
- Bigeç, H. (1984). *Büyük Kültür Ansiklopedisi*, "Otorite", 9. Cilt, Ankara: Başkent Yayınları.
- Campbell, H. A. (2021). *Digital creatives and the rethinking of religious authority*. London-New York: Routledge.
- Çınar, A. (2006). "Kimin Otoritesi? Hangi Otorite?". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, Sayı:1.
- Dönmezer, S. (1999). *Toplumbilim*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Duman, F. (2017). "Muhafazakâr Düşüncede 'Otorite' Anlayışı". *Milel ve Nihal*, 14 (1), 135-159.
- Duverger, M. (2007). *Siyaset Sosyolojisi*. (Çeviren: Ş. Tekeli). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Ebû Dâvûd, S.E (2009). *Sünenü Ebî Dâvud*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût-Muhammed Kâmil Karâbellî. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Eken, M. (2020). "Modern Görsel Kültürde M Nesli'nin Online İnanç Pratikleri". *Bilimname*, XLIII, 3: 31-71.
- Esgin, A. (2013). "Otoritenin Sosyolojisi: Otoriteye İtaatın ya da Otorite Bağımlılığının Sosyolojik Anlamları", *Sosyologca*, 5 (2013), 107-109.
- et-Tirmizî, M. İ. (1992) *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Gökçe, S., & Tekin, İ. (2021). "Z Kuşağının Dindarlık Eğilimleri". *Talim*, 5 (2): 182-205. <https://dergi-park.org.tr/pub/talim/issue/68006/1029590>
- Güngör, Ö., (2022). Z Kuşağının Karakteristik Özellikleri. Z kuşağı Sosyolojik Bağlamda Kuşaklar (40-57), Ankara: Anadolu Ay Yayınları.
- İbn Hanbel, (1995) *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, (nşr. Şu'ayb el-Arna'ût v.dğr.), Beyrut.
- İbn Hanbel, Ahmed. (2001) *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, (nşr. Şu'ayb el-Arna'ût v.dğr.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hişâm, A. H. (20006). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Thk. Cemâl Sâbit, Muhammed Mahmûd, Seyyid İbrâhîm. Kâhire: Dârü'l-hadîs.
- İbn Mâce, M. Y (2009). *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âle-miyye.

- Kara, İ. (2001). ““İslâm’da Ruhbanlık Yoktur” Söylemi Etrafında: Dînî Otorite ve Ulemâ Üzerine Birkaç Not.” *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(2001/2), 5-21.
- Kızılçelik, S., & Erjem, Y. (1992). *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*. Ankara: Atilla Kitabevi.
- Kim, H. S. (2007). “Becoming co-Authors: Towards Sharing Authority in Religious Education”. *Religious Education*, 104(5).
- Kojève, A. (2007). *Otorite Kavramı*, çev. Murat Erşen (İstanbul: Bağlam Yayınları).
- Kurt, E. (2013). “Hz. Peygamberin Otoritesine Dair Bir İsimlendirme Önerisi”. *Kelam Araştırmaları*, 11(2), 195-208.
- Kurttekin, F. (2021). “Bilişim Çağında “Gençlik, Din ve Değer” Konularını Ele Alan Makaleler Üzerine Bir İnceleme”. *Eskiye*, 45, 781-795. <https://doi.org/10.37697/eskiye.937521>
- Lukes, S. (2002). *İktidar ve Otorite- Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*. (Çeviren: S. Tekay, Derleyen: T. Bottamare, R. Nisbet). Ankara: Ayraç Yayınları.
- Mâlik b. Enes (1995). *el-Muvatta’*. thk. Muhammed Fu’âd ‘Abdûlbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ’it-Türâsîl-‘Arabîyye.
- Mendel, G. (2005). *Bir Otorite Tarihi*. Çev. I. Ergüden. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mendel, G. (2005a). *Son Sömürge Çocuk: Sosyo-Psikanaliz Açısından Otorite*. Çeviren: H. Portakal. İstanbul: Cem Yayınları.
- Müslim b. el-Haccâc (1991). *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fu’âd ‘Abdûlbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadîs.
- Odabaşı, F. (2020). “Üniversite Gençliğinin Otorite Algısı ve Din”. *İlahiyat Akademisi*, 12, 183-216.
- Özbolat, A. (2015). “Toplumsal Fonksiyonları Bağlamında Dini Otorite: Tipolojik Bir Deneme”. *F. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 1-23.
- Pazarbaşı, M. (2012). *Liderlik ve Otorite: Lise Öğrencilerinin Liderlik ve Otorite Algısı Üzerine Bir Araştırma*. Konya: Selçuk Üniversitesi. (Doktora Tezi).
- Rahman, A. (1996). *Sîret Ansiklopedisi*. (Çev. Komisyon). İstanbul: İnkılâb Yayınları. (Cilt: 3).
- Sarıçam, İ. (2004). *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Sennett, R. (2005). *Otorite*. Çeviren: K. Durand. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Soylu, A. (2011). *İlk ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Otorite Algıları Üzerine Bir İnceleme* Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.
- Şahin, H. (1999). *Liderlik- Yöneticilik Ayrımı*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. Yüksek Lisans Tezi.
- Tatar, B. (2017). “Kutsal Metin ve Otorite: Tarihsel-Fenomenolojik Bir Analiz”. *Milel ve Nihal*, 14(1), 64-76.
- TDK (2023) “Otorite”, <https://sozluk.gov.tr/> Erş. T. 24.08.2023
- Türçan, G. (2005). “İslam’da Dini Otorite”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, Sayı: 14, ss. 95-123.
- Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve Otorite*. Çeviren: H. B. Akın. Ankara: Adres Yayınları.

- Weber, M. (2017). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı* (3. baskı). Çeviren: Ö. Ozankaya. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Yapıcı, A. (2018). Küreselleşen Dünyada Gençlik ve Gençlerde Dinî Hayat. *Peygamberimiz ve Gençlik* (ss. 83-97). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Yapıcı, A. (2020). “Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”. *İlahiyat Akademisi*, 12, 1-44.
- Yavuz, Y. Ş. (2006). Kur'an-ı Kerim'de Dini Otorite. *İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı ve Koordinasyon Toplantısı ve Dini Otorite Sempozyumu* (12-13 Eylül 2003, Rize). Ensar Neşriyat: İstanbul.
- Zengin, F. (2013). “Sa'd b. Ubade ve Hz. Peygamber Dönemindeki Bazı Uygulama ve Düşüncelere Farklı Bakış”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(1), 171-186.

EK: Tablo otorite tipleri ve Z Nesli özelliklerinin karşılaştırılması

OTORİTE TİPLERİ	Güvene Dayanan Otorite	Benim- semeye Dayanan Otorite	Yaptırımla- ra Dayanan Otorite	Töreye Uygun- luğa Dayanan Otorite	Bilgisel Otorite	Kişisel Otorite
Z Nesli Özellikleri						
Sorgulama ve İtiraz Etmek					Etkin	
Dijital Dünya ve Bilgi Erişimi	Etkin	Etkin			Etkin	
Değer ve Misyona Odaklılık	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin		
Özgür İfade ve Çeşitlilik		Etkin			Etkin	NÖTR
Geleneksel Liderlik Anlayışına Karşı İlgi Yokluğu		Etkin			Etkin	

Sosyal Medya ve Influencer Etkisi	Etkin	Etkin				Etkin
Ekonomik Belirsizlik ve İş Piyasası	Etkin	Etkin	Etkin			
Kısa Dönemli Hedefler ve Anlık Tatmin	Etkin	Etkin				Etkin
TOPLAM	6 Etkin-3 Olumsuz	8 Etkin-1 Olumsuz	2 Etkin-7 Olumsuz	1 Etkin-8 Olumsuz	6 Etkin-3 Olumsuz	3 Etkin-5 Olumsuz- 1 Nötr

Sonuç: Güvene ve benimsemeye dayalı, bilgisel otorite tipleri Z kuşağına en uygun tipler olarak değerlendirilmektedir.

Oturum Başkanı:

Evet, ben de teşekkür ediyorum Özcan Hocamıza. Şimdi çok önemli bir konuyu ele aldı. Sosyolog gözüyle, din sosyolojisi kimliğiyle; güzel bir analiz yaptı. Hakikaten toplumumuza baktığımız zaman, ailede, devlet dairelerinde, dinî hayatta, her alanda bir otorite söz konusu ama gerçekten bu otorite nasıl kullanılıyor? Yani burada bir sorun olduğu anlaşılıyor. İşin ilginç tarafı bazen de gelenekler din gibi algılanıyor. Yani bazı otoritelere dinî bir kimlik giydiriliyor ve oradan bir güç devşirilmeye çalışılıyor. Geçende bir arkadaşla konuşuyoruz; annesinden bahsetti. Ehl-i Kur'an, Kur'an âşığı bir hanımefendi, Allah gani gani rahmet eylesin. 1970'li yıllarda annem diyor, o zamanlar Kur'an kursu hocası olmak için müftü efendiler imtihana davet etmişler, imtihana almışlar. İmtihani kazandı fakat babam diyor, kıskançlığı dolayısıyla annemi göndermedi. Bu enteresan bir şey. Şimdi dinî alanda bu otoritenin istismarı söz konusu. Yani Kur'an-ı Kerim'de bununla ilgili ayetler çok. Bir kutsal kimlik giydiriliyor din adamlarına. Allah Teâlâ'dan güç devşiren, O'nunla irtibat hâlinde olan... Ve bu zamanla tabi toplumun sömürülmesine, istismara da varabiliyor. Hani ayette var; **“Onlar, -Yahudiler ve Hristiyanlar- kendi din adamlarını rabler edindiler.”** (et-Tevbe 9/31). Bir kutsal kimlik giydiriliyor ve bu daha sonraki aşamada da bir toplumsal sömürüye varıyor. Yani bu hakikaten önemli bir konu. Tabi bir de günümüzde, hocamız o konulara işaret etti, yaşadığımız çağ, zamanın ruhu, özgürlük vesaire, tabi bu geleneksel otoriteyle bunlar arasında da bir çatışma söz konusu. Yani bu çatışmayı bizler de yaşıyoruz; her türlü kademede bunlar yaşanıyor. Burada tabi, Hz. Peygamber'in (sas) bu noktadaki otoritesiyle konuyu tamamladı. Yani erdemlere dayalı bir otorite; benim anlayabildiğim kadarıyla. Hz. Peygamber'in şahsında, erdemlere dayalı bir otorite... Bizim temel sorunumuz herhâlde bunu tam anlamıyla gerçekleştiremeyişimiz. Bunu gerçekleştirmek, bugün Müslüman bir toplumun ideali olmalıdır. Ben kendisine teşekkür ediyorum, Allah razı olsun.

Şimdi, diğer hocamız Prof. Dr. Mustafa ÜNVERDİ, kendisi Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalında öğretim üyesi. Bizim hocalarımız biliyorlar, bizim **Geçerken** dergisi, yani ben gönlümden geçeni söylüyorum **Geçerken** dergisiyle alakalı; keşke diyorum, bütün üniversite öğrencilerine dağıtabilsek. Orada Hocamız yazarlardan birisi, kelamla alakalı birtakım problemleri ele alan birisi... Hocam, buyurun.

İMANDA SAVRULMA HÂLİ: İSTİKAMETSİZLİK VE NİHİLİZM

Prof. Dr. Mustafa ÜNVERDİ*

Özet

Bu tebliğin amacı, imana dair sorgulamaların keyfiyetini tartışmak ve iman konularının salt tartışma düzeyinde tutulmasının savrulmaya ve ahlaki yozlaşmaya neden olacağını temellendirmektir. İnsanın dünya görüşü, inancıyla ilişkilidir. İnanma biçimi insanda sadece iman konularını belirlemez, bilakis hayatın her anını şekillendirir. Zira imana konu olan şey, aslında insanın hayatına yön veren şeydir. Bu farklılık, bireysel, sosyal ve kültürel yaşamı etkilemektedir. İslam'da iman köklü bir teslimiyetin ve bağlılığın adıdır. Kişinin neye niçin teslim olduğunu araştırması kadar doğal bir şey yoktur. Bu nedenledir ki bir mümin iman konularını anlamak ve onlara dair detayları öğrenmek isteyebilir. Hatta kelimada iman araştırma ve inceleme neticesinde, akli temellere dayandırılarak inşa edilmesi (tahkiki iman) önerilmiştir. Hatta Mu'tezile, aksi bir imanı delillerden yoksun olmasından dolayı geçersiz saymıştır. Bununla birlikte, günümüz bilgi ve iletişim toplumunda din ve imana dair araştırmalar bazen sorgulama ve çatışmalara dönüşebilmekte, cevabını bulmayan sorular inancın temellerini sarsan itirazlara dönüşebilmektedir.

Günümüzde, özellikle dijitalleşmeye eşlik eden kin, tutum ve davranışlar genç nesillerde ahlaki yozlaşma ve itikadi savrulmayı beraberinde getirmektedir. Bir çeşit istikamet kaybı olarak nitelenecek bu hâl sadece bireysel ve ailevi değil, toplumsal sonuçlar da doğurmaktadır. Tarihin her döneminde görülmesi mümkün olan bu çeşit problemler dinden uzaklaşmakla değil, dinin özüne sadık kalarak, onun takdim ettiği ahlaki aktüelleştirerek çözülebilir. Bu nedenle günümüzde dinî kavram ve ritüellerin hikmet esaslı yeniden inşası, günümüz dünyasına uygun dinî söylemin geliştirilmesi ve iman konularının akli temellerinin izahı gerekmektedir. Nitekim İslam düşünce geleneğinin son uğrağında çağdaş düşünürler, din, İslam, iman, ibadet gibi temel kavram ve değerleri hikmet merkezli olarak temellendirme çabasındadırlar.

Bu bildiride, istikamet kaybının neden olduğu savrulmaya dikkat çekilerek, ortaya çıkan ateistik akımlar ele alınacak ve bunlar eleştirel biçimde tartışılacaktır. Özellikle gençler arasında ateizm, deizm veya agnostisizm değil, nihilizm gibi umursamazlık ve

* Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri.

değersizlik anlayışı olduğu düşüncesi temellendirilmeye çalışılacaktır. Bildiride temel İslam kaynakları ile çağdaş İslam düşünürlerinin eserleri analitik yöntemle incelenerek çalışma konusu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, İman, İstikamet, Nihilizm, Ateizm.

THE STATE OF DIVERGENCY OF FAITH: UNINTEGRITINESS AND NIHILISM

Abstract

The purpose of this paper is to discuss the nature of questions about faith and to establish that keeping faith issues at a mere discussion level will lead to drift and moral corruption. A person's worldview is related to his belief. The way of believing does not only determine the subjects of faith in a person, on the contrary, it shapes every moment of life. Because what is the subject of faith is actually what directs a person's life. This difference affects individual, social and cultural life. In fact, there is nothing more natural than investigating why one surrenders to what. For this reason, a believer may want to understand the issues of faith and learn the details about them. In fact, it has been suggested that theological faith should be built on rational foundations as a result of research and examination (investigative faith). On the other hand, beyond the proposition, Mu'tazila considered a contrary belief invalid due to its lack of evidence. However, in today's information and communication society, research on religion and faith can sometimes turn into questioning and conflicts, and unanswered questions can turn into objections that shake the foundations of faith.

Nowadays, some attitudes and behaviors that accompany digitalization bring about moral corruption and religious deterioration in young generations. This situation, which can be described as a kind of moral degradation, has not only individual and family but also social consequences. These kinds of problems, which can be seen in every period of history, can be solved not by moving away, but by remaining faithful to the essence of religion and activating the morality it presents. For this reason, today it is necessary to fundamentally reconstruct the wisdom of religious concepts and rituals, to initiate religious treatments appropriate to today's conditions, and to explain the intelligent foundations of faith issues. As a matter of fact, in the last moment of the Islamic thought tradition, contemporary thinkers are trying to base fundamental concepts and values such as religion, Islam, faith and worship on a wisdom-centered basis.

In this paper, the atheistic movements that emerge will be addressed and discussed critically, drawing attention to the drift caused by the loss of direction. It will be tried to establish the idea that especially among young people, there is an understanding of indifference and worthlessness such as nihilism, not atheism, deism

or agnosticism. In the paper, basic Islamic sources and the works of contemporary Islamic thinkers will be examined with an analytical method.

Keywords: Kalam, Faith, Integrity, Nihilism, Atheism.

Giriş

Bu âlemin bir yaratıcısının olduğuna inanmak veya inanmamak hem fikir hem de davranış biçimini kökten etkileyen bir konudur. Kişinin inkâr veya kabul yönünde bir tavrının olması onun tüm yaşam biçimini şekillendirir. Sadece yaşam biçimi değil, evreni anlamlandırması da söz konusu tavırla ilgilidir. Nitekim iman, insanın varlığının anlamını ve varlık amacını belirlediği gibi duygu, düşünce ve davranışlarına da yön verir. İslam'da Yüce Yaratıcı insanın sevgisine konu olan, ümidinin, korkusunun ve güven hissinin odağı olan müteâl varlıktır. İman etmiş ve imanını istikamet ahlakıyla yoğurmuş çevrelerde din, insanı sadece nazari açıdan beslemez; bilakis onun ibadet hayatının yanında bireysel ve sosyal davranışlarına da tesir eder. Adına dindarlık denilen bu inanç, düşünce ve yaşam bütünlüğü kaynağını Allah'a imandan alır.¹

Allah'a imana yaslanan ahlak, istikamet şuuruyla birleştiğinde ortaya iman ve ahlak bütünlüğü çıkar. Bu, bireysel huzurun ve toplumsal nizamın teminatı niteliğinde bir duruşu temsil eder. Burada can alıcı nokta iman ve ahlak bütünlüğü olsa gerektir. Bu bütünlük insan hayatına yön veren, onu yöneten bir merkez niteliğindedir.

İman, bu açıdan bakıldığında bir merkeze sahip olmaktır. Manevi, müteâl/yüce ve mutlak bir merkez. Varlık, hayat ve ölüm gibi varoluşsal kavramlara anlam veren ve İslam'la somutlaşan bir teslimiyettir. Allah'ın varlığına iman etmekle O'nu inkâr etmek basit bir inanç tercihidir. Öyle olsaydı tarih ne Hz. Muhammed (sas) ne de önceki peygamberlerin çağrısını susturmaya çalışan insanlara şahit olurdu. Hiçbir peygamber kötülüğe davet etmemiştir. Bilakis her nerede nebevi bir davet ortaya çıktıysa orası yeryüzünün bahçesi olmuştur. Buna rağmen peygamberlerin davasını söndürmeye çalışanlar, "lâ ilahe illallah" ile ete kemiğe bürünen ve dilde söylemesi basit olan bu tevhit kelimesinden imtina etmezlerdi. Denilebilir ki iman, insanın Allah'a kulluk bağıyla bağlanması ve hayatını bunun üzerine kurmasıdır. Maddi çıkar ve nefsi arzular gibi kısa vadeli, geçici hazları terk etmesidir. İman yüce ideallerle yaşamaktır ve bu idealler basit şeylerle bir arada bulunmaz.

İçinde yaşadığımız dünya, son birkaç asırdır dinin çekildiği ve aklın, heva ve heveslerin öncelendiği bir görünümde. Bu nedenledir ki dinin etkisi azalmakta ve sekülerizm, nihilizm vb. ideolojiler etkin hâle gelmektedir. Bu, modern dünyanın bir yandan insanları manevi merkezlerinden uzaklaştırmasıdır. Diğer yandan kalbin ve zihnin

¹ İrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, ter. M. Saim Yeprem (İstanbul: Marifet Yay., 1994), 163-164.

boşaltıldığı alanlara başka ikonların yerleşmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla şimdilerde karşımızda duranın (sahte)“kahraman kültü” olduğu söylenebilir.²

Hâlbuki İslam, müminlere duygu, düşünce ve davranışlarına yön verecek rahmânî ve nebevî bir eksen tayin etmiştir. Adına istikamet denilen bu disiplin, imana eşlik eden güçlü bir karakterdir. Dünyada fazileti, ahirette cenneti kazandırır. Hz. Peygamber’in, İslam’ı “iman ve istikamet” kavramlarıyla özetlemesinin hikmeti bu olsa gerektir.³ Denilebilir ki kalbin insan vücudundaki yeri neyse istikamet kavramının İslam ahlak sistemindeki yeri de odur. Bu nedenle imanla istikamet arasındaki bağ güçlü şekilde tesis edilmelidir. Bu ilişki parçalandığı zaman insan, rüzgârın önünde savrulan bir yaprağa dönüşebilir. Böyle bir savrulmada insanın hangi limana demir atacağı bilinmez.

Çalışmamızda güncel bir sorun olarak inanç savrulması niteliğindeki nihilizmle istikamet kaybının ilişkisi ele alınacaktır. Bu bağlamda imanla istikamet arasındaki ilişki ve bu ilişkiye zarar veren nihilist eğilimi incelenecektir. Bildiri, kavramsal düzeyde yapılacak incelemelerin dışında saha araştırmalarına da yer verecektir. Bu nedenle kaynak incelemesi ve alan araştırmalarını birleştiren bir yöntem kullanmaya çalışacağız.

1. İstikamet Ahlakının Dinî Temelleri

İstikamet, yolda çizilen dosdoğru bir çizgide gitmek gibi kulun Allah’ın emrettiği yolda yürümesidir. Dinî anlamda insanın, nebevi davete icabet etmesi, hak dine tabi olması ve dosdoğru bir karaktere, Muhammedî bir ahlaka sahip olmasıdır. İstikamet, sahih imana dayalı olarak, tüm ahlaki faziletlerin toplamıdır. Adalet, dürüstlük, takva, hayâ, iffet, ihsan, ihlâs, infak, i’sâr vs. tüm ahlaki faziletler istikametın bir parçasıdır. Bu faziletler, İslam’da iman üzerine bina edilir ve ibadetle olgunlaşır. İman ve ibadet istikamet ahlakının iki temeli kabul edilebilir. İman, insanın Allah’a karşı ilk görevi, ibadet insanın kulluk bilincine ulaşmasıdır. Bunlar arasındaki ilişkiyi tesis etmek, istikamet sahibi olmak, başka bir deyişle güzel ahlakı kaim kılmaktır.

1.1 İman ve İstikamet ilişkisi

İman, tüm peygamberler tarafından insanlığa öğretilmiş olan bilgilerin hakikatine inanmaktır. İman, kâinatı yaratan ve yöneten bir ilahın olduğuna, O’nun insanlar için peygamberler gönderdiğine ve insanların inanç ve davranışlarının hesabını ahirette vereceğini kalpten tasdik etmektir. İlk peygamberden son peygambere kadar insanlığa gelen vahiy bu hakikati öğretir. İslam’da iman tamamen kalbî bir tasdik olarak tören ve ayine ihtiyaç duymaz. İnsan, kelime-i şehadetle kolayca Müslüman olabilir. Ancak iman tek başına Allah’ın rızası için yeterli değildir; o başlangıç ve temeldir. Doğuştan

² Frithjof Schoun, *Bir Merkeze Sahip Olmak*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 16.

³ Müslim, “İman”, 62.

gelmez, iradeye dayanır. İki bebekten vaftiz edilenin cennete, edilmeyenin cehenne- me gideceğine ilişkin Hristiyan öğretisinin İslam'da yeri yoktur. Her insan eşit şartlarda doğar, iradesiyle iman tercihinde bulunur, davranışlarıyla ahlakını ortaya koyar. Allah'ın rızası, iman ve salih ameli birlikte gerçekleştirebilen insanlardadır. Cennet anah- tarı cepte taşınan bir hak değildir veya herhangi bir ırk, makam, cinsiyet vs. dünyevi şeylerle önceden elde edilmiş bir hak da değildir. Allah kimseyi kayırmaz. İmansızlık ve samimiyetsizliğe eşlik eden davranışların hiçbir değeri olmadığı gibi, iman ve sami- miyete rağmen zaaflardan doğan günahlar ilahi rahmetle affedilebilir.⁴

İstikamet, iman ve amel birliğidir. Davranışların yani amelin imana aykırı çizgide olması istikametsizlik anlamına gelir. Bu aynı zamanda imanın özü ve anlamına aykırı olacağı gibi, kemalini de eksiltir. *“Emrolunduğun gibi dosdoğru ol”* (Hûd 11/112) aye- tinde, murad-ı ilahi iki şey olabilir. *Birincisi*, Hz. Peygamber'e (ve onun şahsında mü- minlere) “İlahi davete devam et, sakın bundan geri kalma” mesajı verilmek istenmiş olabilir. İkincisi, emrolunduğun çizgide yaşamaya devam et; sakın ilahi buyruğa aykırı işler yapma” emri verilmiş olabilir.⁵ Fahreddin er-Râzî ise bu ayette zikredilen istika- meti “gölgeyle ışık arasını ayıran ince çizgide yürümek” şeklinde tasvir eder. Kavram, dinde iman ve amel konularında ölçülü olmak ve emredilen çizgiden çıkmamaktır. Örneğin, Allah'ın sıfatlarını ne insanlarınkine benzetmek ne de onları inkâr etmektir. Davranışlarda ölçülü olmak, arzu ve isteklerde ifrat ve tefritten uzak durmaktır.⁶

İmanla istikamet karşılıklı olarak birbirini etkiler. İstikamet üzere bir ahlaka sahip olan müminin imanı artar. Bu artma duygusal yoğunluk bakımındandır. İstikamet bi- linci imanı güçlü tutacağı gibi maneviyatına zarar verecek şeylerden de korur. Diğer taraftan iman da kuvvetli bir şekilde kalbe hükmederse, insan haramlardan sakınma ve farzları yerine getirmede yüksek bir hassasiyete sahip olur. Ne Allah'ın gazabını gerektirecek haramlara sapar ne de insanların nefretine sebep olacak davranışlarda bulunur. Böylece iman, insanın sadece iç dünyasında saklı olan bir duygudan ibaret olmaz; istikamet ahlakıyla aksiyona dönüşen bir teslimiyet olur.

Hz. Peygamber'in (sas) dilinde iman, bölümleri olan ve en yükseği lâ ilâhe illallah, en alt derecesi ise insanlara eziyet veren şeyi ortadan kaldırmak olan bir inanç ve ah- lak durumudur. Aynı hadiste “hayâ da imandan bir şubedir” buyrulur.⁷ Keza Müslü- manın tarif edildiği bir hadis-i şerifte şu ifade vardır: “Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların zarar görmediği kimsedir. Muhacir ise, Allah'ın yasakladığı şeylerden

⁴ İsmail Raci Farukî, *Niçin İslam*, çev. Yasemin Savur (İstanbul: Mahya Yayınları, 2013), 19-25.

⁵ Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dârü'l Mizan, 2008), 13/248.

⁶ Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrü'l-Kebîr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 18/72.

⁷ Buhârî “İman”, 2.

uzak duran kimsedir.”⁸ Bunlar mümin olmanın sadece taraf olmak ve dilde söylenen bir kelimeyi taşımak anlamına gelmediğine işaret etmektedir. Bilakis iman, kalpte neşet eder ama orada kalmaz, bireyin hayatında ve sosyal toplumda aktüel bir değer olarak varlığını sürdürür. Bu hâliyle iman, tam bir bilinç hâlidir. Kur’an’da defalarca iman ve salih amelin birlikte anılması tam da buna işaret eder.

Kur’an’ın nazil olduğu dönemde ehl-i kitab’ın müşriklere göre Müslümanlara yakın olduğu bilinmektedir. Kur’an, onların arasında istikamet ehli olanlarla olmayanları ayırmıştır: **“Şüphesiz, Rabbimiz Allah’tır deyip, dosdoğru olanların üzerine melekler iner. Onlara: Korkmayın, üzülmeyin, size vâdolunan cennetle sevinin! derler.”** (Fussilet, 41/30). Bu ayet geldiği zaman Resûlullah (sas) şöyle demiştir: “Ümmetim, ümmetim! Yahudiler önce ‘Rabbimiz Allah’tır’ deyip, sonra ‘Üzeyr Allah’ın oğludur’ dediler. Hristiyanlar da önce ‘Rabbimiz Allah’tır’ deyip, sonra ‘Mesih Allah’ın oğludur’ dediler. Benim ümmetim ise ‘Rabbimiz Allah’tır’ dedi ve Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmadı.”

Mâtürîdî’nin (ö. 333/944) de altını çizdiği gibi Fussilet suresi 30. ayette istikamet, doğrudan şirki dışarıda bırakır ve tevhide işaret eder. Bu ayette istikamet kavramından Allah’a imandan sonra güzel ahlak sahibi olmak, farzları yerine getirmek ve haramlardan sakınmak anlamı da çıkabilir. Ancak yukarıdaki rivayete bakılırsa, istikamet imandan sonra tevhit şuuruyla yaşamak ve tevhide şirk bulaştırmamaktır. Nitekim istikamet bilinci üç aşamada gerçekleşir: İlk olarak Allah’a kesin itaattir. Bu itaat, Hz. Peygamber’inde dinde getirdiği her şeyi kabul etmek, emir ve yasaklarında ona itaat etmektir. İkincisi, “Rabbimiz Allah’tır” sözüne uygun bir hayat yaşamak. Yani söz ve davranış birliğini sağlamaktır. Üçüncüsü ise amelde ihlaslı olmak, hâlis bir niyetle Allah’a kul olmak, O’ndan başkasına ilahlık tanımamak ve riyakârlıktan sakınmaktır.⁹

Hicretten bir yıl önce (M 621) Medine’den Mekke’ye gelen ve bir arayış içerisinde olan on iki Medinelinin Hz. Muhammed’le tanışmaları ve sonrasında onun davetini kabul ederek iman etmeleri, imanla ahlakın, Müslüman olmakla istikamet bilincine sahip olmanın örneklerinden birisidir. Nitekim İslam’a henüz yeni adım atmış, onu Hazreç, ikisi Evs’li on iki Medinelinin Hz. Peygamberle yaptıkları biatte ettikleri yeminde şu ifadeleri dikkat çekicidir:

“Sıkıntı ve darlıkta, sevinç ve refah hâlinde seni dinleyecek ve sana itaat edeceğiz... Allah yolunda bizi küçük gören ve horlayan hiçbir kimsenin bizi ayıplamasından çekinmeyeceğiz. Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayacağız, hırsızlık etmeyeceğiz, zinaya yaklaşmayacağız. Asla

⁸ Buhârî, “İmân”, 4-5; “Rikâk”, 26; Müslim, “İmân”, 64-65.

⁹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 13/130.

çocuklarımızı öldürmeyeceğiz. Aramızda hiçbir iftirada bulunmayacağız ve senin hiçbir iyi işinde sana itaatsizlik etmeyeceğiz.”¹⁰

Görüldüğü gibi Medinelilerin biat esnasında Hz. Peygamber’e verdikleri sözler, imana eklenmiş ahlaki davranış ve tutumları içermekte, istikamet ahlakı diyebileceğimiz bir bilinci garanti altına almaktadır. Filhakika imanın sözlü ikrardan öteye giden veçhesi ahlaktır. Bugün Müslümanlar yanlış itikadi görüşlere sahip oldukları için değil; bu ahlaki yeterince işletemedikleri için tenkit edilmektedirler. Ahirete inanmalarına ve davranışlarının hesabını vereceklerini bilmelerine rağmen, buna yaraşmayan tutum ve davranışlarda bulunabilmektedirler. Hâlbuki modern çağda insanlığın topyekûn bir ahlak krizi yaşadığı şu dünyada en ahlaklı en çok istikamet sahibi olması gereken/beklenen insanlar Müslümanlardır. Çünkü onlar, Hz. Peygamber’in şahsında **“emrolunduğun gibi dosdoğru ol”** (Hûd, 11/112) ikazına muhatap, inanan insanlardır. Neticede istikamet ahlakı, imana dair ciddiyeti korumak kadar, amelî pratiklerde istikrarlı, söz ve davranışlarda tutarlı olmaktır.

Özetle, iman ve istikamet ilişkisi zorunlu olup, dindar bilincin bunu ayırması imanın özünü idrak edemediğine işaret eder. İnsan, iman, amel ve ihsan şuurunu birlikte gerçekleştirdiğinde, ömrü boyunca Allah’ın emrettiği istikamet ahlakında yürüdüğünde cennete ulaşabilir. İslam’da tüm iman ve ibadete dair emirler insanda bu ahlaki sağlama amacı vardır.

1.2. İstikamet ve İbadet İlişkisi

İslam ahlakının önemli bir parçası ibadettir. İbadet Allah’a kulluğun temeli ve ruhun maddeden özgürleşmesidir. Kur’an, imanla ibadet arasındaki kopmaz bağı sıklıkla işler. Vakitli ve şekilli ibadetler dinde ibâdat-ı mersûme olarak bilinir. Bunlar şartlarını taşıyan her Müslümana farzdır. İbadetler Allah’tan insana yük olması veya Allah’ın ihtiyacından dolayı emredilmiş değildir. Bilakis insana çeşitli yararlar sağlaması için emredilmiştir. Her bir ibadet güzel ahlaka giden bir adım ve istikamet bilincini yeşerten bir tohumdur. Bu hakikat sadece teorik değil; tecrübi olarak bilinen ve kabul edilen bir gerçektir.

İbadetler, imanın tezahürü anlamında İslam ahlak sisteminde istikamet bilincinin özünde yer alır. Mesela kıblenin Kâbe olarak belirlenmesinden sonra, Müslümanların önceki kıblesi olan Beytül-Makdis’e yönelerek kılınan namazların boşa gitmeyeceğini bildiren ayet “ve mâ kâna Allâhu liyudî’a îmânekum” (el-Bakara, 2/143) lafzıyla gelmiştir. Burada imanın zımnen namaz anlamında kullanılması dikkat çekicidir.

Aslında insan, imanla doğru olan hareketi özgürce bulabilir. Bu hareket, taştan bitkiye, bitkiden hayvana dek tabii bir eğilim, ayçiçeğinin ibadeti gibi bir çeşit “ontolojik

¹⁰ İbn Hibbân, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, thk. Sa’d Kerim el-Fıkı (b.y.: Dâru İbn-i Haldûn, ts.), 64

ibadettir.” Düşünür Proclus (ö. 485) bu bitkinin ibadeti için şöyle der: “Onu her an güneşe döndüren bu aşk hareketi her şeyin tabiatıta işgal ettiği mevkie göre ibadette bulunduğunu gösterir. ... Hareketi ile havada çıkardığı ses duyulabilseydi, bu sesin bir bitkinin dile getirebileceği kadar/şekilde malikine bir ilahi olduğu anlaşılırdı.” Aynı şekilde lotus çiçeği de böyledir. Güneş açmadan önce çiçeği kapalıdır. Güneş açtıkça ve tepeye doğru yükseldikçe çiçeği açılır, gün batımından lotus çiçeği kıvrılmaya başlar ve tekrar kapanır. Dudaklarını oynatarak Allah’a hamdeden insanlara yapraklarını açıp kapayarak hamd eden lotus çiçeği arasında ne fark vardır? Biri dudaklarını oynatmakla, diğeri tabii bir şekilde tesbih eder.¹¹ Kur’an buna şöyle açıklar: **“Göklerde ve yerde bulunanlarla, kanat çırpıp uçan kuşların Allah’ı tesbih ettiklerini görmüyor musun? Onlardan her biri kendine has duasını ve tesbihini bilir.”** (en-Nûr 24/41).

Şu var ki ibadet, dinî bir hisle olmalıdır. Bu his, ihlas ve samimiyete dayalı ruhani/vicdani zevktir. İki insan düşünelim. Birincisi ibadetlerini harfiyyen yerine getiriyor ama ne vicdani bir duygu hissediyor ne de ibadetleri davranışlarına yansıyor. Böyle bir kimse makine gibi ibadet ediyor gibidir. Makede dinî his olmaz. Burada ibadet eden ruh ve vicdan değil, alışkanlıklara dönüşmüş hareketleri uygulayan bedendir. Diğer kişi ise birçok vesileyle yüce Allah’ı zikreder, her güzellik karşısında Rabbine hamdede, en ufak bir kötülük karşısında vicdani harekete geçer. İbadetlerini kalpten bir huşu ile yapar ve her hâlinde ibadet şuuru tezahür eder. Böyle insanların buluşma yeri olan camiler, nağmeleri ve maneviyatlarıyla gayr-i müslimleri bile cezbeye getirir.¹² Şimdi ilk örnekten birtakım insanlar dinden uzaklaşıyor ve dindarlara tepki gösteriyorlarsa, bilinmelidir ki Müslümanlar da böylesi bir dindarlıktan, istikametten uzaklaşmış bir mümin tipinden memnun değildir. İkinci örnekte gördüğümüz ahlak ise ideal Müslüman ahlakıdır.

2. İstikamet Sorunu Ekseninde “İnançta Savrulma”

Tarihten günümüze insan var olduğu sürece iman ve inkâr mücadelesi devam etmektedir. Bu, dinle dinsizlik arasındaki mücadeleden öte, tevhitle şirk, ahlakla ahlaksızlık ve hak ile batıl arasındadır. Tarih sürekli olarak nebevi tevhit diniyle diğer beşerî batıl dinlerin diyalektiğine sahnedir.¹³ Herkesin bir dini vardır. Ateist, Allah’ı inkâr ederken, inkârcılığı kendisine din edinirken, başkası farklı bir inanç biçimini din edinmiştir. Tarih dinin olmadığı bir döneme veya topluma tanıklık etmemiştir. Sadece Kur’an’ın ilk insanın Âdem (as) peygamber olduğuna dair işaretleri değil, on binlerce yıl öncesine

¹¹ Roger Garaudy, *İslam’ın Vadettikleri*, çev. Salih Akdemir (İstanbul: Pınar Yayınları 2022), 121-122.

¹² Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, sad. Hüseyin Rahmi Yananlı (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2021), 44.

¹³ Ali Şeriatî, *Dine Karşı Din*, çev. Doğan Özlük (Ankara: Fecr Yay. 2015), 15-16.

ait tarihî kalıntılarda ortaya çıkan sonuç budur. Eski kavimlerin dinî ritüelleri, cenaze uygulamaları ve mezar taşlarıyla dinî inanca sahip olduklarını görürüz.¹⁴

Günümüze geldiğimizde özellikle gençler arasında “dinden uzaklaşma” anlamına gelen bir seküler ve nihilist tavır gözlemek mümkün. Bu bir çeşit “merkez kaybı” şeklinde okunabilir. Bunun dışında ateizm ve deizm gibi felsefi temelli görüşlerin gençler arasında yayıldığı konusunda bir kanı var. Bunun ne derece doğru olduğu tartışılır. Zira insanların inançları hakkında kesin tablolar oluşturmak ve kanaatler ortaya koymak hiçbir zaman mümkün değildir. Ancak sosyolojik araştırmalarla çeşitli ipuçları elde edilir. Bununla birlikte araştırmacının ideolojik tutumu, inanç yapısı ve uyguladığı yöntemde her zaman sübjektivite olduğu gözden uzak tutulmamalı, bu konuda ileri sürülen tezlere ihtiyatlı yaklaşmalıdır. Çünkü her araştırmacının bir inancı, ideolojisi, tarihi ve kültürel aidiyeti vardır. Bu nedenle sosyal bilimlerde ortaya tezlerde konunun bu veçhesi önemlidir. Bunun dışında ateistik akımların yayıldığı ve inancın zayıfladığı yönündeki araştırma ve yayınları dikkatle okumakla beraber, bunların her zaman ateizm vb. din karşıtlığını güçlü göstermek, normalleştirmek ve inancı itibarsızlaştırma gibi amaçlar taşıyabileceği de unutulmamalıdır.

Dinî inkârın insanı sürüklediği nokta, insanın yaratıcısı ve O’nun rahmeti, inayeti (yardım) ve adaletinden mahrum olmasıdır. Filibeli, dini “insanın kendisinden üstün ve muhtaç olduğu bir kudreti anlaması, itiraf etmesi” şeklinde tanımlıyor.¹⁵ Burada dinin üç boyutu var: İnsandan üstün bir varlık (Allah), anlama (tanıma, isim ve sıfatlarını bilme), itiraf etme (âlemden Allah’a ulaşma, doğal teoloji). İnsan bu farkındalığı kaybettiğinde aslında özüne yabancılaşır, fıtratından uzaklaşır. Yoksa aklın ve kalbin özgür bırakıldığı, önyargılardan arındırılarak tefekküre yelken açılması hâlinde kişinin yaratıcısını bulacak ve O’na karşı şükran duygularını hissedecektir. Hristiyanlıkta ruhun ölümsüzlüğü inancına karşı çıkmasıyla bilinen ve bundan dolayı din karşıtı olduğu düşünülen tabip ve filozof Galen (ö. 200) insan bedeninin muhteşem mekanizmasından etkilenerek ilahi bir mimarın varlığını kabul etmesiyle ünlüdür. Ateizme karşı “akıllı tasarım” delilinde şöyle bir argüman gelişmiştir: “Galen gibi biri bile Tanrı’nın varlığını kabul ettiyse, O’nu kim inkâr edebilir?”¹⁶ Ebû Hanîfe, tabiatı gözlemleyen birinin Yüce Yaratıcının varlığını akletmemesi mümkün değildir, der.¹⁷ Din, insan aklen keşfedebile-

¹⁴ Filibeli, *İslam Tarihi*, 45.

¹⁵ Filibeli, *İslam Tarihi*, 14-15.

¹⁶ John Henry, “Ateizm”, *Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, ed. Gary B. Ferngren, çev. Tuğçe Ayteş (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 284.

¹⁷ Ebû Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlu’d-din*, thk. Hans Bîter Lens (Kâhire: y.y., 1424/2003), 214.

ceği yaratıcıyı, isim ve sıfatlarıyla insana haber verir. Sadece Yüce Yaratıcıyı bildirmekle kalmaz, O'nun insandan istediklerini ve hayata yüklediği anlam ve hikmetleri öğretir.

Dinden uzaklaşmak tüm bu anlam, hikmet ve amaç evrenini terk etmektir. Nitekim insan, sanayi devrimi ve endüstrileşmeye eşlik eden aydınlanmayla birlikte yeryüzüyle gökyüzü arasındaki bağı, vahiyle ilişkisini kesme dönemine girdi; kutsalın alanı daraldı. Nietzsche'nin deyişiyle "çölleşme" başladı. Öyle ya din insanı ahlaka davet ederken, salt akıl maddeye davet ediyordu. Dünyevileşmeye eşlik eden maddecilikle birlikte ruhlar hastalanmış ve maneviyat kan kaybetmiştir.

3. Özgürleşme ve Savrulma Arasında Nihilizm

3.1. İnançsızlığın Normalleşmesi Sorunu

Din, tarihten günümüze sadece insanların kalbini değil, aile yuvalarını ve şehirlerini de inşada temel rol oynamıştır. Doğuda ve batıda tüm medeniyetlerde mabetlerin şehirlerin merkezinde yer ve o şehrin halkını sembolize ederdi. Bunun İslam medeniyetinde aktüelleşmesi ise şehir merkezlerindeki çoğu "ulu cami" şeklinde isimlendirilen selatin camileridir. Son birkaç asırdır Batı'da ortaya çıkan Rönesans ve aydınlanma ile birlikte bu gelenek sönmeye yüz tutmuşsa da varlığını devam ettirmektedir. Meselelerin diğer yanı şudur ki, bizim açımızdan kadim insanda görülen dinî sorun genellikle İslam adıyla tebellür eden nebevi davetten uzaklaşmak ve inancına pagan unsurlar karıştırmak idi. Bu nedenle farklı coğrafyalarda farklı dinler türemiş ve insanlar tevhit dininden uzaklaşmışlardır. Peygamberlerin gönderilmesinin temel amacı da insanın inanç dünyasını yeniden sahih bir şekilde inşa etmek ve batıl inanışlardan ayıklamaktır. Yoksa tamamen dinsiz bir topluma din getirmek değildir. Nitekim önceki peygamberlerde olduğu gibi son üç peygamber Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed (sas) örneğinde de bu durum açıkça görülür. Ayrıca Kur'an'da Allah'ın varlığını ispattan çok, çok tanrıcılığı reddeden ayetlerin olması ve Kur'an'ın sürekli şirkle mücadele etmesi buna delildir.

Çağımıza geldiğimizde ise sıklıkla karşılaştığımız şey, din karşıtlığının yayıldığı ve bunun normalleştiğidir. Esasen Tanrı'nın sistematik inkârı ve kitlesel dinî inançsızlık son üç-dört asra kadar görülmemiştir. Fransız Tarihçi Lucien Febvre (1878-1956) şöyle der: "Tanrı inançsızlığı 17. yüzyıldan önce kültürel olarak imkânsızdır." Bundan önce Tanrı inancı ve dinin geçerliliği, toplumsal, kültürel, siyasi ve entelektüel yaşamda belirleyici idi. Her ne kadar son dönemde Allah'ı ve ahireti inkâr eden birtakım insanlar olduysa da geçmişte olduğu bunlar bir topluluk değil, ancak bireylerden müteşekkildir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren dinî inanca sahip olmak bireysel bir tercihe dönüştü.¹⁸

¹⁸ John Henry, "Ateizm", 281.

Genellikle Batı'da ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan ateistik akımlar vahye dayalı dinler başta olmak üzere, tüm dinî yapıları ve öğretileri reddeden inkârcı görüşlerdir. Günümüzde öne çıkan din karşıtı inkârcı akımlar; ateizm, nihilizm, deizm ve agnostisizm gibi inançlardır. Bunlar, dinî bilgiyi reddettiğinden Allah, melek, ruh gibi metafizik varlıkları kabul etmez, ahiret hayatını inkâr eder ve dinin kutsal değerlerine itibar etmez. Ahlakın dinî veçhesini kabul etmez; bilimi mutlak doğru ve tek hakikat gibi algılayarak âdeta onu kutsallaştırır. Vahyi bilgi kaynağı olarak dikkate almaz. Düşünce/değer dünyasını akıl ve duyular üzerine inşa eder. Ahlak ile din arasındaki bağı reddettiği için dinde ahlaki fazilet olarak kabul gören şeyler, ateistik dünya görüşünde önemsizdir. Bu nedenle dinin sapkın gördüğü ilişkileri normalize eder, ticari ilişkilerde salt kazancı merkeze alır ve insana doyumsuzluk telkin eder. Bu nedenle dinde çeşitli hikmetlerden dolayı yasaklanmış faiz, kumar, şans oyunları, eşcinsellik gibi konular, ateistik dünya görüşüne göre tamamen bireyin tercihinine bırakılmıştır. Günümüzde çeşitli mahfillerde karşılaştığımız öne çıkan bu din karşıtı akımlar artık bireyselleşmiş dünyanın yeni normali niteliğindedir.¹⁹

Bunun önemli ölçüde seküler dünya görüşüne eşlik ettiğini ifade edebiliriz. **Sekülerizm** bir inanç tutumu veya kategorisi değilse de bireysel ve sosyal hayatta dinin geri çekilmesi anlamında önemli bir sorundur. Bir sanayi, endüstri ve teknoloji çağında insanların hayata tutunmak için âdeta bir yarış içerisinde sürekli çalışmak zorunda kaldıkları ortadadır. Böyle bir zeminde insanlara dünya zenginliği ve konforlu bir hayat vadetmeyen şeyler terk edilmektedir. Din, insanın maddi değil, manevi ihtiyaçlarını karşılamayı vadediyor: **“Dikkat edin kalpler ancak Allah’ı anarak huzur bulur.”** (er-Ra’d 13/43). Modern insan ise daha çok haz ve konfor peşinde olduğu için bireysel tercihlerinde ve sosyal hayatta dinin sesini dinlemek yerine, çağın rengini kuşanıyor. Hâlbuki Allah’ın (emrettiği) ahlaktan daha güzel daha huzur verici bir şey olamaz: **“Allah’ın boyasına bak! Allah’ın boyasından daha güzeli var mıdır? ‘Biz ancak O’na kul oluruz’ deyin.”** (el-Bakara 2/138). Görünen o ki, çağdaş dünya tüm cazibesıyla âdeta insanı esir almaktadır. İnsan bu vasatta sanki hiç hesap vermeyecekmiş gibi yaşamakta ve Allah’ı unutmaktadır. Hâlbuki Allah, kendisini unutana, aynı şekilde cevap vereceği ikazında bulunmuştur.²⁰

¹⁹ Din karşıtı inançlar genellikle Batı felsefesinde merkezleşen felsefi tanım ve temelleriyle karşımıza çıkar. Söz konusu görüş ve inançların her ne kadar temelde Hristiyan teolojisine karşı geliştiği görülsede semavi dinlerin merkezî bir ilkesi olan mutlak ilahi varlığı hedef almaktadır. Bu nedenle bu bölümde ilahi varlığı zikrederken, teistik geleneklerin ilahi varlığına istinaden “Tanrı” terimini kullanacağız. Burada Tanrı ilmi ve kudreti sonsuz “yaratıcı” ve “mükemmel varlık” olarak anlaşılır.

²⁰ el-Haşr 59/24.

Kanaatimizce modern insan, ateizm, deizm, agnostisizm vb. felsefi inançlara sahip olmaktan çok seküler ve nihilist bir yaşam tarzında çırpınmaktadır. Gerek sekülerizm gerekse nihilizm istikamet ahlakından uzaklaşma arasında güçlü bir diyalektik vardır. Birbirini tetikleyen bu süreçte insan, önce hayat tarzını sorgulamalı, derin felsefi analizleri felsefe kürsülerine bırakarak, pratikte dinî hayatımızı nasıl geri getiririz, kalplerimizde dinî duyguları nasıl tekrar yeşertiriz sorununu tartışmalıdır.

3.2. Bir Özgürlük İddiası Olarak Nihilizm

3.2.1. Nihilizm

Nihilizm Latince “hiç, hiçbir şey” anlamına gelen “nihil” kelimesinden gelir. Türkçede umursamazlık hâline işaret eden “hiççilik” kelimesiyle karşılanmıştır. Arapçada *ademiyye*, *lâ* şeyiyye veya *leysiyye* isimleriyle anılır. Bir düşünme, anlam(sızlaştırma) ve yaşam biçimi olarak görülebilecek olan nihilizm epistemoloji, etik, politik vb. pek çok alanda karşımıza çıkar. Nihilizm anlamsızlık, hiçlik ve boşluk, hiçlik duygularına yaslanan bir düşünme ve yaşama biçimini ifade eder. Tarihi geçmiş olarak Yunan sofistlerinden Gorgias’a (MÖ 483- MÖ 375) kadar götürülebilecek olan bu akımın modern dönemlerde fikrî kurucusu Friedrich Wilhelm Nietzsche’dir (1844-1900). Terimi ilk defa Alman filozof Friedrich Heinrich Jakobi’nin (1743-1819) kullandığı belirtilir. Ancak bu düşüncenin 19. yüzyılda Rusya’da güçlü bir şekilde dillendirildiğini görmekteyiz.²¹ Bu dönemde Rusya’da nihilizm, devletin, ailenin ve kilisenin otoritesini reddetme anlamına geliyordu. Örneğin Ivan Turgenev’in *Babalar ve Oğullar* adlı romanında tam bir inkâr inancını ifade eden Bazarov’un benimsediği ilke ve inanç anlamında kullanılmıştır. Burada nihilist “ne denli saygın ve yaygın olursa olsun hiçbir ilkeyi eleştirmeden ve sorgulamadan benimsemeyen” demektir. Bu anlamda nihilist, hiçbir otorite karşısında boyun eğmeyen demektir. Burada nihilist, “hiçbir ilke ve inancı kabul etmeden, boşlukta ve kuralsız yaşayan” anlamındadır.²² Turgenev bu romanında nihilizmin mottosunu “her şey saçma” olarak zikretmiş ve bunun karşıt cephe açısından “serseriliğe” karşılık geldiğini ifade etmiştir. Nihiliste göre bilim, sanat, din ve tüm kurumsal yapılar bireyi yormaktan başka bir işe yaramaz. İnsan, kendisine odaklanmalı ve bunun dışında kalanlarla mücadele etmeli, yıkmalı ve yok etmeli, tüm kanun ve kuralları yadsımalıdır.²³

Nihilizm, Batı’da merkezîleşmesine rağmen Orta Asya mistik dinleriyle ilişkilendirilebilecek geniş bir alana yayılmıştır. Hatta İslam mezhepler tarihinde kanunların,

²¹ Hüseyin Aydın, “Nihilizm’in Tarihçesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, (1:1), 2.

²² İvan Turgenev, *Babalar ve Oğullar*, (M. Cevdet Aday’ın romandan oyunlaştırdığı metinden), 12, https://turuz.com/storage/her_konu-2019-7/7829-Babalar_Ve_Oghullar-Ivan_Sergeyevich_Turgenev-2004-123s.pdf erişim: 08.09.2023

²³ Turgenev, *Babalar ve Oğullar*, 35-37.

dinî emirlerin ve ahlak kurallarının bağlayıcılığını kabul etmeyip her şeyi mübah gören kimselerin ortak adı olan *ibâhiyye* ile kanunların otoritesini reddetme ve mutlak serbestlik paydasında buluştuğunu ifade edebiliriz. Bu anlamda nihilizm, hangi dönemde ve nerede olursa olsun, insanları şekillendirmek isteyen kural, değer ve idealerin işlevlerini yerine getirmediklerinde ortaya çıkan bir ruh durumuna eşlik eden bir yaşama ve düşünme biçimidir. Bu nedenle de bir varoluş sorunudur. Varoluşsal bir sorun olarak nihilizm, varoluşun anlamsızlık, boşunalık ve hiçliğine işaret eder.²⁴ Nihilist dünya görüşü, varlık, değer ve dinlerin hakikati gibi aslî konularda hiçbir şeyin bilinemeyeceğini savunmasıyla klasik çağda *lâedriyye* akımına; dinlerin doğruluğunu reddetme ve vahiy gelenekleri tarafından öğretilen tüm hakikatleri şüphecilikle reddeden *sûfestaiyye* adlı felsefi akımlarla paydaştır. Nihilist için kaynağı hangi kurumsal yapı olursa olsun gerçek ve doğru hiçbir zaman bilinemez. Bu nedenle, ileri sürülen tüm doğrular reddedilir. Evren ve insana küllî bir amaç isnat edilemez. Tanrı'nın inkârına yaslanan bu akım, insana ideal bir hedef kabul etmediği için insan yaşamını da değersiz görür. Ahlak konusunda da tam bir yadsıma hâli olan nihilizm, hiçbir ahlaki yasa, insani sorumluluk ve etik davranışın temellendirilemeyeceğini savunur ve değerlerin, toplumsal dayatmaların ürünü olduğunu iddia ederek onları reddeder. Din, devlet, aile, toplum gibi kurumların otoritesini reddeden bu görüş, tamamen materyalist öz lehine insanın manevî yönünü inkâr eder. Nihilizm, Avrupa başta olmak üzere, yayıldığı yerlerde tüm kurumsal yapıları ve yorumları yok etme amacı güttüğünden büyük bir kötümserlik, öfke ve dehşet doğurmuştur.²⁵

Nihilizm, Nietzsche'ye göre Batı düşünce ve yaşam tarihinin kaçınılmaz sonudur. O, bunu şöyle ifade ediyordu: "Nihilizm kapımızın dışında."²⁶ Nihilizm artık Batı için tarihsel-kültürel yaşamın temelini, dolayısıyla zeminini kaybetmesi; bu yaşamı mümkün kılan ve besleyen değerlerin değersizleşmesi ve böylece kültürel-tarihsel yaşamın çözülmesidir. Nietzsche'nin düşüncesinde nihilizm, Batı düşüncesinin herhangi bir anında ortaya çıkan bir düşünme biçimi olarak değil, tarihsel bir olay olarak görünür: Nihilizm, tarihsel bir devinimdir; birinin birine karşı savunduğu bir görüş, bir öğreti değildir. Aslında özü itibarıyla nihilizm, Batı tarihinin temel olayıdır. Bunun için Nietzsche, Batı kültür ve düşünce tarihinin seyrini, metafizik bakımdan nihilizmin

²⁴ Sebahattin Çevikbaş, "Nietzsche ve Nihilizm Tarihsel Bir Yazgı Olarak Nihilizm: Avrupa Nihilizminin Tarihi, Kökeni ve Egemen Olma Aşamaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2011 15 (2), 70.

²⁵ Alan Pratt, "Nihilism", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/nihilism/> (Erişim 14 Temmuz 2023); Ahmet Cevizci, "Nihilizm", *Felsefe Sözlüğü*, 753-754; Hüseyin Aydın, Nihilizm'in Tarihçesi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1(1986), 1-8.

²⁶ Neil Cooper, "Moral Nihilism", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1973 - 1974, New Series, Vol. 74 (1973 - 1974), 77.

serimlenmesi, yükselmesi olarak okur. Bu nedenle nihilizm, Batılı yaşama ve düşünme biçimlerinin gelişmesiyle yakından ilgilidir. İki bin yıllık Batı kültür ve düşünce tarihinin bir yazgısıdır.²⁷

Nietzsche’de nihilist görüş, Hristiyan ahlakından soyutlanma niteliğinde okunabilir. Nihilizmi şöyle tarif etmişti: En büyük değerlerin değer kaybına uğramasıdır.²⁸ Nihilizm, ret ve inkâr dayalı “hiç alma” tutumuyla umutsuzluk ve değersizlik aşılacakta, hakikat, din, ideal, şuur, amaç gibi varoluşsal anlam haritasını alt üst etmektedir. Bu değersizlik ve anlamsızlık hâlinin ahlak ve epistemolojide görecelilik ve bireyciliği beraberinde getirecektir. Nihilist ahlak teorisine göre, tıpkı şüphecilerde olduğu gibi hiçbir nesnel ahlak kuralı yoktur. Bir şeyi iyi ya da kötü saymanın, dinî, siyasal veya toplumsal temeli olamaz. Ahlak, herhangi bir otoritenin arzularını veya isteklerini yerine getirmekle gerçekleşmez. Bilakis ahlak böylesi kurallara kayıtsızlıkla inşa edilmiş bireysel yaşam biçimidir. Nihiliste göre bu kendi içinde tutarlıdır. Nitekim Nietzsche’ye göre ahlaksızlıkla nihilizm arasından sebep sonuç ilişkisi yoktur. Nihilizm, Hristiyan ahlak yorumunun eleştirisidir. O, Hristiyan temellerine dayalı ahlak yapısının insanı sürü psikolojisine sevk ettiğini iddia etmekte idi. Bu nedenle nihilizmi önermiş ve bunun insana öz güveni yeniden kazandıracağına inanmıştı.²⁹ Nietzsche’nin nihilist ideolojisinde tüm yadsımların özünde, insanı kendisini çevreleyen kurumsallaşmış inanç, ideoloji vb. yapılardan özgürleştirmek amaçlanır. Bu özgürleşme, insanı özüne döndürecek. Nihilizmde insan “güç” demektir.

Bu anlamda nihilistin kendi ahlakı olduğu iddia edilse de bu ahlakın belirli sabiteleri olmadığı açıktır. Onun ahlakı tıpkı Robinson Crusoe gibi pratik ahlaktır ve kendi değerlerini kendisi inşa eder.³⁰ Ancak tüm tutarlılık iddiasındaki sistemleri olumsuzlayan bir düşüncenin kendi içinde ne kadar tutarlı olacağı soru işaretidir. Bununla birlikte, nihilist ideolojinin Batı’da kilise dinine karşı geliştiği unutulmamalıdır.

3.2.2 “Merkez Kaybı” Sorunu

Ülkemizde yapılan inanç, ahlak ve sosyo-kültürel tutumlara ilişkin bazı araştırmaları mercek altına aldığımızda çağımız insanında bireycilik, dünyevileşme, özgürlük arayışı, maddiyata önem verme gibi verilerin öne çıktığını görmekteyiz. Maneviyatın yitilmesi yeni sürecin özeti gibidir âdetâ. İstikametten uzaklaşma olarak da nitelenebilecek bu durum bir “merkez kaybı” şeklinde okunabilir. Buna işaret eden araştırmalardan birisi şöyledir:

²⁷ Çevikbaş, “Nietzsche ve Nihilizm.”, 70.

²⁸ Friedrich Nietzsche, *Güç İstenci*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 26.

²⁹ Nietzsche, *Güç İstenci*, 25.

³⁰ Cooper, “Moral Nihilism”, 89.

2016 yılında Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM) tarafından yayımlanan Türkiye Gençlik Raporu, gençlerin dinî ve ahlaki değerlere bakışını incelemiştir. Araştırmada elde edilen bazı veriler şöyledir:

1. Sigara, alkol, kumar, uyuşturucu kullanma eğiliminde artış, bunları meşru görme,
2. Fuhuş, eşcinsellik ve diğer cinsel yönelimleri meşru görme,
3. Şiddete eğilim gösterme,
4. Bilgisayar ve internet bağımlılığında artış, bireyselleşme-yalnızlaşma, sanallaşma,
5. Davranış bozukluğu, psikolojik olarak gel-git yaşama, parçalanmış kimlik-kişilik, kendine belirlediği kimlikle, düşünce ve davranışlarının uyuşması, tezatlı davranış, şizofren kimlikler.
6. Din algısında zedelenme, laikleşme-sekülerleşme
7. Toplumsal değerlere yabancılaşma, değer yargılarında zedelenme
8. Kavramsal kargaşa, zihinsel kirlenme: din, laiklik- sekülerlik, ateizm, ah-lâk, iffet, hayâ, vefa, aile, mahremiyet, nikâh, nikâhsız birliktelik, zina, eşcinsellik, aşk,
9. Başkalarına karşı güven kaybı, kendisine karşı güvenme ile güvenmeme arasında gidip gelme
10. Her şeyi bilir psikolojisinde olma,
11. Gelecek korkusu ve ülkeden göç etme isteği,
12. Kendisini sorumlu hissetmeme; fakat başkalarını sorumlu tutma, sorumluluk ve yükümlülük duygusu ile alay etme; çevresini kendisine karşı sorumlu sayma,
13. Birlikte yaşadıklarını kendine mecbur saymak, kendini kimseye karşı mecbur saymamak,
14. Köşe dönmece zihniyet, maddiyatçılık eğilimi,
15. Sahip olduğu şeylerin kıymetini bilmemek ve umursamamak.
16. Sınırsız bir tüketici ve kullanıcı özelliği sergilemek, marka tutkusu, gösteriş
17. Anormal giyim tarzı,
18. Aşırı uyku uyuma, günlük ve anlık yaşamak, geleceğe yönelik plan yapmamak,

19. Rol modelleri; bilim adamları, düşünürler, din adamları, siyasetçiler değil, sanatçılar ve sporculardır.³¹

MAK Danışmanlık Şirketi'nin 2017'de Türkiye'de otuz şehirde 5400 kişiyle yaptığı araştırma da buna benzer sonuçlar vermektedir. Buna göre katılımcıların %86'sı kendisini Müslüman, %6'sı deist, %4'ü ateist olarak tanımlamıştır. Meleklerin varlığına inananların oranı %75; reddeden %15; Kur'an'ın vahiy eseri olduğuna inananlar %76; reddedenler ise %14 oranındadır. Kur'an'ı Kerim'i Arapça hattından okuyabilenlerin oranı %32'dir. İnananların Kur'an okuma oranı %25 iken, evinde ne Kur'an okuyan ne de Kur'an olanların oranı %33'tür. Hz. Muhammed'e ve onun örnekliğine inananların oranı %63, inanıp da örnek almam diyenlerin oranı ise %20'dir. Ahirete inananlar %73 oranındayken, ahireti kabul edilip hesabı reddedenler %10'dur. Hz. Muhammed'in hayatını ve Kur'an'ı Kerim'i mealen okuyanlar yaklaşık %60 oranındadır. Camiye gitme sıklığında ise düzenli %44 oranında Bayram, kandil ve Cuma namazları, %13 beş vakit namaza bazen gittiğini söylerken, %30 ise hiç gitmediğini ifade etmiştir. Ramazan'ın tamamında oruç tutanlar %45, bir kısmını tutanlar %25'tir. Katılımcıların %65'i gusül abdesti aldığını belirtirken, %13'ü hiç gusül abdesti almadığını söylemiştir. Tüm bu verilere rağmen, katılımcıların %51'i eş seçimi veya siyasi seçimlerde dindarlığı tercihte önemli bir etken olarak görmektedir. %90 oranında insan ise günahlardan pişmanlık duymaktadır.³²

Araştırmalarda elde edilen sonuçlara bakıldığında, Türkiye'de genç nüfusta ciddi bir kavram kargaşası vardır. Zira Tanrı'nın varlığını reddetmesine rağmen namaz kılanlar olduğu gibi, kendisini ateist Müslüman olarak tanımlayan da vardır. Kendisini "ateist" olarak tanımlayan ama Allah'ın varlığına inanan, namaz kılan, oruç tutan gençlerin yanı sıra "İslamcı" olarak tanımlayıp hiç namaz kılmayan gençler vardır.³³ Bir diğer araştırmaya göre gençler, dinî bilgileri en çok internet ve sosyal medyadan

³¹ Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi: SEKAM, *Türkiye Gençlik Raporu* (İstanbul: Mayıs 2016) 6-7. Gençlerin inanç ve dindarlık durumlarına ilişkin araştırmalar için bk. Fatma Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", *Mezhepler Tarihi Dergisi* 10/2 (Güz 2017), 535-536; Kenan Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", *İslami İlimler Dergisi* 12/3, (Güz 2017), 104; Pew Research Center, "The Age Gap in Religion Around the World", <https://www.pewresearch.org/religion/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/> (Erişim: 7 Temmuz 2023).

³² MAK Danışmanlık, "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı", *Saha Araştırması*, 2018.

³³ Kemal Batak, "Ateizm ve Türkiye", *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı – IX "Güncel İnanç Problemleri", 11-13 Eylül 2018* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 65.

öğreniyorlar.³⁴ Bu mecralarda bilgi kirliliği ve ateistik propaganda İslam'ın sahih bir şekilde öğrenilmesini perdelemektedir. Kanaatimizce, dijital dünyada dinî yayınların nicel yetersizliği ve ehil olmayan kişilerce yayınlanan dinî içeriklerin nitel yetersizliği de probleme su taşıyor. Tüm bu sorunlar, özellikle yeni nesilde dinin diriltici ruhu ve istikamet ahlakının yeterince yeşermemiş olduğunu göstermektedir. Dinden uzaklaşarak nihilist bir savrulma yerine, sahih dinî inanca yaslanan dinî pratikleri hayata geçirerek ve istikamet bilincini uyandırarak giderilmelidir.

Saha çalışmaları genellikle, inanç ve ahlak konusunda bir gevşeme ve çözülme sürecinde olduğumuzu gösteriyor. Dinin öngördüğü ahlakı istikametle özetlediğimizde, inanç ve ahlak konusundaki bu gerilemenin istikamet şuurunun sönmesi anlamına geldiği kanaatindeyiz. Burada şu soru sorulabilir: “İstikamet bilincinde zayıflama mı nihilist savrulmayı doğurmaktadır?” “Nihilist düşünceler mi imanda savrulma ve ahlakta çözülmeyi doğurmaktadır?” Genellikle insanın pratiğinin teoriği etkilediği düşünülürse davranışların düşünce ve inancı etkilediği ve bunlara yön verdiğini düşünmekteyiz.

Sonuç

İman kalbin Allah'a teslimiyeti, O'na minnet ve şükranı ve O'nunla ahitleşmesidir. Ahlaki davranışlar zımnen imanın can bulmasıdır. Bir mümin için dindar olmak, imanla beraber güzel davranışları sergilemek ve kötülüklerden sakınmaktır. Dindarlık, hem ibadetleri yerine getirmek suretiyle Allah ile dost olmak hem de beşerî ilişkilerde geçimi kolay, canlılara ve tabiata karşı sorumluluğunun bilincinde “iyi insan” olmak şeklinde tecelli eder. Her ikisi birlikte istikamet ahlakını ifade eder. Bu ahlak sadece insanlar nazarında değil, Allah nezdinde de dindar olmanın ifadesi olan iman ve istikamet bilincidir.

Manevi bir merkeze sahip olmayan insanın eğilimleri genellikle madde ve nefsî isteklerdir. Çünkü dünya çeşitli yönleriyle insana cazibeler sunar. İman, insanın nefsine değil yaratıcısına dayanarak hayatı inşa etmesi iken buna mukabil maddeci ve nefsine düşkün insanın hayatına yön veren şeyler genellikle maddi hazlardır. Böyle kimse iyi yaşamayı seven biri olarak hayatın keyfini çıkarabilir. Ancak tutumları, fikrî ve manevi derinlikten yoksun olduğu için güvenilirmezdir. Genel olarak bireysel (veya ait olduğu küçük grupla sınırlı) haz ve mutluluklarını haklı çıkaracak mücadele içerisinde olacağından, özellikle menfaat çatışması hâllerinde akli ve ahlaki olamayacaktır.

³⁴ Mustafa Ünverdi, “Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri”, *İlahiyat Akademisi*, 2020/12, 147; MAK Danışmanlık, “Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı”, *Saha Araştırması*, 2018, 18. <https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2019/03/MAK-DANI%C5%9EMANLIK-T%C3%9CRK%C4%B0YEDE-TOPLUMUN-D%C4%B0NE-VE-D%C4%B0N%C4%B0-DE%C4%B0EERLERE-BAKI%C5%9EI-ARA%C5%9E-TIRMASI.pdf> Erişim: 12.09.2023.

Öte yandan, günümüz insanının en büyük esareti, nefsî arzularıyla örülmüş bir hapiste yaşamasıdır. Bugünün dünyası insanın bakışlarını gökyüzünden uzaklaştırdı ve cazibesi yüksek “meta”lar üretti. İman ve istikamet ahlakının yitirildiği böyle bir zeminde, geriye ise tüketim çılgınlığı, zaman israfı, ahlaki yozlaşmaya eşlik eden çatışma, huzursuzluk ve bunalımdan başka bir şey kalmamıştır.

İstikamet bilincinin yokluğunda imanın zayıfladığı bir kalbe neyin hükmedeceği, o dimağı nelerin dolduracağı belirsizdir. Bu nedenle nihilist yaşam biçimi veya din inkârcılığı bir çeşit merkez kaybı, dağılma ve savrulma niteliğindedir. İbadet, insanın kulluk bilinciyle sadece yaratanına şükran duygusu hissetmesi, nefsin arındırması ve manevi duygularını diri tutmasıdır. İbadetin olmadığı yerde Yüce Yaratıcıya nankörlük vardır. Yaratıcısına bile nankörlük eden bir varlığın, anne-babası başta olmak üzere, hak sahiplerine nankörlük etmeyeceğine kim garanti edebilir? Bugün karşı karşıya olduğumuz sorun, istikamet kaybindan itikadî savrulma yaşayan nesillerin nereye tutunacağını, hangi merkeze yaslanacağını bilememesidir. Bu, ateizm ve deizmden öte, nihilizm ve sekülerizm olarak ete kemiğe bürünmektedir.

Bununla birlikte insanların değer ve ahlak anlayışlarında görülen bu savrulma hâli ile Nietzsche’nin nihilist dünya görüşü arasında ilişki kurulabilir mi? Esasen bir değer yitimi ve dinî-kurumsal ahlak ilkelerini yadsıma hâli olarak mevcut ahlaki tablo arasında belirgin bir benzerlik görünüyor. Ancak unutulmamalıdır ki Nietzsche, nihilizmi ahlaksızlık olarak tanımlamıyor; bilakis ahlaki insanın kendi pratiğiyle tanımlıyordu. Her ne kadar bu ahlak, mevcut ahlak teorilerine göre “ahlak dışı”lığa tekabül ediyorsa da aslında burada sadece insanın kendi ahlak ilkesini inşa etmesi vardır, ahlaksızlığı yol edinmesi değil. Nihilizmin teorik temelleri elbette tartışmaya açıktır. Ancak burada ifade edildiği kadarıyla modern insanın din, örf ve âdete dayalı kuralları yadsıması nihilist tutumu andırırsa da ahlaki ilkesizliği ve mutlak benlik duygusuna yaslanan “boş vermişlik” hâli Nietzsche’nin nihilizm görüşüyle tam örtüşmediği kanaatindeyiz. Bu nedenle buna nihilizmin yeni yorumu neo-nihilizm denilebilir.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid, İrfan. İslam’da İtikadi Mezhepler ve *Akaid Esasları*. çev. M. Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.
- Aydın, Hüseyin. Nihilizm’in Tarihçesi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 1-8.
- Aygün, Fatma. “Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler”. *Mezhepler Tarihi Dergisi* 10/2 (2017), 531-562.
- Batak, Kemal. “Ateizm ve Türkiye”. *Güncel Dini Meseleler İstisare Toplantısı – IX “Güncel İnancın Problemleri” 11-13 Eylül 2018*. 2. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020, 63-75.

- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Dimeşk-Beyrut: DârülbniKesîr, 2002.
- Cevizci, Ahmet. "Nihilizm", *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- Cooper, Neil. *Moral Nihilism, Proceedings of the Aristotelian Society*. New Series, Vol. 74 1973 - 1974.
- Çevikbaş, Sebahattin. "Nietzsche ve Nihilizm Tarihsel Bir Yazgı Olarak Nihilizm: Avrupa Nihilizminin Tarihi, Kökeni ve Egemen Olma Aşamaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2011.
- er-Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Tefsîrû'l-Kebîr*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Faruki, İsmail Raci *Niçin İslam?*. çev. Yasemin Savur. İstanbul: Mahya Yayınları, 2013.
- Garaudy, Roger. *İslam'ın Vadettikleri*. çev. Salih Akdemir. İstanbul: Pınar Yayınları 2022.
- Henry, John. "Ateizm". *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, ed. Gary B. Ferngren. çev. Tuğçe Ayteş. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Hilmi, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed. *İslam Tarihi*. sad. Hüseyin Rahmi Yananlı. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2021.
- İbn Hibbân. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Sa'd Kerim el-Fıkî. b.s., Dâru İbn-i Haldûn, ts.
- MAK Danışmanlık, "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dinî Değerlere Bakışı", *Saha Araştırması*, 2018.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dârü'l Mizan, Müslim, b. Haccâc. *Sahîhü'l-Müslim*. Riyad: Beytü'l-Efkârü'l-Düveliyye, 1998.
- Nietzsche, Friedrich. *Güç İstenci*, çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Pew Research Center. "The Age Gap in Religion Around the World". Erişim: 7 Temmuz 2023. <https://www.pewresearch.org/religion/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/>
- Pezdevî, EbûYusr Muhammed. *Usûlu'd-din*. thk. HansBîter Lens. Kâhire: y.y., 1424/2003.
- Pratt, Alan. "Nihilizm". Internet Encyclopedia of Philosophy. Erişim: 14 Temmuz 2023. <https://iep.utm.edu/nihilism/>
- Schoun, Frithjof. *Bir Merkeze Sahip Olmak*. çev. Tahir Uluç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016
- SEKAM, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi. *Türkiye Gençlik Raporu*, İstanbul: b.y., 2016.
- Sevinç, Kenan. "Ateizmin Boyutları ve Tipleri". *İslami İlimler Dergisi* 12/3, 2017, 101-132.
- Şeriatî, Ali. *Dine Karşı Din*. çev. Doğan Özlük. Ankara: Fecr Yayınları, 2015.
- Turgenyev, İvan *Babalar ve Oğullar*, (M. Cevdet Aday'ın romandan oyunlaştırdığı metinden), 12, erişim: 08.09.2023. https://turuz.com/storage/her_konu-2019-7/7829-Babalar_Ve_Oghullar-Ivan_Sergeyevich_Turgenyev-2004-123s.pdf
- Ünverdi, Mustafa. "Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri". *İlahiyat Akademisi*, 2020/12, 145-181.

Oturum Başkanı:

Mustafa Hocamıza teşekkür ediyorum. Evet, şimdi hocalarım, din geleneksel toplumlarda insanı koruyan, insan fitratını kötülüklerden koruyan en önemli mahfaza veya mekanizma... Değerler sistemi, böyle ifade edelim daha doğrusu. Modern dönemlerde insan yapayalnız kaldı doğrusunu söylemek gerekirse. Yani bu, dinin zenginliği, hayatı anlamlandıran boyutundan, insan tabiatını, fitratını koruyan boyutundan mahrum kaldı. Evet, şimdi tabi burada üç tane kelimacı hocamız var. Bir kelimacılar toplantısı oldu. Ben de müsaadenizle bir-iki hususu dile getirmek istiyorum. Tabi günümüzde toplumsal yozlaşma/dejenerasyon, bu konular konuşulurken ahlaktan başlıyoruz veya ibadetten bahsediyoruz. Elbette doğru, bu alanlarda bir yansıma oluyor. Ama sorunun, ben şahsen iman meselesi olduğunu düşünüyorum. Yani iman meselesinin de kuru birtakım bilgilerin insanlara verilmesi şeklinde anlaşılması lazım. Yani bu imanî altyapı zayıf olduğu için bunun yansımalarını ve sonuçlarını ibadette ve ahlakta görüyoruz. Bir defa böyle bir problem olduğunu kabul edelim; yani Kur'an'ın en temel meselesi... Ve burada şu eksikliğe de dikkatlerinizi çekmek istiyorum; yani eğitimde, imanı anlatmada; Kur'an'ın en temel iki konusu var; birincisi Allah tasavvuru. Baştan sona her sayfada Esmâül-Hüsna'yı görüyoruz; yani Allah Teâlâ'nın anlatıldığını görüyoruz. İkincisi ahiret tasavvuru... Biz bugün eğitimciler olarak, hocalar olarak, bu topluma bunları, onların kalbine, gönlüne dokunacak bir şekilde veremediğimizi ifade etmek istiyorum. Yani bu noktada bir yetersizliği itiraf etmek istiyorum. Kur'an inşa etmek istediği, inşa ettiği insanı bunlarla var etmiştir. Yani Allah tasavvuru, müthiş bir şey, uzun bir yolculuk... Ve ahiret inancı... Şimdi bir ifade kullandı burada Mustafa Hocamız, "ruhun hastalanması..." Hemen benim aklıma şu ayet geldi; inkârcıları anlatıyor bu ayet-i kerime: **"Allah'ın ayetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr edenler, işte bunlar benim rahmetimden ümitsizlik içindedirler."** (el-Ankebût 29/23). İnsanlık, değerli arkadaşlar, bugün böyle bir ümitsizlik girdabında... İnsanlık, bu bereketten, son din İslam'ın ve Kur'an'ın sağladığı bu zenginlikten mahrumiyet içerisinde... İnşaaallah Mevlâ'm hayırlısını nasip eylesin. Evet, tekrar teşekkür ediyorum. Şimdi diğer bir kelimacı Hocamız, Dr. Ayşe BAYRAKTAR BARIŞ. Kendisi, Başkanlığımız Eğitim Hizmetlerinde görev yapıyor. İnşaaallah birlikte çalışacağız, kendisi bizim birime geçti; onu dinliyoruz, buyurun.

NEW AGE AKIMLARIN ORTAYA ÇIKARDIĞI İNANÇ PROBLEMLERİ

Dr. Ayşe BAYRAKTAR BARIŞ*

Özet

İnsanlık tarihi kadar eski olan inanç kavramı bir anlama sistemidir. İnsanoğlunun en temel ihtiyaçlarından biri olmakla beraber, toplumsal bir işleve de sahiptir. İnsanın, inanma ve inandığı değerlere göre bir hayat yaşama arzusu her toplumun her zamanın ve her ferdin temel meselesi olmuştur. Toplumsal anlamda yaşanan değişimler, küreselleşme, modernleşme ve sekülerleşme gibi olgular, ilahi dinlerin sunduğu inanç sistemlerini aşındırmıştır. Ancak insanın zorluklar karşısında hayata tutunma ve sorunlarla baş etme hususunda ihtiyaç duyduğu inanma ve manevi bir güce bağlanma hissiyatı, onu alternatif inançlara yönlendirmiştir. Özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan itibaren kutsalla bağını kesen insan, farklı inanma modellerini bir araya getirerek “New Age İnanışlar” olarak adlandırılan bazı akımlar ortaya çıkmıştır. Bu akımlar her ne kadar inanç olarak kabul edilmese de kendilerine has bir inanma biçimi ve kutsal dinlerden farklı teolojik özellikler barındırmaktadır. Bu çalışmada, bahsi geçen akımların doğuşu, ortaya çıkış sebepleri ve teolojik alt yapısı incelenmiştir. Aynı zamanda günümüz insanını tehdit eden boyutlarıyla birlikte ortaya çıkardığı inanç problemlerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İman, New Age Akımlar, Pagan İnanışları, Uzak Doğu Dinleri, Ezoterik

BELIEF PROBLEMS CREATED BY NEW AGE RELIGIOUS MOVEMENTS

Abstract

The concept of belief, which is as old as human history, is a system of understanding. Although it is one of the most basic needs of human beings, it also has a social function. Individual's desire to believe and live a life according to the values he/she believes in has been the fundamental issue of every society, every time and every individual. Social changes, phenomena such as globalization, modernization and secularization have eroded the belief systems offered by Divine religions. However, the

* Diyanet İşleri Başkanlığı, Başkanlık Vaizi, aysebayraktar@gmail.com

belief that a person needs to survive in the face of difficulties and to cope with problems and the feeling of connecting to a spiritual power have led him to alternative beliefs. Especially after World War II, people cut off their ties with the sacred and brought together different belief models, resulting in a movement called New Age Beliefs. Even though, these movements are not considered beliefs, they have their own way of believing and theological features that differ from sacred religions. In this study, the birth of the mentioned movements, their reasons for emergence and theological infrastructure were examined. Moreover, the belief problems that threaten today's people and the problems they create are included.

Keywords: Faith, New Age Movements, Pagan Beliefs, East Asian Religions, Esoteric

Giriş

2. Dünya Savaşı sonrası tüm dünyayı etkisi altına alan sanayileşme ve buna bağlı olarak gelişen aydınlanma hareketleri toplumları sekülerleşmeye yönlendirmiştir. Sekülerleşme hareketleri, din dışı ve geleneksel din karşıtı algılamalara zemin hazırlamıştır. Bu durum, dinî alanın değişmesine, dini algılama biçimlerinin değişmesiyle dinin kültürel alandaki etkisinin azalmasına sebep olmuştur.¹ Buna rağmen insanın iç dünyasında huzuru bulmasına sebep olan dine ihtiyaç tamamen yok olmamıştır.

Günümüz dünyasında kurumsal dine karşı oluşan tepkiler, her şeye rağmen bir kutsalın varlığına duyulan ihtiyaç ve geçmiş inanış biçimleri yeni bir tür inanma biçimi ortaya çıkarmıştır. Daha çok sosyolojik araştırmaların yoğunlukta olduğu söz konusu alanla ilgili olarak bu çalışmada, yeni tür inanç türlerinin teolojik olarak ortaya çıkış sebepleri ve buna bağlı olarak doğan inanç problemleri ele alınacaktır.

1. New Age Akımlar

Dünyada 2. Dünya Savaşı ile beraber gelişen Sanayi Devrimi sonucunda Avrupa merkezinde değişen üretim biçimleri, pozitivist ve maddeci bir anlayışın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Geleneksel toplumlarda hâkim olan simgesel anlayış yıkılmış, bunun yerine somut ve görülebilen bir sebep-sonuç ilişkisi anlayışı yaygınlaşmıştır.² Modern dünya toplumlarında görülen bu değişim süreci “Büyü Bozumu” terimiyle açıklanmış,³ insanlardaki Tanrı tasavvuru değişime uğramaya başlamıştır. Din,

¹ Ramazan Biçer, “Yeni Çağ Dinî Akımlar Bir Dini Hareket Midir? Türkiye Örneği”, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* 13/52 (Aralık 2021), 117.

² Gülenay Pınarbaşı, “New Age Uygulamalarının/İnançlarının Bir Yansıması Olarak Astroloji ve Facebook’ta Kullanımının Betimsel Analizi” *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 18/39 (Temmuz 2021), 128.

³ Max Weber, *Din Sosyolojisi*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Kapra Yayınları, 2023), 11-13.

Tanrı'nın buyruğundan ziyade insanların tercihlerine göre inşa edilmiştir. Bu alan pozitivizmden farklı olarak geçmiş kültürler, egzotik inanışlar, Uzak Doğu dinleri ve ritüelleri ile harmanlanarak oluşturulmuştur.

Sosyologlar, yaşanan değişimler ile içinde bulunduğumuz dönemi, “modernliğin ötesi”,⁴ “geç modern”,⁵ “postmodern”,⁶ “geç dönem modernleşme”⁷ ve “posthuman”⁸ olarak adlandırmışlardır. Bu dönem yeni inanç biçimleri ile yeni bir insanın doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Weber'in büyü bozumu olarak tarif ettiği geleneksel inanç formlarının etkisini yitirmesinin sebebi, modernleşme ile artan bilim ve teknolojinin büyü olarak kabul edilmektedir.⁹ Kutsaldan uzaklaşan modern dünyada, fertler gitgide gerçeküstü araştırmalar, simgecilik ve gizemcilik gibi alanlara yönelmiştir. Bir yandan sekülerizm yaygınlaşmakta ancak animik uygulama ve büyüsel tecrübeye ilgi artmakla birlikte büyük bir çelişkinin içinde düşülmektedir.¹⁰

Batı'da popülerleşen ruhsal akımlar, sekülerleşmenin artmasıyla yaygınlık kazanmıştır. Din karşıtı modern insan, kutsalı reddederken mistik ve ruhani arayışını devam ettirmektedir.¹¹ Bu davranış “ait olmadan inanma” kavramıyla açıklanmaktadır. Dinden bağımsız bir bilgi biçimi, hayatı algılama şekilleri olarak kabul edilen bu inanç akımları “Yeni Çağ Dinî Hareketler” şeklinde ilk kez Harold W. Turner tarafından isimlendirilmiştir. Bu isimlendirme zaman içinde akademik çevrelerden de kabul görmüştür.¹²

1.1. New Age Akımların Doğuşu

Dünya üzerinde yaşanan savaşlar ve buna bağlı gelişen teknolojik ve zihinsel değişimler, geleneksel toplumsal yapıyı yıkarken beraberinde dinin fonksiyonları da etkisini yitirmeye başlamıştır. Ancak 2. Dünya Savaşı'nın oluşturduğu yıkım, fertlerin

⁴ Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel Kimlik*, çev. Ümit Tatlıcan (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 13.

⁵ Ulrich Beck, *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*, çev. Bülent Doğan-Kazım Özdoğan (İstanbul: İthaki Yayınları, 2019), 7.

⁶ Jean Francois Lyotard, *Postmodern Durum*, çev. İsmet Birkan (Ankara: Bilgesu Yayınları, 2014), 35.

⁷ Jürgen Habermas, *Bölünmüş Batı*, çev. Dilman Muradoğlu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 110.

⁸ Rosi Braidotti, *İnsan Sonrası*, çev. Öznur Karakaş (İstanbul: Kolektif Kitap, 2021), 14-15.

⁹ Beck, *Risk Toplumu*, 10.

¹⁰ Kieran Flanagan, *Teolojideki Sosyoloji*, çev. Emrullah Ataseven (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 47.

¹¹ Mircea Eliade, *Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar*, çev. Cem Soydemir (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2022), 67.

¹² Ali İsmail Güngör, *Dinler Arası İlişkiler El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 401.

iç dünyasında anlam arayışına ve bu doğrultuda bir dine yönelme ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Dinî inanışlar tamamen yok olmamış ancak biçim değiştirmiştir.¹³ “Büyük uyanış”, “oryantal yeni uyanış”, “yeni dinî bilinçlilik”, “dinin yeniden kuruluşu”¹⁴ gibi ifadelerle bu yeni dönem tanımlanmıştır. Bireysel dinî tecrübenin ön plana çıktığı ve aidiyetin önemini yitirdiği bu akımlar, özellikle mistik deneyimleri esas kabul eden bir maneviyat anlayışı ile modern ve kutsalı bir araya getiren bir yolculuk olarak yorumlanmaktadır.¹⁵

İlk olarak 1950’li yıllarda din algılarını değiştiren söz konusu akımlar, sadece din telakkisini değil, sosyal yapıyı da etkilemeye başlamış, 1978 ve 1997 yıllarında toplu intihar vakaları ile dünya gündemine taşınmıştır. Gerek kurumsal dini tehdit eden unsurları gerek kitleleri etkileme biçimleri açısından “Yeni Çağ Dinî Akımlar” dikkat çekmiş, son yıllarda ise sosyal medya aracılığı ile yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

1.2. New Age Akımların Tanımı

Küreselleşme ile birlikte dinler karşılaştıkları dinlerin rasyonel yönlerinden etkilenebilir, ancak rasyonel ve irrasyonel taraflar her zaman belirgin olmadığı için, dinler arası bir etkileşim yaşanmaktadır. Bu etkileşim sebebiyle hiçbir dine benzemeyen ama tüm dinlerden öğeler taşıyan dinî hareketler ortaya çıkmıştır.¹⁶ İngilizcede “New Age Religious Movements” olarak isimlendirilen bu dinî hareketler, Türkçede yeni dinî hareketler olarak bilinmektedir. Ancak din sosyologları ve teologları açısından söz konusu hareketlerin ortak bir tanımı ve çerçevesi yoktur. Örneğin din sosyolojisi literatüründe bu tür hareketler; “yeni din”, “sekt”, “kült”, “yıkıcı kültürler”, “gençlik tarikatleri”, “gençlik dinleri”, “psiko-organizasyonlar” şeklinde yer almaktadırlar.¹⁷

Yeni Çağ akımları, bu hareketlerin savunucularına göre modern insanın manevi ihtiyaçlarına cevap verebilecek özellikleri kendinde barındırmaktadır. Kendi içlerinden biri olan Spangler, bu akımları şu şekilde tanımlamıştır: “En güzel şekilde ifade etmek gerekirse, New Age kişiyi ne günlük hayattan koparan ne de şahsiyetinden uzaklaştıran bir kutsallıktır. Bu; tam bir kutsallık ve bütünlük arz eden bu vasıta ile kişinin, insan bedenine bürünmüş Yüce Tanrı’nın ruhu ve tabiatı ile çok yakın iletişime geçme yolculuğu evresidir. Ekolojik ve enkarne olma anlayışıdır ki halk nezdinde bizim bu

¹³ Ali Köse, *Kutsalın Dönüşü* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 23.

¹⁴ Mustafa Arslan, *Paranormalizm ve Din* (İstanbul: Bilsam Yayıncılık, 2011), 197.

¹⁵ Sevdener Varlık, *Türkiye’de Din Dışı Spiritüel Akımlar Üzerine Bir Araştırma* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2019), 14.

¹⁶ Mustafa Çevik, “Global Köyde Dinlerin Sonu mu?”, *Dinî Araştırmalar* 6/17 (Haziran 2003), 177.

¹⁷ Abdullah Sevgi, *Yeni Dini Akımların Temel Görüşleri ve İslam* (Van: Madve Yayınları, 2012), 21.

Yeni Çağ maneviyatına “yeni” dememize sebep gözüktüyor. Hâlbuki bu kabulleniş asli itibarıyla bizim tarihî manevi kökenlerimizde, özellikle de mistik geleneğimizde ve de büyük dinlerde de bulunmaktadır. Öyle ise bu “Yeni Çağ” ile “Eski Çağ”ı birbirinden ayıran ana unsur; aslında varış noktasında ki farklılık değil, bu yolculuktaki bulunan farklılıklardır. Bu farklılıkların da ana karakteristik özelliği, global ruhla bütünleşen bir beden kavramıdır. Bundan maksat ise özellikli bir bedene bürünme ve bu beden ile öğretilere varma değil belirli coğrafi alanlarda yayılan Şamanizm ya da tarihî geçmiş bulunan Hindu kültürleri gibi bütün büyük geleneklere açık olan duyargalara sahip olabilme becerisidir.”¹⁸

Bu tanımlamada “*Yeni Çağ*” maneviyatının kökenlerini geçmişe bağlama ama geçmişe ait olmama inancı dikkat çekmektedir. Her akımın, ortaya çıktığı coğrafyada var olan din ve inanç biçimlerinden etkilendiği, ibadet ritüellerini başka formlarla uyguladığı da görülmektedir.

“*Yeni Çağ Dinî Hareketler*”in temelinde gizemli öğretilerin bulunduğu, bireysel gelişimi sağlayacak enkarne olmuş bir bedene sahip oldukları, enerji ile sağlıklı kalıp meditasyonla ruhsal gelişime kavuştukları iddiası vardır. Dünya dışı varlıklarla iletişime geçen karizmatik lider hareketin merkezinde yer alır. Bu özellikleriyle Yeni Çağ Dinî Hareketleri, her ne kadar dinî bir hareket olarak kabul edilmese de insanın maneviyat ve din ihtiyacına karşılık verme iddiasındadır.

2. New Age Akımların Ortaya Çıkış Sebepleri

Batı’da geleneksel din ve kilisenin oluşturduğu gücün tek elde toplanması düşüncesi, zamanla kitlesel hareketlerle birlikte etkisini yitirmiştir. Modernleşme hareketleriyle birlikte dinden uzaklaşma artmış, dinin modern hayattaki işlevi azalmıştır. Ancak sekülerleşen dünyada yalnızlaşan, bireyci anlayışın oluşturduğu hayat tarzında problem ve sorunlarıyla bir başına kalan insanın anlam ve amaç bulma ihtiyacı artmıştır. Özellikle din karşıtı söylemlerin yaygınlaştığı ve din eğitiminin yetersiz kaldığı şartlarda, fertlerin içine düştükleri belirsizlik durumundan kurtulabilmek için yeni dinî veya din dışı oluşumlara yöneldikleri görülmektedir.

Dünya genelinde artan bu hareketler mistik, ruhani ve paranormal kavramlarıyla beslenerek, alternatif inanç biçimleri sunmaktadır. Bu hareketler Uzak Doğu ve pagan dinlerin doktrinlerinden beslenerek, din, ruhaniyet ve bilimi bir araya getirme iddiası taşımaktadır. Özellikle kuantum fiziği, frekans ve enerji gibi kavramlara atıf yapılarak, rasyonel bir zemin oluşturma amacı gütmektedir.

¹⁸ David Spangler, *The New Age: The Movement Toward the Divine* (Louisville: Westminster John Knox Press, 1993), 101-102.

Yeni Çağ Akımların ortaya çıkışını temelde sosyolojik ve teolojik olarak iki sebeple açıklamak mümkün olsa da, her akımın ve grubun kendine özel sebepleri de bulunmaktadır.

2.1. Sosyolojik Sebepler

Dünyada, sanayileşmeye bağlı teknolojinin gelişmesi, iletişim kanallarının artması, göçler ve şehirleşme, modern dünyada insanın yalnızlaşmasına sebep olmuştur. Yalnızlaşan ve doğadan uzaklaşan ferdin kurumsal dinlere olan bakışı, içinde bulunduğu modern dünyanın değerlerinin etkisiyle reaktif bir yön kazanmıştır. Bu sebeple dinî olana bakış değişmiş alternatif rasyonel gerçeklik iddiası ile ortaya çıkan akımlara yönelim başlamıştır.

Bu akımların genel olarak ortaya çıkış sebeplerinden en önemlileri şu şekilde sıralanabilir: Sekülerleşme, subjektivizm, bireyselleşme veya inancın bireyselleşmesi, küreselleşme, toplumsal değişim, modernite, iletişim kanallarının artması ve yabancılaşma.¹⁹ Temelde insanı yalnızlaştıran ve geleneksel değerlerin yitimine yol açan bu sebepler iki ana başlık altında ele alınacaktır.

2.1.1. Sekülerleşme

Sekülerleşme kavramı başlangıçta, kilisenin egemen olduğu topraklar üzerinde etkisini yitirmesi ile laik siyasi otoritenin hâkimiyet kurması olarak tanımlanmıştır. Ancak yirminci yüzyılda sekülerleşme kavramına sosyolojik bir boyut yüklenmiştir. Sosyologlar bu kavramı, dinin güç ve etki kaybetmesi ile dünyevi amaçların ön plana çıkıp önem kazanması olarak yorumlamışlardır.²⁰

Aydınlanma ve modernitenin etkisi ile rasyonalist düşüncenin yaygınlaşması ve rasyonalizmin insanlar ve kurumlar üzerinde değiştirici rolü, dinin ortadan yok olacağı inancını beraberinde getirmiştir. İnsanın metafiziğe ilgisini yitirmesi ile hayatın sorunlarını çözmeye din adamları yerini sosyolog, psikolog ve siyaset bilimcilere bırakmıştır.²¹ Bu algı yirminci yüzyılın sonlarına kadar karşılık bulmuş olsa da dinin toplumsal hayattaki yeri işlevini değiştirmiş ancak etkisini yitirmemiştir.

Dini, gündelik hayatın içinden çıkarmak ve kutsalı yok saymak gibi işlevleriyle sekülerleşme, ferdi dinin getireceği bağlardan kurtarmayı hedeflemiştir. Çünkü sekülerizm, dini, bireyin özgürleşmesine bir engel olarak görmektedir. Rasyonel aklın yaygınlaşması ile doğaüstüne ilgi azalacak ve birey dinin dayatacağı dogmalardan

¹⁹ Pınarbaşı, "New Age Uygulamalarının/İnançlarının Bir Yansıması Olarak Astroloji ve Facebook'ta Kullanımının Betimsel Analizi", 141.

²⁰ İhsan Çapçioğlu-M. Ali Kirman, *Sekülerleşme- Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 10-11.

²¹ Köse, *Kutsalın Dönüşü*, 12-13.

arınacaktır.²² Bu düşünce, Batı'da yaygınlaşmış, bunun bir sonucu olarak insanların kiliseye olan bağlılığı azalmıştır. Ancak inanma duygusu ve ferdin bir dine olan ihtiyacı biçim değiştirse de etkisini kaybetmemiştir.

Bireylerin kurumsal dinden uzaklaşmasına zemin hazırlayan sekülerizm, ortaya çıkan yeni dinî anlayışların insanlar tarafından benimsenmesine sebep olmuştur. Dine olan ihtiyaç kendini yeni arayışlar olarak ortaya çıkarmıştır.

2.1.2. Bireyselleşme

Özel mülkiyet anlayışı, gelişen toplumlarda bireyciliği güçlendirmiş ve toplumun hemen her alanında hâkimiyet sağlamıştır. Bireycilik, bireyin kendi başına karar alan ve bunu uygulayan, gelenekten ve toplumdan kopuk, kutsalı dışlayan ve akılcı gibi kavramlarla tanımlanmaktadır. Bu kavramlarla tanımlanan bireyin toplumla ve kutsal olanla ilişkisi de bu çerçevede şekillenmektedir.²³ Özellikle bireyin kurumsal dinle kurduğu ilişki sarsılmış ve yerini aşkınlı kurulan içsel bir söyleşiye bırakmıştır.

Hristiyanlıktaki ruhban sınıfının varlığı ve kişinin Tanrı'yla olan ilişkisindeki aracı rolü, dinsel bireyciliğin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Dinsel bireycilik, kişinin Tanrı'yla kuracağı ilişkide herhangi bir din adamının ve aracının varlığına ihtiyaç duymadan direk iletişim kurması amacındadır; ayrıca bireyin dinî duygularının başkaları tarafından istismar edilmemesini de hedeflemektedir. Ancak inancın bireyselleşmesinde bir adım sonra dinin inanç unsurları ve pratiklerinin de ortadan kaldırılması söz konusu olmaktadır. Bireyin kendi iç huzurunu sağlayacak bir Tanrı anlayışı ile dinî pratikler de anlamsızlaşmaktadır.²⁴ Bu sebeple bireyselleşen dinî inanç, kişinin haz duyacağı bir hayat, heyecan verici tecrübeler, mistik ve spiritüel inanç pratikleri olarak ortaya çıkmaktadır. Bireyselleşmeden beslenen bu zihin yapısı "Yeni Çağ İnanç Akımları"nın yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Moderniteye bağlı oluşan ve ortaya çıkan tüm düşünce ve felsefe sistemleri zamanla değişmiş, kutsal ve kutsal kabul edilen her şey yıkılmış, yerine alternatif gerçeklikler olarak adlandırılan inanç sistemleri gelmeye başlamıştır. İnsanın bitmeyen anlam ve hakikat arayışı ile maneviyat ihtiyacı, bu yeni inanç biçimlerini benimsemesine yol açmıştır. Bu dönem postmodern olarak adlandırılan yeni bir büyü ve profan çağa kapı aralamıştır.²⁵

²² Köse, *Kutsalın Dönüşü*, 11.

²³ Rene Guenon, *Modern Dünyanın Bunalımı*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 111.

²⁴ Mehmet Süheyl Ünal, *Dinsel Bireycilik* (İstanbul: Açılım Kitap, 2011), 63.

²⁵ Elif Doğan, *Türkiye'de New Age Hareketi: Şifacı Grupların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Tabanı Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 27.

2.2. Teolojik Sebepler

Din, insanlık tarihi boyunca var olmuş ve her dönem insanların ihtiyaç duyduğu bir değer olarak varlığını korumuştur. Teknolojik ve ekonomik gelişmeler dine ihtiyacın azalacağı yönde bir düşünce sistemini ortaya çıkarmış olsa da yirmi birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren din, etkisi yükselen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynağını reforma kadar götürebileceğimiz alternatif din arayışları, günümüzde oldukça büyük bir yaygınlık kazanmıştır.

Kilisenin, Tanrı ve insan arasındaki ilişkiyi düzenlemek ve kontrol etmek üzerine kurulu din anlayışı, Hristiyanlığın sorgulanmasına neden olmuştur. Tanrı adına konuşan ruhban sınıfı ve talepleri sorgulanamayan kilise, dünyadaki değişimle beraber etkisini ve gücünü yitirmeye başlamıştır. Avrupa'da yaygınlaşan Protestanlık, kurumsal olarak Katolik kilisesinden ayrılmalara ve yeni arayışlara yol açmıştır.²⁶

Cezalandıran Tanrı anlayışı, Tanrı adına konuşan ruhban sınıfı, kilise babalarının dini sömürerek çıkar elde etmeleri gibi hususlar, insanların kurumsal dinden uzaklaşmalarına sebep olmuştur. Özellikle eğitilmiş kitle sorularına tatmin edici cevaplar alamadıkları durumlarda başka kaynaklara başvurmuştur. Uzak Doğu dinlerinin kapsayıcı dili, hümanist ve barışçıl ifadeleri, çatışmacı dilin karşısında taraftar toplamıştır.²⁷ Aynı zamanda ezoterik yapıya sahip kültürler, ruhani liderler tarafından insanların iç dünyalarındaki gücü aktive etme iddiası ile hareket etmiştir. Gizemli ve mistik taraflarının tanrısal güçlerle beslendiği düşüncesi, sıradan insanın heyecan arayışına bir cevap olmuştur.

Batılı insanın gerek Hristiyanlıktan kopmasına sebep olan amiller gerek ruhlarındaki boşluğu doldurmak için girdikleri inanç arayışları, mistik, ruhani ve spiritüel akımların doğuşuna ve yayılmasına sebep olmuştur. İlk olarak Batı'da yayılan bu hareketler, son yıllarda ülkemizde özellikle sosyal medya ve basın aracılığı ile eğitim ve gelir seviyesi yüksek seküler kesim arasında yaygınlık kazanmıştır.

3. New Age Akımların Teolojik Özellikleri

New Age inanç akımlarının teolojik özellikleri genellikle neşet ettikleri dinin özellikleriyle benzerlik arz etmektedir. Genel olarak din anlayışları, Tanrı algısı, ahiret inancı, yaratılış, ruhun yüceliği, vahiy gibi konular etrafında şekillenmektedir. İbadetlerin bireyselliği ve kişiye özel ibadet pratiklerinin oluşturulması gibi hususlar da yine bu akımların temel teolojik özellikleridir.

²⁶ Özlem Uluç, *Yeni Dini Hareketler* (İstanbul: Yarın Yayınları, 2012), 10.

²⁷ Uğur Özdemir, *Yeniçağ Dini Akımların Teolojik Açısından İncelenmesi* (Sakarya, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 93.

3.1. Yeniden Doğuş

Yeni Çağ inanç akımlarında görülen yeniden doğuş anlayışı, tenasüh olarak da ifade edilmektedir. Asya'da, özellikle Hindistan'da ruh göçü olarak tarif edilen tenasüh nazariyesi, insanın tekrar tekrar doğarak, dünyaya her seferinde farklı bir bedende geleceğine olan inançtır. Hint dinlerindeki bu anlayış, kast sistemine dayanmaktadır. İnsan, iyi biri olarak yaşar ve tanrıları memnun edecek işler yaparsa, bir sonraki hayatında bir üst kasta yaratılacağına inanılır. Ancak kötü biri olarak yanlışlar yaparsa bir alt kasta tekrar dünyaya gelir.²⁸ Bu inanişaya dayalı olarak, ruhun sürekli tekâmülü ve bedenden bedene geçişi söz konusudur.

Yeni Çağ akımlarda ise bu kavrama daha farklı anlamlar yüklenerek, kişinin bu dünyada yarım kalmış bir işi veya kapanmamış bir hesabı varsa, onun tamamlanması üzerine dönüş yaşamasıdır. Karma olarak da tarif edilen bu anlayışta kişinin seçilmiş ve hareketin içinde kendisine yücelik atfedilmiş olması gerekmektedir.²⁹ Enkarne olan kişi toplumda kabul gören bir şahsiyet olmalıdır. Bu kişi genelde hareketin lideri olacak kişidir.

Bu akımların geneline bakıldığında, reenkarnasyonu farklı şekillerde de olsa bir inanç olarak kabul edildiği görülmektedir. Özellikle hareketin liderlik iddiasında bulunan kişi reenkarne olmuştur ve tarihin belli dönemlerinde önemli görevler üstlenmiş kişilerdir, iddiası kuvvetle savunulmaktadır.

3.2. Karizmatik Lider

Yeni Çağ inanç akımları, klasik dinler gibi bir lider etrafında şekillenmiş ancak liderin hareket içindeki konumu sebebiyle onlardan ayrılmaktadır. Hareketin lideri kendini Tanrı konumuna yükseltmekte ve dünya dışı varlıklarla iletişim kurduğu iddiası ile ulûhiyetini garanti altına almaktadır. Bu sebeple herhangi bir kontrol mekanizmasına tabi tutulmaksızın, hareket içinde dilediğini yapmakta özgürdür. Yaptıklarının hesabını vermesi gerekmemekte ve hatalardan, yanlışlardan masum görülmektedir. Bu durum hareket içinde lider konumunda olan kişinin tahakkümüne sebep olmaktadır.³⁰

Tek bir liderin güdümünde sürdürülen bu akımlarda, liderin kurtarıcı gücü-enerjisi vurgusu vardır. Hareketin merkezinde yer alan tek lider ve tek kurtuluş yolu reçetesi, sahip olduğu tanrısal güçle kendini otorite konumuna getiren kişinin kontrolündedir. Bundan fayda görmek isteyen, sorunlarını çözmek ve hayatını pozitif enerjiye açmak isteyen kişilerin durumu herhangi bir sorgulama gerçekleştirilmeden kabul ettikleri görülmektedir. Zaten bu hareketlerde kişilerin bilinci devre dışı bırakarak kendilerini

²⁸ Şinasi Gündüz, "Samsara", *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 331.

²⁹ Michael York, *Historical Dictionary of New Age Movements* (Lanham: The Scarecrow Press, 2004), 133.

³⁰ Özdemir, *Yeniçağ Dini Akımların Teolojik Açıdan İncelenmesi*, 28.

tamamen liderin kontrolüne bırakması istenmektedir. Bu hususta herhangi bir şüphe duyulması durumunda kişinin hareketin içindeki varlığı tehlikeye düşebileceği gibi, liderin iyileştirici enerjisinden de mahrum kalacaklardır.³¹

Kendini hareket içinde bir bakıma tanrı konumuna yükselten lider, Tanrı'dan vahiy aldığı, O'ndan ilhamla kitaplar yazdığını da iddia etmektedir. Bu kitaplarda, liderin buyruğuna uymayacak kişilere verilecek cezalar da yer aldığından hareketin içindeki kişiler üzerinde bağlayıcı bir etkisi bulunmaktadır.

3.3. Tek Dünya Dini

Her din ve düşünce sistemi, dünya üzerinde kabul görme ve hâkim anlayış olarak benimsenme ülküsü ile hareket eder. Bu sebeple kendi dışında olanı yok sayma, kendi din ve düşünce biçimlerini kabul edilebilir formlara evirme gibi metotlarla taraftarlarını artırma yollarına giderler. Bu durum Yeni Çağ İnanç Akımlarında da görülmektedir. Özellikle neşet ettikleri dinî kültürün unsurlarını, özel ve yerel olmaktan çıkarmak suretiyle, genelin kabulüne uygun hâle getirmektedirler.

Bu sebeple Yeni Çağ inanç akımlarının içinde doğduğu dinin ve dinin temel öğretilerinin birçok bakımdan değiştirildiği görülmektedir. Kutsal Kitapların tekrar yorumu ihtiyaç duyduğu fikri ya da bu kitapların artık işlevini yitirdiği düşüncesi ile hareket edilmektedir. Özellikle hareketin lideri pozisyonundaki kişinin dünya dışı varlıklarla iletişim kurma ve kendinden geçme hâlinde vahye muhatap olduğu iddiası ile geçmişten gelen vahiy bilgisi yok sayılmaktadır.

Dünya üzerinde din, dil, ırk, cinsiyet gibi ayrımların, temelde insanın bağımsızlığını zedeleyeceği düşüncesinden hareketle, Yeni Çağ inanç akımlarının mensupları ve liderleri bunların hepsini yok sayma eğilimi göstermektedirler. Saydığımız hususların arızı birer unsur olarak dünya insanı olabilmenin önüne geçtiği fikrini savunurlar. Bu arızı sebepleri insanın gelişimine de bir engel olarak kabul ettikleri için, tümünü yok sayan ortak bir dinin olması gerektiğini savunurlar.

Ortaya çıkan bu dinin dünya üzerinde tüm insanlara hükümlanlık kuracak şekilde dizayn edilmesi ve dünya vatandaşlığı vurgusu ile tüm etnik ve kültürel farklılıkların yok edilmesi amacı güdülmektedir. Bu yolla dünya tek bir merkezden kontrol edilecek, devletlerin ve geleneksel dinlerin otoriteleri yıkılacaktır.

4. New Age Akımların Ortaya Çıkardığı İnanç Problemleri

Yeni Çağ inanç akımlarının yukarıda saydığımız teolojik özelliklerinin yanı sıra ibadet ve ahlak gibi hususlarda geleneksel dinlerin anlayışından farklı bir bakış açısına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle eklektik ve parçacı bir ibadet anlayışı benimsemektedir. Hristiyanlıkta kilisenin güdümünden çıkan birey, kendine kişisel hazları

³¹ Vedia Bülent Önsu Çorak, *Bilgi Kitabı* (İstanbul: y.y., 1996), 656.

hedefleyen bir anlam paketi oluşturur. Şöyle ki, İslam'a ait namaz ibadetinin yerine kendine kolay gelen Budizm'e ait yogayı; oruç yerine Hinduizme'e ait meditasyon pratiğini alır ve bunu uygular. Bu bricolage denen, yani bireysel bir kolaj eğilimiyle, psikolojik, mistik, büyü, bilimin marjinal taraflarıyla beslenmiş ve geçmiş kültürlerin ezoterik malzemeleriyle ortaya çıkarılmış bir inanç biçimidir.³² Dolayısıyla herkesin kendine ait bir inanma şekli ve ritüelleri vardır.

Yeni Çağ inanç akımlarında, tek bir tanrı inancı olmadığı gibi insanın içsel-tanrıları olabileceği iddiası ile hareket edilmektedir. İslam'ın temel inancı olan Tevhit, bu akımlarda yer bulmaz. İslam'da her şeyin kaynağı Allah iken, bu akımlarda kutsallık insan-da, evrende ve nesnelerdedir. Allah'ın evrene müdahalesini de kabul etmemektedir.

Yeni Çağ inanç akımlarının, İslam'la çatıştığı en önemli noktalardan biri de ahiret inancıdır. İslam, ahiret merkezli olup, insanın dünyadaki hayatının ahireti kazanmak üzerine kurulu olduğunu beyan eder. Ancak bu akımlarda reenkarnasyonla, ahiret inancı reddedilmekte, bütün bir dünya görüşü olarak hayatın bu dünyadan ibaret olduğu görüşü benimsenmektedir. Bu sebeple dünyevi zevk ve başarı hedeflenir. İbadetler de bunu besleyecek ve destekleyecek terapi şeklindedir.

Bu dinî hareketlerin çoğu Hristiyanlıkta kilisenin hâkimiyeti ve ruhban sınıfının varlığına bir başkaldırı şeklinde ortaya çıkmış olsa da kendi içlerinden bir guru ya da mistik lider öne çıkar. İslam'da Allah'ın merkezde olduğu bir din anlayışı varken, New Age hareketlerde merkezde lokal karizmatik bir lider ve bu liderin bir çeşit tanrı olduğu iddiası mevcuttur.

İslam'da, insanları dinin özünden uzaklaştıran batıl inançlar, New Age akımlarda çok yaygın olmakla birlikte, bunlar rasyonel bir zemine oturtulmaktadır. Bu batıl inançlar, hitap ettikleri eğitimli kitlenin kabul etmesine uygun bir şekilde parapsişik, ruhsal ve kuantum fiziğine dayandırılmaktadır. Özellikle neşet ettiği dinî kültürün ya da yayıldığı coğrafyadaki hâkim dinin söylemleri ile konuşmakta, çoğu zaman inananlar tarafından bu durum anlaşılmamaktadır. Kendine dayanak olması bakımından ayet ve hadislerden alıntılar yaparak, dindar insanları da etkilemekte, çoğunlukla dinî bir hareket olmadıklarını iddia etmektedirler. Bu sebeple, kendine dinin içinden cevaplar bulmakta zorluk çeken, hayata dair problemlerini çözmekte sorun yaşayanların, içine girmekte beis görmedikleri bir hareket olmaktadır. Hâlbuki Tanrı-insan ve âlem ilişkisi, İslam'ın çizgisinden tamamen sapmış bir harekettir.

³² Thomas Luckmann, *Görünmeyen Din Modern Toplumda Din Sorunu*, çev. Ali Coşkun-Fuat Aydın (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 17.

Sonuç

İnsanlık tarihi boyunca birçok dinî inanç olmuştur. Bunların bir kısmı kökenini tanrısal vahiyden almış, ancak bir kısmı insanın düşünce dünyasından doğmuştur. Dünyada son yıllarda yaygınlık kazanan New Age İnanç Akımları olarak nitelenen bu inanç hareketleri de kökenlerini geçmiş pagan inanışları, Uzak Doğu dinleri ve mistik hareketlerden alarak eklektik bir yapı oluşturmuşlardır. Bu hareketlerin ortaya çıkışı, geleneksel dinlerin Kutsiyet anlayışına bir başkaldırı niteliğindedir.

Sanayi devrimi ile modernleşme ve sekülerleşme hareketlerinin yaygınlık kazandığı süreç, yeni bir dünya düzeni kurulmasına zemin hazırlamıştır. Kutsaldan uzaklaşan kitleler, alternatif inançlar üretmeye, geçmiş inanışların mistik, paranormal özellikleriyle, günümüz modern teknoloji ve tıp bilimini uzlaştıran yeni bir inanış üretmeye başlamıştır. Bu akımlar genellikle şehirli kitleye hitap etmekle birlikte, dünyanın birçok yerinde yaygınlık kazanmıştır. Günümüzde sosyal medya ve kitle iletişim araçları ile daha çok insana ulaşmaya başlamıştır.

Bu akımlar her ne kadar kendilerini bir din olarak lanse etmeseler de İslam'ın temel inanç prensiplerinden oldukça uzaktırlar. Tevhit, ahiret, vahiy konularından tamamen İslam dışı inanışlar benimsenmekte; ibadetleri insanın kendine iyi geleni tecrübe etmesi şeklinde yorumlamaktadırlar. Kendine taraftar bulmak ve dindar insanları da ikna etmek için İslam'a ait kavramları kullanmakta bir beis görmemektedirler. Kendini ılımlı, modern, ruhsal gelişimi destekleyen, iyileştirici özellikleriyle bir kült olarak tanıtan Yeni Çağ İnanç Akımları, büründüğü örtünün altında birçok insanı maddi ve manevi olarak istismar etmeye devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Mustafa. *Paranormalizm ve Din*. İstanbul: Bilsam Yayıncılık, 2011.
- Beck, Ulrich. *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. çev. Bülent Doğan-Kazım Özdoğan. İstanbul: İthaki Yayınları, 2019.
- Biçer, Ramazan. "Yeni Çağ Dinî Akımlar Bir Dini Hareket Midir? Türkiye Örneği". *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* 13/52 (Aralık 2021), 116-123.
- Braidotti, Rosi. *İnsan Sonrası*. çev. Öznur Karakaş. İstanbul: Kolektif Kitap, 2021.
- Çapçioğlu, İhsan-Kirman, M. Ali. *Sekülerleşme- Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Çevik, Mustafa. "Global Köyde Dinlerin Sonu mu?". *Dinî Araştırmalar* 6/17 (Haziran 2003), 163-177.
- Doğan, Elif. *Türkiye'de New Age Hareketi: Şifacı Grupların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Tabanı Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

- Eliade, Mircea. *Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar*. çev. Cem Soydemir. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2022.
- Flanagan, Kieran. *Teolojideki Sosyoloji*. çev. Emrullah Ataseven. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Giddens, Anthony. *Modernite ve Bireysel Kimlik*. çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Say Yayınları, 2019.
- Guenon, Rene. *Modern Dünyanın Bunalımı*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Gündüz, Şinasi. "Samsara". *Din ve İnanç Sözlüğü*. 331. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Güngör, Ali İsra. *Dinler Arası İlişkiler El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Habermas, Jürgen. *Böhlümüş Batı*. çev. Dilman Muradoğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Köse, Ali. *Kutsalın Dönüşü*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Lyotard, Jean Francois. *Postmodern Durum*. çev. İsmet Birkan. Ankara: Bilgesu Yayınları, 2014.
- Luckmann, Thomas. *Görünmeyen Din Modern Toplumda Din Sorunu*. çev. Ali Coşkun-Fuat Aydın. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Önsu Çorak, Vedia Bülent. *Bilgi Kitabı*. İstanbul: y.y., 1996.
- Özdemir, Uğur. *Yeniçağ Dini Akımların Teolojik Açıdan İncelenmesi*. Sakarya, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Pınarbaşı, Gülenay. "New Age Uygulamalarının/İnançlarının Bir Yansıması Olarak Astroloji ve Facebook'ta Kullanımının Betimsel Analizi". *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 18/39 (Temmuz 2021), 126-174.
- Sevgi, Abdullah. *Yeni Dini Akımların Temel Görüşleri ve İslam*. Van: Madve Yayınları, 2012.
- Spangler, David. *The New Age: The Movement Toward the Divine*. Louisville: Westminster John Knox Press, 1993.
- Uluç, Özlem. *Yeni Dini Hareketler*. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
- Ünal, Mehmet Süheyl. *Dinsel Bireycilik*. İstanbul: Açılım Kitap, 2011.
- Varlık, Sevdener. *Türkiye'de Din Dışı Spiritüel Akımlar Üzerine Bir Araştırma*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2019.
- Weber, Max. *Din Sosyolojisi*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Kapra Yayınları, 2023.
- York, Michael. *Historical Dictionary of New Age Movements*. Lanham: The Scarecrow Press, 2004.

Oturum Başkanı:

Ben de teşekkür ederim Ayşe Hanım'a. Böylece dördüncü oturumu Ayşe Hanım'ın tebliğiyle tamamlamış bulunuyoruz. Ayşe Hanım, tabi, teşkilatımızda uzun yıllar çalışan Mustafa BAYRAKTAR Bey'in kızı. Rabbim afiyetler ihsan eylesin, inşallah afiyetteler. Evet, ailece gayretli başarılı, ailece Diyanetçi diyelim, Diyanet İşleri Başkanlığı mensubu bir aile... Evet, ben kendisine teşekkür ediyorum. Değerli arkadaşlar, tabi yaşadığımız zamanın farklılığının hepiniz farkındasınız; yani yaşadığımız çağın, bunu ifade etmek istiyorum. Herhâlde milletimiz ve ümmet açısından, inanç ve ibadet açısından zorlandığı, örselendiği başka bir dönem olmamıştır. Siyasi başarısızlıklar şunlar bunlar olmuştur fakat dinî hayat açısından bu denli bir meydan okumayla bu ümmet tarih boyunca karşılaşmamıştır. O bakımdan, şöyle tamamlayalım, çok ciddi bir duruma karşı karşıyayız. Bunun üstesinden ancak bütün birimlerin, Müslümanların aslında bilinçlenmesiyle gelebiliriz. Bu meydan okumalara karşı bir mücadele gerçekleştirebiliriz. O noktada benim şahsen gittiğim toplantılarda, personelimizle, hocalarımızla yaptığımız toplantılarda, Kur'an'daki cihat kavramını dile getiriyorum. Bu dinamizmi bugün mutlaka yakalamamız gerekiyor. Sahabe efendilerimizin en önemli özelliği; "Hicret edenler-Cihat edenler..." Biliyorsunuz, Kur'an'da defalarca tekrarlanan ayetler. Böyle bir aksiyona, böyle bir dinamizme sahip olursak, yüz yüze bulunduğumuz, karşı karşıya bulunduğumuz bir medeniyet sorunsalı olarak ifade edebileceğimiz meydan okumalarla ancak bu şekilde mücadele edebiliriz. Rabbim hepimize güç kuvvet versin, basiret, feraset versin. Tekrar bütün hocalarıma, Cağfer Hocama, Özcan Hocama, Mustafa Hocama ve Ayşe Hanım'a teşekkür ediyorum. Saygılarımı sunuyorum, Allah'a emanet olun diyorum.

Sunucu:

Hocalarımıza çok teşekkür ediyoruz. Katılımcılara katılım belgeleri takdim edilecektir.

V. OTURUM
İMAN VE İSTİKAMET
EĞİTİMİ

Oturum Başkanı
Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN
Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

Sunucu:

Değerli Misafirlerimiz!

Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenen “Peygamberimiz İman ve İstikamet” konulu uluslararası sempozyumumuza hepiniz hoş geldiniz. Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun.

“İman ve İstikamet Eğitimi” başlıklı beşinci oturumumuza başkanlık etmesi üzere Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız, aynı zamanda sempozyum düzenleme kurulu başkanı Sayın Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN Hocamızın sahneyi teşriflerini arz ederim. Bu oturumda tebliğlerini sunmak üzere; Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Prof. Dr. Muammer CENGİL, Diyanet İşleri Başkanlığı Karatay İlçe Müftülüğü Uzman Vaizi Dr. Mustafa TOPCU hocalarımızı sahneye davet ediyorum.

Oturum Başkanı:

Eûzu billâhi min’eş-şeytânî’r-racîm. Bismillâhirrahmânirrahîm. –Hamdele ve salveleden sonra- Çok kıymetli hocalarım, kıymetli arkadaşlar, kıymetli takipçilerimiz! Sempozyumumuzun değerlendirme ve kapanış oturumundan önceki son oturumumuz; ki inşallah bu oturumdan sonra ara vermeden değerlendirme ve kapanış oturumunu da gerçekleştirmeyi planlıyoruz, eğer süreyi dikkatli kullanabilirsek, nasip olursa. Beşinci oturumumuzda inşallah hocalarımızın tebliğlerini dinleyeceğiz, bildirimlerinden, fikirlerinden istifade edeceğiz. Şimdi Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Prof. Dr. Muammer CENGİL Hocamızın son derece önemli bir konu, “Çocukluk Döneminde Ailede İman ve İstikamet Eğitimi” başlıklı bildirisiyle başlıyoruz. Sayın hocam, süreniz on beş dakika, buyurun.

ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE AİLEDE İMAN VE İSTİKAMET EĞİTİMİ

Prof. Dr. Muammer CENGİL*

Özet

İstikamet, Allah'ın emniyetine sığınarak, imanı güzel ahlak ve ibadetle hayatın her alanına hâkim kılmaktır. İnsanoğlunun fıtratından uzaklaştığında, iman teoriye hap-solup pratik alana çıkamadığında gerek bireysel gerekse toplumsal alanda inanç ve ahlaki problemler yaşamaya başlar. Toplum bireylerden oluşmaktadır ve fıtrat üzere yetişmiş bireylerden oluşan toplumlarda inanç ve ahlaki problemlerin en asgari seviyede olması beklenir. Bireyin gelişiminin en hızlı olduğu, beceri ve değerlerin kazanıldığı, kişiliğinin temellerinin atıldığı okul öncesi dönem aile içerisinde geçmektedir. Şüphesiz bu dönemde çocukta dinî bir görünümünden bahsedilemez fakat fıtrata uygun bir şekilde yani dinî inanca hazır olarak dünyaya gelen çocuğun bu durumunun devamı açısından aile ortamı önem arz etmektedir. Bireyin dindarlığını diğer kişilik özelliklerinden ayırarak tek başına ele almamız mümkün değildir. Dolayısıyla çocuğun sevgiye dolu, sağlıklı iletişimin olduğu ve dinin yaşandığı bir aile ortamında yetişmesi onun sağlıklı bir kişiliğe ve dinî yönelime sahip olmasında son derece önemlidir. Çocuğun, annesiyle veya bakımını sağlayan kişiyle kuracağı güvene dayalı bir ilişkinin bulunduğu, fertler arasında sağlıklı iletişim kanallarının açık olduğu, dinî hayatın canlı bir şekilde yaşandığı, Allah'ın korkutularak değil, sevgiye dayalı bir şekilde kendisine tanıtıldığı bir aile ortamı şüphesiz hayatı boyunca istikamet üzere bir yaşam sürmesinde son derece önemlidir. Çocukla ebeveyn arasında sevgiye dayalı sağlıklı bir iletişimin kurulduğu ve dinî hayatın yaşandığı bir aile ortamı dinî gelişim açısından son derece önemlidir. Çünkü çocuk pek çok davranışta olduğu gibi dinî davranışları taklit yoluyla ilk olarak ailede öğrenmeye başlar ve çocuk ancak sevdiği kişileri taklit eder. Bu bağlamda biz bu bildirimizde bireyin istikamet üzere bir hayat sürmesinde ailede çocuğun bakımında ve eğitiminde dikkat edilmesi gereken hususları ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: İman, İstikamet, Çocuk, Aile, Eğitim.

* Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri.

FAITH AND ISTIQAMAH EDUCATION IN THE FAMILY DURING CHILDHOOD

Summary

Istiqamah is to take refuge in the safety of Allah and to make faith (iman) dominant in all areas of life with good morals and worship. When human beings move away from their nature (fitrah), when faith (iman) is confined to theory and cannot be put into practice, they begin to experience problems of faith (iman) and morality both in the individual and social spheres. Society is composed of individuals, and it is expected that faith (iman) and moral problems will be at the minimum level in societies consisting of individuals who have grown up in accordance with their nature (fitrah). The pre-school period, in which the development of the individual is the fastest, skills and values are acquired and the foundations of his/her personality are laid, is spent in the family. Undoubtedly, a religious outlook cannot be mentioned in this period, but the family environment is important for the continuation of this situation of the child who is born in accordance with the fitrah (nature), that is, ready for religious belief (iman). It is not possible to deal with the individual's religiosity alone by separating it from other personality traits. Therefore, it is extremely important for the child to grow up in a family environment full of love, healthy communication and religion to have a healthy personality and religious orientation. A family environment where the child has a trusting relationship with his/her mother or caregiver, where healthy communication channels are open between its members, where religious life is lived vividly, and where Allah is introduced to him/her in a loving way rather than by intimidation is undoubtedly extremely important in leading a life of istiqamah throughout his/her life. A family environment where a healthy communication based on love is established between the child and the parents and religious life is lived is extremely important for religious development. Because, as in many behaviours, the child first starts to learn religious behaviours through imitation in the family and the child imitates only the people he/she loves. In this context, in this paper, we will discuss the issues that should be considered in the care and education of the child in the family in order for the individual to lead a life of istiqamah.

Keywords: Faith, Istiqamah, Children, Family, Education.

Giriş

Arapça “kavm” kökünün mastarı olan ve sözlükte “dürüstlük, adalet, doğruluk, itaat, itidal, dürüstçe yaşam ve sadakat” gibi anlamlara gelen istikamet, “her türlü aşırılıktan sakınarak, Allah’a itaat edip Hz. Peygamber’in sünnetine uygun bir şekilde dinî ve

ahlaki hükümlere göre bir hayat sürme” şeklinde ifade edilebilir.¹ İslam inancına göre insan, fitrat üzere yaratılmıştır. Nitekim *“O hâlde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah’ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur, fakat insanların çoğu bilmezler.”* (er-Rûm 30/30) ayet-i kerimesi ve *“Her doğan fitrat üzere doğar...”* (Buhârî, “Cenaiz”, 79) hadis-i şerifi bu inanışın temellerini oluşturmaktadır.

İslami epistemolojide fitrat nötr olmayıp, özde iyi ve şekil almaya müsaittir. Fitrat kavramı üzerinden gidecek olursak İslam’ın insan anlayışının hem davranışçıların hem de klasik psikanalistlerin insan anlayışından farklı olduğunu söyleyebiliriz.² Davranışçı kuramın temsilcisi Watson, 17. yüzyılın en önemli düşünürlerinden birisi olan İngiliz Filozof John Lock’un arkadaşı Edward Clarke’le mektuplarından oluşan “Eğitimle İlgili Bazı Düşünceler”³ başlığı altında öne sürdüğü görüşlerinde ifadesini bulan “Tabula Rasa” kavramından esinlenerek kuramının temellerini atmıştır. Locke’a göre zihin başlangıçta hiçbir fikir içermemektedir. Geçirilen yaşantısal deneyimler zihinsel gelişmeye yol açmaktadır, yani nötr durumdadır. Psikanalizmin kurucusu Freud’a göre insan dürtüleriyle dünyaya gelmektedir ve insan davranışlarının temelinde libidinal enerji yatmaktadır. Freud, dürtülerle birlikte ilerleyen süreçte bilinç dışı ve çocuğun cinsel yaşantısı ve bastırma süreçlerinin de zihnin gelişiminde etkili olduğunu söylemektedir.⁴ Freud ayrıca *Totem ve Tabu* isimli eserinde insanoğlunun suçluluk duygusuyla dünyaya geldiğini ve bu duyguyu kuşaktan kuşağa aktardığını iddia etmektedir.⁵ Neticice itibarıyla İslam’ın insan anlayışı insan ve davranışı konusunda bilim dünyasında oldukça etkili olan “Psikanalizm ve Davranışçı Kuram”ın insan anlayışından farklıdır ve İslami epistemolojide insan nötr olarak yani boş bir levha şeklinde değil, özde iyi ve şekil almaya müsait bir yapıda dünyaya gelmektedir.

İnsanoğlu, yaratılışından yani fitratından uzaklaştığında, imanını hayatın her alanında ortaya koymadığında kısacası istikametten uzaklaştığında, gerek bireysel gerek aile gerekse toplumsal hayatında inanç ve ahlaki problemler yaşamaya başlar. Toplum bireylerden oluşmaktadır ve fitrat üzere yetişmiş bireylerden oluşan toplumlarda

¹ Mustafa Çağrı, Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/348.

² Asım Yapıcı, “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 2016: 94.

³ Bkz.; John Locke, *Some Thoughts Concerning Education*. (London: Printed for a A. and J. Churchill, 1693) (<https://books.google.com.tr/books?id=OCUCAAAQAAJ&printsec=front-cover&hl=tr#v=onepage&q&f=false>) (erişim: 01.10.2023)

⁴ Sigmund Freud, *Yaşamım ve Psikanaliz*, çev. Kamuran Şipal (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 16.

⁵ Sigmund Freud, *Totem ve Tabu*, çev. Kamuran Şipal (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 216.

inanç ve ahlaki problemlerin en asgari seviyede olması beklenir. Bireyin gelişiminin en hızlı olduğu, beceri ve değerlerin kazanıldığı, kişiliğinin temellerinin atıldığı okul öncesi dönem aile içerisinde geçmektedir. Şüphesiz bu dönemde çocukta dinî bir görünümünden bahsedilemez fakat fıtrata uygun bir şekilde yani dinî inanca hazır olarak dünyaya gelen çocuğun bu durumunun devamı açısından aile ortamı önem arz etmektedir. Bireyin dindarlığını diğer kişilik özelliklerinden ayırarak tek başına ele almamız mümkün değildir. Dolayısıyla çocuğun sevgi dolu, sağlıklı iletişimin olduğu ve dinin yaşandığı bir aile ortamında yetişmesi onun sağlıklı bir kişiliğe ve dinî yönelime sahip olmasında son derece önemlidir. Çocuğun, annesiyle veya bakımını sağlayan kişiyle kuracağı güvene dayalı bir ilişkinin bulunduğu, fertler arasında sağlıklı iletişim kanallarının açık olduğu, dinî hayatın canlı bir şekilde yaşandığı, Allah'ın korkutularak değil sevgiye dayalı bir şekilde kendisine tanıtıldığı bir aile ortamı şüphesiz dinî gelişimi açısından ve hayatı boyunca istikamet üzere bir yaşam sürmesinde son derece önemlidir. Çünkü çocuk, pek çok davranışta olduğu gibi, dinî davranışları taklit yoluyla ilk olarak ailede öğrenmeye başlar ve çocuk ancak sevdiği kişileri taklit eder.

1. Gelişim Dönemleri Açısından Ailede İman ve İstikamet Eğitimi

İnsanoğlunun gelişimi döllenmeden başlayarak yaşamın sonuna kadar devam eden bir süreçtir. Biz burada ailede geçen süreleri ele alacağımız için bebeklik ve çocukluk dönemini ele alacağız. Bu dönemlerle ilgili farklı kaynaklara göre gelişim dönemlerindeki yaşlar farklılık gösterse de genel olarak şöyle bir sıralama kabul edilmektedir;

- A. Bebeklik Dönemi (0-2 yaş)
- B. İlk Çocukluk (Okul Öncesi/Oyun) Dönemi (3-6 yaş)
- C. İkinci Çocukluk Dönemi (İlkokul) Dönemi (7-11 yaş)

Gelişim psikolojisi kitaplarında dönemler sıralanırken doğum öncesi dönem gelişim evreleri arasında ifade edilmemekle birlikte insanoğlunun gelişimini sağlıklı bir şekilde anlayabilmek için doğum öncesi dönem konu olarak ele alınmaktadır. Biz de ailede iman ve istikamet eğitimi konusunu, insanoğlunun doğumdan sonraki hayatı üzerinde oldukça etkili olan doğum öncesi dönemle başlatmayı uygun gördük.

1.1. Doğum Öncesi Dönem

Yapılan çalışmalar, duyuların anne karnındayken gelişmeye başladığını göstermektedir. Nitekim bebekler ilk somatik duyu deneyimlerini, gebeliğin üçüncü haftasında amniyon sıvısının basınç ve sıcaklığını hissederek yaşamaktadır. Bu durum, bebeklerin ısı ve çevreyle etkileşim kurmada ilk somatik duyu deneyimi olarak değerlendirilmektedir. Yine işitme duyusunun gebeliğin altıncı ve yedinci ayında gelişmiş

olduğu, bu aydaki bebeklerin dışarıdan gelen yüksek seslere kol ve bacak hareketleriyle tepki verdikleri gözlenmiş ve bu sebeple doğum öncesi dönemde bebeklerin çeşitli ses ve kelimeleri duymasının sağlanması amacıyla annelerin bebekleriyle konuşmaları tavsiye edilmiştir.⁶ Kisilevsky ve arkadaşlarının hamileliğinin ortalama 38.4. haftasında olan Çinli kadınlarla yaptıkları çalışmada da bebeklerin doğum öncesi işitme algısına sahip oldukları tespit edilmiştir. Araştırma şu şekilde yapılmıştır: Araştırmaya katılan anne adaylarının karnının 10 cm üzerine sesi 95 db yüksekliğinde sese ayarlı bir hoparlör yerleştirilmiştir. Bebeğin annesi konuşurken bebeğin kalp atış hızının arttığı, yabancı bir kadının sesini dinlerken ise azaldığı gözlenmiştir. Kalp atış hızındaki artış anne sesine tepki olarak, azalması ise yabancı sese bir tepki olarak yorumlanmıştır. Araştırmanın sonucu nöral gelişimin genetik ifadesi ile türe özgü deneyim arasında bir etkileşim olduğunu varsayan epigenetik bir konuşma algısı modelini desteklemektedir.⁷ Dolayısıyla çocuğun dinî kavramlarla ilk temasının doğum öncesi dönemde başladığını söyleyebiliriz. Anne tarafından okunan veya dinlenen Kur'an-ı Kerim, İslam'ın şiarı olan ezan çocuk daha anne karnındayken duyumsadığı işitsel deneyimler olarak değerlendirilebilir.⁸

Ayrıca bu dönemde, gerek sigara, alkol, radyasyona maruz kalma, sağlıksız beslenme gibi fiziksel gerekse yoğun stres, kaygı gibi psikolojik durumlardan uzak bir hamilelik dönemi anne karnındaki bebeğin sağlığı için önemlidir. Özellikle prenatal dönemde⁹ yaşanan stres anne karnındaki bebeğin çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik dönemde görülebilecek sağlık sorunlarıyla yakından ilişkilidir. Yine doğum sonrası çocukta görülebilecek sosyal ve emosyonel problemler; dil gelişiminde gecikme, çocuğun davranışsal, bilişsel ve psikomotor gelişmesinde gecikme, düşük okul başarıları ve entelektüel zekâ, dikkat eksikliği, hafıza ve öğrenme eksiklikleri, sosyal gelişimde gecikme, hiperaktivite bozukluğu olarak ifade edilebilir. Bu problemlerin yanında şizofreni, otizm, öğrenme ve davranış bozuklukları gibi mental sağlık sorunları açısından da bu çocuklar risk altındadır.¹⁰ Netice itibarıyla doğacak çocuğun ailede iman ve istikamet üzere yetiştirilebilmesi için her şeyden önce ruh ve beden bütünlüğü açısından sağlıklı olması gerekmektedir ve bebeğin sağlıklı bir şekilde dünyaya gelebilmesi

⁶ Kadriye Özyazıcı vd., “Duyuların Gelişimi ve Duyu Bütünleme”, *Gelişim ve Psikoloji Dergisi (GPD)* 2/4: (2021): 210, 217.

⁷ Barbara S. Kisilevsky vd., “Effects of Experience of Fetal Voice Recognition”, *Psychological Science* 14/3 (Mayıs 2003): 220, 221-223.

⁸ Yapıcı, “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi”, 98.

⁹ Prenatal dönem, gebeliğin başlangıcından doğum anına kadar geçen süreye denmektedir.

¹⁰ İlknur Atasever, Aslı Sis Çelik, “Prenatal Stresin Ana-Çocuk Sağlığı Üzerindeki Etkisi”, *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 21/1 (2018), 60, 63.

için anne-babanın kader planında kendi üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmesi önem arz etmektedir.

1.2. Bebeklik Dönemi (0-2 Yaş)

Bu dönem çocuğun en hızlı büyüdüğü ve geliştiği dönemdir ve tüm yönleriyle sağlıklı bir şekilde büyüebilmesi bu dönemde kendisine gösterilecek özene bağlıdır. Şüphesiz bu dönemde çocukta dinî bir görünümünden bahsedilemez fakat fitrata uygun bir şekilde yani dinî inanca hazır olarak dünyaya gelen çocuğun bu durumunun devamı açısından aile ortamı önem arz etmektedir. Çocuğun gelişimini bir bütün olarak ele almakla birlikte konumuz açısından bu dönemi dil gelişimi ve anneye bağlanma açısından ele alacağız.

Dil Gelişimi

Piaget'in dil gelişim kuramına göre çocukların konuşma aşamaları şu şekildedir¹¹;

- A. Otistik Konuşma (0-2 yaş)
- B. Ben Merkezci Dil (3-7 yaş)
- C. Toplumsallaşmış Dil (7 yaş ve üstü)

A) Otistik Konuşma (0-2 yaş): Bu dönem, çocuğun kendi kendine anlamsız sesler çıkardığı dönemdir. Bu dönem kendi içinde üç döneme ayrılır. Bu dönemler şu şekildedir;

Agulama Evresi (0-12 ay): Bu evre kendi içinde üç alt evreye ayrılmaktadır. **0-2 ay ağlama evresi** olarak adlandırılır. Bebek bu dönemde bilinçsiz sesler çıkarmaktadır ve ihtiyaçlarını ağlayarak bildirir. **2-6 ay** arası dönem bebeklerin ünlü ve ünsüzleri bir araya getirerek iki heceli sesler (fonem) çıkarmaya başladığı **badıldama (civildama) evresidir**. Ba-ba, ma-ma gibi evrensel heceler bu dönemde ortaya çıkar. **6-12 ay heceleme (çağıldama) evresi** olarak adlandırılmaktadır. Bu evrede artık bebeğin konuşma organları olgunlaşmıştır ve ana diline özgü sesleri çıkarmaya başlamıştır. Otistik konuşma evresinde bebeklerin inanmaya fitri olarak yatkınlıkları dışında dinî gelişimi açısından herhangi bir durumdan söz edilemez.

Tek Sözcük Evresi (12-18 ay): Konuşma açısından kritik döneme giren çocuk mama, anne, baba gibi ilk anlamlı sözcükleri söylemeye başlar. Bu dönemde çocuk tek bir sözcükle pek çok şeyi anlatmak ister. Örneğin; çocuk “top” dediğinde “topu ver”, “topu al”, “topu at”, “top burada” vb. anlamları kastetmektedir. Yine bu dönemde çocukta kavram gelişimi görülür. Yani duyu organlarıyla aldığı bilgiyi ve nesneleri zihinsel tasarıma dönüştürme durumu ortaya çıkar. Bu dönemde dil gelişimi açısından önemli olan bir diğer husus da çocuğun etrafındaki kişilerin konuşma dilini anlayabilme

¹¹ bk. Şenay Yapıcı, “Bilişsel ve Dil Gelişimi”, ed., Sırrı Akbaba, Şakire Anlıak, *Eğitim Psikolojisi* (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2015), 80-96.

becerisi olarak ifade edebileceğimiz “alıcı dil”in gelişmiş olmasıdır. Örneğin 15 aylık bir bebek annesi “buraya otur” dediğinde onu anlar ve dediğini yapar. Fakat kendisi “buraya otur”un anlamını düzgün bir cümle ile ifade edemez. Çocukta “ifade edici” dil becerisi geliştiğinde bu kavramları uygun bir biçimde kullanmaya başlayacaktır.

Telegrafik Konuşma Evresi (18-24 ay): Bu dönemde çocuk iki farklı sözcüğü kullanarak gramer yapısına uymayan cümleler kurmaya başlar. Örneğin “anne top” diyen bir çocuk aslında “anne topu ver” demek istiyordur.

Tek sözcük ve telegrafik konuşma evresinin başladığı dönemde çocuk aile içerisinde “cami”, “namaz”, “tespih”, “Allah” gibi kavramları duyarak bunları tekrar etmeye başlayabilir. Bu evredeki çocuğun kıyafetlerini değiştirirken, dışarıdan eve girerken veya çıkarken, yemeğe başlarken vb. durumlarda besmele çekilmesi, çocuğun bulunduğu odaya girerken selam verilmesi, çocuktan ayrılırken Allah’a ısmarlalık denilmesi, maşallah, inşallah, elhamdülillah gibi dinî kavramların kullanılması din dilinin çocuğa aktarılması açısından değerlidir. Çocuk bu kelimelerin anlamını düzgün bir şekilde ifade edemese de alıcı dil geliştiği için bu kavramların hangi durumlarda kullanıldığını anlayacak ve kendini anlatabilme yetisi olan “ifade edici dil” becerisi geliştiğinde bu kavramları uygun bir biçimde kendisi de kullanmaya başlayacaktır. Ailede din dilinin kullanılıyor olması çocuğun dinî kavramları öğrenmesi açısından son derece önemlidir. Dil gelişimi ile ilgili hususlara bu şekilde değindikten sonra 0-2 yaş dönemi anneyle bağlanması açısından ele alabiliriz.

B) Ben Merkezci Dil (3-7 yaş): Bu dönemde çocuklar çevreyle iletişime geçme çabası göstermeden, karşısındaki kişinin onu dinleyip dinlemediğine veya cevap verip vermediğine bakmaksızın kendi kendilerine konuşabilirler. Bu yüzden bu dönem çocukların konuşması benmerkezci ve monolog bir form arz etmektedir.¹² 3-4 yaş dönemi çocuklarda kekemelik sorunun yoğun olarak ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu sebeple bu dönemde çocuklar dikkatle izlenmelidir ve her zamankinden daha fazla ilgi gösterilmelidir, dil gelişimi açısından olumsuzluk oluşturacak tavırlardan uzak durulmalıdır. 4-5’li yaşlara geldiklerinde konuşma becerilerinde düzelmeye görülür. Konuşma diline ilgi duyan çocuklar tekerleme türü ifadelerle oldukça ilgi gösterirler. Bunun yanında yazı diline de ilgi duyulmaya başlanır.¹³

C) Toplumsallaşmış Dil (7 yaş ve üstü): 7 yaşındaki çocuğun okula başlamasıyla birlikte dil gelişiminde hızlanma görülür. Dış dünyaya ilgisi artan çocuğun çevreyle ilgili daha gerçekçi görüşleri oluşmaya başlar ve hayal oyunları yerini gerçekçi

¹² Aysel Kızılkaya Namlı, *Eğitimin Kavramsal Temelleri, Eğitim Psikolojisi* (İstanbul: Efe Akademisi, 2003), 141.

¹³ Fahri Temizyürek, “Çocukta Dil Gelişim Süreci”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7/172.

oyunlara bırakmaya başlar. 8 yaşına gelen çocuğun sözel ifadelere karşı ilgisi artar ve yetişkinler gibi konuşmaya başlar. Büyüklerle daha fazla vakit geçirerek onlarla iletişimin ipuçlarını bulmaya çalışır. 9 yaşa gelindiğinde bir önceki yaşa göre akıcılık gözlenmez. Yeni kavramlar, durumlar vb. konularla yüz yüze kaldığından gramer hataları sıkça görülebilmekle birlikte duygularını çok rahat bir şekilde ifade edebilirler. 10 yaş eğitimcilerle göre yetişkin dünyasına uyumun görüldüğü altın çağdır. Bu yaş için iletişim ve konuşma oldukça önemlidir. 11-13 yaşa gelindiğinde artık etkin bir şekilde konuşma ve yazma yeteneği gelişmiştir. Bu dönemde dil yeteneği fazla gelişmeyen çocuklarda kişiler arası iletişim ve akademik başarıda düşüklük görülebilir.¹⁴

Bağlanma Kuramı

İlk temelleri John Bowlby tarafından atılan “Bağlanma Kuramı” çocukla ilk bakıcısı (ki bizim toplumumuzda çocuğun ilk bakıcısı istisnai durumlar dışında annedir) arasında kurulan ilişkiden hareket eden duygusal ve sosyal gelişim kuramıdır. Bu kurama göre, çocuk ile anne veya bakımını sağlayan kişi arasındaki ilişki doğumdan sonraki ilk altı ay daha önemli olmakla birlikte yaşam boyu etkilerini göstermektedir.¹⁵ Nitekim Bowlby tarafından 1952 yılında Dünya Sağlık Örgütüne sunulan raporda hayatın ilk yıllarında bebeğin ebeveyniyle birlikte olmasının ruh sağlığı açısından hayati bir önemi olduğu ve ebeveyni ya da bakıcısından ayrı kalmasının ise gerek ruh sağlığı gerekse kişilik gelişimi açısından olumsuz etkileri olduğu belirtilmiştir.¹⁶ Bowlby tarafından temelleri atılan bağlanma kuramını deneysel çalışmalarla geliştiren isim Mary Ainsworth olmuştur. Ainsworth ve arkadaşları “Yabancı Oda” (Strange Room) adını verdikleri deneysel çalışma sonucunda **güvenli, kaygılı ve kaçınan bağlanma** olmak üzere üç bağlanma stili tanımlamışlardır.¹⁷ Bu üç bağlanma figürünü şu şekilde açıklayabiliriz: İhtiyaçları düzenli bir şekilde ve zamanında karşılanan bebeklerde **güvenli bağlanma figürü** oluşmaktadır ve bu durum bebeğin kendisini güvende hissetmesi yönüyle gelişimi açısından olumlu bir durumdur ve sonraki yıllarda sevilme, güven ve değerlilik duygularının temelini oluşturmaktadır. İhtiyaçları düzensiz bir şekilde karşılanan, kimi zaman vaktinde kimi zaman ise geciktirilen bebeklerde **kaygılı bağlanma figürü** oluşmaktadır. Böyle bir bağlanma stili geliştiren bebek yakınlaşma arayışı ile yakınlaşmaya direnme arasında bocalamaktadırlar. Bebeğin ihtiyaçlarının sürekli ihmal edildiği durumlarda ise **kaçınan bağlanma figürü** ortaya çıkmaktadır. Bu durumda

¹⁴ Bilge Bağcı Ayrancı, “0-12 Yaş Dil Gelişimi Uygulamaları ve Yapılması Gerekenler”, *Kırikkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, 8/1, (Ocak, 2018), 28-29.

¹⁵ John Bowlby, *Bağlanma-I*, çev. Tuğrul Veli Soylu (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018).

¹⁶ John Bowlby, *Maternal Care and Mental Health* (Geneve: World Health Organisation, 1952).

¹⁷ Nuran Erdoğan Korkmaz, “İslam Açısından Bağlanma Kuramının Değerlendirilmesi: Torik Bir Yaklaşım”, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, IV/1 (2011), 300.

bebeğin ebeveynine ya da bakımını sağlayan kişiye yakın olma gayreti sonuçsuz kaldığı için bağlanma ihtiyacı bastırılmakta ve ebeveynleri ile temastan kaçınılmaktadırlar. Yakın ilişki kurmakta zorluk çeken bireyler bu stile sahip kimselerdir.¹⁸

Bağlanma kuramını din psikolojisi çalışmalarına uyarlayan kişi Kirkpatrick olmuştur. O, Tanrı'yla kurulan ilişkideki farklılıkları göz önünde bulundurarak dindarlık ile bağlanma arasında iki ana hipotez geliştirmiştir. Bunlardan birincisi çocukluk dönemi bağlanma stilleriyle Tanrı'ya bağlanma arasında benzerlik ilişkisi olduğu görüşüne dayanan "*İlişkisel Hipotez*"dir. Yani annesi veya bakımını sağlayan kişi ile çocuk arasında güvenli, kaygılı ve kaçınan bağlanma stillerinden hangisi kurulmuşsa, Tanrı ile de öyle bir bağlanma ilişkisi olacağını varsayan görüş. Kirkpatrick'in geliştirdiği ikinci yaklaşım ise "*Telafi Edici Hipotezi*"dir. Anne ya da bakımını sağlayan kişiyle güvensiz bağlanma stili geliştiren yani güven duygusunu yeterince alamayan bireyler bu eksikliklerini Tanrı'ya bağlanarak telafi etmeye çalışmaktadır.¹⁹

İslam açısından bağlanma kuramını inceleyen Erdoğan Korkmaz (2011) çalışmasında şu sonuca varmıştır:

“İnsan maddi ve manevi yönleri ve ihtiyaçları ile bütün bir varlıktır. Bu varlığın bütünlüğünü devam ettirebilmesi için hem bedensel hem de ruhsal ihtiyaçlarının karşılanması gerekir. İnsanın en temel ruhsal ihtiyaçlarından biri olan güven ihtiyacıdır. Annenin kucağında bağlayan güven duygusu yaratıcının sevgi merhamet ve korumasının yaşandığı iman ilişkisinde adeta taçlanır. Çalışmamızda iman kavramının güven duygusunu içine alacak şekilde çok geniş bir kavram olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca imanın bilgiye dayalı bir güven ilişkisi olduğu, sevgi, merhamet, şükür, tevekkül, teslimiyet, huzur, gibi duygularla belirlenildiği söylenebilir. Aynı şekilde bağlanma kuramına göre anne ya da bakım sağlayan kişinin her türlü tehdit, sıkıntı ve ihtiyaç durumunda güvenli bir temel ve korunaklı bir kale işlevini görmesi insan-yaratıcı bağlamında da dua ve ibadetlerde kendini gösterir. Sıkıntı içerisinde olan insan yaratıcısıyla dua ve ibadet vasıtasıyla ilişki kurar.

¹⁸ Necmi Karslı, “Bağlanma Yapısı ve Demografik Değişkenlerin Dini Hayat İle İlişkisi: Trabzon Örneği”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, II (2016): 901.

¹⁹ Lee A. Kirkpatrick, “A Longitudinal Study of Changes in Religious Belief and Behavior as a Function of Individual Differences in Adult Attachment Style”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36 (2), (Jun., 1997): 209-210.

Dolayısıyla dua ve ibadetler güven ilişkisini sürdürmeye yönelik bağlanma davranışları olarak karşımıza çıkarlar.”²⁰

2. İlk Çocukluk (Okul Öncesi/Oyun) Dönemi (3-6 yaş)

Bu dönem, bebeklikten çocukluğa geçişin ilk evresini oluşturmaktadır. Bu evrede çocukta yavaş yavaş ayrı bir insan olduğuyla ilgili ilk fikirler gelişmeye başlar ve anne babadan uzaklaşarak bağımsız hareket olma arzusu ortaya çıkar.

İki ile üç yaşlarında çocuklar açık bir biçimde bağımsız olmak isterler ve bazı şeyleri kendi kendilerine yapma konusunda inatçı davranabilirler. Bu inatçılık istediklerini yapamadıklarında öfke patlamasına neden olabilir. Kelime dağarcığının hızlı bir biçimde gelişmesine karşın dikkat süreleri ise oldukça sınırlıdır.²¹ Çocuğun sağlıklı bir gelişim gösterebilmesi açısından ebeveynler çocukların hem genel gelişimine hem de ailede yaşanan dinî hayat ile temasını sağlaması açısından şu şekilde destek olabilir;

- Kendi seçimlerini yapmalarına fırsat vermek. Bu şekilde çocukların öz güvenlerinin gelişmesine de destek olunmuş olur. Örneğin; “Siyah kazağını mı giymek istersin yoksa mavi olanı mı?” diye giyeceği kazağın seçimini ona bırakabiliriz. Öz güveni yüksek olan bireyler dinini yaşama hususunda da hangi şart altında olursa olsun inançlarını kararlılıkla devam edecektir.

- Gerekçeleri anlatılarak kurallar ve mantıklı, net sınırlar konulmalıdır. Örneğin “Bıçakların olduğu çekmeceyi açmamalısın çünkü elini kesebilirsin”, veya “Evin içinde koşmamalısın çünkü düşüp kendine zarar verebilirsin” gibi. Günümüzde bazı aileler çocuklarına sınır koymadan her istediklerini yapmalarına müsaade etmenin çocuğun öz güveni açısından daha iyi olacağını zannetmektedir. Fakat hiçbir sınırlama olmaksızın her istediği davranışı yapabileceğini öğrenen çocuk yetişkin bir birey olduğunda da gerek bireysel hayatında başkalarına saygı duyma noktasında gerekse toplumsal ve dinî norm ve değerlere uymak istemeyecek, kendi arzu ve istekleri dışında bir otorite kabul etmeyecektir.

- Parmak becerisini desteklemek adına yap-boz gibi oyuncaklarla oynaması sağlanabilir. Bu bağlamda güvenlik tedbirlerini aldıktan sonra çocukla renkli tespihlerle oyunlar oynanabilir, dinî sembollerini içeren yap-bozlar yapılabilir. Örneğin basit bir cami yap-bozu çocukla birlikte yapıp sonra da ortaya çıkan şeklin cami olduğu çocuğa söylenebilir.

²⁰ Erdoğan Korkmaz, “İslam Açısından Bağlanma Kuramının Değerlendirilmesi: Torik Bir Yaklaşım”: 312.

²¹ Ayşe Esra İşmen Gazioğlu, *Hayatın İlk Çeyreği 0-18 Yaş Gelişimi* (Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2012), 40-43.

- Neden sonuç ilişkisi kurmasını sağlayacak deneyimler yaşamasına fırsat verilmelidir. Örneğin “Baba camiye gitti, çünkü ezan okudu”, “Anne abdest aldı, çünkü namaz kılacak” gibi.

- Harf ve sayılarla oynamasını sağlayacak oyuncaklar seçilebilir. Yine burada da dinî semboller, objeler vb. sayı oyununa dâhil edilebilir.

- Çocuğun kelime dağarcığı ve genel bilgileri zenginleştirilmeye çalışılmalıdır. Dinî ve millî değerlerin gelişimi açısından da cami, müze vb. yerlerin ziyaretleri yapılabilir. Örneğin caminin içinde “minber”, “mihbar”, “imam”, “kubbe”, “minare”, “şadırvan” gibi kavramlar işlevleriyle birlikte çocuğa öğretilir. “Minarede ezan okunur”, “şadırvan-da abdest alınır” gibi.

Dört yaşına geldiğinde paylaşma, sıra bekleme ve başka insanların duyguları konusunda anlayışları gelişir. Aileler başka çocuklarla birlikte zaman geçirmelerine fırsat tanıyarak, sıra bekleme, başkasının hakkına saygı duyma gibi kural ve değerleri öğrenmeleri noktasında onları destekleyebilir. Oyuncaklarını toplama, kendi giyinip soyunma ve kıyafetlerini dolaba kaldırma gibi üstesinden gelebileceği basit sorumluluklar vererek öz güvenleri desteklenmeye devam edilebilir.

Beş ve altı yaşlarında dil becerilerinin gelişmesi için konuşmalarına fırsat verilmelidir. Basit dualar öğretilerek ve çocukların da zaman zaman bu duaları okuması teşvik edilerek kelime dağarcığı dinî kavramlarla zenginleştirilebilir. Bu dönemde ortaya çıkabilecek bencilce davranışlarının geçici olduğu bilinmeli ve bu konularda sabırlı olunmalıdır. Çünkü bu dönemde çocuklar eleştirilmekten, suçlanmaktan ve cezalandırılmaktan dolayı incinebilirler.

Bu dönem aynı zamanda **oyun çağı** olarak da adlandırılmaktadır. Oyun, çocuğun gelişimi açısından son derece önemlidir ve çocuğun gelişimi için hayati bir öneme sahiptir. Pek çok tanımla bulunmakla birlikte oyunu; belirli bir amacı olan ya da olmayan, kurallı ya da kuralsız gerçekleştirilen, her hâlükârda çocukların isteyerek ve hoşlanarak gerçekleştirdiği, fiziksel, bilişsel, dilsel, duygusal ve sosyal gelişimin temeli olan gerçek hayatın bir parçası ve çocuk için en etkili öğrenme süreci olarak tanımlayabiliriz.²² Çocuğa oyun aracılığıyla dinî, millî ve ahlaki değerler kazandırılabilir. Oyun oynamak çocuklarda olumsuz davranışların değiştirilmesini sağlarken, olumlu davranışların da güçlenmesine imkân tanımaktadır.²³ Hepimizin şahit olduğu üzere, çocuklar anne babaları namaz kılarken bir oyun olarak onlarla birlikte namaz hareketlerini tekrarlar, hatta anne babalarının sırtına çıkar, seccadelerinin kenarında yatar, yuvarlanır ve tespihlerini bir oyun aracı olarak kullanırlar. Çocuk bu sayede ibadet hayatına oyun yoluyla dâhil olmuş olur. Bunun dışında çocuklarla oyun oynamak ebeveyn çocuk

²² Hatice Poyraz, *Okul Öncesinde Oyun ve Oyun Örnekleri* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 4.

²³ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı* (İstanbul: Özgür Yayınevi, 2008), 71.

ilişkisinin kalitesi açısından da son derece önemlidir. Nitekim Hz. Peygamber'in de çocukların oyunlarına iştirak ettiği ile ilgili pek çok hadis rivayet edilmektedir.²⁴ Örneğin bir keresinde iki çocuğun koşu yaptığına şahit olan Hz. Peygamber, çocukların yanına gelerek "Kim bana doğru hızlıca koşarsa ona şu vardır" demiştir ve çocuklar kendisine koştuğunda onları kucaklayıp öpmüştür.²⁵

Okul öncesi dönemde çocuklara oyun yanında *masallar* aracılığıyla da dinî kavramlar ve değerler aktarılabilir. *Masallar*; yüzyıllarca gelenek ve göreneklerin, örf ve adetlerin benimsetilmesinde, doğruluk-dürüstlük, sabır, adalet, iyilik-güzellik, erdemler gibi değerlerin öğretilmesinin yanı sıra, ana dilin ve hayal gücünün geliştirilmesinde kullanıla gelmiştir.²⁶ Yapılan çalışmalar masalların çocuğun hayal gücünü harekete geçirerek kaygı ve çatışmalarla başa çıkma stratejileri kazandırdığını ortaya koymaktadır.²⁷ Ailede çocuğun hem genel gelişimine hem de dinî gelişimine destek olmak amacıyla masallardan faydalanılabilir. Gerek Kur'an-ı Kerim'de yer alan kıssalar gerekse hadis-i şerifler ve Mesnevi gibi dinî manzum eserlerde yer alan beyitlerden çocukların seviyesine göre uyarlanmış hikâye kitapları da bu konuda oldukça faydalı olacaktır. Burada anne babaların dikkat etmesi gereken husus çocukların içinde bulunduğu bilişsel gelişim dönemi özelliklerinin dikkate alınmasıdır.

İlk çocukluk döneminde çocuklar dil becerisinin gelişimine paralel olarak ortaya çıkan öğrenme isteğinin bir sonucu olarak çokça soru sorarlar. Bu dönem, *soru sorma dönemi* olarak da ifade edilmektedir. Çocuk aynı zamanda bu dönemde *kolay inanırlık* özelliği göstermektedir.²⁸ Yani çocuk bu dönemde merak ettiği her şeyi öğrenmek için anne babasına pek çok soru yöneltmekte, hatta bazen aynı şeyi tekrar tekrar sormaktadır. Çocuğun soru sormadaki amacı, anne babasının sorduğu soruyu bilip bilmediğini test etmek ya da bunları zihinsel süreçten geçirerek itiraz etmek değildir. Çünkü çocuk bu dönemde anne babasının sorularına vermiş olduğu cevapları olduğu gibi kabul etmekte, diğer bir ifadeyle anne babasına inanmaktadır. Burada ebeveynlerin dikkat etmesi gereken hususlardan birincisi; çocuklar bıktırana kadar soru sorabilirler. Bu gibi durumlarda çocukların soru sorma isteğini örselememek gerekir. Onların dinlenilmemesi, sorularına cevap verilmemesi çocuğun tekrar size soru sorma

²⁴ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Hayevân*, thk. Abdüsselam Hârûn, 2. Baskı (Mısır: Mektebetü Mustafa, 1386/1967), 6/145.

²⁵ Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *Fadâilü's-sahâbe* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 2/975

²⁶ Yavuz Helimoğlu, *Masallar ve Eğitimsel İşlevleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 153.

²⁷ Bruna Bettelheim, *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales* (UK: Penguin Books, 2010), 3-5.

²⁸ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 168.

cesaretini kırabilir. İkincisi; çocukların özellikle dinî içerikli sorularına içinde bulundukları zihinsel gelişim dönemi dikkate alınarak cevaplar verilmelidir. Cevabını bilmediğiniz soruları olursa “Bu sorunun cevabını şu anda bilmiyorum, ama öğrenip sana daha sonra söyleyeceğim” diyerek çocuğa açıklama yapmak gerekir. Üçüncüsü; çocuğun gelecek yıllarda dinî gelişimiyle ilgili olarak dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan birisi, çocuğun kolay inanırlık döneminde olmasından dolayı sorularına vereceğimiz cevapları mutlak doğrular olarak kabul edip inanacak olmasıdır. Bu yüzden dinî içerikli sorularına anlayabilecekleri şekilde doğru, sahih bilgilerle cevaplar vermek gerekir. Aksi takdirde ergenlik dönemiyle birlikte bilişsel gelişimi arttığında çocukluk döneminde sahih olmayan bilgiler üzerine kurulu dinî inanç ergen tarafından akıl, mantık ve bilim dışı olmakla itham edilerek reddedilebilecektir. Son olarak da mutlaka çocuğun sorularına yeterince vakit ayrılarak cevap verilmeli, aceleye getirilerek çocuğa sorusunun değersiz olduğu mesajı verilmemeli, yeterince vaktimiz yoksa “şu an müsait değilim, işimi bitirir bitirmez sorun üzerinde seninle konuşacağım” şeklinde bir açıklama yapılmalı.

Çocuğun sorduğu sorular içerisinde “Allah nerede?”, “Allah kim?” “Neden namaz kılıyoruz?” gibi dinî içerikli sorular da olabilir. Çocuk gelişim dönemi açısından soyut kavramları anlamayacağı için Allah, melek gibi soyut kavramları somutlaştırarak anlamaya çalışır. Örneğin “Allah var mı? Nerede?” gibi sorularına cevap verirken “Sen akıllı mısın?” diye sorup ondan “Evet” cevabını aldıktan sonra “Peki senin aklın nerede? Senin aklını göremiyoruz ama sen akıllı bir çocuksun. Allah’ı da göremeyiz ama O var” gibi cevaplar verebiliriz. Bu dönemde çocuklar Allah’ı tasarlamakta güçlük çekmezler. Henüz soyut kavramları anlama kapasiteleri gelişmediği için ve antropomorfik düşüncenin belirgin bir özelliği olarak O’nu büyük bir insan şeklinde tasavvur ederler. Burada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus ise bazı ailelerin çocuklarının yaptığı yaramazlıkların önüne geçebilmek için “Allah yaramazlık yapan çocukları taş eder”, “Anneyi üzersen Allah cehennemde yakar” gibi sözlerle çocuklarını korkutmalarıdır. Bu durum çocuğun ileride Allah ile kuracağı ilişkiyi olumsuz yönde etkileyecek oldukça tehlikeli bir tutumdur.²⁹ Çocuğun zihninde bu şekilde korkuya dayalı değil sevgiye dayalı bir Allah tasavvuru oluşturmak gerekir. Konunun bir başka boyutu ise sürekli olumsuz davranışının Allah tarafından cezalandırılacağı düşüncesiyle büyüyen bir çocuk, yetişkin bir birey olduğunda başına gelen her olumsuzluğu Allah’ın bir cezalandırması olarak yorumlayabilecektir. Çünkü küçükken kötü bir davranış yaparsa bunun sonucunun Allah tarafından cezalandırılma olacağı kendisine öğretilmiştir. Örneğin depresyon olduğunda “İnsanlar günah işledi o yüzden Allah ceza olarak bu depresmi verdi”, “Kaza yaptım, acaba ne günah işledim de Allah beni bu şekilde cezalandırdı”

²⁹ Peker, *Din Psikolojisi*, 168.

şeklindeki düşüncelerin çocukluk döneminde kazandırılan cezalandırıcı Tanrı tasavvurunun bir neticesi olduğunu söyleyebiliriz. İnsanoğlu, hayatında pek çok kez olumsuz yaşam deneyimleri yaşayabilir ve her seferinde “ben bir günah işledim, bunun neticesinde Allah beni cezalandırdı” şeklindeki düşünce, kişiyi sürekli günahkâr ve cezalandırılmaya layık bir kul olarak görmesine neden olur ve gerek benlik saygısını gerekse Allah ile kuracağı ilişkiyi olumsuz yönde etkiler.

Bu dönemde çocuklar **ölümle** ilgili sorular da sorabilirler. Çocuklarla, ölümle ilgili konuşurken rahat bir şekilde, gereksiz ayrıntılara girmeden konuşulmalı. Konuyu kapatmaya çalışılmamalıdır. Ölümü nefesin alınmayışı olarak açıklayabiliriz. Çünkü bir kişi ancak nefes alamadığında ve hareket edemediğinde ölmüş olur. Bunun dışında çocuğa daha iyi anlatmak adına ölümün uykuyla, uzun bir yolculukla, hastalıkla ve yaşlılıkla ilişkilendirilerek anlatılması çocuğun gelişim özelliği açısından doğru bir açıklama tarzı değildir. Bu tür açıklamalar çocukta kaygı ve endişeye neden olabilir. Ölen kişi için “Uzun bir uykuya daldı” dediğimizde, çocuk geride kalan sevdiği kişiler uykudayken acaba onlar da derin bir uykuya dalıp beni bırakıp gidecek mi diye kaygı duyabilir. Ölen kişi için “Uzun bir yolculuğa çıktı” dediğimizde, sevdiği bir kişi uzun bir yolculuğa çıktığında onun da kendisini bırakıp bir daha geri dönmeyeceğini düşünebilir. Ölen kişi için “Hasta olduğu için öldü” dediğimizde, sevdiği bir kişi ya da kendisi hastalandığında ölüm kaygısı yaşayabilir. Yine “Yaşlı olduğu için öldü, yaşlanınca insanlar ölür” dediğimizde sevdiği büyüklerinin de kendisini bırakıp öleceğinden endişe duyabilir. Yine anne ya da babası ölen çocuğa cinsiyetine bağlı olarak “Artık evin annesi/babası sensin, kardeşlerine bundan sonra sen annelik/babalık yapacaksın, evin ve kardeşlerinin sorumluluğu senin üzerinde” gibi gücünün üstesinde ve kaldıramayacağı sorumluluklar yüklemek doğru bir yaklaşım değildir.

Bu dönemde çocuklar **benmerkezci** bakış açısına sahiptir. Bu yüzden ölen yakınının kendisi yaramazlık yaptığı için veya onu üzdüğü için öldüğünü düşünebilir. Böyle bir durum söz konusu olduğunda çocuğa sevdiği kişinin ölümüyle kendisinin yaptığı davranış arasında bir ilişki olmadığı açıklanmalıdır.

Çocuklar cennet kavramını duymuş olabilir ve ölen yakınlarının cennette olup olmadığını sorabilirler. Bu gibi sorularına “Allah kendisine inananları cennetine alacak. O’nun da cennette olduğunu düşünüyorum” şeklinde açıklama yapılabilir.

Ölümle ilgili olarak çocukların sorabileceği bir başka konu da mezarlıkla ilgili olabilir. Çocuk ölen bir yakınının mezarını ziyaret etme durumunda kalabilir. Bu gibi durumlarda çocuklara “Annen/baban/ablan/kardeşin... burada yatıyor. Burası onun evi” vb. açıklamalar yapmak yine çocuğun zihinsel gelişim dönemi açısından uygun bir açıklama değildir. Çocuk toprağın altında yatan yakınının yağmur, kar yağdığında ıslandığını ve üşüdüğünü, toprağın altında tek başına korkacağını düşünebilir. O yüzden mezarlığı bahçe metaforuyla açıklayabiliriz. “Burası ...’nın bahçesi. Burayı bize

bıraktı. Biz buraya çiçekler, ağaçlar ekeceğiz ve zaman zaman gelip onları sulayacağız” şeklinde bir açıklama yaşı itibariyle yeterli olacaktır.

İlk çocukluk döneminin bir diğer gelişim özelliği de **taklittir**.³⁰ Aile çocuğun ilk sosyalleştiği yerdir ve kültüre ait pek çok davranışı çocuk başta anne babası olmak üzere çevresindeki insanları taklit ederek kazanır. Namaz, oruç, dua gibi dinî içerikli davranışlar da ilk olarak ailede kazanılır. O yüzden çocuklara dua ve ibadetleri öğretmenin en güzel yolu ebeveynler olarak onlara örnek olmaktır. Çocuklar, sevdikleri kişileri kendilerine rol model alarak taklit ederler. O yüzden ebeveyn ve çocuk arasında kurulacak iletişim son derece önemlidir. Ebeveyn tarafından çocuğun her şeye rağmen sevildiğinin hissetmesi önemlidir. Bunun için çocuğu cezalandırmak gerektiğinde bu ceza asla dövme gibi fiziksel bir ceza olmamalı ve cezanın çocuğun şahsiyetine değil yaptığı davranışa yönelik olduğu mutlaka açıklanmalıdır. “Çok yaramaz bir çocuğusun o yüzden bu gün parka çıkarmıyorum” yerine “Bu yaptığın davranış yüzünden bugün cezasısın” demek doğru bir yaklaşım olacaktır. Yine aile içerisinde kardeşler arasında yaşanabilecek kıskançlık gibi durumlar sağlıklı bir şekilde yönetilmelidir. Aksi takdirde çocuklardan birisi kendisinin dışlandığını veya anne babası tarafından sevilmediğini düşünebilir. Büyük kardeşe sürekli “Sen büyüsun o daha küçük” ile başlayan ya da küçük kardeşe “Sen küçüksün” şeklinde başlayan cümleler kardeşler arasında kıskançlığı ya da kendisinin dışlandığı düşüncesini tetikleyebilir. Ailede kendisinin sevilmediğini veya dışlandığını hisseden çocuk ailenin değerlerinin zıddına bir tutum geliştirebilir. Dindar veya seküler bir aile ortamında yetiştiği hâlde ailenin dünya görüşüne ve değerlerine aykırı davranışlar geliştiren bireylerin kendilerini dışlanmış hisseden bireyler olduğu söylenebilir.

3. İkinci Çocukluk Dönemi (İlkokul) Dönemi (7-11 yaş)

Bu dönem, çocukta mantıksal düşünme yeteneğinin başladığı bir dönemdir. Artık dinî inanç ve semboller somut gerçeklikler olarak kabul edilmeye başlanmış olup hayal ile geçeklik, başkalarıyla kendisinin bakış açısı ayırt edilmeye başlanmıştır. Çocuğun inandığı tanrı hala kendine özgü bir Tanrı olmayıp başta aile olmak üzere dış çevrenin belirleyicileri altındadır. Tanrı iyilikleri ödüllendiren, kötülükleri cezalandıran kural koyucu olarak görülür.³¹

Çocuk yedi yaşından itibaren antropomorfik tanrı anlayışından daha sembolik ve soyut tanrı anlayışına geçiş yapar ve on iki yaş civarında Allah’ı soyut bir varlık olarak düşünmeye ve anlamaya başlar. Okula ile birlikte çevresi genişleyen çocuğun dinî tutum ve davranışlarının şekillenmesinde dış faktörler devreye girmeye başlamıştır.

³⁰ Peker, *Din Psikolojisi*, 167.

³¹ Yapıcı, “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi”, 90-91.

O yaşa kadar otorite olarak kabul ettiği anne babasının bilgi ve kudretinin her şeye yetmediğini gören çocuk, anne babaya bağlılıktan Allah'a yönelmeye başlar ve Allah'ı insanüstü bir varlık olarak tahayyül etmeye başlar. İbadetlerin aile bireyleri tarafından birlikte yapılması çocuğun bu davranışları benimsemesinde son derece etkilidir. Bunun yanında anne babanın kendi yapmadıkları davranışları çocukta beklemesi, çocukta şüpheye neden olabilir. Örneğin anne babası içki veya sigara içen bir ebeveynin “biz yapıyoruz ama bunlar kötü alışkanlıklar, sen bunları yapma” demeleri çocuğun bu davranışlardan uzaklaşmasını sağlamaz. Çünkü çocuklar, sözden ziyade davranışları rol model alarak benimserler. Çocuğun dinî gelişiminde bu dönemde aile en önemli faktör olarak yerini korumakla birlikte okul da devreye girmeye başlamıştır. Okula başlamadan önce tek otorite ve rol model olarak kabul ettiği anne babanın yerini öğretmen almaya başlamıştır. Bu yüzden öğretmenin davranışları ve din ile ilgili sözleri çocuğun dinî gelişimi açısından önem arz etmektedir. Okuma yazmanın öğrenilmesiyle birlikte, okunan kitaplar ve izlenen diziler ve filimler de çocuğun dinî şuurunun şekillenmesinde etkili olmaktadır. Burada şunu belirtmek gerekir ki aile çevresinde dinî yaşantı adına fazla bir şey göremeyen çocukların dinî gelişimi dinî bir atmosferde yetişen çocuklara oranla daha zayıf olacaktır.³²

Bu yüzden, çocuğun kişiliğinin temellerinin atıldığı ve toplumsallaşmanın ilk beşiği olan aile ve ailedeki dinî atmosfer çocuğun iman ve istikamet gelişimi açısından son derece önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah. *Müsned*, thk. Şuayb Arnaut. Beyrut: Müessesü'tü Risale, 1421.
- Atasever, İlknur, Sis Çelik, Aslı, “Prenatal Stresin Ana-Çocuk Sağlığı Üzerindeki Etkisi”, *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 21/1 (2018): 60-68.
- Bağcı Ayrancı, Bilge, “0-12 Yaş Dil Gelişimi Uygulamaları ve Yapılması Gerekenler”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (KÜSBD), 8/1, (Ocak, 2018): 13-34.
- Bettelheim, Bruna, *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales*, (UK: Penguin Books, 2010).
- Bowlby, John, *Maternal Care and Mental Health*. Geneve: World Health Organisation, 1952.
- , *Bağlanma-I*, çev. Tuğrul Veli Soylu. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.
- Çağrı, Mustafa, Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Hayevân*, thk. Abdüsselam Hârûn, 2. Baskı. Mısır: Mektebetü Mustafa, 1386/1967).

³² Peker, *Din Psikolojisi*, 169-170.

- Erdoğan Korkmaz, Nuran, “İslam Açısından Bağlanma Kuramının Değerlendirilmesi: Torik Bir Yaklaşım”, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, IV/1 (2011): 297-312.
- Freud, Sigmund, *Totem ve Tabu*, çev. Kamuran Şipal. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- , *Yaşamım ve Psikanaliz*, çev. Kamuran Şipal. İstanbul: Say Yayınları, 2019.
- Helimoğlu, Yavuz, *Masallar ve Eğitimsel İşlevleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Ilgaz, Sevil, *Çizgi Film Temel İlkeleri Yapım Tekniği*. İstanbul: Leyla Yayınları, 1998.
- İşmen Gazioğlu, Ayşe Esra, *Hayatın İlk Çeyreği 0-18 Yaş Gelişimi*. Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2012.
- Karslı, Necmi, “Bağlanma Yapısı ve Demografik Değişkenlerin Dinî Hayat ile İlişkisi: Trabzon Örneği”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dinî Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, II (2016): 899-913.
- Kızılkaya Namlı, Aysel, *Eğitimin Kavramsal Temelleri*, Eğitim Psikolojisi. İstanbul: Efe Akademi, 2003.
- Kirkpatrick, Lee A., “A Longitudinal Study of Changes in Religious Belief and Behavior as a Function of Individual Differences in Adult Attachment Style”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36 (2), (Jun., 1997): 207-217.
- Kisilevsky, Barbara S., Hains, Sylvia M. J., Lee, Kang, Xie, Xing, Huang, Hefeng, Ye, Hai Hui, Zhang, Ke ve Wang, Zengping, “Effects of Experience of Fetal Voice Recognition”, *Psychological Science* 14/3 (Mayıs 2003): 220-224.
- Locke, John, *Some Thoughts Concerning Education*. (London: Printed for a A. and J. Churchill, 1693) (<https://books.google.com.tr/books?id=OCUCAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false>) (erişim: 01.10.2023)
- Özyazıcı, Kadriye, Boğa Baran, Ebru, Alagöz, Nurcan, Varlıklıöz, Kübra, Arslan, Zekeriya, Akto, Semra, Sağlam, Mehmet, “Duyuların Gelişimi ve Duyu Bütünleme”, *Gelişim ve Psikoloji Dergisi* (GPD) 2/4: (2021): 209-226.
- Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- Poyraz, Hatice, *Okul Öncesinde Oyun ve Oyun Örnekleri*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017.
- Temizyürek, Fahri, “Çocukta Dil Gelişim Süreci”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, 169-176.
- Yapıcı, Asım, “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 2016: 88-113.
- Yapıcı, Şenay, “Bilişsel ve Dil Gelişimi”, ed. Sırrı Akbaba, Şakire Anliak, *Eğitim Psikolojisi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2015. 55-96.
- Yörükoğlu, Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı*. İstanbul: Özgür Yayınevi, 2008.

Oturum Başkanı:

Çok teşekkür ederiz Muhterem Hocam, çok sağ olun. Ben kendi adıma bazı notlar aldım, çocuklarda kullanmak adına; çocuklar büyüdüler ama torunlarda kullanmak üzere. Çok teşekkür ederim. İnşallah yayımlandığı zaman çok daha istifadeli olacak ama altını çizdiğim bir cümleyi araya gitmesin diye tekrar paylaşmak istiyorum. “Kendini dışlanmış hisseden çocuk, ailenin genel karakterinin aksine, zıddına bir kişilik geliştiriyor.” cümlesinin özellikle altını çizdim. Çok önemli bu. Kıymetli arkadaşlar, bizim, özellikle hocalar, Diyanet camiası veya ilahiyat camiası olarak, çocuklarla iletişim ya da çocuklarımızın bizim beklentimiz istikametinde olmadığı gibi bir genel problemimiz var. Bu, problemin sebebine dair çok önemli bir tespit içeriyor. Onu yeniden vurgulamak istedim. “Başiboş yetiştirmek, öz güvenli yetiştirmek anlamına gelmiyor.” cümlesinin de yine altını çizmişim. “Sınırlandırılmayan çocuk, büyüyünce isteklerine, arzularına, heveslerine ket vurma, gem vurma noktasında ciddi problemler yaşıyor.” Ve son olarak da kandil geceleri gibi önemli gün ve geceleri değerlendirmenin, çocuğun dinî hayatında, istikamet eğitiminde ne kadar önemli rol oynadığına dair bilgiler edinmiş olduk. Çok teşekkür ediyorum Sayın Hocam.

İkinci konuşmacımız, Dr. Mustafa TOPCU Hocamız. Hocamın da ilginç ve güzel bir başlığı var, “Karakter Eğitiminde İstikametin Yeri” başlığıyla Mustafa Hocamı dinleyeceğiz. Kıymetli Hocam buyurun.

KARAKTER EĞİTİMİNDE İSTİKAMETİN YERİ

Dr. Mustafa TOPCU*

Özet

İslam geleneğinde ve ülkemizde daha çok “ahlak”, “huy” ve “mizaç” kavramları ile ifade edilen karakter kavramı: “İnsan nefsinde yerleşen, hiçbir fikrî zorlama ve baskı olmaksızın düşünmeden kolaylıkla ortaya çıkan bir meleke” olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde ise “Bir bireyi veya ırkı diğerlerinden ayıran kişisel vasıflar, aklın özel yapısı, ahlaki ve zihinsel özelliklerin toplamı” şeklinde tarif edilmektedir. Sanayi devrimiyle beraber, toplumların temel dinamiklerinde çok hızlı bir değişim meydana gelmiş, birçok kavram ve insani kurum bundan olumsuz etkilenmiştir. Kur’an’da belirtildiği üzere en güzel surette yaratılan insanın iyiye meyleden bir yapıda olması gibi doğuştan getirdiği fitri davranış özelliklerinin özellikle sanayi devrimiyle beraber çeşitli faktörlerin de etkisiyle bozulmaya başlaması hatta yok olması, insanoğlunun belirli bir program dâhilinde temel ahlaki değerleri kazanıp içselleştirmesi için önemli bir desteğe ihtiyaç duymasını da zorunlu kılmıştır. Seküler bir yaşam biçiminin herkesi bir şekilde etkilediği günümüz dünyasında bireysel bir yaşam tarzının ön plana çıkması, internet gibi kitle iletişim araçlarının olumsuz etkileri ve aile yapısındaki hızlı değişimler, sabit karakterli insanlara olan ihtiyacı her geçen gün daha da artırmaktadır. Günümüzde bu tür insanların yetiştirilebilmesi adına okullarda ve farklı kuruluşlarda karakter eğitimi programları uygulanmaya başlamıştır. Modern anlamda ahlaki değerler, etik ve vatandaşlık eğitimi gibi konularda 19. yüzyılda Amerika’da ortaya çıkmış bir kavram olan karakter eğitiminin temelleri, Antik Yunan’a kadar gitmektedir. Bu kavram; Batı’da “ahlak eğitimi”, okullarda “ethics”, Asya ülkelerinde ise “moral education” şeklinde kullanılmaktadır. Dinimize göre ise karakter eğitiminin en önemli koruyucu ve eğitici hasletlerinden birisi istikamet üzere bir yaşam sürülmesidir. Sağa sola sapmadan belirlenen herhangi bir yönde itidal üzere hareket etmek ve devamlılık göstermek olarak tarif edilen istikamet, kişinin sırât-ı müstakîm üzere devamlılığın en büyük garantisidir. Kur’an ve sünnet, istikamet kavramı ile insanı asli fitrat çizgisinde tutmaya çalışmıştır. Bu durumda istikameti merkeze almadan Allah’ın rızasına ulaşmak mümkün olmayacaktır. Söz ve fiillerde istikamet devamlılığı sağlanmadığı zaman meydana

* Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kur’anı Kerim Okuma ve Kırâat İlmi Anabilim Dalı.

gelen yozlaşmalar neticesinde, insanca düşünüp yaşayabilme, kendini gerçekleştirebilme ve kâmil bir insan olma imkânı kalmayacaktır. Bu sebeple bugünkü anlamda karakter eğitiminin en önemli unsurlarından birisi istikamet üzere bir yaşam prensibi edinilmesidir. Bu araştırmada istikamet kavramının karakter eğitimindeki yeri Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti kaynaklı bilgiler rehberliğinde modern dönem bilgileri ile beraber açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İstikamet, Peygamberimiz, Karakter, Karakter Eğitimi.

THE PLACE OF STRAIGHTNESS IN CHARACTER EDUCATION

Abstract

The concept of character, which is expressed with the concepts of “morality”, “habit” and “temperament” in the İslâmic tradition is defined as “a “faculty that is established in the human soul and emerges easily without thinking, without any intellectual coercion or pressure and as the sum of moral and mental qualities that distinguish an individual or race from others, and the special structure of the mind and personal qualities. A very rapid change occurred in the basic dynamics of societies with the Industrial Revolution, and many concepts and human institutions were negatively affected by that. As stated in the Qur'an, the inherent behavioral characteristics of humans, created in the best form, such as being good and having a structure that tends to be good and beautiful, and their deterioration or even disappearance over time, especially with the industrial revolution, under the influence of various factors, has also required for human beings to need significant support and criteria to acquire and internalize basic moral values within a program. In today's world, in which a secular lifestyle influences everyone in some way, the emergence of an individual lifestyle, the negative effects of the mass media like Internet, rapid changes in family structure increase the need for people with fixed characters as days pass. Nowadays, character education programs have started to be implemented in schools and different organizations to train such people. The foundations of character education, a concept that emerged in America in the 19th century on some issues such as ethical values, ethics, and citizenship education in the modern sense, go back to Ancient Greece. This concept is referred to as moral education in the West, “Ethics” in schools, and “Moral Education” in Asian countries. In terms of our religion, one of the most important protective and educational characteristics of character education is to live a straight life. Straightness, defined as acting temperately and showing continuity in any direction determined without swaying from side to side, is the greatest guarantee of continuity in one's straight path. The Quran and the Sunnah have tried to keep humans in line with their original nature with the concept of a straightness. In this case, it will not be possible to reach God's mercy without focusing on the straightness. As a result of

corruptions that occur when straightness and continuity of straightness are not achieved in words and actions, there will be no possibility of thinking and living humanely, realizing oneself, and becoming a perfect human being. Therefore, one of the most important elements of character education in today's sense is the acquisition of a principle of straight life. In this study, the place and importance of the concept of straightness in character education is explain together with modern-period information under the guidance of information sourced from the Quran and especially the Sunnah of the Hz. Prophet.

Keywords: Tafsir, Straightness, Our Prophet, Character, Character Education.

Giriş

İletişim ve etkileşim araçlarının çoğalıp kolay ulaşılır hâle gelmesi sebebiyle dünya küçülmüş herkes her şeyi kolayca duyup etkilenecek bir hâle gelmiştir. Dünyanın bir yerinde meydana gelen savaş ve benzeri bir durum, fiziki olarak diğer bölgeleri etkilediği gibi, ahlak açısından meydana gelen sorunlar da manevi olarak tüm dünyayı etkilemektedir. Dünyanın bir bölgesinde meydana gelen ahlaki bir yozlaşma, iletişim vasıtalarıyla dünyanın tamamını etkisi altına almakta ve insan karakterleri bundan çok olumsuz etkilenmektedir. Çağımızın en büyük bilgi vasıtası olarak kabul edilen internet sayesinde cehalet mazeret olmaktan çıkmıştır. Bugün, sorunumuz bilginin uygulanması, hayata geçirilmesi ve bilginin içeriği hakkında sabit bir duruşumuzun olmamasındadır. Bilgilerin kullanılmadığı alanların başında da ne yazık ki ahlak alanı gelmektedir. Toplumun bir kısmı ahlaka dair doğru veya yanlış her şeyi bildikleri hâlde karakterleri oturmadiğundan uygulamada bunu kullanmamaktadırlar.

Kur'an ve sünnet, insanı; ilerlemenin ön şartı olarak okuma, tefekkür, teemmül, anlama, hayata geçirme ve hayata geçirdiğini devam ettirmekle mükellef kılmış, istikamet hasletiyile de bunları son formuna kavuşturmuştur. İstikamet prensibiyle; fitri becerilerini üst seviyede kullanabilen, anı yakalayan, aktif-dinamik, yenilikçi, teknolojiyi takip edebilen, salih amel sahibi, bulunduğu ortama hâkim, motivasyonu yüksek, enerjik, idealist, kaliteli ve takva sahibi olan bir karakter inşasını hedeflemiştir. Çağının gerisinde, pısırık, düşkün, üretmeyen, topluma faydası olmayan, ahlaken sıkıntılı bir insan tipini ise kötülemiştir. Bu yüzden Kur'an ve sünnet, karakter eğitimine dair prensipler meydana getirerek mükemmel karaktere ulaşmayı teşvik etmiştir. Yukarıda bahsedilen, tüm dünyayı etkileyen ahlaki yozlaşma ve karakter bozulmaları için en büyük faydayı mükemmel bir iman ile beraberinde gelen istikamet sağlayacaktır. Peygamberimizin "beni ihtiyarlattı." buyurduğu istikamet emri, müfessirlere göre kendisinin değilde ümmetinin istikamet üzere olmasının zorluğundan dolayıdır. İstikamet üzere mükemmel bir yaşam sürmek buradaki endişeden dolayı zor olsada hedef, buna en yakın bir yaşam üzere olabilmektir. Bu sebeple araştırmada istikamet hasletinin

karakter eğitimindeki öneminden bahsedilmiştir. Araştırma; karakter kavramı, eğitim, istikamet ve istikamet karakter eğitimindeki yeri şeklinde üç kısımdan oluşmaktadır.

1. Karakter Kavramı ve Karakter Eğitimi

1.1 Karakter Kavramının Anlamları

Karakter kelimesi: Yunanca, metal bir yüzeyi veya değerli bir taşı işlemek manası-na gelen “Charassein” ve İngilizce “Character” kelimesinden türemiştir. Sözlükte: “Bir kişi ya da topluluğun ayırt edici manevi vasıflarının tamamı, tabiat, huy ve seciye.” anlamlarındadır. Terim olarak ise: “Birey veya ırkı diğerlerinden ayıran kişisel özellikler, aklın kendisine mahsus özel yapısı, zihinsel ve ahlaki nitelikler toplamıdır.”¹

İsmail Fennî Ertuğrul (1855-1946), karakteri: “seciye, hulug, meşrep, tabiat, mahiyet, alâmet, alâmet-i farîka, ıra, sıfat-ı mümeyyize, selâhiyet, sebât, metanet ve azim” gibi bütün manalarını bir arada vererek açıklamıştır.²

Karakter, “Ruhta tamamen yerleşen prensip veya maksimler³ vasıtasıyla, irade sonucu ortaya çıkan her eylemin muayyen ve kesin olması üzerine ruhun istikrara ulaşmış hâlidir.” diye en doğru ve en kapsamlı şekilde tanımlayanlardan birisi eğitim bilimci Kerschensteiner’dır (1854-1932). Prensip ve maksimler ile davranışlara yön verip tutumları belirleyen değerleri kast etmektedir. Bu yüzden değerler, oluşumu ve eğitimi yönüyle karakter ile doğrudan alakalıdır.⁴

Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) “İnsan nefsinde yerleşen, hiçbir fikri zorlama olmaksızın, düşünüp taşınmadan, kolaylıkla ve rahatlıkla ortaya çıkan bir meleke.” şeklinde açıkladığı ahlak kavramı, karakter için yapılan günümüz tarifleriyle aynı özellikleri göstermektedir. Bu sebepten olmalı ki İslam geleneğinde karakter kavramı çoğunlukla “ahlak”, “huy” ve “mizaç” gibi kavramlarla ele alınmaktadır.⁵

Gazzâlî’nin ahlak tanımı ile Kerschensteiner’in karakter tanımı; eylemlerin iradi olup ruhta iyice yerleşen prensip ve maksimler sebebiyle ortaya çıkmasına bu sebeple

¹ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1988), 592. Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1972), 272.

² İsmail Fennî Ertuğrul, *Fransızca’dan-Türkçe’ye Lûgatçe-i Felsefe* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341-1924), 77.

³ Genel kabul gören iddia ya da kural. Bireyin benimseyebileceği davranışlarında iyi bir yol gösterici olarak alması istenilen davranış kuralı. Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 567.

⁴ Georg Kerschensteiner, *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*, çev. Halil Fikret Kanad (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1977), 15.

⁵ Mustafa Çağrı, *Anahatlarıyla İslam Ahlâkı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1985), 16; Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2011), 13.

de değerlerin kişide meleke hâline dönüşmesini belirtmeleri yönüyle birbirine benzerdir.

Karakter: Felsefede “İnsanın faaliyetlerine ve yaşam şartlarına bağlı olarak eylemlerinde açığa vurulan sabit düşünüş özelliklerinin hepsi.”⁶ şeklinde; ahlak felsefesinde ise “İnsana has olan tutarlı ahlaki nitelikler.” şeklinde açıklanır.⁷ Tanımların ortak noktasını “bir şeye özgü nitelik” oluşturmaktadır.

1.2. Karakter ile Yakın Anlamalı Kavramlar

Karakter, ahlak, şahsiyet, mizaç, kişilik ve huy kavramları; yakın anlamalı olup birbirlerinin yerinde kullanıldıkları için aralarındaki ilişkiler ve farklar aşağıda açıklanmıştır.

1.2.1. Ahlak

Ahlak: “Yaratılıştan gelen haslet, seciye, tabiat ve huy” gibi anlamları olan خلق-huluk kelimesinin çoğuludur.⁸ Sözlükte, “İnsanın yaratılışından getirdiği, toplum içinde elde edilen güzel huylar ile toplumun iyiliğini ve mutluluğunu gaye edinen kuralların yapılmasıyla kazanılan güzel davranışların tümü.” olarak tarif edilmektedir.⁹

İngilizce’de moral kelimesiyle ifade edilen ahlak: “Bir dönemde, bir toplumda benimsenen davranış kurallarının tümü, faziletler, toplumda yaşayan insanların kendileri, birbirleri ve kurumlarla ilişkilerini düzenleyen değerler bütünü.” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁰ Ahlak, “iyi” olduğu kabul edilen değerlerle şekillenerek, gelenek ve görenekler yoluyla aktarılmış; nazari ve amelî davranış kurallarından oluşan bir değerler manzumesidir.¹¹

Ahlak ile karakter kavramının ilişkisi, ahlakın karakter eğitiminin ilkelerini tespit etmesi yönüyledir. Bu da eğitimde asıl olanın hayatının gayesi; kendini tanıma, süfli arzuların alt edilmesi ve ulvi duyguların geliştirilmesi olan insana, iyi karakterler kazandırmayı amaçlayan karakter eğitiminin olduğunu göstermektedir.¹² Belli bir kişi ya da topluluğun ahlakından bahsedilince ilk anlaşılması gereken şey, o kişi veya grubun karakteridir. “Onun ahlakı” ifadesi “Onun karakteri” anlamında kullanılmaktadır.¹³ Öz olarak ahlak, insanın yaratılışından getirdiği ve toplum içinde elde edilen güzel huylar

⁶ http://www.felsefe.gen.tr/felsefe_sozlugu/karakter-ne-demektir?, (Erişim 14.09.2023).

⁷ Hasan Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1994), 1.

⁸ Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Eylül 2023).

⁹ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 18.

¹⁰ Sarp Erk Ulaş, Baki Güçlü, Erkan Uzun, *Felsefe Sözlüğü* (Ankara: Bilim-Sanat Yayınları, 2002), 24-25.

¹¹ Osman Pazarlı, *İslam’da Ahlâk* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980), 13.

¹² Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, 12.

¹³ Ulaş vd., *Felsefe Sözlüğü*, 25.

ile toplumun mutluluğunu gaye edinen kuralların yapılmasıyla kazanılan güzel ve iyi davranışların tümü olarak tarif edilmektedir.¹⁴

Gazzâlî'nin ahlak tanımında da karakter vurgusu vardır. Ona göre, iradeyle meydana gelmesi, insan tabiatında iyice yerleşmesi ve kişiyi sorumlu kılması ahlakın üç özelliğidir. Buna göre ahlak, karakterle eş anlamlıdır.¹⁵ Ahlak kavramı, hem kişinin karakteri hem de toplumda ahlaki kuralları belirleyen normlar olarak iki şekilde kullanıldığından karakter, ahlakın konularından birisidir.¹⁶

1.2.2. Mizaç, Huy, Şahsiyet ve Kişilik Kavramları

Dinimizde, “fitrat” kavramıyla da ifade edilen mizaç, karakterin iradi olmadan doğuştan getirilen kısmı için kullanılır. Potansiyel olarak bulunduğu için mizaç hakkında iyi ya da kötü denilmez, bu tabirler potansiyelin kullanımıyla ilgilidir.¹⁷

Farsça kökenli “huy” kavramı: “Yapıla yapıla sürekli yenilendiği için artık vazgeçilemez bir hâl almış alışkanlık” anlamındadır.¹⁸ Eş anlamlı olarak kullanıldığı mizaçtan farkı huyun doğuştan gelen potansiyel özellikler için kullanılabildiği gibi sonradan elde edilen potansiyeller içinde kullanılabilir olmasıdır.¹⁹

“Yükselmek, yücelmek ve uzaktan görünür, bilinir hâle gelmek” anlamlarına gelen شخص-şahs kökünden türeyen şahsiyet kavramı, İslami literatürde karakter kavramının karşılığı olarak kullanılır ve görünür hâlde olan özelliklere işaret etmektedir.²⁰ Ancak “Bireyin bütün fitri yetenekleri, içgüdü ve temayülleri ile sonradan olan yetenek ve temayüllerinin hepsi.” şeklinde tanımlanan “şahsiyet” kavramı karakter ile yakın anlamlıdır. İnsanın tüm mahiyetini içeren şahsiyet ile bütün varlığını kapsamayan karakter kavramları birbirlerinin yerine kullanılsa da şahsiyet, karakter kavramını da içeren üst bir kavramdır.²¹

Karakter yerine kullanılan “kişilik”: “İnsanın doğuştan veya sonradan kazanılan yetenek, alışkanlık, tutum, ilgi, duygu, arzu, hâl, davranış, fiziksel ve ruhsal yapısı gibi

¹⁴ Recep Kılıç, *Âyet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 1; Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1968), 20.

¹⁵ Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *İhya-ü Ulûmi'd-Dîn*, Çev: Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yay., 1977), 3/125; Ahmet Cevizci, *Etiğe Giriş* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 3.

¹⁶ Mehmet Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslam Ahlâkı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1982), 30.

¹⁷ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 33.

¹⁸ Musa Kazım Gülçür, *Çocukta ve Ergende Karakter Eğitimi* (İstanbul: Işık Yay., 2003), 22.

¹⁹ Mehmet Zeki Aydın, *Ailede Çocuğun Ahlâk Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2005), 18-20.

²⁰ Hayati Hökelekli, “Şahsiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim: 10 Eylül 2023).

²¹ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, 30-33.

bireye özgü özelliklerinin hepsine denir.”²² Bu yönüyle iyi veya kötü herkesin bir kişiliği olup “kişiliksiz” bir insan tipi yoktur. Kişiliksiz denilenler, kişiliği beğenilmeyenlerdir.²³

1.3. Karakter Eğitiminin Önemi

Günümüz eğitim sistemlerinin önceliği genelde bir meslek kazandırma gayesine matuftur. İslam’ın eğitimdeki önceliği ise iman eğitimi ve sonrasında da kişinin bütün davranışlarını yönlendiren doğru bir karakter kazandırma eğitimidir. Değerler, karakter eğitimi yönlendiren temel unsurlardır. Bu sebeple de değerler eğitiminin karakter oluşumundaki rolü yüz yıllar önce tartışılmaya başlanmış, karakter eğitimi adıyla olmasa da eğitimin gelecek nesillere değer aktarımının yapıldığı bir süreç olması itibarıyla değerler eğitimi doğrudan veya dolaylı eğitimin içinde hep var olmuştur.²⁴

Her eğitim bir değerler sistemine bağlıdır. Bireyler iyi veya kötü ait oldukları değer sistemleriyle kendilerini tanıtır. Değerler sistemi, bireylerin düşünce ve eylemlerini etkileyerek kişiliklerinde önemli değişimlere sebep olan motivasyonlardır. Ahlak gibi değer sistemlerinin standartları, yapılan faaliyetlerin niteliğini ortaya çıkarmaktadır.²⁵

Değerlerin karakterde sabit bir unsur olabilmeleri için değerlerle ilgili davranışların sürekli tekrar ile ruhta yerleşmiş ve ruh ile bütünleşmiş bir hâle getirilmesi gereklidir. Değerler, hâl ve eylemleri; hâl ve eylemler de değerleri belirler. Değerlerin genetik değilde ancak eğitim yoluyla aktarılabilmesi karakter eğitiminin mutlaka bir değer sistemiyle yapılmasını gerektirmektedir.²⁶

Karakterde %100 olarak mükemmeli elde etmek gerçekte bir idealden ibarettir. Karakter eğitimi, insanı en yakın bir şekilde bu ideale götürebilmeyi hedefler. İnsan bu ideale giderken değerlerden başka yerlere yönlendiren temayüllere kapılmasın diye değerler için kendisine lazım olan çaba ve gayreti öğretir.

1.4. İslam Eğitim Anlayışında Karakter Terbiyesinin Esasları

Kendi iradesiyle nefse hükmedebilmek hem ulaşılmak istenilen bir ideal hem de karakter eğitiminin her aşamasında gerekli olan en önemli metotlardan biridir. Bu

²² Aydın, *Ailede Çocuğun Ahlâk Eğitimi*, 16; Esmâ Sayın, *Namaz ve Karakter Gelişimi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 21.

²³ Aydın, *Ailede Çocuğun Ahlâk Eğitimi*, 17.

²⁴ Enver Sarı, “Öğretmen Adaylarının Değer Tercihleri: Giresun Eğitim Fakültesi Örneği”, *DED*, 3/10, (Temmuz 2005), 73.

²⁵ Sarı, “Öğretmen Adaylarının Değer Tercihleri”, 74-75; Ayşe Sıdıka Oktay, “İslam Düşüncesinde Ahlâkî Değerler ve Bunların Global Ahlâka Etkileri”, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, DEM (İstanbul, 26- 28 Kasım 2004), 131.

²⁶ Süleyman Hayri Bolay, “Aşkın Değerler Buhranı”, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, DEM (İstanbul, 26-28 Kasım 2004), 66; Sarı, “Öğretmen Adaylarının Değer Tercihleri”, 75.

yönüyle yöntem ve ideal iç içe geçmiş bir durumdadır. İslam'da karakter eğitiminin odaklandığı temel kavramlar; fitratın rolü, kendini tanımak, niyet,²⁷ istiâne, manevi hastalığın tespit edilmesi, nefsi tezkiye, kötü karakterlerin izalesi, çaba, gayret, nefsine hâkim olma iradesi, sabır, unsurlar arasında bütünlük sağlayarak motivasyon oluşturma, güzel hasletler kazanma, alışkanlık hâline getirme, olumlu davranışlar, karakterin meleke hâline gelmesi, sevgi, denge gözetimi, ahlaki hassasiyet ve sorumluluk hissi kazanmak şeklinde açıklanır.²⁸

İslam'a göre insan, fitratın temiz olarak yaratılmıştır. Olumsuz yöndeki eğitimler bu yönüyle insan fitratına aykırıdır. İnsan fitratında iyi ve kötüye meyil, miktarı herkeste aynı olmasa da potansiyel olarak bulunur.²⁹ Kişi potansiyelini hangi tarafta kullanırsa eğitim o tarafta gerçekleşir ve karakter de o yönde sabitlenir.³⁰

Fitratın sonra kişinin doğuştan ya da sonradan edinip geliştirdiği veya gerilettiği, olumlu ya da olumsuz yönlerinin farkında olduğu “kendini tanıması” faktörü devrededir. Bu potansiyellerinin farkındalığı, eğitimin teşhise göre şekillenecek olması yönüyle kişinin kendi karakteriyle ilgili teşhis koymasıyla ancak mümkün olur.³¹ Yetişkinler için olan bu durum, Hz. Peygamber'in aynı soruya muhataplarına göre farklı cevaplar vermesinde olduğu gibi velayet altında olanlarında çok iyi teşhis edilmeleriyle mümkün olur.³²

İslam'a göre kişi iyi kabul edilen bir davranışı kötü bir niyet ile yapmışsa onun kötü; olumsuz sonuçlanan bir davranışı da iyi bir niyetle yapmışsa iyi kabul edilebilmesinde olduğu gibi karakter eğitiminde “niyet” çok önemlidir. Niyet olmadan eğitim anlamsızdır.³³

Olumsuz davranışların karakterde yerleşmesi durumu için kullanılan “manevi hastalık” tabirini kişinin kendisi için kullanabilmesi de önemlidir. İçgüdüleri ve fizyolojik dürtüleri alt etmek ile kötü karakterli olmaya götüren özelliklerden “arınmak” ise bir sonraki aşamadır. Hastalığını teşhis edip içgüdü ve dürtülerini dengeli kullanan insan, olumsuz meyillerinden kurtulup kendini tedavi ederek karakterini eğitir.

²⁷ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, 43, 60-66, 71-73.

²⁸ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, 138-139, 148, 160-169, 208.

²⁹ et-Tîn 4-5

³⁰ Mehmet Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri* (İstanbul: İFAV Yay., 2007), 27-31

³¹ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, 43.

³² Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri*, 75.

³³ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 138-139 ve 190 ve 267.

Bütün bunlar niyetin eyleme dönüşmüş hâli olan “irade” ile gerçekleşmiş bir çabanın ürünüdür. İradeye bağlı, geçici olmayan, sabırla sebat edilen bir çabanın olmadığı niyet, gerçek bir niyet değildir.³⁴

Niyete benzeyen “motivasyon”, kişiyi niyete yönlendiren etkenlere dayanır. Karakter eğitiminde değerler, motivasyon için gerekli unsurlardır ve aralarında bütünlük olması zorunludur. Değerler sistemi içinde uyum yoksa kişide tutarsızlık meydana gelir. Doğuştan getirilen ya da sonradan kazanılan olumsuz karakter vasıflarını “tezkiyeden” sonra “olumlu karakter vasıflarını kazanmak” sıradadır. Çünkü eğitilmediğinde kaybolacak olumlu özellikler olduğu gibi, eğitilerek olumsuz durumdan kurtarılan potansiyel vasıflar da bulunmaktadır.³⁵

Alışkanlıkların bir süre sonra karaktere dönüşmesi sebebiyle olumlu vasıfların kişide yerleşmesi için “alışkanlık” kazanma yöntemi kullanılmalıdır. Kişi, kazanılan bu olumlu davranışları yaparken iradi olarak hiç düşünmeden yapabileceği şekilde “özümsemelidir.” Ahlak eğitiminde bu şekilde meydana gelen davranışlara “meleke” denmiştir. Olumlu vasıfların karaktere yansması; zorlanmadan, sevilerek ve benliğinin bir parçası olarak yapılmasına bağlıdır.³⁶

“Denge”, karakter eğitiminin her aşamasının en temel unsurudur. İdeal karakter ölçüsü aşırılıklardan uzak olma prensibiyle ortaya çıkar. Ruhta denge prensibi meleke hâline gelmelidir ki artı/eksi kutuplara doğru olan aşırı düşünce ve davranış eğilimlerinden uzak durulmalıdır. Bir şeyin hakkı tam verilerek, ölçülü yapma ve istikamet anlamındaki “adalet” prensibine riayet ederek mükemmel karaktere ulaşılır.³⁷ “Sorumluluk” hissi, kişinin kendisine ve toplumuna olan tutum, davranış, hak ve görevlerinde etkilidir. Adalet ve sorumluluk değerleri bu yüzden karakter eğitiminin temelleri sayılır.³⁸ Karakter eğitimi, çeşitli değerler sunup bunların benimsenmesini sağlayarak kişiye doğru bir karakter kazandırır.

³⁴ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli*, 43, 60.

³⁵ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, 71-72; Fatma Şükran Arslan, *Sünen-i Ebû Davud’un Edeb Bölümü’nden Hareketle Hz. Peygamber’in Karakter Eğitiminde Yer Alan Ahlaki Değerler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 38.

³⁶ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, 72-73.

³⁷ Hasan Mahmut Çamdibi, *Din Eğitiminin Temel Meseleleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1994), 85.

³⁸ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, 129-131.

2. Eğitim (Terbiye) ve Öğretim Nedir?

Gelenekte öğretim faaliyetlerinin karşılığında genel olarak “talim”, eğitim faaliyetlerinin karşılığında ise “terbiye” ifadesi kullanılmaktadır. “Terbiye, insanın bedenî, ruhi ve ahlaki gelişimi ile olgunlaşmasını sağlamak için yapılan faaliyetlerin ismidir.”³⁹

İnsanın davranış ve karakterine temel olan beceri ve değerler kazandırmaya yönelik çalışmalar eğitimin konusudur. Talimde sadece bilgi kazandırıp onu zihinde saklama ve yeri geldiğinde onu hatırlayabilme; terbiyede ise insanda bulunan bütün kabiliyet ve becerilerin yönlendirilip geliştirilmesi faaliyeti vardır. Terbiye, öğretimin bütün konularını ve öğretimi de içine alması yönüyle talimden daha kapsamlıdır. İradenin güçlenmesini ve akıl ile irade arasında dengeyi sağlayan eğitim faaliyeti gözetilmeden yapılan zeka ve bilgiyi geliştiren öğretim faaliyetinden istenilen fayda sağlanamayacaktır. Bireylerin öğrenim seviyelerine uygun karakter eğitiminin yapılması bu sebeple gereklidir.”⁴⁰

Ahlakın iyi ve yapılması gerekeni göstermesi, eğitimin ise davranışların iyiliğini veya kötülüğünü öğretmesi yönüyle eğitim ve ahlak iç içedir. Doğuştan getirdiği tüm aza ve kabiliyetlerini kullanmaya muktedir olamaması yönüyle insan, hayatı boyunca başkalarının birikimlerinden de istifade edeceği bir eğitime ihtiyaç duyar. Eğitim, insan karakterini; zihin, gönül, ruh ve nefis her yönüyle şekillendirir. İyi karakter eğitimi almış birey, kendini ve toplumunu yüceltir.”⁴¹

2.1. Karakter Eğitimi

Batı dillerinde character, personality (kişilik) ve yüze takılan maske anlamına Latince “persona” kelimeleriyle ifade edilen şahsiyet kavramı, genelde karakter ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Buna göre karakter, “başkalarına gösterilen veya gösterilmek istenen yüz.”⁴² anlamında kişiye özgü davranış eğilimlerinin dinamik bir bütünüdür.”⁴³

Şahsiyet ile ahlak birbirine sıkı bir şekilde bağlıdır. Davranış eğilimlerimizin bütünü olan şahsiyetimiz ile davranışları “iyi” ve “kötü” diye değerlendirir, iyi olanlarına ahlaki davranış deriz. Şahsiyet eğilimine göre ahlaki davranışlar şekillenerek karakter ile ahlak arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarır. Bazıları çok etken bazıları ise daha az etken olan birçok unsur, şahsiyeti oluşturur. Şahsiyetin irsî olmaması ya da irsiyetin şahsiyet şekillenmesinde etkisinin azlığı sebebiyle güzel bir şahsiyet sahibi olunması ancak

³⁹ Ziya Kazıcı-Halis Ayhan, “Talim ve Terbiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim: 10 Eylül 2023).

⁴⁰ Kazıcı-Ayhan, “Talim ve Terbiye”.

⁴¹ Kazıcı-Ayhan, “Talim ve Terbiye”.

⁴² Şakir Gözütok, *İslâm Medeniyetinde Eğitim Felsefesi* (İstanbul: Ensar yayınları, 2019), 220.

⁴³ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak* (İstanbul: Ötüken yayınları, 1995), 12.

eğitimle mümkündür.⁴⁴ Karakter eğitimi de bireylere genel ahlaki değerler üzerine inşa edilmiş iyi bir şahsiyet eğitimi sağlamayı hedeflemektedir. Karakter eğitimiyle, eğitimin insanın karakterini geliştirmesi, akıl ve moral gibi gelişimlerini desteklemesi kastedilir.⁴⁵ Bu sebeple iyi karaktere sahip insan yetiştirme, birçok ilahi ve beşerî sistemin temel amacıdır. **“İçinizden Allah’ın lutfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah’ta güzel bir örneklik vardır.”** (el-Ahzâb 33/21) ayetinde belirtildiği üzere, dinimiz karakter ve şahsiyet eğitimine temel ve en üst düzeyde önem vermektedir. Karakter eğitimi, insanın hem beden hem de ruhuna yarayan, onu iki cihanda bahtiyar kılan, insana bilgi ve beceri kadar vicdanlı bir bilgelik kazandıran, doğru yolda güzel olanı yapmasını sağlayan eğitimidir.⁴⁶

2.2. Bireylerin Karakter Eğitimi

Hayatın gayesi, kendini bilme, kötü arzuları alt etme ve insani yönleri yüceltmektir. Bu gaye olmazsa hayat anlamsız olacağından, insanların ferdî ve sosyal barışı bozacak çeşitli problemler çıkarmaları kaçınılmaz olur.⁴⁷ İnsan, diğer varlıklardan farklı olarak kendine has özellikleriyle maddi ve manevi açıdan en güzel şekilde yaratılmıştır.⁴⁸ Fiziki yönüyle tabiat bilimlerine konu olan insan, sahip olduğu düşünebilme ve temyiz güçleriyle oluşturduğu iradesini kullanarak insanlık erdemlerini geliştirebilmesi yönüyle de ahlakın konusudur.⁴⁹ Bu yüzden insanın karakterini eğitmesi ahlaki bir sorumluluktur. Hayatımızı sürekli olarak yönlendiren akıl ve vicdanımız karakterimize bağlıdır. Karakteri yönlendiren iyi veya kötü her şey akıl ve vicdanı da yönlendirir. Bu yüzden dinimiz, karakter eğitiminde Allah’a iman ile akıl ve vicdanı kullanmayı önemli değerler olarak görür. İnsan aklıyla süslediği inancı sayesinde maddi-manevi uyum ve dengeyi yakalar. Akıl ve inanç birlikteliği onu en şerefli mahluk yapar aksi hâlde en aşağılık seviyelere düşer.⁵⁰

İrade, karakterden ayrı soyut bir güç olmayıp insan karakterinin bir ifadesidir. İnanç ve inandığına yönelme insan karakterinin vazgeçilmez bir parçasıdır. İnsanın karakteriyle davranış biçim ve özelliği arasındaki sıkı ilişki sebebiyle karakter, insanı

⁴⁴ Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 13-17.

⁴⁵ Gözütok, *İslâm Medeniyetinde Eğitim Felsefesi*, 221.

⁴⁶ M. Esad Coşan, *İslam’da Nefis Terbiyesi ve Tasavvufa Giriş* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1993), 23.

⁴⁷ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, 7.

⁴⁸ et-Tîn 95/4

⁴⁹ Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989), 114; Enver Uysal, “Dindarlığın Ahlâkî Temeli Üzerine Bazı Düşünceler”, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Bursa 2013), 106.

⁵⁰ Kılıç, *Âyet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*, 1-16; et-Tîn 95/5.

diğerlerinden ayıran özellik olarak tarif edilir. Bir davranışın ahlakiliği hakkında varılan bir yargı, aynı zamanda o davranışı yapan insanın karakteri hakkında varılan bir yargıdır. İnsanın fiilleri karakterini belirler. Her yeni kavrayış ve tecrübe ile karakter farklı yönler kazanır.⁵¹ Eğitim, insanın bireyselliğini mümkün olan en iyi şekilde koruyarak, ahlaki karakterini oluşturmaya çalışır.⁵²

Dinimiz, güzel ahlak sahibi olunabilmesi için karakter terbiyesine çok önem verir. Doğru inanç sistemi ve beraberinde buna uygun bir hayat sağlama adına iradesi güçlü, karakteri sağlam bireyler meydana getirmeyi gaye edinir. Ahlakının mükemmelleşmesi içinde Peygamberimizi Ahzâb suresi 21. ayette rol-model olarak sunar.⁵³

2.3. Karakter Eğitiminin Tarihsel Süreci

İslam'ın ilk insan Hz. Âdem'den itibaren ortaya koyduğu temel bir eğitim olan karakter eğitimi, tarihî süreçte bütün eğitim faaliyetlerinin ulaşmak istediği nihai amaçtır. Modern anlamda karakter eğitimi çalışmalarının başlangıcı Antik Yunan'a kadar götürülmektedir. Ancak bu kavram, Amerika'dan dünyaya yayıldığı için daha çok Amerika ile ilişkilendirilerek süreç 1700'lü yıllardaki Amerikan kolonyal dönemiyle başlatılmaktadır. Bu dönemde bazı Hristiyan gruplar, bu eğitimle kendi yaşam şekillerini koruyup farklı gruplara bununla ulaşmayı amaçlamışlardır. Amerika, gençlerde sağlam bir karakter gelişimi sağlamak için 20. yüzyılın ilk yarısına kadar İncil'in kaynak kitap olduğu, dinin temel prensiplerini anlamaya yönelik bir karakter eğitimi programına sahiptir.⁵⁴ Mezhep çatışmalarıyla İncil tartışmalı hâle gelince William McGuffey (1800-1873) tarafından 1836 yılında, *McGuffey's Readers* adlı temel değerler "tutumluluk" olduğu, İncil'den türetilen hikayelerinden oluşan kitap temel kaynak olmuştur.⁵⁵ 1900'lerde önemini yitiren çalışmalar, 1920'lerdeki ekonomik kriz ve ahlaki yozlaşma sebebiyle yeniden önemli hâle gelmiştir. 1940'lı yıllarda yeniden başlayan gerileme, 1950'de Darwinizm ve mantıksal pozitivizm gibi hareketlerle iyice önemini yitirerek 1980'lere kadar böyle devam etmiştir. İntiharlar, aşırı cinsellik eğilimleri ve madde bağımlılığı gibi sebepler, 1990'lı yıllardan itibaren programları yeniden gündeme getirmiş ve günümüze kadar programların seyri yükselerek devam etmiştir.⁵⁶ Özellikle Amerika'da karakter eğitimi konusunda çok ciddi çaba gösterilmekte ve bu konuda 1992'de karakter eğitimi

⁵¹ Kılıç, *Âyet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*, 17, 37.

⁵² Kerschensteiner, *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*, 27; Hasan Rıza Özdemir, *Amelî Ahlâk Çerçevesinde Kur'an'da Birey ve Karakter Eğitimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 72.

⁵³ Kılıç, *Âyet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*, 18.

⁵⁴ Ekşi-Katılmış, *Karakter Eğitimi El Kitabı*, 45.

⁵⁵ İbrahim Turan, "Karakter Eğitimi: Amerika Örneği", *Marife* Dergisi, (Bahar 2014), 75-92.

⁵⁶ Ferhat Uysal, *Karakter Eğitimi Programlarının Değerlendirilmesi* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 33.

hakkında Aspen Bildirisi'ni yayımlayan Karakter Eğitimi Ortaklığı organizasyonu gibi çok sayıda organizasyon bulunmaktadır.⁵⁷

2.4. Karakter ile Değerler, Vatandaşlık ve Ahlak Eğitimi Arasındaki Farklar

Değerler eğitiminin toplum tarafından önemli görülen düşünce ve fikirlere sahip yerel ve mahallî insan tipine, karakter eğitiminin ise kültür, zaman ve bireysel seçimlerin üstündeki ahlaki ve objektif standartlar olan erdemlere sahip evrensel insan tipine odaklanması, karakter eğitiminin değerler eğitiminden farkıdır. Karakter eğitimi bu açıdan değerler eğitimini de içermektedir. Karakter eğitiminin bireylerde bulunan erdem ve karakter güçlerini geliştirmeyi, vatandaşlık eğitiminin ise bireylerin vatandaşlığa dair siyaset ve hukuk bilgisini geliştirmeyi hedeflemesi, karakter eğitiminin vatandaşlık eğitiminden farkıdır. Sosyo-duygusal ve ahlaki gelişimi şekillendirme konusunda karakter ve ahlak eğitimleri aynıdır. Ancak ahlak eğitimi daha ziyade ahlaki gelişimin teorik aşamalarına, karakter eğitimi ise teori ve pratiğe odaklanır. Karaktere sadece olumlu mana yüklenirken ahlaka iyi ve kötü manalar yüklenebilir.⁵⁸

3. İstikamet ve Sırât-ı Mûstakîm Kavramlarının Anlam Alanları

3.1. İstikamet Kavramının Anlam Alanı

İstif'âl babından (قَامَ) fiilinin mastarı olarak gelen استقامة-istikamet kelimesi sözlükte eğriliğin zıddı anlamındadır. Doğrulmak, düzelmek, dik durmak, denge kurmak, doğru olmak, aklın gereğini yapmak, isabetli olmak, dürüstçe yaşamak, düz bir çizgi üzerinde olan yol, itaat, itidalli olmak, sadakat ve adaletten ayrılmamak gibi anlamları vardır.⁵⁹ İfrât ve tefrit olmadan inanç, ahlak, davranış ve yaşayışta tam doğruluk, fıtrat üzere olmak, ahde vefâ, adaletle hükmetmek, doğru yolda yürümek, itidâl üzere daim olmak, hayatını şer'î kurallara uygun bir şekilde yaşayarak Allah'ın yasakladıklarından sakınıp emirlerine itaat etmek suretiyle O'na kulluğa tam razı olmak şeklinde tarif edilir.⁶⁰

İstikamet kelimesinin türetildiği (ق-و-م) “k-v-m” fiilinin Kur'an'da çeşitli türevleriyle beraber iki yüz civarında ayette yukarıda verilen anlamlardan “aşırılıktan uzak olmak, doğruluk, sebat ve kararlılık” gibi manalarda kullanılarak istikamet manasını

⁵⁷ Uysal, Karakter Eğitimi, 33; Ekşi-Katılmış, *Karakter Eğitimi El Kitabı*, 47-50.

⁵⁸ Uysal, Karakter Eğitimi, 33; Ekşi-Katılmış, *Karakter Eğitimi El Kitabı*, 50.

⁵⁹ Râgıb el-İsfahânî, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü Müfredât*, trc. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra Yay. 2017), 4; 823; Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât* (Kahire: Fazilet Yayınları, 1403), 20.

⁶⁰ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 823; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1964), 5/3335; Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, s. 20. Zeki Koçak, “Amel ve Ahlakta İstikamet Üzerine Olmak”, *Diyanet Aylik Dergisi*, 331, (Temmuz 2018), 10.

içerdiği görülür. Dokuz ayette istikamet masdarından gelen fiiller, yirmi altı ayette ise aynı kökten gelen müstakîm kelimesi geçmektedir. Hadislerde de istikamet kelimesi ve aynı kökten gelen diğer kelime kalıpları kullanılmaktadır. İstikamet, tefsirlerde ve hadis kaynaklarında genel olarak, kemale ermiş tam bir imanla hak yolunda istikrarlı bir şekilde ilerleme, eylemlerinde de asgarilik ve aşırılıktan uzak itidal üzere bir yaşam diye anlatılır.⁶¹

Fussilet 30 ve Ahkâf 13. ayette “*Rabbimiz Allah’tır deyip sonra istikamet üzere olanlar*” şeklinde medhedilenlerin gösterdiği istikamet, tefsirlerde “Samimi bir imanla hakkın yolunda istikrarlı ve dengeli bir hayat sürdürme.” diye tanımlanmaktadır. Peygamberimizin sahâbeye “Allah’a iman ettim de, sonra da dosdoğru ol!” demesinde de aynı mana vardır.⁶² Fahrreddin er-Râzî (ö. 606/1210); Fussilet suresi 30. ayetinde “*Rabbimiz Allah’tır diyenler*” kısmıyla iman ve ikrarın, “*istikamet sahibi olanlar*” kısmıyla ise iyi ve güzel işler yapanların kastedildiğini söyleyerek, güzel davranışların temel şartının dengeli ve sürekli bir tarzda itidal ile orta yoldan gitmek olduğunu belirtir. Peygamberimizin kendisini yaşlandırıldığını söylediği Hûd suresi 112. ayetteki “*Emrolunduğun gibi istikamet sahibi ol!*” emrinin itikadi ve amelî hükümlerin hepsini içerdiğini, bu konularda her türlü aşırılıktan uzak durabilmenin çok güç olduğunu, Peygamberimize dinimizin en önemli ilkelerinden birisinin ortaya konulduğu bu ayetten daha ağır sorumluluk yükleyen başka bir ayetin inmediğini söyler.⁶³

İyiliklerin kendisiyle mükemmelliği elde etmesi, ortadan kalkmasıyla bütün iyiliklerin kötülüğe dönüşmesi açısından istikamet hasleti, insanın bütün yaptıklarının değerini takdir eden ahlaki bir özdür.⁶⁴ Gazzâlî, Allah’a karşı istikamet ve insanlarla ilişkide barışın gözetilmesinin tasavvufun iki şartı olduğunu belirtir. İbnü’l-Arabî istikameti, “Herhangi bir şeyin istikameti o şeyin var olma amacına uygunluğudur.” şeklinde ontolojik olarak “mutlak istikamet” adıyla ilahi-kevnî bir sıfat diye tanımlar. İki cihan kurtuluşunu sağlayacak istikamet, Peygamberimizin bazı şekiller çizerek “İşte benim doğru yolum.” dediği yol yani istikamet üzere yaşamadır.

3.2. İstikamet Çeşitleri

Manalarına bakışla içeriğindeki küçük farklarla beraber istikamet, genel olarak kalp, dil ve fiil istikameti şeklinde üç grupta ele alınmaktadır. Gazzâlî (ö.505/1111) ve bazı müfessirler istikameti; konuşmada, niyette, kalpte, kararda, sebatta, amelde, dinî

⁶¹ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, trc. Sadık Kılıç (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 27/121-122.

⁶² Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, ts.), 3/413, 4/385.

⁶³ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 27/121-122; 28/12,70-71.

⁶⁴ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyrî* (Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2003), 2/442.

ve manevi hâllerde olmak üzere altı kısımda ele almışlardır.⁶⁵ İslam ahlakında “Fazilet iki aşırı uç noktanın ortasıdır.” şeklinde ifade edilen sözün karşılığı olarak istikamet bütünü ahlaki davranışlar için ölçü olacak bir kapsam genişliğine sahip olduğu görülmektedir. Buna göre istikamet sahibi, davranışlarının tamamında aşırılıktan uzak, dengeli bir hayatı, istikrarlı bir şekilde devam ettiren kişidir. Bu bakış açısıyla hayatın her anında istikamet çizgisini bozmadan yaşamının güçlüğü de kabul edilmiştir. Mutlak manada istikamet üzere olmak neredeyse imkânsızdır. Bu yüzden imkân ölçüsünde istikamet üzere olmak daha gerçekçidir. Gazzâlî, iki aşırı uç arasındaki orta yolun kıldan ince kılıçtan keskin olması yönüyle iki aşırılıktan birine meyletmeden dosdoğru çizgide yürümenin imkânsız yakın olduğunu belirtir. Sırât-ı müstakîme yakın olmanın kurtuluş için yeterli olduğunu belirterek mutlak istikamet zorluğu sebebiyle her müminin vakit namazlarında günde kırk kez Fâtiha suresinin “Bizi sırât-ı müstakîme ilet!” kısmıyla dua etmesinin gerekli olduğunu söyler.⁶⁶

3.3. İstikamet Bilişsel Tutarlılık Sağlayarak Karakteri Eğitmesi

İstikamet, her şeyin kendisiyle kemale erip tamamlandığı ahlaki ve dinî boyutu olan bir haslettir. Hayır ve kemâlâtın varlığı ve devamı ancak istikametle mümkündür. İstikamet; nefislerin terbiye edildiği “takvîm”, kalplerin tezkiye edildiği “ikâme” ve ruhun Allah’a yükseltildiği “istikamet” denilen basamaklardan oluşur.⁶⁷ Namazlarda okunan Fâtihalardaki istikamete ulaşma isteğinde⁶⁸ şehvi ve nefsî yapımızın kontrol altında tutulmasını istemenin yanında, ahlaki duygu, düşünce ve davranış yapımızın da kontrol altında tutulmasını isteme manası vardır.⁶⁹ İstikamet; zihin, duygu, hâl ve fiil kararlılığıdır. Zihin, duygu, hâl ile fiil kararlılığı ve tutarlılığı olan istikamet, duygusal ve zihinsel dengenin yakalandığı bir karakter inşası manasına da gelir. Bu yönüyle istikamet; yeme, içme, inanç, ibadet, amel, hâl ve vakit geçirme dahil bütün her şeyde ifrat ve tefride kaçmadan orta yolda durmaktır.⁷⁰

Nefisleri terbiye etme hâlinde kalpleri temizlemeye ve ruhu Allah’a yükseltmeye kadar manevi yükselişin yaşanan hâli olan istikamet, psikolojik açıdan tutarlılık, duygusal-zihinsel denge, kararlılık ve istikrâr yetilerini insana kazandırır. Duygusal-zihinsel denge ve istikrar yetisini kazandırdığı için kişiye inançlar, duygular, tercihler, tutumlar

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 6/459, 461; Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ-ü Ulûmî'd-dîn*, trc. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1989), 4/388-389.

⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/63-64.

⁶⁷ el-Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyrî*, 287-288.

⁶⁸ el-Fâtiha 1/4.

⁶⁹ Esma Sayın Ekerim, *Namaz ve Karakter Gelişimi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 127.

⁷⁰ Esma Sayın, “Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet Anlayışının Psikolojik Ve Terapik Etkileri”, *The Journal of Academic* (6-8/October 2013), 960.

vb. şeylerden oluşan hayat tarzımızı ve davranışlarımızı, tutarlı/istikrarlı hâle getiren “bilişsel tutarlılık” yeteneğini kazandırır.⁷¹ Bilişsel tutarlılığın karakterimize hâkim olmadığı durumlarda algı ve davranış tutarsızlıkları olan zayıf kişilik anlamında kullanılan “bölünmüş kişilik” sendromu karakterimize hakim olur. İstikamet, bölünmüş yada çoklu kişilik yapısı yerine bilişsel tutarlılığı getirerek insanın karakterini korumasını sağlar.⁷²

3.4. İstikametın Ruhsal Çatışma ve Depresif Bozukluğu Gidererek Karakteri Eğitmesi

İstikamet, en öz manasıyla duygusal-zihinsel dengenin kendisiyle sağlandığı istikrarlı bir dürüstlük ve sadâkattır.⁷³ Bu bağlamda istikamet, insanı nifâk hastalığına götüren düşünce, söz ve davranış çelişkilerinden kurtarıp uyumsuzlukları tedavi ederek insan karakterini düzenler. “Bizleri doğru yola ulaştır.”⁷⁴ duası; kişiye istikrâr, doğruluk, tutarlılık ve bunların birleşimi olan istikametten oluşan ruhsal destekle psikolojik güç vermektedir.⁷⁵ “Bizleri doğru yola ulaştır.”⁷⁶ duasıyla bilişsel uyum kararını belirten birey, akıl ve mantık dengesini oluşturarak ibadetlerindeki mükemmel uyumu hayatına yansıtır. İnsan, oluşturduğu bu mantık/duygu dengesiyle huzursuzluk, iç gerginlik, bunalm, gerilim ve baş ağrıların en temel sebebi olan ruhsal çatışmalarını yenebilecek bir hâle gelir.⁷⁷ Bu yönüyle günlük yaşamda tecrübe edilen istikamet, bireyde zihin/gönül dengesini kurarak ona yaşam enerjisi ve mutluluk veren tedavi edici bir özelliği vardır. Bu bağlamda “*İstikamet üzere ol.*” (Hûd 11/112) ayetini, Hz. Ömer (ra): “Tilki gibi yalpalayarak gitmeyin.” şeklinde açıklamıştır.⁷⁸

İnsanın yaptığı olumsuz davranış ve alışkanlıkları yok edip olumsuz yaşamını olumlu yaşam tarzına çevirerek söz/davranış tutarlılığını sağlaması istikametın en önemli özelliğidir. İstikametle ruhsal uyum ve huzuru yakalayan birey; sinirlilik, mutsuzluk, keder, çaresizlik ve hiçbir şeyden zevk alamama gibi belirtileri olan “düşük benlik saygısı” yada “duygu durum bozukluğu” denilen depresif bozukluktan kendi terapisini kendisi yaparak kurtulur.⁷⁹ Bu yönüyle istikamet manevi bir güç ve ruhsal terapi yöntemidir. İstikametle yaşanan tutarlılık, istikrar ve ruhsal uyum tecrübesi,

⁷¹ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2000), 138.

⁷² Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 156.

⁷³ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1999), 278.

⁷⁴ el-Fâtiha 1/4.

⁷⁵ Esmâ Sayın, *Anne Kucağı Namaz* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), 41.

⁷⁶ el-Fâtiha 1/4.

⁷⁷ Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 78.

⁷⁸ Kuşeyrî, *Risâle*, 288; Sayın, *Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet*, 961-962.

⁷⁹ Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 21.

insanın mutsuz, umutsuz, sinirli ve gergin anları için bir terapi niteliği taşır. Birey, istikamet in insana sağladığı istikrar ve tutarlılıkla karakterini eğitir, öz benliğini gerçekleştirir, kendine saygısı olup dinginleşir ve hayatından zevk alır.⁸⁰

3.5. İstikamet in Davranış Bozukluğu ve Anormal Davranış Kalıplarını Gidererek Karakteri Eğitmesi

İstikamet, kişinin hayattayken kıyametin kopup rabbinin huzurunda bulunduğu bilincine sahip olarak özünün sözüne münasip olmasıdır. Allah'ın rızasına uygun yaşamak istikamet olunca kişinin en büyük kerameti de sonunda birçok tecellilerin olduğu istikamet üzere olan yaşamıdır.⁸¹ Gösterilen istikamet duruşu ile “bilişsel tutarlılık” süreçlerini başarıyla tamamlayan insan, “bölünmüş kişilik” veya “çoklu kişilik sendromu” denilen ruhsal problemlerle ya hiç karşılaşmaz karşılaşır da terapi yaparak üstesinden gelir. Davranış bozuklukları, kaygı, uzaklaşma, depresyon, tavır bozukluğu, anti-sosyal davranışlar gibi çeşitli sıkıntıları yaşamaz ya da var olanları istikamet hasletiyle tedavi ederek karakterini eğitir.⁸² Duygu istikrarı konusundaki istikamet, kişiyi normal ölçülerden saptıran “karakteristik anormal davranış kalıplarından” koruyarak sağlam bir karakter elde etmesine imkân verir.⁸³

3.6. İstikamet in Zihin Bulanıklığı ve Bağlanma Bozukluğunu Gidererek Karakteri Eğitimi

Allah her yerdedir görüşünü merkeze alan bir istikamet anlayışıyla ona güvenen ve kendisini ona teslim eden birey, hayatını ve ibadetlerini istikrar ve uyum içinde sürdürebilir.⁸⁴ Hayatına ve ibadetlerine istikamet ve uyumla odaklanan bir kişi; uyuşukluk, hezeyan, heyecan gibi belirtileri olan zihin bulanıklığı ve dikkat odaklanması problemleriyle karşılaşmaz varsada rahatlıkla üstesinden gelebilir. İstikamet hezeyanın en büyük düşmanıdır.⁸⁵

İstikamet, haddini bilmektir.⁸⁶ İstikamet anlayışıyla paralel olan haddi aşmama ve teslimiyet bilinci, kişiyi sağlıklı bir bağlanma davranışına götürür. Haddini aşmama ve tevâzu hasleti konusunda gösterilen istikamet, kişideki sevgiye bağlı, yakın ve kalıcı

⁸⁰ Sayın, *Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet*, 962-963.

⁸¹ Sayın, *Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet*, 963.

⁸² Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 19.

⁸³ Sayın, *Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet*, 963; Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 19, 76.

⁸⁴ Sayın, *Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet*, 964.

⁸⁵ Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 40.

⁸⁶ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neş., 2002), 181-182.

ilişkiler kurmakta zorluk çekilmesi anlamına gelen mevcut yada potansiyel “bağlanma bozukluğunu” tedavi ederek karakterini düzenler.⁸⁷

3.7. İstikametini Kendini Gerçekleştirme ve Kendini Aşmayı Gerçekleştirerek Karakteri Eğitmesi

İstikamet; karar, amel ve dinî dürüstlük şekillerinde ortaya çıkar. İnsanın karar, amel ve dinde dürüst olması, söz-fiil-davranış tutarlılığını beraberinde getiren istikameti en üst seviyede yaşaması anlamındadır.⁸⁸ Bu tarz istikametini en üst düzeyde olması, bireyin yetenek, hedef ve yetileriyle beraber kişiliğinin bütün özelliklerinin uyumuyla, yapısal/kişisel bütün potansiyellerinin var edilerek “kendini gerçekleştirmesini” sağlar.⁸⁹ Buda bireyde “içsel tatmin” sağlayarak karakterini şekillendirir.⁹⁰

İnsan, istikamet sayesinde ölçü ve denge anlamındaki “itidal” hasletini kazanıp bununla cimrilik ya da aşırılık anlamındaki israftan sakınabilir. İtidal üzere yaşama hâli kişiye, ruhsal sağlık ve karakter eğitimi için büyük önem taşıyan “kendini aşma” özelliğini sağlar.⁹¹ Kendini aşan insan Allah’ın aşkın varlık olduğunun tam anlamıyla farkında olacağı için davranışlarında da istikamet sahibi olmakla sabit karakterli hâle gelerek karakter eğitimini tamamlar.⁹²

Sonuç

Dinimizin gayesi, insanların öncelikle tevhit odaklı bir imana sahip olmasıdır. Yapılan güzel iş ve iyi davranışlar imandan sonra değer kazanır. İman olmadan yapılan güzel işler nasıl bir anlam ifade etmiyorsa, salih amelin desteklemediği imanda ke-male ulaşmayacaktır. Mümin, imanı ile beraber salih amelde bulunup istikametinde devam edendir. Onun iki cihan saadetine kavuşmasının yolu sırât-ı müstakim üzere yürümesindedir. İstikamet, sağlam karakterli bir mümin olmanın sigortasıdır. Kur’an, her durumda istikamete sarılmayı her hükümde onu aramayı, ona dönmeyi ve onu hareketlerimize yön veren hâkim bir ruh olarak görmeyi emreder. Bu temel kurallar çerçevesinde davranışlarını düzenleyenlere Yüce Allah dünya ve ahiret mutluluğunu va’d eder.

Sanayi devrimiyle başlayıp günümüz teknoloji hamleleri ile son haddine ulaşan ahlaki yozlaşma, insanların özellikle karakter yapılarında önemli bozulmaları beraberinde getirmiştir. Seküler yaşam biçimleri, İnternet kaynaklı iletişim araçlarının

⁸⁷ Sayın, *Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet*, 965; Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 106.

⁸⁸ Mustafa Çağrıncı, *Gazâlî’ye Göre İslâm Ahlakı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1982), 188.

⁸⁹ Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 580.

⁹⁰ Sayın, *Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet*, 966.

⁹¹ Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 575.

⁹² Sayın, *Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet*, 966.

olumsuz etkileri ve aile yapısındaki hızlı değişimler karakter yapılarında eksen kaymalarına sebep olmuştur. Neticesinde de insanlar maddi ve manevi çeşitli hastalıklara yakalanmışlardır. Bu hastalıklardan kurtulabilmeleri için günümüzde çeşitli kurumlar tarafından karakter eğitimi programları uygulanmaya başlamıştır. Antik Yunan’la başlayıp modern anlamda 19. yüzyıl Amerikasında ortaya çıkmış karakter eğitimi programları, yüzeysel içeriklerinden dolayı günümüzde bile istenilen başarıdan uzak görünmektedirler.

Dinimize göre ise karakter eğitiminin en önemli koruyucu ve eğitici hasletlerinden birisi istikamet üzere bir yaşam sürülmesidir. İstikamet, kişinin sırât-ı müstakîm üzere devamlılığın en büyük garantisidir. İstikamet, yıktığınız zaman diğer değerlerinde beraberinde yıkılacağı domino etkisine sahip bir haslettir. Bu yüzden Kur’an ve sünnet; istikamet ve sırât-ı müstakîm kavramları ile insanı asli fıtrat çizgisinde tutmaya çalışmaktadır. İstikamet üzere yaşamak zor, hassas, dikkat ve gayret isteyen bir durumdur. Bununla beraber Kur’an’ın ve Peygamberimizin rehberliğinde istikamet üzere olan insan; ruhsal çatışma, çoklu kişilik bozukluğu, depresif bozukluk, davranış bozukluğu, anormal davranış kalıpları, zihin bulanıklığı, bağlanma bozukluğu gibi sıkıntılardan kurtulup bilişsel tutarlılık, kendini gerçekleştirme ve kendini aşmayı sağlayarak kendini gerçekleştirip kâmil bir insan olma yolunda önemli bir merhale kat edecektir. Namazlarında günde kırk kez yaptığı istikamet üzere olmayı talep etmek suretiyle de karakter eğitimi tamamlama konusunda gerekli motivasyonunu rabbinden isteyecektir. Bugünkü anlamda da karakter eğitiminin en önemli unsuru, şüphesiz istikamet üzere bir yaşam prensibi edinilmesidir.

KAYNAKÇA

- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1968.
- Arslan, Fatma Şükran. *Sünen-i Ebû Davud’un Edeb Bölümü’nden Hareketle Hz. Peygamber’in Karakter Eğitimi Yer Alan Ahlaki Değerler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Ailede Çocuğun Ahlâk Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1. Baskı, 1972.
- Bayraktar, Mehmet Faruk. *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 6. Basım, 2007.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Aşkın Değerler Buhranı”, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu* Ed. (R. Kaymakcan vd.). İstanbul: Dem Yayınları. (26- 28 Kasım 2004), 55-69.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2000.
- Cevizci, Ahmet. *Etiğe Giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2. Baskı, 1999.

- Coşan, M. Esad. *İslam'da Nefis Terbiyesi ve Tasavvufa Giriş*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1. Basım, 1993.
- Çağrı, Mustafa. "Ahlâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahlak>.
- Çağrı, Mustafa. *Anahatlarıyla İslam Ahlâkı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1985.
- Çağrı, Mustafa. *Gazâlî'ye Göre İslâm Ahlakı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1982.
- Çağrı, Mustafa. *İslam Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989.
- Çamdibi, Hasan Mahmut. *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1. Basım, 1994.
- Çamdibi, Hasan Mahmut. *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1994).
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Beyan Yayınları, 5. Baskı, 1988.
- Ekşi, Halil vd. *Karakter Eğitimi El Kitabı*. İstanbul: Nobel Yayınları, 2011.
- el-Cürânî, es-Seyyid eş-Şerîf. *Mu'cemu't-Ta'rîfât*. Kahire: Fazilet Yayınları, 1403.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ-ü Ulûmi'd-dîn*. çev. Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 1989.
- el-Gazzâlî, Ebû Hamîd. *İhya-ü Ulûmi'd-Dîn*. çev. Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 1977.
- el-İsfahânî, Râgıb. *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât*. trc. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 1. Baskı, 2017.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Ahmed Berdûnî. (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1964).
- el-Kuşeyrî, Abdülkerim. *Risâletü'l-Kuşeyrî*. Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2003.
- er-Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-Gayb*. trc. Sadık Kılıç. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Ertuğrul, İsmail Fennî. *Fransızca'dan-Türkçe'ye Lûgatçe-i Felsefe*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1. Baskı, 1341-1924.
- Gözütok, Şakir. *İslâm Medeniyetinde Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Ensar yayınları, 1. Basım, 2019.
- Gülçür, Musa Kazım. *Çocukta ve Ergende Karakter Eğitimi*. İstanbul: Işık Yayınları, 2003.
- Güngör, Erol. *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. İstanbul: Ötüken yayınları, 1995.
- Hanbel, Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, ts..
- Hökelekli, Hayati. "Şahsiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 10 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/şahsiyet>.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. *Örneklerle İslam Ahlâkı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1982.
- "Karakter ne demektir? ". Erişim 14.09.2023. <http://www.felsefe.gen.tr>.
- Kazıcı, Ziya vd. "Talim ve Terbiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 10 Eylül 2023). <https://islamansiklopedisi.org.tr/talim-ve-terbiye>.

- Kerschensteiner, Georg. *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*. terc: Halil Fikret Kanad. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1977.
- Kılıç, Recep. *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*. Ankara: TDV Yayınları, 4. baskı. 1995.
- Koçak, Zeki. "Amel ve Ahlakta İstikamet Üzere Olmak". *Diyanet Aylık Dergisi* 331, (Temmuz 2018), 10.
- Oktaç, Ayşe Sıdika. "İslam Düşüncesinde Ahlâkî Değerler ve Bunların Global Ahlâka Etkileri". *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu, DEM*, (26- 28 Kasım 2004), 131-143.
- Özdemir, Hasan Rıza. *Amelî Ahlâk Çerçevesinde Kur'an'da Birey Ve Karakter Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>.
- Pazarlı, Osman. *İslam'da Ahlâk*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2. Basım, 1980.
- Sarı, Enver. "Öğretmen Adaylarının Değer Tercihleri: Giresun Eğitim Fakültesi Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 3/10, (Temmuz 2005), 75-90.
- Sayın Ekerim, Esmâ. *Namaz ve Karakter Gelişimi*. İstanbul: İnsan Yayınları, (2006), 21.
- Sayın, Esmâ. "Tasavvuf Kültüründeki İstikâmet Anlayışının Psikolojik Ve Terapik Etkileri". *The Journal of Academic*, (6-8/October 2013), 959-968.
- Sayın, Esmâ. *Anne Kucağı Namaz*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.
- Sayın, Esmâ. *Namaz ve Karakter Gelişimi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Turan, İbrahim. "Karakter Eğitimi: Amerika Örneği". *Marife* Dergisi, (Bahar 2014), 75-92.
- Ulaş, Sarp Erk vd. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim-Sanat Yayınları, 2002.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1999.
- Uysal, Enver. "Dindarlığın Ahlâkî Temeli Üzerine Bazı Düşünceler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (Ocak 2005): 41-59.
- Uysal, Ferhat. *Karakter Eğitimi Programlarının Değerlendirilmesi*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?>.
- Yaran, Cafer Sadık. *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2011.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.

Oturum Başkanı:

Çok teşekkür ederiz Kıymetli Hocam. Şimdi Mustafa Hocam, önce kavramları yerli yerine oturtalım, ondan sonra üstüne bina edelim dedi. Kavramları yerli yerine oturttu ama binayı kurmak için zaman kalmadı. Yoksa son kısmı çok daha faydalı olacaktı doğrusu. Çok teşekkür ederim. Nasrettin Hoca bir gün, -dalgınlığınızı dağıtmak için anlatayım anlatayım- değerlendirme oturumuna geçeceğiz. Sizi bir hazırlamak için anlatıyorum.- Masrafları iyice artmış, merkebinin açılığa alıştırıyormuş. Yemini iyice azaltmış, azaltmış, en sonunda kesmiş, hayvan iki gün sonra ölmüş. “Ne yaptın hocam?” demişler, “Vallahi tam alışacaktı, ömrü vefa etmedi.” demiş. Şimdi biz de hocamı tam dinleyecektik, süresini kestik. İnşallah yazdıklarını okuyacağız Allah nasip ederse. Çok teşekkür ederiz. Gazzali’nin ahlak tanımının altını çizdim ben. İnsan nefsi ne yerleşen ve bir meleke hâline gelen ahlak zorlama olmamalı. Ahlak, doğuştan gelen değerler, karakter, sonradan gelişen değerlerdir şeklinde ayrımlarının da altını çizdik. Şahsiyetli kişinin de yine aynı anlamda kullanıldığını ifade ettiler. Ama şunu bir kez daha vurgulayıp, daha sonra değerlendirme oturumuna geçelim müsaade ederseniz; “karakter eğitiminde yüzde yüz başarı elde etmek âdeta imkânsıza yakın zorluktadır” dedi Mustafa Hocam. Bizim hedefimiz, kendimizi, çocuklarımızı veya hizmet ettiğimiz insanları olabildiğince en yukarıya çıkarmaktır dedi; yanlış anlamadım değil mi? Zaten mükemmellik Allah’a mahsustur; ne kadar yukarıya taşıyabilirse, o kadar başarılıdır insan dedi. İslam’ın amacı “istikamet sahibi sağlam karakterli insanlar yetiştirmektir” dedi Kıymetli Hocam, çok teşekkür ediyoruz. Şimdi hocalarıma katılım belgeleri verildikten sonra, her bir katılımcımızın tebliği hakkında arkadaşlarımızın notları var, onları da on dakikayı geçmeyecek şekilde değerlendirme toplantısı gerçekleştireceğiz. Ben hepinizin katılımından dolayı teşekkür ediyorum.

Sunucu:

Tebliğ sunan hocalarımıza katılım belgeleri verilecek, akabinde toplu fotoğraf çekimi yapılacaktır. Arz ederim.

DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU

Oturum Başkanı
Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN
Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

Sunucu:

Kıymetli Konuklar!

Diyanet İşleri Başkanlığımızın gerçekleştirmiş olduğu sempozyumumuzun değerlendirme ve kapanış oturumuna hepiniz hoş geldiniz.

Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN (Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı)

Kıymetli hocalarım, çok kıymetli katılımcılar ve kıymetli misafirlerimiz, iki günden beri sabırla takip eden dostlarımıza, hocalarımıza çok teşekkür ediyoruz. Bütün sunumların, tebliğ ve konuşmaların istikâmet üzere yaşayan, ahlaklı bireyler yetişmesinde katkı sağlamasını Cenâb-ı Allah'tan niyaz ediyoruz. Şimdi, beş oturumun genel bir değerlendirmesini yapmak üzere, ilk önce Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Dr. Şaban KONDİ Hocamıza, daha sonra Kurul Başkanımız Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI Hocamıza ve son olarak Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Prof. Dr. İbrahim Hilmi KARSLI Hocamıza söz vereceğiz. Değerlendirme konuşmaları sonunda da arkadaşlarımızın oturumlar hakkında aldıkları notları sizlerle paylaşarak değerlendirme oturumumuza son vereceğiz inşaallah. Şaban Hocam buyurun lütfen.

Dr. Şaban KONDİ (Din Hizmetleri Genel Müdürü)

Muhterem Başkanım, değerli hocalarım, değerli dinleyicilerimiz ve kıymetli meslektaşlarımız, hepinize en kalbî selamlarımı sunuyorum. Gerçekten iki günden beri sempozyumumuza zenginlik kazandıran hocalarımıza çok teşekkür ediyorum. Yine iki günden beri sempozyumumuzu takip eden ve dinleyen hocalarımıza da teşekkür ediyorum. Özellikle sempozyumumuzun bu güne gelmesinde ciddi emekleri bulunan İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı ve Cami Hizmetleri Daire Başkanlığına, bu birimlerde görev yapan meslektaşlarımıza çok teşekkür ediyorum. Ben sempozyumumuzun bütün oturumlarını dikkatle dinleyerek notlarımı aldım ve müstefit oldum. Gelecek yıllardaki sempozyumlarda neler yapılabilir bağlamında da değerli akademisyen hocalarımızla fikir alışverişinde bulunma imkânımız oldu. Tekrar çok teşekkür ediyorum. Sayın Başkanım, buyurun.

Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN (Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı)

Çok teşekkür ederim Kıymetli Genel Müdürüm. Şimdi de sözü Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanımız Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI Hocamıza bırakıyorum. Buyurun hocam.

Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI (Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanı)

Çok teşekkür ederim Sayın Hocam. Bismillâhirrahmânirrahîm. –Hamdele ve salveleden sonra- Sabahki oturumda da değindiğim gibi, istikâmet meselesi en önemli meselelerimizden, olmak ya da olmamakla ilgili meselemiz olduğundan, kısaca özet yapmak istiyorum. İstikâmetin bir ıstılah anlamı, bir de sözlük anlamı var. Her iki manası da çok önemli. İstılah olarak istikâmet, kişinin hayatı boyunca hak yol İslam üzere yaşaması, Peygamberin sünnet-i seniyyesi üzere yaşamasıdır. İkinci olarak lügat manası ise, “doğruluk, dürüstlük” demektir. Bu çerçevede belki istikâmet kapsamında onlarca kelime vardır. Birinci anlamından başlayayım; açılış oturumunda Burhan Hocam tecrübesini de konuşturarak güzel bir çerçeve çizdi. Aynı şekilde Huriye MARTI Hocamız da ders kitaplarında okuma parçası olarak okutulması gereken bir çerçeve çizdi. Bence hem dergilerde hem de kitapların bazı bölümlerinde bu konuşmaları değerlendirmek lazım. Ama biz tabi fıkıh talipleri olmamız hasebiyle, biraz da fikhî ifadelerle şu şekilde özet yapabiliriz: İstikâmetin esasında ne var? İman esaslarımız var. Yani kelamcı hocalarımızın hoşgörüsüne sığınarak bazı konuları ifade ediyoruz. Amentümüz var; çekirdeğimiz bu... Hemen çekirdeğimize bitişik olarak, farzlarımız ve haramlarımız var. Yani içtihadı olanları bir kenara koyarsak, farzlar ve haramlar da bir açıdan itikadidir. Çünkü Hanefilerde biliyorsunuz farz ve vacip arasındaki ayırmada, sadece farzlarda itikat meselesi vardır. Onun için farzları çok da furû meselesi olarak görmemek gerekir. Öyle bir bakış insanı hataya sürükleyebilir. Demek ki meselenin çekirdeğinde, Amentü’de ifade edilen iman esaslarımız var. Etrafında, olmazsa olmaz farzlarımız var. Ve onlarla aynı seviyede kaçınmamız gereken haramlarımız var. İşte temel çekirdeğimiz bu... Bu temel çekirdeği koruduğumuz zaman istikâmet üzereyiz demektir. Bunun ötesinde tabi menduplarımız var, cevazlarımız var, helal dairemiz var, ilmî olarak ifade edersek tefsirimiz var, tevlimiz var. Bunun etrafında oluşturulmuş kocaman bir İslam medeniyeti var. Ama çekirdek budur. Bu çekirdeğe sahip çıktığımız sürece istikâmet üzere yürürüz. Kısaca bu kadar değindikten sonra, doğruluk meselesine birkaç cümleyle temas etmekte fayda var. Aslında doğruluk ve dürüstlük, imanımızın, amelimizin, ahlakımızın, muamelelerimizin kıyamıdır ve kıvamıdır. Yani kalbimiz doğru değilse, iman açısından o kişiye ne diyoruz? Münafık diyoruz. Dil noktasından baktığımızda, söylediğimiz söz doğru değilse ne diyoruz? Yalancı diyoruz. Fiil ve eylem noktasından baktığımızda, yaptığımız şey doğru değilse, buna fâsid, bâtıl, geçersiz diyoruz. Dolaşısıyla ister ıstılah manasında ister doğruluk ve dürüstlük çerçevesinde baktığımızda, istikâmetin ne kadar önemli olduğunu görüyoruz. Yani anasınıfından itibaren, burada konuştuğumuz istikâmet kavramını çocuklarımıza aktarmak mecburiyetindeyiz. Ben tekrar, bu sempozyumumuzun konusunu belirleyen başka Diyanet İşleri Başkanımız Sayın Prof. Dr. Ali Erbaş Hocamız olmak üzere, Burhan Hocam, Genel Müdürümüz Şaban Hocam ve diğer arkadaşlarımızı da tebrik ediyorum. Ve tabi teşekkürün en

büyüğünü ilmî birikimlerini bizimle ve toplumla paylaşan, tebliğleriyle sempozyumuza katkı sağlayan ilim adamları hak eder, onlara çok teşekkür ediyorum. Hepinizi Allah'a emanet ediyor, saygılar sunuyorum.

Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN (Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı)

Çok teşekkür ediyoruz Sayın Hocam. Hem açılış programında hem oturumda başkanlık yaparak hem de kapanış programında değerlendirmelerini bizlerle paylaşan Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI Hocamıza çok teşekkür ediyoruz. Şimdi son değerlendirmeyi almak üzere Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Prof. Dr. İbrahim Hilmi KARSILI Hocamıza sözü vereceğim. Hocam buyurun lütfen.

Prof. Dr. İbrahim Hilmi KARSILI (Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı)

Teşekkür ediyorum Sayın Başkan. Değerli arkadaşlar, ben dinî hayatımıza, eğitim ve irşat faaliyetlerimize halel getiren konulara değineceğim kısaca. Ondan sonra da tekliflerim olacaktır. Şimdi, ülkemizde insanların dini hayatlarında birtakım olumsuz durumlar varsa, bunun nedeni din adına bazı oluşumların istismarlarıdır. Öbür taraftan, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar ciddi bir yabancı kültür meydan okumasına muhatabız. Gençlerimiz, her türlü ideoloji ve fikriyatla karşı karşıya bulunuyor. Hakikaten, iletişim imkânlarının da çoğalmasıyla çok farklı etkileşimlerle karşı karşıyayız; gençlerin işi zor. Bir başka sorun da şudur; dini temsil bağlamında ortaya çıkan gruplar, kurumlar, temsil noktasında sıkıntımız var. Çağımız insanının bilgi noktasında kafası karışık ama bilgiye ulaşma imkânları da çok fazla. Esas sorun, Müslümanların, dindarların, dine sahip çıkan insanların temsil sorunu. Bu da insanların dinle olan bağlantısını zayıflatan hususlardan bir diğeri. Ve son yüz elli yıldır egemen olan anlayış; dine ihtiyaç olmadığı, bilimin her şeyi hallettiği meselesi var. Yani bilim alanında o kadar hızlı gelişmeler var ki, bu geçmişe nazaran alabildiğine fazla. Hâlbuki bilim ne kadar ilerlese ilerlesin, dinin yerini tutması asla mümkün değildir. Dinin getirdiği değerler sistemine, insanın kendi çabasıyla ulaşması mümkün değildir. Dinin, hayata, ölüme ve ölüm sonrasına değer katan yönleriyle ortaya konamaması meselesi... Aslında sahabe-i kirâmı sahabe-i kirâm yapan, bu hayata verilen anlamdır. Onlar, dini varoluşsal bir konu olarak ele aldılar ve her şeylerini feda etme yoluna gittiler. Hayat denen muammayı, doğumdan ölüme kadar dinle anlamlandırma meselesi...

Bir de şöyle bir durum var; değerli arkadaşlar, son beş seneye bir göz atalım; bütün dünyayı kasıp kavuran bir salgın, ardı arkası kesilmeyen savaşlar, depremler; bütün bunları izleyen gençler, insanlar ciddi bir ümitsizlik içerisinde... Bizim burada, dini sunum biçimimiz çok önemli. Dinin bir ümit kaynağı olduğunu anlatabilmemiz lazım. Evet, Kur'an'ı Kerim insanları uyarıyor ama Kur'an-ı Kerim kendisini "Büşrâ-Müjde" olarak anlatıyor. Kur'an'ın müjde oluşunu, insanların gönüllerine dokunacak bir üslupla anlatabiliyor muyuz? Hatırlayın, Sezai Karakoç'un bir şiirinde geçen müthiş

bir ifade vardır; “Mezarlardan bile yükselen bir bahar vardır.” diyor. Yani Kur’an bize, teslimiyetimiz dâhilinde mezarlardan bile yükselen bir bahar anlayışı veriyor. Ve yine Allah rahmet eylesin, Sezai Karakoç, ölümün ötesindeki güzellikten bahsediyor. Ölümün öldüremediği, ölümün çürütemediği güzellikten bahsediyor. Kur’an da bu güzelliği anlatıyor aslında.

Bir başka husus da Müslüman toplumların birlikte yaşama noktasında umut veren bir tablo ortaya koyamamaları. Bu son yüz elli senenin problemidir. İmajımız iyi değildir.

Teklif olarak şunları ifade edeceğim: Din dilimizle alakalı sorunlara temas etmek istiyorum. Dini, dayatmacı bir yaklaşımla, özellikle Anadolu kültürümüzde böyle bir yaklaşım var. Dayatmacılıktan uzak, ikna edici bir dil. Ama tabi ki bu değerleri ortaya koyabilmemiz için insanın kendisini eğitmesi lazım. Kendisini eğitmeyenin başkasını eğitmesi mümkün değildir. Bir diğer mesele, hocam az önce kurallardan bahsetti; kurallar elbette ki olmazsa olmaz ama din bazı yerlerde bir kurallar bütünü olarak ortaya konuyor. Bu da biraz itici bir durum. Bugün gençlerin algısını düşündüğümüzde, pek cazip olmayan bir şey. Evren üzerinde, bilimsel verilerle düşünmeye yönelik bir metodumuz yok gibi bir şey. Mesela yaratılış konusunu Kur’an’dan okuyup geçiyoruz. Hâlbuki insanın, bugün bu konuda muhteşem bir birikimi var. İnsanı tefekküre davet eden bir yöntemi sanki kullanmıyoruz. Ancak Kur’an’ın asıl amacı bu, tabiatı, yaratılışı düşünmeye davet diyor. Biz neden bilimsel verilerden istifade etmiyoruz? Karşımızdaki kitle eğitim almış, fen bilimleriyle alakalı birikime sahiptir.

Tabi ki başka bir ciddi sorun, ülkemizde belki dünyada taklit hâlâ devam ediyor. İnsanların bilgiye ulaşımı son derece kolaylaştığı halde hâlâ taklit... Toplumların çok ciddi bir kısmında, taklide dayalı bir dinî hayat... İşin ilginç tarafı, Müslümanlar da dinî hayatlarını taklit yöntemiyle devam ettiriyorlar; inanmayanlar da. Çok ciddi bir düşünce kısırlığı var. İnanan da araştırmıyor, inkâr eden de araştırmıyor. Ben sabah oturumda ifade ettim; istikamet sağlam bir Allah tasavvuru ve ahiret tasavvuruna bağlıdır. Bütün mesele bu değerlerin özümsemesidir ve gerçekten bir Kur’an öğrencisi olmaktır. Teşekkür ediyorum, saygılar sunuyorum.

Doç. Dr. Burhan İŞLİYEN (Diyaret İşleri Başkan Yardımcısı)

Çok teşekkür ediyoruz Muhterem Hocam. Yine açılışından itibaren İbrahim Hilmi Hocam da Abdurrahman Hocam gibi sempozyumumuza katkı sundular, Cenâb-ı Hakk razı olsun.

Kıymetli Arkadaşlar!

Arkadaşlarımız sempozyumda sunulan bütün tebliğlerde bazı cümlelerin altını çizdiler, hemen onları arz edip tamamlayacağım inşaallah.

2023 Mevlid-i Nebi haftamızın "Peygamberimiz İman ve İstikamet" temasıyla değerlendirilmesinin amacı, insanımızı istikametten uzaklaştıran, yürekleri işgal eden inanç ve ahlak problemlerinin çözümüne Nebevî referanslardan katkı sağlamaktır. İslam'ın hayatımıza yansımalarının ve Müslümanların hayatlarında imanın güzelliklerinin görülmesinin ne derece önemli olduğunu, güçlü bir şekilde ortaya koymaktır.

O Kutlu Nebî'nin bize öğrettiği istikamet noktasında ilk durak, imanda istikamettir. İmanda istikamet ise, tevhit inancı üzere, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamaktır. İman esaslarına gönülden inanmaktır.

Dijitalleşme neticesinde özellikle gençlerimizin inancını zedeleyen etkilere karşı, Din İşleri Yüksek Kurulu ve Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü iş birliğiyle çalışmalar yürütülmektedir. Bu bağlamda daha kapsamlı çalışmaların yapılması önem arz etmektedir.

Ehl-i Beyt-i Resûl, Kur'an-ı Kerim'le bildirilen İslami kaidelerin en güzel şekilde hayata geçirildiği bir rol model ailedir. Aile kurumunu ayakta tutan sevgi, saygı, sadakat, doğruluk, dürüstlük gibi değerlerin nasıl pratikte hayata aktarılacağı bu güzide ailede ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüz bünyesinde Aile ve Dini Rehberlik Daire Başkanlığı, ailenin kurulması ve korunmasına yönelik önemli görevler yerine getirmektedir.

İnsanın toplumsal istikameti ancak ferdî istikamet hassasiyetiyle mümkündür. Başka bir ifadeyle, toplumsal istikamet, ferdî ve aile çerçevesinde istikametle sağlanabilir. Sevgi, saygı, dürüstlük ve güven gibi erdemler bir toplumda var olduğunda ancak toplumsal istikamet gerçekleşebilir.

Her çağda olduğu gibi, İslam'ın kamuoyuna doğru şekilde aktarılması, istikamet üzere bir hayat sürmek açısından büyük bir öneme sahiptir. Medyada ve dijital platformlarda İslam'ı anlatan kimselerin nebevî metodu kullanmaları önem arz etmektedir. Ne var ki Nebevî çizginin özellikle sosyal mecralarda ihlal edildiğine, üzülerek şahit olunmaktadır. Başkanlığımız bu alanda "nebevî irşat dilini" temsil etmek bağlamında, her alanda gayret göstermektedir. Buradan dijital mecralarda içerik üreten kardeşlerimize şu mesajı vermek istiyoruz: İstikamet üzere bir hayat sürmek için kullanılacak en güzel dil Allah Resûlü'nün kuşatıcı dilidir. Onun hayatında ötekileştirmek asla yer almamıştır. Sözlerinden incinen hiç kimse olmamıştır. Mübarek dilinden kaba sözler asla dökülmemiştir. Onu öldürmek için gelenler o (sas) Efendimizde hayat bulmuştur.

Bugün, insanların İslam'la buluşmalarının en önemli yolu, onun mübarek hayatını önce kendimiz yaşamaya gayret etmemiz, daha sonra da onun üslubuyla insanları irşat etmemizdir.

Küresel istikamet, temelinde barışın, huzurun ve adaletin olduğu bir dünya ile mümkündür. Maalesef günümüzde dünyanın her yerinden, özellikle de Müslümanların

yaşadıkları bölgelerden feryatlar, âhlar arşa yükselmektedir. Ortadoğu'da zalim eller, kadın-çocuk demeden kan akıtmaya devam etmektedirler. Bugünlerde Filistin'de Mescid-i Aksâ'nın civarı, Gazze'de, işgalci zihniyet sözde insan hakları savunucularının desteğiyle Müslüman kanı akıtmaktadır. Mescid-i Aksâ'nın özgür olmadığı bir dünyada huzur ve barıştan söz edilemez. Küresel istikamet ancak özgür Kudüs ve Mescid-i Aksâ'yla mümkündür. Buradan, Mescid-i Aksâ'nın hürriyeti için canlarıyla ve mallarıyla mücadele ve mücadele eden yiğitleri selamlıyor, minik bedenleriyle şehit düşen çocukların, bu uğurda verdiğimiz kurbanların sonuncusu olmasını Cenâb-ı Hakk'tan niyaz ediyoruz.

2018 yılından itibaren gerçekleştirdiğimiz uluslararası sempozyumlarda, saha dışından paylaşılan bilgi, birikim ve fikirleri önemsiyoruz. Bunun güzel neticelerini bu yıl da görmekle mutlu olduk. Dolayısıyla gelecek yıllarda da saha dışından bildiri ve tebliğ katılımlarının sağlanmasına inşaallah devam edilecektir.

Bu duygularla, beş oturum halinde 23 katılımcının tebliğ sunduğu sempozyumuza destek sağlayan tüm katılımcılarımıza, organizasyonda emeği bulunan Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüz bünyesinde İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığımıza, Cami Hizmetleri Daire Başkanlığımıza, Ankara Müftülüğümüzün her kademesinde görev yapan ve buradaki nöbeti devretmeyen hocalarımıza çok teşekkür ediyor, programımızın istikamet üzere bir dünya, istikamet üzere bir Türkiye, istikamet üzere aile ve fertler yetiştirebilmemiz için katkı sunmasını Cenâb-ı Allah'tan niyaz ediyoruz. Allah'a emanet olunuz, saygılarımla...

Sunucu:

Değerli konuklar, programımız burada sona ermiştir. Hepinize katılımlarınızdan dolayı teşekkür ediyoruz. Nice hayırlı programlarda tekrar buluşmak üzere, Allah'a emanet olunuz.